

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०५

नारायणकृतवृत्ति-पृष्ठापरिशिष्ट-भट्टकुमारिलकारिकासहितम्

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

एतत्पुस्तकं

वे० झा० सं० रानडे इत्युपाह्वर्गोविन्दात्मजपुरुषोत्तमशास्त्रिभिः ।

संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३१ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं द्वादशाणकाधिकं रूपकद्वयम् (२०१२) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपात्रिका ।

अस्याऽऽध्यायनगृह्यसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया प्रदत्तानि तेषां नामा-
दीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रदर्श्यन्ते—

- (क.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमसंस्थास्थम् । अस्य लेखनकालः शके १७०२
शार्वरीनामसंवत्सरः ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० पुण्यपुरनिवासिनां खाडिलकरदत्ताग्नेयशास्त्रि-
णाम् । मुद्रितम् । मुद्रणकालः शके १८१९ ।
- (ग.) इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तनवास्तव्यानां वे० शा० सं० प्रभुणे रामचन्द्रात्मजकृष्ण-
शास्त्रिणाम् । अस्य लेखनकालः शके १७३२ प्रमोदनामसंवत्सरः ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—पुण्यपुरीस्थानां वे० शा० सं० भाटवडेकरव्यम्बकमठानाम् ।
- (ङ.) इति संज्ञितम्—पुण्यनगरीकृतनिवासानां वे० शा० सं० करंवेळकरगोपाळम-
ठानाम् । अस्य लेखनकालः शके १९८७ ।

गृह्यपरिशिष्टादर्शोल्लेखः ।

- (क.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० प्रभुणेकृष्णशास्त्रिणाम् । लेखनकालः १९७८
चातुनामसंवत्सरः ।
- (ख.) संज्ञितम्—श्री० ‘गदाधरव्यम्बकभाटवडेकर’ इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः
१९७९ ।

कारिकादर्शोल्लेखः ।

- (क.) इति संज्ञितम्—‘श्री० ग० व्य० भाटवडेकर’ इत्येतेषाम् । मुद्रितमेतत्पुस्तकम् ।

अपि विद्वांस आनन्दाश्रमप्रणयिनो जानन्त्येव श्रीमन्तो यत्संस्पयाऽनया शालिवा-
हनस्य १८३९ तमेऽब्दे श्रीमदाध्यायनाचार्यप्रणीतस्य सूत्रस्य द्वादशाध्यायात्मको
नारायणवृत्तिसमेतः श्रौतसूत्राखण्डो विभागः श्रीमता करकिसलये सादरं समर्पित
इति । तस्यैव सूत्रस्यावशिष्टश्चतुरध्यायात्मको गृह्यसूत्रविभागोऽद्य भवत्संनिधौ
समायातीति महदेतत्प्रमोदस्थानम् ।

मान्यप्रवरा अखिलेऽप्यस्मिन्धरणीतलाभोगे विकीर्यतां क्षापि लोचनयुगुलं तत्रत्यं
यत्किमापि श्रीमतः प्रज्ञोभयेत्प्रमोदयेद्वा तत्प्रकल्पमपि महीयसा प्रयत्नेन सुसंस्कारयु-
क्तमेव स्यादित्यत्र नास्ति खलु मनागारि संशयिनिः । यो वा को वा भवतु सत्सं-
स्कारविशिष्ट एव शोभने नार्भस्तृणः । अन्वर्षापि हीरकदिरत्नं शालोत्कर्षणादिमं-
स्कारैरेवाऽऽसेवनकृतामाहवति । शठशब्दिपाठेन समीचीनतया सुशिसित एव
शुको मञ्जुशालीपः श्रोतृणां हर्षनिर्भरमान्दोल गनि सोऽकण्ठमुत्तमाङ्गानि । गङ्गाश्व-
वृषभादयोऽपि निर्यधः प्राणिनः संस्कारेणैव महनीयतामापद्यन्ते । अवोऽपि हि
सम्प्रकृतं चन्त्रीभूतं घटचालयादिवस्तुपूज्युक्तं मूर्त्येन सुवर्णमण्यधरयति, भिष-
क्प्रवरैराग्निदाहादिना भस्मीकृतं सत्तदेवानि हि महत्ताय कल्पते । अलं मूयसा
कस्त्रोऽपि वा संस्कारैरेव शोभमानः कार्यक्षमश्च जायते इति तु निश्चयश्चम् ।

ते च संस्कारा द्वेधा भवितुमर्हन्ति, दृश्या मदृश्याश्चेति । शास्त्रीया व्यावहा-
रिका वा । व्यावहारिकसंस्काराणां दृश्यकलस्त्रात्तेषां संवादनाय यथा साहजिक्येव
लौकिकी प्रवृत्तिर्दीदृश्यते न त्या शास्त्रीयेषु संस्कारेषु तेषां दृष्टकलविधुरत्वात् ।
तर्ह्यपि मातृशतादपि गरीयस्या श्रुतिमत्या कथिता विप्रादीनां वैदिककर्माहंस्व-
प्रयोजना गर्भाधानादिक्रियाकल्याणकामाः संस्कारा नाऽऽप्यनया कतर्क्यताकोटिपाटी-
कन्ते । एतावता नैकविधैर्धर्मरूपं स्वर्गादिस्वरूपात्मकमेतदुभयानिशापि केवलान-
न्दाभुवस्वरूपं मोक्षरूपं मुक्तं वा लिप्सुभिर्मानवैर्निर्धेयास्ते संस्काराः । नैतद्विषये
कस्यापि विमंवादः ।

पदपि संस्काराः श्रुतिप्रतिपादितास्तथाऽपि श्रुतीनामानन्त्यान्, कतिपयानां श्रुति-
शास्त्रानां लुप्त्वात्, सतीनां पुनः श्रुतिशास्त्रानामन्तरान्तरास्तिसंस्कारान्वेषणाति-
भात्रकृष्टसाध्यत्वाच्च मा नाम हिरदयेत्यवधारयामाविनारिणोऽपि जना इति सकलनि-
गमागमप्राप्त्या करुणावहमालो भगवानाध्यायनाचार्योऽनायासे संस्कारान्वेषय
चतुरध्यायात्मकं गृह्यसूत्रं विरचयामसूत्र । पोटशाध्यायात्मकमिदमाध्यायनीयं नाम्

* सूत्रम् । प्राक्तनेषु द्वादशाध्यायेषु रक्षाविषयकं होत्रं प्रकथयामासाऽऽचार्यः । विवाह-
काले स्वीकृतेऽग्नौ नाम गृह्याग्नौ कर्तव्यानि कर्माणि बाहुल्येनास्मिन्गृह्यसूत्रे निर्दिष्टान्यत
एवास्य गृह्यसूत्रमिति नामधेयम् । तत्र चतुर्विंशतिकण्डिकात्मके प्रथमेऽध्याये प्रायो
वैश्वदेवहोष्यद्धर्मनीलादिकर्मकालकन्यापरीक्षाविवाहप्रकागाष्टकपायप्रातर्होमस्थालीपा-
कपशुकल्पचैत्ययज्ञगर्भाधानपुंसवनवलोमनसमन्तोन्नयनजान्तर्गमनामकरणान्नप्राशन
शौल्यगोदानव्रतोपनयनमेधाजननपुनरुपनयनस्निग्धरणमधुपर्कद्वयो विषया व्याहृताः ।
द्वितीयेऽध्याये दशकण्डिकात्मके श्रवणाकर्मसर्पवस्त्राश्वयुजोर्कर्मप्रत्यवरोहणष्टका-
प्रयोगान्वष्टागमाध्यावर्षवृद्धश्राद्धादिनिर्णयपरारोहणशकटारोहणनीकारोहणवास्तुपरी-
क्षाभूपरीक्षावास्तुशान्तिगृहप्रवेशगवानुमन्त्रणादि विषया उक्ताः । तृतीयेऽध्याये द्वाद-
शकण्डिकात्मके पञ्चमहाज्ञलक्षणब्रह्मज्ञदेवतादितर्पणोपाकरणोत्सर्जनकाम्यपाकय-
ज्ञदुःस्वप्नादिशान्त्यगम्यागमनपायश्चित्तिवास्वापप्रायश्चित्तादिसमावर्तनयोगस्नातक-
धर्मदुःशब्दसूचितमयपरिहारविधानादयो विषया निगदिताः । नवकण्डिकात्मके तुरी-
येऽध्यायेऽन्येष्टिप्रयोगामावस्थाशान्तिकर्मनीलो + द्वाहवर्षणश्राद्धादिप्रयोगशूलगवा-
दयो विषयाः कथिताः ।

गौतमधर्मसूत्रे चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्चोक्ता । ते च यथा—गर्म-
धानपुंसवनसमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेदम-
तानि स्नानं सहधर्मिणीभोगः, पञ्च महायज्ञा अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहा-
यणी चैत्राश्वयुजी सप्त पाकयज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मा-
स्यान्याग्रयणेष्टिर्निरुद्धपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्धनसंस्था अग्निष्टोमोऽन्यमि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽनिरात्रोऽष्टोर्धाम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते
चत्वारिंशत्संस्काराः । दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनमूया शौचमनायासो माङ्गल्यमका-
र्षण्यमस्पृहेत्येतेऽष्टा आत्मगुणाः । एभिः संस्कारैर्गुणैश्च सम्कृतो ब्राह्मणो ब्रह्मणः
सायुज्यमाप्नोतीति तेषां संस्काराणामावश्यकं न स्फुटं भवति ।

स्मृतिसंग्रहे संस्काराणां फलान्यप्युक्तानि तानि चेत्—

निषेकाद्वैजिनं चैनो गार्भिकं चाश्मृजते ।

क्षेत्रसंस्कारसिद्धिश्च गर्भावानकलः स्मृतम् ॥

* 'अस्य धारमर्धेदिग्धं शारद्विद्यतोमुखम् । अस्तोममनवर्धं च सूर्यं सूत्रविदो विदुः ।'
इति सूत्रलक्षणम् । 'संज्ञा च परिभाषा च विधिनिर्णय एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च पद्विधिं
भूतलक्षणम् ।' इति सूत्रलक्षणं तु शाब्दिगानाम् । + 'विद्वलोऽनद्वन्' (४ । १ । ११)
इत्यादिभ्येव ।

गर्भे भवेच्च पुंसूनेः पुंस्त्वस्य प्रतिपादनम् ।
 निषेकफलउद्देश्यं फलं सीमन्नकर्मणः ॥
 गर्भाम्बुयानजो दोषो जातात्सर्वोऽपि नश्यति ।
 आयुर्वर्चोमिवृद्धिश्च सिद्धिर्धनवद्भवेस्तथा ॥
 नामकर्मफलं त्वेतत्समुद्दिष्टं मनीषिभिः ।
 सूर्यावलोकनादायुरमिवृद्धिमवेद्भुक्ता ॥
 निष्क्रपादायुःश्रीवृद्धिरप्युद्दिष्टा मनीषिभिः ।
 अज्ञाशान्मातृगर्भमलाशादपि शुध्यति ॥
 बलायुर्वर्चोवृद्धिश्च चूडाकर्मफलं स्मृतम् ।
 उभनीतेः फलं चैतद्द्विजतासिद्धिपूर्विका ॥
 वेदाधीत्यधिकारस्य सिद्धिर्ऋषिमिरीरिता ।
 देवपित्रर्गापगमो विवाहस्य फलं स्मृतम् ॥

उपरितनमृतिमग्नहेत्तवचनेः संस्कारैः कथं सिद्धिर्मन्त्रि तदन्यक्तीभूतम् । यथा
 किमपि यन्त्रं भिन्नभिन्नाव्यवैः पूर्णतां प्राप्नोति तथैव खलु मानवोऽपि विशेषतः
 ब्राह्मणोऽनेकैः संस्कारैरेव संस्कृतो जायते ऐहिकं पारलौकिकं चोभयविधमपि
 संस्कारजन्यफलम् ।

‘ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यनिषेकादिद्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारैः पावनैः प्रेत्य चेह च ॥

गर्भेर्होमिर्जातकर्मचौडमौक्षीनिबन्धनैः ।

बैजिकं गार्मिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ।

इत्यादिभूयोभिर्वचोभिर्मनुनाऽप्युक्तम् । संस्काराकरणे दोषमप्याहर्तुरव्याश्रलायनी-

‘ स्वे स्वे गृह्ये यथा प्रोक्तान्तथा संस्कृतयोऽखिलाः ।

कर्तव्या मूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमृच्छति ॥ ’

‘ संस्काररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ ’

इत्यादिभिर्वचोभिः । यद्यपि भिन्नभिन्नस्मृतिग्रन्थेषु संस्कारविधयिणी मनागैव
 विभिन्नता दृग्गोचरी भवति तथाऽपि मूतिकामेन स्वस्वगृह्योक्तता एव संस्कारा विधेयाः ।

अस्य पुनराश्रलायनीयसूत्रस्य मुलभनशाऽवबोधार्थं देवप्रातापरनामधेये देवस्वामी
 भाष्यं x चकार । देवस्वामिकृतभाष्यानुगोचरेन गृह्यसूत्रेऽस्मिन्नैध्रुवेण दिवाकरास्मन्ने-

x ‘सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः रूपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो
 विदुः ॥’ इति अत्र शोकराष्टिकादिग्रन्थसमाख्येयस्य टीकायां महेश्वरः ।

न नारायणेन वृत्तिरारब्धिता । श्रौतसूत्रेऽपि नारायणस्यैव वृत्तिः प्रथितैव । परं श्रौत-
सूत्रवृत्तिप्रणेता गार्ग्यगोत्रोत्तरानौ नृसिंहसूनुर्नारायणो गृह्यसूत्रवृत्तिकृतो दिवाकरात्मज-
नैध्रुवगोत्रजनारायणादभिलक्ष्य एवेति प्रतीयते । केवलनारायणेति नामधेयमाभ्यात्,
उभयोर्नारायणयोः पितृनामगोत्रे निपुणमविचार्यैव रमसात्, श्रौतसूत्रवृत्तिकारं गृह्य-
सूत्रवृत्तिप्रणेतारं च केष्वनाभिज्ञमेवावगच्छन्ति । परं

आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं भगवता कृतम् ।
देवत्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं सदनाकुलम् ॥
तत्प्रसादान्मयेदानीं क्रियते वृत्तिरीदृशी ।
नारायणेन गार्ग्येण नरसिंहस्य सुनुना ॥ '

इति श्रौतसूत्रवृत्तिप्रस्तावे गार्ग्यनारायणो व्यलिखत् । गृह्यसूत्रवृत्तिनपापनावसरे च
' आश्वलायनगृह्यस्य भाष्यं भगवता कृतम् ।
देवत्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं तत्प्रसादतः ॥
दिवाकरद्विजवर्यसूनुना नैध्रुवेण वै ।
नारायणेन विद्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी ॥ '

इति नैध्रुवनारायणेनोदलोखि । अनेनान्तःप्रमाणेनैव द्वयोः श्रौतगृह्यसूत्रवृत्तिकृतोः
पार्थक्यं । कुटीरमूत्रमिति निमालयन्तु सारामारविमर्शपटीयांसश्चतुरशेमुपीकाः सुधियः ।
अयं गृह्यसूत्रवृत्तिकृतनारायणः कतमं जनपदं स्वकीयेन जन्मनाऽल्लंकार कतमं च
कुलं विभूषयामासेति यायातथ्येन विवेक्तुमेति ह्यज्ञानबेधुर्पाल्ख खलु शक्नुमो
वयम् । तथाऽपि पट्टशताब्दद्या प्राक्तनोऽयं नैध्रुवो नारायण इति तु निश्चयप्रभवम् ।
यतः—प्रायेण पञ्चशताब्दद्या प्राचीनः प्रयोगपारिजातप्रणेता श्रीनृसिंह . एनं देवा-
कारिं तत्र तत्र नारायणमुल्लिखन्ति, तेन च प्रतीयतेऽयं वृत्तिकृत्तहि पट्टशताब्दद्या
अर्वाचीन इति ।

सूत्रकारद्वयकृताविष्करणे पटीयसीयं नारायणी नाम वृत्तिः गृह्यसूत्रार्थयाथा-
तथ्यप्रणयिनां याज्ञिकघुरीणानां चेतसि प्रमोदातिशयं विदध्यादिति निर्विचिकि-
रसम् । नैतत्परोक्षं ग्रन्थमेवं साक्षात्कुर्वता चिह्नितसात्मकशेमुधीजुषाम् । आश्व-
लायनीयगृह्यसूत्रस्यास्य ' गृह्यपरिशिष्टम् ' इति नामधेयं पूर्णं विद्यते । तत्र प्रायः
सूत्रानुक्ता भूयांसो विषयाः संगृहीताः परिशिष्टप्रणेत्रा । परं कदाचन च तत्प्रणीतं
तद्विषयकं किमप्युद्दिश्यते न प्रवर्ततेऽस्मदीयाऽण्यः कर्णिका । कुमारिलभट्टेन प्रकृत-
सूत्रवृत्त्यनुरोधेनैवदूनवशतसंख्याकाः कारिका व्यघादिष्वन । तामामपि याज्ञिक-
मन्त्रिणाशौण्डानां महाश्वरूपयोगः स्यादिति मरीयान्बिश्वासः । सूत्रवृत्तिगतरहस्यस्य

कण्ठस्थीकरणार्थं कारिकेक्षणामासां सविशेषमुपयोगो भवेदित्यपि बाह्यं विधत्सिपः ।
गृह्यपरिशिष्टं कौमारिककारिकाश्च ग्रन्थेऽस्मिन्नेतदुभयमपि समग्रमहि । अयं कारि-
कारचयिता कुमारिलो भर्माप्रावर्तिः ककृतो गिन्न उत स एवेति निदेष्टुं न किमप्य-
साधारणं विनिगमकमुत्पद्यामः । परं गृह्यसूत्रवृत्तिकृतो दैवाकरेर्नैधुवनारायणात् ।

मन्त्रावृत्तिरियं दृष्टा वृत्तौ नारायणस्य तु ।

इति तत्कनोलेखेन अर्वाचीन इति प्रणिभाति । एतासु कारिकास्वपि भाष्यं
विद्यत इति कर्णोपकर्णिकया श्रवणसगुणिभाष्यति । आश्वलायनसूत्रोपर्यपि हरदत्तस्य
भाष्यं जयन्तादीनां कारिकाश्च विद्यन्त इति अन्यत्रेतरग्रन्थकृदुल्लेखान्स्फुटी भवति ।

अत्र केचन संशयान् ' भगवताऽऽश्वलायनाचार्येण स्वकीये गृह्यसूत्रे विवाहा-
द्योर्ध्वदैहिकान्ताः संस्कारा व्यञ्चयन् तत्र षोडशसंस्कारान्तःपातिनां महानांमनी-
महाब्रह्मोपनिषद्वचनाख्यसंस्काराणां कथं नु नाम संग्रहो नाकारि ' इति । अत्रेदं
बोद्धव्यम् । आश्वलायनाचार्येण श्रौतसूत्रस्याष्टमेऽध्याये चतुर्दशेः ' एतद्विदं ब्रह्म-
चारिणमनिराकृतिनं ' तेष्वध्यायधीनपूर्वाणामधीतपूर्वाणाम् ' इत्याद्यन्तात्मके त्र्यष्टे
सत्रेषु प्राकथितमिति न पुनराग्रेडिनमिषा तत्संस्कारप्रथमवाचि ।

आश्वलायनाचार्येण तृतीयाध्याये चतुर्थतृण्डे देवतादितर्पणप्रकरणमुक्तम् । तत्र
सुमन्तुजैमिनिः ' इत्यारभ्य ' ये चाग्रे आचार्यान्ते सर्वे तृप्यन्ति ' इत्यन्ते
चतुर्थे सूत्रे आचार्यतर्पणप्रसङ्गे स्वकीयं नामधेयमप्यवाचि । तेन पञ्चद्वितयं पुरतः
संमुदेति । आश्वलायनकाले जीवतोऽपि तर्पणप्रथाऽऽसद्वृत्ताऽऽश्वलायनानन्तरं केनचि-
त्तदन्वेयासिना स्वकीयगुरुगौरवार्थं तन्नामधेयमाश्वलायनसूत्रे समावेशितामिति । अत्रेत्यं
प्रतिभाति—जीवतस्तर्पणं न संभवति । स्वगुरुगौरवमाधनयाऽऽश्वलायनच्छात्रेणैव तर्पणे
अगुरुनामधेयमहर्षं प्रारब्धं तदेव गुरुसंप्रतिपत्तं कालानुसूतप्रकारेण प्रचलति ।
एवमेव सत्याषाढगृह्यसूत्रेऽपि तर्पणदेवतोलेखे ' सत्याषाढं तर्पयामि ' इति सत्या-
षाढवदं तदीयसूत्रे दृश्यते, तदपि पुनरेवमेवेत्यवगन्तव्यम् । इत्यमेव सर्वत्राप्युक्तम् ।
आहोम्विदाश्वलायनाचार्येणैव स्वसूत्रानुयायिनां कृते स्वीयमपि नामधेयं समग्राही-
त्यपि संभाव्येत । यथा कथं वाऽनु । आचार्यान्तरं केनचिदप्यसूत्रस्य कियदंश
एतत्सूत्रे प्रसिद्ध इति न भ्रमितव्यम् ।

श्रौतसूत्रे गार्ग्यनारायणस्य वृत्तिर्गृह्यसूत्रे च नैधुवनारायणीया वृत्तिरिति विष्णु-
तिकृतोर्वृत्तिद्वयं विद्यते तथैव श्रौतं गृह्यं सूत्रमपि विभिन्नगोरेवाऽऽश्वलायनगोः

स्यादिति न संदेह्यम् । 'तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ'
 'अथाग्नी जुहोति यथोक्तं पुरस्तात्' 'पिण्डैर्व्याख्यातम्' 'उक्तानि वैतानि'
 'कानि गृह्याणि वक्ष्यामः' 'इत्यादिदेशपरिमाणासां दृश्यादिभिस्तदेककर्तृकत्वं
 निर्विचिकित्सं सिध्यति । श्रुतिसूत्रयोरुपजीव्योपजीवकभाववृत्तयेन सूत्राणामपि
 श्रुतितुल्यत्वं मन्तव्यं न पुनर्मनागपि ततो न्यूनत्वम् । मन्तव्य आश्वलायनाचार्य-
 स्यापि सूत्रेषु तत्त्वं खल्वङ्गनायमूलकमेवेति तत्र तत्र विशदी भवति । यथा—'यज्ञो-
 पर्वाती नारयोदकः संध्यामुपासीत वाग्यत । सायमुत्तरापरौ भिमुखोऽन्वष्टमदेशं सा-
 वित्री जपेदधोऽस्तिमिते मण्डले आनसत्रदर्शनात् । एवं प्रातः । प्राङ्मुखस्तिष्ठन्ना-
 मण्डलदर्शनात् । (आ० गृ० सू० ३।७।३-७) इति सूत्रपञ्चकेनाऽऽचार्येण
 संध्योक्तम् । एतस्याः मूलं तु तैत्तिरीयारण्यके दृश्यते । 'रक्षाशसि ह वा पुरो-
 भुवके तपोमग्नतिष्ठन्त तान् ब्रह्मैव सम्ब्रह्मायेति य एवं वेद' (तै० आ० प्र० २
 अ० २) एवमेव सूत्रकारेण यि खलु पञ्चमहायज्ञा निगदिताः 'अथातः पञ्च यज्ञाः'
 इत्यादिना सूत्रचतुष्टयेन तत्रापि शेषं वा एते महायज्ञाः 'सन्ति प्रतायन्ते सन्ति
 संतिष्ठन्ते' (तै० आ० प्र० २ अ० १०) इत्यारण्यकमूलमिति बोद्धव्यम् । इत्यमेव
 च 'अथातः स्वाध्यायमधीयीत ऋचा यजूंषि सामान्यपूर्वाङ्गिरसो नमो विष्णवे
 महते करोमि' इति ग्रन्थेन तत्रापि ब्रह्मयज्ञेन यक्षयमाणः प्राच्यां दिशि० प्रज्ञा-
 त्तमेव प्रतिपदाः छदाशसि प्रतिपद्यते । (तै० आ० प्र० २ अ० ११) इत्यारण्यकमेव
 निदत्तम् । एवमेवान्यत्रापि ज्ञेयम् । यथा—अन्त्येष्टिप्रकरणे 'अनुस्तरण्यां वर्षामु-
 तिख्य शिरीमुखं' (आ० गृ० ४।१।१९) एवमादिभिः सूत्रैः काथितमनुस्तरणी-
 कर्म 'अग्ने वर्म परिगोभिव्यस्व सं प्रेणुष्व प्रीयसा मेदसा च । नेत्वा धृष्णुर्हरसा
 जह्वाणा दधुमिघक्ष्यन्त्यद्विखयाते ॥' (ऋ० सं० ७।१।२१) अयमेव मन्त्रस्ते-
 त्तिरीयारण्यके मनागिव मिश्रतया दृश्यते । तै० आ० ६।१।१४-१५ इत्यादिभिर्मन्त्रै-
 रारचयेणोक्तम् । इदमेवात्रत्यं विवक्षितं किंतु, सूत्रकारेण सकलमपि सूत्रं वेदमूलकमेव
 व्याचष्टे, अतः खलु सूत्रस्यापि श्रुतितुल्यत्वमेव प्रप्नोति । एवमेवान्येषां सूत्रकारे-
 विरचितानां सत्यापाठभरद्वाजापस्तेष्वन्येषां चान्येषां सादृश्यं यजुर्वेदीयसूत्राणां
 कात्यायनपारस्करादिशुक्लयजुर्वेदीयसूत्राणां सांख्ययोगादियजुर्वेदीयानां छोट्यायनद्रा-
 ष्ठीयगोमित्रीयखादिरजमनीयादिसामवेदीयानां च कौशिकायथर्ववेदीयानां च
 सूत्राणां विषये बोद्धव्यम् । सर्ववृत्तिकस्यापि सूत्रस्यास्य व्याच्युतः केषांचिद्वचनानां
 परिभाषिकत्वात् तेषां व्याच्युतं न जायते । अतस्तत्रेषां शब्दानां सुलभ-
 तयोद्घोषार्थं परिशिष्टरूपेणैव कोशो न्यवेश्यते । स कोशः पाठकान्स्पर्शयित्वा

नापि खलूपकुर्यादिति बलीयसी न. प्रत्याशा । अन्यस्यास्य संशोधनोपसरेऽङ्काना-
वसरे च संशोधकस्यानवधानादज्ञानाद्वा तथा च सीसाक्षरयोजकानां प्रमदात्,
प्रबलतरवेगवत्सौदामनीप्रचार्यमानस्य मुद्रणयन्त्रस्य बभ्रम्यमाणगतिप्रक-
र्षप्रसरेण केषांचिदक्षरावयवानां स्थानभ्रंशादिना वा स्खलितानि लब्धाव-
सराणि वर्तन्त एव । तानि तु 'गच्छतस्खलनं क्वापि' इति न्यायेनेति
समवगम्य सोढव्यानि सानुकम्पान्तःकरणैर्विद्वद्भिरिति हार्दो विज्ञप्तिः । एकोनविंश-
त्तमे पृष्ठे चतुर्विंशपङ्क्तौ 'प्राप्तपुनः' इत्यत्र प्राप्तुत इति द्वेयम् । एवमेव पण्य-
वर्णितमे पृष्ठे द्वाविंशावल्या 'बन्वीत' इत्यत्र बन्नीतेति बोद्धव्यम् । इत्थं पैकस-
प्तित्तमे पृष्ठे तृतीयश्रेण्यां, अपसलै(व्यै)रप्र०' इत्यत्रापसल्यप्र० इत्थंकारं
मन्तव्यम् । अपि च 'लौकिका. (पृ० ११ प० २९) इत्यत्र लौकिकाः ।
'ऊर्ध्वोः' (१०९ । १९) ऊर्ध्वोः । एवमादयः कतिचन दीपा अभूवन्, ते
सर्वे प्रागुक्तवित्तप्यनुरोधेन सल्लकोटिपाटीनेरन्निति विश्वातः । अन्यस्यास्य संशोध-
नकाले च वृत्तिस्थश्रीसूत्रगतप्रतीकस्थरनिर्देशादिनिषेधवत्यैः प्रभुणुकुलसंभूतै
रामचन्द्रात्मजकृष्णशास्त्रिभिर्निरभिष्टापं निरलसं च भूपिष्ठं साहायमवष्टगयि, अतः
खलु महाभागास्ते धन्यवादाहर्हाः ।

अन्ततश्चेदमेवैकं नो विज्ञाप्यं यत्, विविधग्रन्थरत्नपकाशमैकधृतप्रतया, आनन्दा-
श्रमसंस्थया प्राकाश्यं प्राप्तिनानेन ग्रन्थरत्नेनानुदिवसं कालेयकालमहिम्ना पङ्काव-
मर्दं संसृज्यमाना तपस्विनी क्वापि कोणे भीतभीतेव निहुत्य संतिष्ठमाना संस्का-
रपरम्परा पुनरुज्ज्वितु, विलसतु चाऽऽर्याणां चेतःकुहरे निःश्रेयसकरा श्रद्धावलरी
बोधवती वैदिकवर्मविस्तारः संवर्धतामास्तिव्यं जायता च निरुपमकल्याणं प्रमोमु-
द्यता च ब्राह्मणमिति सकलवत्तचरगुरुं शशिखण्डमण्डनं मत्तकमकल्यद्रुमं सकल-
ग्रामदेवतासार्वभौमं लिङ्गेश्वरं साज्जलिचन्धपुर.सरं सपणयं सभक्त्युन्नेषं च मुहुर्मुहुः
संपार्थ्यं विश्रमयति लेखनी—

आ० व. १०-१८९८ }
पुण्यपुरम् ।

विद्वज्ज्ञानानुमालापुकः—

रानदेकलोत्पन्नगोविन्दात्मजपुरुषोत्तमशर्मा ।

आश्वलायनीयगृह्यसूत्राणां विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
प्रथमं खण्डम् ।		आदेशामावे चतुर्थ्यन्तनामन्त्रेण होमः । १०	
१ गृह्यकर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा । १		८ अनादेशे देवताकथनम् । ११	
२ पाकयज्ञसंख्या । १		९ एकचर्हिरादियज्ञाः समकालिकाः । ११	
३ पाकयज्ञस्वरूपकथनम् । २		१० एतद्विषये प्रमाणीभूतयज्ञायाक० ।	
४ एतत्कर्मणां प्रशंसा । १		चतुर्थं खण्डम् ।	
५ पाकयज्ञानामर्घ्यवादस्वरूपं ब्राह्मणम् ॥		१ चौलादीनां कालविचारः । ११	
द्वितीयं खण्डम् ।		२ विवाहस्य केषांचिन्मतेन सार्वका-	
सायं प्रातः सिद्धहविष्यस्य होमकथनम् ४		लत्वम् । ११	
२ होममन्त्राः । ११		३ आज्यहोमः । १२	
३ स्वाहाकारेण बलिहरणम् । १		४ ऋगाहुतयो व्याहृत्याहुतयश्च । ११	
४ बलिप्रदानदेवतानिर्देशः । ११		५ एकेषां मतेनोभयाहुतिसमुच्चयः । ११	
५ दिक्षु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यश्च		६ एके कामपि नेच्छन्ति । ११	
बलिहरणम् । ११		७ तेषामाहुतिकथनम् । ११	
६ ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च मध्य इति		पञ्चमं खण्डम् ।	
शंसनम् । ११		कुलपरीक्षा । १३	
७ मध्ये विश्वेभ्यो देवेभ्यः । ११		वरगुणविमर्शः । ११	
८ दिवसे दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यः । ११		३ कन्यागुणविचारः । ११	
९ निशि नक्तचारिभ्यः । ६		४ लक्षणाणां दुर्विज्ञेयत्वम् । ११	
१० रक्षोभ्य इत्युत्तरतः । ११		५ क्षेत्राद्यष्टमृत्तिकागोलकैः परीक्षणम् । ११	
११ पितृयज्ञेऽपसव्यमभ्यत्र सव्यम् । ११		६ पिण्डग्रहणेन भाविशुभाशुभकल-	
तृतीयं खण्डम् ।		ज्ञानम् । १३	
१ वक्ष्यमाणकर्मणां होमविधानम् । ११		षष्ठं खण्डम् ।	
२ पवित्राभ्यामाज्योत्पवनम् । ७		१ ब्राह्मादिविवाहकथनम् । ११	
३ पवित्रलक्षणात्पवनयोः स्वरूपकथनम् ८		सप्तमं खण्डम् ।	
४ आज्यहोमेषु परिस्तरणनिर्णयः । ९		१ विवाहे देशधर्मादिकर्तव्यकथनम् । ११	
५ पाकयज्ञेऽप्यज्यभागनिर्देशः । ११		२ वक्ष्यमाणं समानमिति कथनम् । ११	
६ ब्रह्मणोऽऽज्य (आ१) इत्युत्पन्ननिर्णयः । ११		३ पाणिग्रहणविधानम् । ११	

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
४ दुहितृकामेनाङ्गुल्यो ग्राह्याः । ११		७ ईसकावलोकनमन्त्रः	११
५ उमयकामेन साङ्गुष्ठाङ्गुलिको हस्तो ग्राह्याः । ११		८ गृहप्रवेशमन्त्रः ।	११
६ अङ्गुदककुम्भपदाक्षिणाश्ले वधूजप- मन्त्रः । ११		९ उपवेशनदधिप्राशनादि ।	११
७ अङ्गमारोहणे वरजपमन्त्रः । १७		१० ब्रह्मचर्यधारणादि ।	२२
८ लाजहोमप्रकारः । ११		११ त्रिरात्रादिब्रह्मचर्यधारणम् ।	११
९ यदि वरं जामदग्न्यस्तर्हि त्रिर्लाजा- नावपति । ११		१२ संवत्सरं वा	११
१० हविषः प्रत्यभिचारः । ११		१३ अगोतं वधूवल्लदानम् ।	११
११ अवत्तस्याप्यभिचारः । ११		१४ ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् ।	११
१२ एवमवदानधर्मः सर्वत्र		१५ स्वस्थयनवाचनम् ।	२३
१३ वरकर्तृकहोममन्त्राः । १८		नवमं खण्डम् ।	
१४ शूर्वपुटेनामन्त्रकं चतुर्धाहुनिदानम् ।		१ पाणिग्रहणादारभ्य गृह्याग्निपरिचर्या ।	
१५ एके लाजानोप्य पश्चात्परिणयन्ति ।		२ नष्टेऽग्नौ प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनराग्नि- परिग्रहः । ११	
१६ शिलाविमुञ्चनम् । १९		३ एके नष्टेऽग्नौ पत्न्या उपोषणं वदन्ति ।	
१७ दक्षिणशिवाविमोचनम् । ११		४ अग्निहोत्रविधानेनाग्निपरिग्रहणम् । ११	
१८ उत्तरामपि । ११		५ होमादिकालः । २४	
१९ सप्तपदीगमनप्रकारः । ११		६ होमद्रव्यम् । ११	
२० उमयोः शिरसि वरकृतृङ्मुदकुम्भ- स्पजलसेवनम् । ११		७ तदभावे द्रव्यान्तरकपनम् । ११	
२१ प्रामान्तरगवनेऽनरा वपतिः । २०		८ सायंप्रातर्होमः । ११	
२२ धृमादिदर्शनोत्तरं वधूर्मानं त्यजेत् । ११		दशमं खण्डम् ।	
अष्टमं खण्डम् ।		१ पार्वणस्थालीपाकः । ११	
१ यानारोहणमन्त्रः । ११		२ मोजननियमः । ११	
२ नावारोहणम् । ११		३ इध्मानर्हिषोर्न-वनम् । २९	
३ उदकोत्तरणम् । ११		४ देवताकपनम् । ११	
४ यदि वधू रोदिति तदैतां जपेत् । ११		५ कस्या देवताः । ११	
५ विषाहाग्निपनम् । ११		६ निर्वापप्रकारः । ११	
६ देशादौ जपमन्त्रः । २१		७ प्रोक्षणकपनम् । २६	
		८ अवघातप्रोक्षणश्रवणानि । ११	
		९ एकत्र श्रपणं वा । ११	

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१० नानाश्रयणप्रकारकथनम् ।	"	१३ अवदानैः सह वा ।	"
११ एकश्रयणप्रकारः ।	"	१४ प्रत्यङ्गं द्विद्विषयानम् ।	"
१२ हविरिध्यामिषारणादिः ।	"	१५ हृदयशूलविषयकं कर्म तूष्णीम् ।	"
१३ आधाराज्यभागौ ।	"	द्वादशं खण्डम् ।	
१४ आज्यमागादिककथनम् ।	२७	१ विवष्टकृतः प्राक् चैत्यगृहे बलिदा-	
१५ आज्यमागौ यज्ञपुरुषस्य नेत्रे ।	"	नम् ।	१२
१६ यज्ञपुरुषस्योपवेशनप्रकारः ।	"	२ देशान्तरस्थे चेत्ये दूतद्वारा बलि-	
१७ आहुतीनां दिङ्मनियमः ।	"	दानम् ।	"
१८ हवनिषद्रव्यग्रहणस्य देशनियमः ।	"	३ मयसंभवे दूतसमीपे शङ्खं देयम् ।	"
१९ पञ्चावत्तिनां विशेषः ।	२८	४ अन्तरा नदी चेतर्हि तरणसाधनं	
२० स्विष्टकृद्धोमनियमः ।	"	दातव्यम् ।	"
२१ स्विष्टकृद्धोमे हविःशेषो न ।	"	५ चैत्यो घ्नन्तरिक्षेतार्हि पुरोहिताय	
२२ स्विष्टकृद्धोममन्त्रः ।	"	प्राग्बलिर्देयः ।	"
२३ पूर्णपात्रनिनयनम् ।	"	त्रयोदशं खण्डम् ।	
२४ एषोऽवभृथ इति कथनम् ।	"	१ गर्भलम्पनपुंभवनावलोकनानि ।	१३
२५ पाकयज्ञतन्त्रम् ।	२९	२ पुंसवनस्वरूपम् ।	"
२६ दक्षिणाप्रकारः ।	"	३ प्रश्नादिकम् ।	"
एकादशं खण्डम् ।		४ त्रिः प्रसूतप्राप्तनम् ।	१४
१ पशुकल्पः ।	"	५ दक्षिणनासाणां दूर्वा नस्तः करोति ।	
२ पशुपक्षीनम् ।	"	६ हृदयस्पर्शनम् ।	"
३ पशुप्रोक्षणम् ।	"	चतुर्दशं खण्डम् ।	
४ पशुनिनयनम् ।	३०	१ समिन्तोन्नयनम् ।	१५
५ तूष्णीं पशुनिनयनम् ।	"	२ पक्षनक्षत्रकथनम् ।	"
६ उल्मुकाहरणम् ।	"	३ होममन्त्रः ।	"
७ शामित्र इति कथनम् ।	"	४ सीमन्तव्यूहनम् ।	"
८ पशोरन्वारम्भणम् ।	"	५ चतुर्था व्यूहनम् ।	१६
९ अघ्वर्युर्ध्वजमानमन्वारमते ।	"	६ वीणागायकप्रेषणम् ।	"
१० वषाहोयः ।	"	७ गातव्यगायानिर्देशः ।	"
११ रथालीपाकप्रपणम् ।	३१	८ वृद्धब्राह्मणानामाज्ञापालनम् ।	"
१२ पशोरवदानं रथालीपाकस्य ।	"	९ दक्षिणा क्रमः ।	"
		पञ्चदशं खण्डम् ।	

सूत्रम् ।	शृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	शृष्ठम् ।
१३ दण्डानां वृक्षाः परिमाणं च ।	"	१० पाकयज्ञविधानेन चरुश्रवणं गुरवे	"
विंशं खण्डम् ।	"	निवेदनं च ।	"
१ सर्वैः सर्वे वा स्वीकार्याः ।	"	११ होममन्त्रः ।	"
२ आचार्योपवेशनस्थानम् ।	४६	१२ सावित्र्य द्वितीयम् ।	"
३ ब्रह्मचारिणः स्थानम् ।	"	१३ महान.रूपादिहोमः ।	"
४ साङ्गुष्ठपाणिग्रहणप्रकारः ।	"	१४ तृतीयमृषिभ्यः ।	११
५ तन्मन्त्रः ।	"	१५ चतुर्थे सौविष्टकृतम् ।	"
६ आदित्योपवेशनम् ।	"	१६ वेदसमाप्तिवाचनम् ।	"
७ जपमन्त्रः ।	४७	१७ अतवारणम् ।	"
८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।	"	१८ मेवाजननम् ।	"
९ हृदयदेशालम्बनम् ।	"	१९ उदकुम्पाभिषेकवाचनम् ।	"
१० मन्त्रकं समिदाधानम् ।	"	२० अतादेशान्धारुणाशेषः ।	"
एकाविंशं खण्डम् ।	"	२१ अनुपेतस्यैव विधिः ।	१२
१ समिदाहरणं मन्त्रेणेत्येके ।	"	२२ उपेतपूर्वस्य विधिः ।	"
२ मुखभार्जनप्रकारः ।	"	२३ केशवपनमेवाजनने कृताकृते ।	"
३ तेनसा मार्जनम् ।	४८	२४ परिदानमनिरुक्तम् ।	"
४ सावित्र्युपदेशविषये प्रार्थना ।	"	२५ कालः ।	"
५ सावित्र्युपदेशः ।	"	२६ सावित्री ।	"
६ तद्वाचनम् ।	"	त्रयोविंशं खण्डम् ।	"
७ ब्रह्मचारिणो हृदयदेशे पाणिधारणम् ।	"	१ ऋग्विष्णुक्षणम् ।	"
द्वाविंशं खण्डम् ।	"	२ एके य्नो वदन्ति ।	"
१ ब्रह्मचर्योपदेशः ।	"	३ वरणक्रमः ।	"
२ ब्रह्मचर्योपदेशमन्त्रः ।	"	४ वरणविशेषानियमः ।	"
३ वेदब्रह्मचर्यकालः ।	४९	५ सदस्यकपनम् ।	१३
४ ग्रहणपर्यन्तं वा ।	"	६ होतारं प्रथमम् ।	"
५ भिक्षाकालः ।	"	७ होतृवरणमन्त्रः ।	"
६ समिदाधानकालः ।	"	८ ब्रह्मवरणमन्त्रः ।	"
प्रथमभिक्षाकपनम् ।	"	९ अघ्वर्त्वादिवरणमन्त्राः ।	"
८ भिक्षामन्त्रः ।	५०	१० होतृपातिज्ञा ।	१४
९ भक्षमाचार्याय निवेदयेत् ।	"	११ ब्रह्मरतिज्ञा ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१ जातकर्मस्वरूपम् ।	१७	११ केशस्थापनप्रकारः ।	४२
२ मेघाजननमन्त्रः ।	१७	१२ द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रौ ।	॥
३ अंसाभिपरीक्षणम् ।	१७	१३ चतुर्थस्य मन्त्राः ।	॥
४ नामकरणम् ।	३८	१४ एवं त्रिरुत्तरतः ।	॥
५ नामाक्षरादिकथनम् ।	१७	१५ क्षुरधारानिर्माणम् ।	॥
६ चक्षुरक्षरं वा नाम कार्यम् ।	१७	१६ नापितादेशः ।	॥
७ नामविषये कामना ।	१७	१७ यथाकुलधर्मं केशसंवेशान्कारयेत् ।	४३
८ द्व्यक्षरं नाम पुंसः ।	१७	अष्टादशं खण्डम् ।	
९ विषमाक्षरं स्त्रियाः ।	३९	१ गोदानम् ।	॥
१० अमिषादननाम ।	१७	२ तस्य कालः ।	॥
११ मस्तकावघ्राणमन्त्रः ।	१७	३ केशशब्दस्थाने इमश्रुशब्दं योजयेत् ।	॥
१२ तूष्णीं कुमार्याः ।	१७	४ इमश्रुवपनम् ।	॥
चौदशं खण्डम् ।		५ क्षुरशोषने विशेषमन्त्रः ।	॥
१ अक्षप्राशनमासः ।	१७	६ नापितशासनम् ।	॥
२ आजमासाशनम् ।	१७	७ आचार्याय वरदानप्रार्थना ।	॥
३ ब्रह्मवर्षसकामत्वे तैत्तिरीम् ।	१७	८ दक्षिणा गोमिथुनम् ।	४४
४ तेजस्कामत्वे घृतौदनम् ।	१७	९ संवत्सरव्रताचरणादेशः ।	॥
५ प्राशनमन्त्रः ।	४०	एकोनविंशं खण्डम् ।	
६ कुमार्यास्तूष्णीम् ।	१७	१ उपनयनकालः ।	॥
सप्तदशं खण्डम् ।		२ गर्माष्टमे वा वर्षे ।	११
१ चौलकालः ।	१७	३ सत्रियस्य काल एकादशे वर्षे ।	११
२ पूर्णशरावस्थापनम् ।	१७	४ वैशस्य द्वादशे ।	॥
३ कुमारारवस्थानादिकथनम् ।	४०	५ ब्राह्मणस्याऽऽषोढशात् ।	॥
४ पिता कुशपिब्लुलाङ्गुलाति ।	१७	६ सत्रियपदेशयोः कालकथनम् ।	११
५ ब्रह्मा वा तान्धारयेत् ।	४१	७ ततोऽध्यापनादिनिषेधः ।	॥
६ उदकनिनयनमन्त्रः ।	१७	८ प्रावरणचर्मविचारः ।	४९
७ शिर उन्दनमन्त्रः ।	१७	९ परिधेयवस्त्राणि ।	॥
८ कुशपिब्लुलस्थापनमन्त्रः ।	१७	१० मेखलाः ।	॥
९ सत्र क्षुरस्थापनम् ।	१७	११ तदनकाराः ।	॥
१० केशच्छेदनमन्त्रः ।	१७	१२ दण्डाः ।	॥

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
३ दण्डानां वृक्षा. परिमाणं च ।	"	१० पाकयज्ञविधानेन चरुश्रवणं गुरवे	"
विंशं खण्डम् ।		निवेदनं च ।	"
१ सर्वैः सर्वे वा स्वीकार्याः ।	"	११ होममन्त्रः ।	"
२ आचार्योपवेशनस्थानम् ।	४६	१२ सावित्र्या द्वितीयम् ।	"
३ ब्रह्मचारिणः स्थानम् ।	"	१३ महान.रुधादिहोमः ।	"
४ साङ्ख्यपाणिग्रहणप्रकारः ।	"	१४ तृतीयमृषिभ्यः ।	११
५ तन्मन्त्रः ।	"	१५ चतुर्थे सौविष्टकृतम् ।	"
६ आदिम्यावेशनम् ।	"	१६ वेदसमाप्तिवाचनम् ।	"
७ जपमन्त्रः ।	४७	१७ अतधारणम् ।	"
८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।	"	१८ मेधाजननम् ।	"
९ हृदयदेशालम्बनम् ।	"	१९ उदकुम्भाभिषेकवाचनम् ।	"
१० अमन्त्रकं समिदाधानम् ।	"	२० अतीदेशव्याख्याशेषः ।	"
एकविंशं खण्डम् ।		२१ अनुपेतस्यैष विधिः ।	१२
१ समिदाहरणं मन्त्रेणेत्येके ।	"	२२ उपेतपूर्वस्य विधिः ।	"
२ मुखमार्जनप्रकारः ।	"	२३ केशवपनमेधाजनने कृताकृते ।	"
३ तेजसा मार्जनम् ।	४८	२४ पारिदानमनिरुक्तम् ।	"
४ सावित्र्युपदेशविषये प्रार्थना ।	"	२५ कालः ।	"
५ सावित्र्युपदेशः ।	"	२६ सावित्री ।	"
६ तद्वाचनम् ।	"	त्रयोविंशं खण्डम् ।	
७ ब्रह्मचारिणो हृदयदेशे पाणिधारणम् ।	"	१ अस्तिग्लक्षणम् ।	"
द्वाविंशं खण्डम् ।		२ एके यूनो वदन्ति ।	"
१ ब्रह्मचर्योपदेशः ।	"	३ वरणक्रमः ।	"
२ ब्रह्मचर्योपदेशमन्त्रः ।	"	४ वरणविशेषानियमः ।	"
३ वेदब्रह्मचर्यकालः ।	४९	५ सदस्यकपनम् ।	१३
४ ग्रहणपर्यन्तं वा ।	"	६ होतारं प्रथमम् ।	"
५ भिक्षाकालः ।	"	७ होतृवरणमन्त्रः ।	"
६ समिदाधानकालः ।	"	८ ब्रह्मवरणमन्त्रः ।	"
प्रथमभिक्षाकपनम् ।	"	९ अक्षय्यादिवरणमन्त्राः ।	"
८ भिक्षामन्त्रः ।	५०	१० होतृपतिज्ञा ।	१४
९ भेक्षमाचार्याय निवेदयेत् ।	"	११ ब्रह्मपतिज्ञा ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१२ इतरमन्त्रजन ।	"	द्वितीयोऽध्यायः ।	
१३ याज्यलक्षणम् ।	५४	प्रथमं खण्डम् ।	
१४-१८ आर्चिज्यनिषेधः ।	"	१ अथणाकर्मकालः	"
१९ होमप्रवाकं प्रति प्रश्नः ।	"	२ सक्त्वादस्थापनम् ।	"
२० वार्यविधि ।	५५	३ धानानामञ्जनम् ।	५९
२१ नियमकथनम् ।	"	४ अस्तमिते होम ।	"
२२ आज्याहुतिकथनम् ।	"	५ पुरोडाशावस्थानकथनम् ।	६०
२३ अनाहिताग्नेर्विशेषः ।	"	६ पुरोडाशोपर्याज्यहोमः ।	"
चतुर्विंशो खण्डम् ।		७ धानाञ्जलिहोमः ।	"
१ ऋत्विग्भ्यो मधुपर्कदानम् ।	"	८ अमात्येभ्यो धानानां दानम् ।	"
२-४ स्नातकादिभ्यश्च ।	५५-५६	९ सर्पचलिहरणम् ।	"
५-६ मधुपर्कस्वरूपं प्रतिनिधिश्च ।	"	१० प्रदक्षिणोपवेशनपरिदानमन्त्राः ।	६१
७ आसनादिकथनम् ।	"	११ अमात्यादिपरिदानम् ।	"
८ आसनग्रहीतुः कर्म ।	"	१२ आत्मपरिदानम् ।	"
९ पादप्रक्षालननियमः ।	"	१३ अन्तरागमननिषेधः ।	"
१० शूद्रविषये ।	"	१४ सायंप्रातर्वलिहरणम् ।	"
११ अर्घ्यग्रहणम् ।	५७	१५ प्रकारान्तरेण बलिहरणम् ।	६२
१२ तन्मन्त्रः ।	"	द्वितीयं खण्डम् ।	
१३ मधुपर्कक्षणमन्त्रः ।	"	१ आश्वयुजीकर्पकालः ।	"
१४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्र ।	"	२ स्थालीपाकहोमः ।	"
१५ त्रिरुक्षेपणम् ।	"	३ दूपावकहोमः ।	"
१६ मधुपर्कप्राशनम् ।	"	४ आग्रयणस्थालीपाकः ।	६३
१७-१८ सर्वमक्षणतृप्तिनिषेधः ।	५८	५ अनाहिताग्नेर्विशेषः ।	"
१९-२१ अवशिष्टस्यागसर्वमक्षणाच- मनानि ।	"	तृतीयं खण्डम् ।	
२२ द्वितीयाचमनमन्त्रः ।	"	१ प्रत्यवरोहणकालः ।	"
२३ आचान्तोदकाय गोदानम् ।	"	२ पौर्णमास्या वा ।	६४
२४ आलम्बनसत्त्वे अपोऽनुज्ञा च ।	"	३ पायसहोममन्त्रौ ।	"
२५ उत्सर्गेच्छाधामुत्सर्गः ।	५९	४ त्विष्टकृदभावः ।	"
२६ अमांसो मधुपर्को न भवति ।	"	५ जपमन्त्रौ ।	६५
		७ अमास्यसंनिवेशः ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
८ ज्यायसोऽनन्तरत्वम् ।	११	९ एतेन माध्यावर्ष व्याख्यातम् । ७४	
९ मन्त्रविदां मन्त्रजपः ।	११	१० माध्यावर्षकर्मणि प्रतिमासं पितृभ्य	
१० उत्पाय त्रिद्वयुः ।	११	एव श्राद्धं करणीयम् ।	११
११ दक्षिणादिमुखाश्चतुर्थम् ।	११	११ नवावरान्मोजयेत् ।	११
१२ स्वस्वयनादिवाचनम् ।	६६	१२ अशक्तावयुजः ।	११
चतुर्थं खण्डम् ।		१३ वृद्धिपूर्तकर्मणोर्युग्मान् ।	११
१-२ अष्टकाकर्मकाः ।	११	१४ इतरश्राद्धे विषमसंस्कारान् ।	११
३ प्रागिदने पितृभ्यो दानम् ।	११	१५ नान्दीश्राद्धे प्रदक्षिणं कर्म तिलस्थाने	
४-५ ओदनादीनां धूपणम् ।	६७	यवाः ।	११
६ मन्त्राष्टकेन होमः, यथाकामं वा ।	११	षष्ठं खण्डम् ।	
७ परदिनेऽष्टम्यामष्टकाः पशुना स्थाली-		१ रथारोहणात्पूर्वं तत्स्पर्शनमन्त्रः । ७५	
पाकेन वा ।	११	२ अस्पर्शनमन्त्रः ।	११
८ अनहुहे यवसदानम् ।	६८	३ आरोहणक्रमतन्मन्त्रौ ।	११
९ सर्वासंभवेऽग्निना कसं दहेत् ।	११	४ रश्मिस्पर्शनमन्त्रः ।	११
१० मनसाध्यानम् ।	११	५ रथगमने प्रवृत्ते मन्त्रः ।	११
११ नानष्टकः स्यात् ।	११	६ शकटाधारोहणेऽप्ययं मन्त्रः ।	११
१२ देवताविकल्पाः ।	११	७ रथाङ्गाभिस्पर्शनम् ।	११
१३ वषाहवनमन्त्रः ।	६९	८ नावारोहणमन्त्रः ।	७६
१४ पशवङ्गादिहोममन्त्राः ।	११	९ नवरथे विशेषः ।	११
१५ अष्टमी सौविण्ठत्वाद्भुतिः ।	७०	१० कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् ।	११
१६ स्वस्वयनवाचनम् ।	११	११ गृहसमीपमागमनम् ।	११
पञ्चमं खण्डम् ।		१२ रथारोहणमन्त्रः ।	११
२ अग्नेष्टक्यफालः ।	११	१३ नवरथारोहणमन्त्रः ।	११
३ मामं वलादि ।	११	१४ जामन्त्रः ।	११
४ पिण्डपितृयज्ञकल्पत्वम् ।	७१	१५ पुनर्जामन्त्रः ।	११
५ पितृभ्यः पिण्डदानम्	११	सप्तमं खण्डम् ।	
६ मातृभ्यः पिण्डदानम् ।	११	१ वास्तुपरीक्षा ।	११
७ अवटसंस्कारनिर्गवः ।	११	२ भूलक्षणम् ।	११
८ पित्रादिपिण्डस्थानम् ।	७२	३ भुजोऽपलक्षणम् ।	७७
९ मात्रादिपिण्डस्थानम् ।	११	४ अपरलक्षणम् ।	११

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
५ विरुद्धवृक्षोत्पादनम् ।	॥	८ अविच्छिन्नजलधारादानम् ।	८१
६ भूमेरुच्चावचत्वनिर्णयः ।	॥	९ स्थालीपाकश्रपणादि शिववाचनम् ।	॥
७ महानसस्यानकथनम् ।	॥	दशमं खण्डम् ।	
८ फलकथनम् ।	॥	१ गृहप्रपदनम् ।	॥
९ सभागृहस्थानकथनम् ।	॥	२ बीजवद्गृहप्रपदनम् ।	॥
१० तत्फलकथनम् ।	॥	३ तत्कालनिर्णयः ।	॥
११ त परस्थाननिर्णयः ।	७८	४ होमकरणम् ।	॥
अष्टमं खण्डम् ।		५-९ गच्छन्तीनां प्रत्यागच्छन्तीनां च	
१ मातृपुत्रीक्षणक्रमवर्णनम् ।	॥	गवामनुमन्त्रणम् ।	८२
२ स्नातकरणं तत्पूरणं च ।	॥	७ अनुमन्त्रणसूक्तान्तरम् ।	॥
३ तत्फलकथनम् ।	॥	८ अगुरुगवीनां समूहोपस्थानम् ।	॥
४ पुनर्जैस्तत्पूरणं च ।	॥	तृतीयोऽध्यायः ।	
५ प्रशास्तादिकथनम् ।	॥	प्रथमं खण्डम् ।	
६ ब्राह्मणवास्तुकथनम् ।	॥	१-२ पृथक्प्रतिष्ठा तन्नामानि च ।	॥
७ क्षत्रियवास्तुकथनम् ।	॥	३-४ तत्स्वरूपकथनं नित्यकर्तव्यता च ८३	
८ वैश्यवास्तुकथनम् ।	॥	द्वितीयं खण्डम् ।	
९ वास्तुमापदनम् ।	॥	१-२ स्वाध्यायविधिविस्तारविधौ च ।	८४
१० समस्ततुष्कोणं दीर्घं वा	७९	३-४ अकारवशाद्विपूर्वकं गायत्री-	
११ वास्तुप्रोक्षणम् ।	॥	पठनादि	८५
१२ प्रोक्षणमन्त्रः ।	॥	तृतीयं खण्डम् ।	
१३ अवान्तरगृहमेधाः ।	॥	१ स्वाध्यायक्रमः ।	॥
१४ धूणागतेषु विशेषविधिः ।	॥	२ तत्प्रशंसा ।	८६
१५ मध्यमगतीविशेषः ।	॥	३ स्वाध्यायेन पितृणां तृप्तिः ।	८७
१६ अनुमन्त्रणं मन्त्रश्च ।	८०	४ समाहितमनसाऽप्येतत्तत्त्वं ।	॥
नवमं खण्डम् ।		चतुर्थं खण्डम् ।	
१-२ वंशाधानं तन्मन्त्रश्च ।	॥	१-४ तर्पणीयदेवतार्घ्याचार्याः ।	८७
३-४ मणिकप्रतिष्ठापनं तन्मन्त्रश्च ।	॥	५ पितृतर्पणं दक्षिणा ॥	॥
५ मणिकेऽर्पणविधानम् ।	॥	६ ब्रह्मयज्ञावदयकस्वरूपकथनम् ।	८८
६ वास्तुशान्तिकरणम् ।	॥	७ मन्त्रज्ञानध्यायः ।	॥
७ तत्प्रोक्षणम् ।	॥		

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
यज्यं खण्डम् ।		३ संध्योपासनम् ।	९४
१-३ अध्यायोपाकरणं तत्कालश्च ।	॥	४ सायंकाले कर्तव्यनियमः ।	॥
४-९ आज्यमागाहुति-दधिसक्त्व- होमौ ।	८९	५ पातःसंघ्या ।	॥
१-९ होममन्त्राः ।	॥	६ गायत्रीजपकालः ।	॥
१० देवताहोमादि-मार्जने ।	॥	७ कपोतपाते होमजपौ ।	॥
११ जपनियमः ।	९०	८ अर्घ्यं गच्छतो होमजपौ ।	॥
१२ व्याहृतिसावित्रीजपो वेदारम्मश्च	॥	९ नष्टमिच्छतो होमजपौ ।	९५
१३-१४ उत्सर्गाध्ययनकालौ ।	॥	१० महान्तमध्वानमिच्छतो होमजपौ ।	॥
१५ समावृत्तो ब्रह्मचारिषर्मेयुक्तोऽधीयते	॥	अष्टमं खण्डम् ।	
१६ ब्रह्मचारिणामध्ययनम् ।	९१	१ समावर्तने वस्तूपकल्पनम् ।	॥
१७-१८ एके समावृत्तो जायां गच्छे- त्प्रजार्थं च तत् ।	॥	२ यद्युपवर्षं न लभ्येत तर्ह्यर्चा- यैव ।	॥
१९ उपाकरणम् ।	॥	३ समिदाहरणनियमः ।	॥
२० होमो जलावगाहनं च ।	॥	४ कामनाविशेषे सामिर्निर्गमः ।	॥
२१-२२ सावित्रीवाचार्थादितर्पणम् ।	॥	५ उभयीमुपपक्षयः ।	॥
२३ एतदुत्सर्जनम् ।	९२	६ समिदाधानादिगोदानम् ।	॥
पष्ठं खण्डम् ।		७ मन्त्रानात्मवाचस्यन्कुर्वात् ।	॥
१ काश्यपकर्मस्थाने कात्यायनपाकपक्षाः ।	॥	८ मर्दननियमः	९६
२ पुरोडाशस्थाने चरुः ।	॥	९ स्नानाङ्गनियमः ।	॥
३ कामवासिककम् ।	॥	१० कुण्डलवन्धनम् ।	॥
४-९ नैमित्तिकहोमस्तन्मन्त्राश्च ।	॥	११ अनुलेपननियमः ।	॥
६ अशुभस्वप्नदर्शन उपस्थानमन्त्राः ।	॥	१२ स्त्रवन्धनम् ।	॥
७ मन्त्रान्तरम् ।	९३	१३ तत्रान्धनियमः ।	॥
८ जृम्भणादौ जपमन्त्रः ।	॥	१४ छत्रादानम् ।	॥
९ अगम्यगमनादावाज्यहोमः ।	॥	१५ वैश्वदण्डदानम् ।	९७
१० तत्र समिदाधानं वा ।	॥	१६ मण्वाद्याधानम् ।	॥
११ मन्त्रजपो वा ।	॥	नवमं खण्डम् ।	
सप्तमं खण्डम् ।		१ उद्देशमन्त्रादिकथनम् ।	॥
१-२ सूर्योपस्थानमन्त्राः ।	॥	२ प्रायश्चित्तं समिदाधानम् ।	॥
		३ मधुपर्कपूजनम् ।	॥

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
४ स्नानकालः ।	९८	१४ सौवर्णमन्त्रः ।	"
५-६ व्रतनियमो निषेधनियमश्च ।	"	१५ राज्ञोऽनुकपेण गमनम् ।	१०२
७-८ निषेधनियमान्तरं स्नातकमा- हात्म्यं च ।	"	१६ युद्धप्रदेशनियमः ।	"
दशमं खण्डम् ।	"	१७-१८ दुन्दुभिवाद्नेषुषिसर्जन- मन्त्रौ ।	"
१ गुरवे नामकथनम् ।	"	१९-२० युध्यमाने राज्ञि पुरो- हितजपमन्त्रो राज्ञो वा ।	"
२-३ उपवेशनानुज्ञा, उच्चैर्नामक- थनं च ।	"	—	
४-५ उपाशुकथनमन्त्रः शिष्यस्थो- पाशुकथनं च ।	९९	चतुर्थोऽध्यायः ।	
६ आचार्यजपमन्त्रौ ।	"	प्रथमं खण्डम् ।	
७-८ जपोत्तरमनुमन्त्रणं तत्प्रशंसा च ।	"	१ व्याधिपीडितस्याऽऽहिताग्नेः कर्तव्यम् ।	"
९-११ पक्ष्याद्यग्निवशब्दश्रवणे म- न्त्रजपः ।	"	२-३ ग्रामकामत्वे तत्रस्थितौ च प्रमाणम् ।	"
एकादशं खण्डम्	"	४-५ अगदः सोषादिमिरग्नि- मिष्टाऽग्निष्टा वा प्रविशेत् । १०३	"
१ सर्वदिग्गो मयमाष्टौ जपहोमौ । १००	"	६ मृतस्याऽऽहिताग्नेश्चिगभूमि- खननम् ।	"
२ जपमन्त्रः सूक्तशेषश्च ।	"	७ खातस्य निम्नोद्यत्वरूपनम् ।	"
द्वादशं खण्डम्	"	८ खातस्याऽऽशानप्रमाणम् ।	"
१-२ राजसंनाहनं सूक्तजपश्च ।	"	९ तस्य विस्तृतिप्रमाणम् ।	"
३-५ राज्ञि कवचघनुरागं राज्ञो जपमन्त्रश्च ।	१०१	१० तत्तथापेनियमः ।	"
६-७ स्वीयजपमन्त्र इषुषिदान- मन्त्रश्च ।	"	११ श्मशानदेशनिरुद्धानम् ।	"
८-९ रथगमने जपमन्त्रोऽध्वानु- मन्त्रणं च ।	"	१२ तत्स्थानं बहुलौषधिकं मयेत् । १०४	"
१०-११ इषूनवेत्तमाणस्य तलं च धनतश्च राज्ञो जपमन्त्रौ ।	"	१३ कण्ठनिवृत्ताष्टुद्वासनम् ।	"
१२-१३ सार्वभामे राजानि रा- जाश्लोकने च मन्त्रजपः ।	"	१४ निशेपविधिः ।	"
	"	१५ मेरुस्य केशादिवपनम् ।	"
	"	१६ बर्हगयादिसंस्थानम् ।	"
	"	१७ उपदाजपप्रकारः ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
द्वितीयं खण्डम् ।		८-९ कर्णयोः शामित्राहरणे	
१ अग्निशपात्राद्यानयनम् ।	१०९	मित्तवैकं चेत् ।	"
२ प्रेतानयनप्रकारः ।	"	१०-११ उदरे पात्री समवत्त-	"
३ शकटादिनेत्येके ।	"	धानं चमसं च ।	"
४ अनुस्तरणीकथनम् ।	"	१२-१५ अरण्यादीनामूर्वादेषु	"
५-७ गौरजा वैकवर्णा कृष्णेत्येके	"	स्थापनम् ।	"
८ पशोः सप्तज्राहुचन्धनपूर्वक-	"	१६ आसेचनव सुपृषाज्यपूरणम् ।	"
मानयनम् ।	१०६	१७ उपयुक्तानां पुत्रेण संप्रहः कार्यः ।	"
९ तदन्वमात्यानामागमनम् ।	"	१८ आयुधायोजनम् ।	११०
१० वर्तुः कर्तव्यानियमः ।	"	१९ शिरोमुखाच्छादनमन्त्रः ।	"
११ आहवनीयाधानम् ।	"	२० पाण्योर्वृक्षौ ।	"
१२ गार्हपत्याधानम् ।	"	२१ हृदये हृदयम् ।	"
१३ दक्षिणाग्राधानम् ।	"	२२ एके पिण्डशौ वदन्ति ।	"
१४ चित्ताग्निचयनम् ।	"	२३ वृक्षांपात्रे पिण्डाधानम् ।	"
१५ तत्र प्रेतसंवेशनम् ।	१०७	२४ प्रणीतापणयनानुमन्त्रणम् ।	"
१६ प्रेतस्य पत्न्याः संवेशनम् ।	"	२५ दक्षिणाग्रावाज्यहोमः ।	१११
१७ क्षत्रियप्रेताय घनुःसंवेशनम्	"	२६ प्रेतस्थोरसि पञ्चमाहुतिस्तन्म-	"
१८ पान्युत्थापनम् ।	"	न्त्रश्च ।	"
१९ वर्तुर्भषमन्त्रः ।	"	चतुर्थं खण्डम् ।	"
२० घनुरपनयनमन्त्रः ।	"	१ युगपदग्निज्वालनदेशः ।	"
२१ पुनः वर्तुर्भषः ।	"	२ अनुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञानम् ।	"
२२ घनुःक्षेपः ।	"	३ प्रकारान्तरस्य फलविज्ञानम् ।	"
तृतीयं खण्डम् ।		४ दक्षिणाग्निस्पर्शे फलम् ।	११२
१ पात्रयोजनम् ।	१०८	५ युगपत्पाप्तौ फलकथनम् ।	"
२ जुह्वानयनम् ।	"	६-७ दहनमन्त्रः प्रशंसा च ।	"
३ उपमृद नयनम् ।	"	८ अतिवाहिकशरीरेण ।	"
४ स्पर्शाधानयनम् ।	"	९ पृष्ठतो न पश्येत् ।	"
५ स्थानविशेषे द्रव्यविशेषाधानम् ।	"	१० स्नानजलाक्षालिदानादि ।	११३
६-७ नातित्रापां स्त्रुवो स्त्रुवैधत्वे	"	११ मूर्धनिस्त्वं दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत् ।	"
मित्रवा ।	१०९	१२-१५ त्रिष्टपामा इत्यादयः	"

सूत्रम्	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
केचन नियमाः ।	„	१८ होमसमापनादि ।	„
१६ त्रिरात्रमक्षारलक्षणम् ।	„	सप्तमं खण्डम् ।	„
१७-२७ केचनान्ये दानाध्ययन- स्य निषेधाः ।	११४	१-२ श्राद्धप्रकारो ब्राह्मणनियमादि च ।	१२३
पञ्चमं खण्डम् ।	„	३-९ ब्राह्मणसंख्या, पिण्डनिपर- णादि, ब्राह्मणाय जलदानम् ।	१२५
१ अस्थिसंचयनकालः ।	११६	९-७ आसनं पुनर्नलदानं च ।	„
२ स्त्रीपुरुषभेदेन कुम्भकथनम् ।	„	८ पात्रे तिलावपनम् ।	„
३ प्रोक्षणमन्त्रः ।	„	९-१० पित्र्यं कर्माप्रवक्षिणमर्घ्य- दानं च ।	१२६
४ संचयनप्रकारः ।	„	११-१२ अर्घ्यदानात्पूर्वं जलदान- मर्घ्यनिवेदनं च ।	„
५ संचयनोत्तरमवधानम् ।	„	१३-१४ अर्घ्यानुमन्त्रणं, अर्घ्याणां प्रथमं पात्रं नोद्धरेत् ।	१२७
६-८ पांशुप्रक्षेप-मन्त्रजप-गर्तपूर- णादि ।	११७	अष्टमं खण्डम् ।	„
पष्ठं खण्डम् ।	„	१-१ गन्धादिदानमग्नौकरणानुज्ञा प्रत्यनुज्ञा च ।	१२८
१-२ शान्तिकर्माग्निहरणं च ।	„	४-९ अग्नौ होमः, पाणौ वाऽभ्यनु- ज्ञायाम् ।	„
३ चतुर्धरेऽग्निं प्रक्षिप्य तं प्रसभ्यं परिवर्त्ति ।	११८	६ अग्निमुखा देवाः पाणिमुखाः पितरः ।	१२९
४ अग्न्यवेक्षणादिकुशपिबन्नुलान्तम् ।	„	७ भोजनपात्रेऽन्नदानविधानम्	„
५-९ अग्निरुत्पादनदीपने ।	१२०	८ हुतशेषाक्षदानम् ।	१३०
७ दक्षिणद्वारपक्षारसंस्कारमुदकधारा सिध्देत् ।	१२१	९ भोजनपात्रेऽधिकाक्षदानम् ।	„
८ अनुदुर्धर्मपयमात्यारोहणम् ।	„	१० मधुमतीश्रावणम् ।	„
९ परिधिपरिधानम् ।	„	११ पिण्डार्घमक्षमुद्धृत्य शेषाक्ष- निवेदनम् ।	„
१० आहुतिनतुष्टयं पुत्राद्यवलोकनं च ।	„	१२ अनाचान्तेषु पिण्डदानम् ।	१३१
११ चक्षुरञ्जनम् ।	„	१३ आचान्तेषु तदित्येके ।	„
१२ कर्तोऽज्ज्ञाना युवतीरितेन ।	१२२	१४ ब्राह्मणानुज्ञानम् ।	„
१३ अदमाभिर्मर्शनम् ।	„		
१४ परिक्रमणजपः ।	„		
१५ स्विष्टकृदादिममापनम् ।	„		
१६ अपोपवेशनम् ।	„		
१७ अस्वपन्तं आसत ओदयान्	„		

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१५ अस्तु स्वधेति प्रत्यनुज्ञानम् । १३२		१६ संज्ञपनदेशस्य रुधिरं सर्वेभ्यः	
नवमं स्वण्डम् ।		उद्दिशति ।	
१ शूलगवः । १३३		१७ सर्वाणि रुद्रनामधेयानि ।	
२ तत्कालः ।		१८ रुद्रस्यैव सर्वाः सेनाः । १३७	
३-४ पशोर्निरूपणं लक्षणं च ।		१९ उरुष्ठानि सर्वाणि तस्यैव ।	
५-६ कर्मापमेकं वदन्ति, तत्प्र-		२० यजमानं रुद्रः संतोषयति ।	
कारान्तरं च । १३४		२१ अस्य कर्मणो भुवाणं रुद्रो न	
७ पशोर्निपेकः ।		हिनस्ति ।	
८ शिरसः पुच्छं यावत् ।		२२ अस्य हुतशेषं न प्राश्नीयात् ।	
९ पशुसर्गः ।		२३ अस्य द्रव्याणि ग्रामं नाऽऽहरेयुः ।	
१० तस्य पालनावधिः ।		२४ अमात्यप्रतिषेधः ।	
११ तत्र देशनियमः ।		२५ हुतशेषभक्षणम् ।	
१२ यत्रत्यो ग्रामं न पश्यति तत्र ।		२६ शूलगवस्य फलश्रवणम् । १३८	
१३ कालकथनम् ।		२७ शूलगवेनेष्टाऽन्यं पशुमुत्सृजेत् ।	
१४ यूपनिखननं तत्र पशुमन्धनं च ।		२८ अनुसृष्टो नैव स्यात् ।	
१५ प्रोक्षणादि पशुकल्पसमानम् । १३५		२९ शूलगवावश्यकता ।	
१६ वपाहोमः ।		३० शन्तातीयं जपन् गृहं प्रविशेत् ।	
१७ द्वादशनामको होममन्त्रः ।		३१ पशुपतापे गोष्ठे यजनम् ।	
१८ मन्त्रान्तरम् ।		३२ निःशेषस्थालिषिकहोमः ।	
१९ एकनामको वा ।		३३ प्रतिघ्नं गवानयनम् ।	
२० बलिहरणम् ।		३४ शन्तातीयं जपन्पशूना मध्य-	
२१ दिगुपस्थानम् । १३६		मिषात् । १३९	
२२ सर्वरुद्रयज्ञेष्वेवम् ।		३५ आचार्यनमनम् । सपिण्डी-	
२३ तुषादीनामग्नौ प्रक्षेपः ।		सपिण्डीकरणम्	
२४ शर्वत्ययमतेन विशेषः ।			
२५ शोणितनिनयनमन्त्रः ।			

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्राणामनुक्रमणी समाप्ता ॥

अथ गृह्यपारिशिष्टविषयानुक्रमः ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
प्रथमोऽध्यायः ।		द्वितीयोऽध्यायः ।	
१ ग्रन्थप्रतिज्ञा ।	१४१	१ ग्रहयज्ञादि ।	१५३
२ संध्यावन्दनकालादि ।	"	२ ग्रहयज्ञसंमारादि ।	"
३ मार्जनविधिः ।	"	३ अर्चनाङ्गानि ।	"
४ अघमर्षणम् ।	१४२	४ पूजाविधिः ।	१५४
५ अर्घ्यादिगायत्र्यर्थान्तम् ।	"	५ ग्रहावाहनमन्त्राः ।	"
६ त्रिकांशगायत्रीध्यानादि ।	१४३	६ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदे- वताः ।	१५६
७ आचमनमन्त्रादि ।	"	७ क्रतुसादुष्यदेवतावाहनादि ।	१५७
८ मन्त्राणामृषिदेवतच्छन्दः- क्रमः ।	१४४	८ अग्न्युपधानादि ।	"
९ स्नानविधिः ।	"	९ यजमानामिषेकः ।	१५८
१० मध्याह्नस्नानविधिः ।	१४५	१० होमविधानादिप्रयोगः ।	"
११ मन्त्रस्नानप्रकारः ।	१४६	११ भोजनप्रकारः ।	१६०
१२ वैश्वदेवविधिः ।	"	१२ शयनादिविधिः ।	"
१३ पुण्याहवाचनविधिः ।	"	१३ आहविधिः ।	१६१
१४ स्पण्डिकादि ।	१४७	१४ ब्राह्मणसंख्यानियमादि ।	"
१५ ह्युकुलवादिसेमार्जनम् ।	"	१५ गन्धाद्युपचारः पिण्डपितृय- ज्ञान्तं कर्म च ।	१६२
१६ ब्रह्मणः पञ्च कर्माणि ।	१४८	१६ अग्नीकरणादि कर्म ।	१६३
१७ पार्वणस्थालीपाकः ।	"	१७ पिण्डदानादि आह्वयोपसमा- पनम् ।	१६४
१८ नित्यमौपासनम् ।	१४९	१८ प्रकिरविकिरादि ।	१६५
१९ न्येऽग्नौ पुनराधानम् ।	"	१९ अथाम्युदयिकआह्वे विशेषः ।	१६६
२० अनेकमार्थस्याग्निविचारः ।	"	तृतीयोऽध्यायः ।	
२१ कन्यावरणादि ।	१५०	१ पितृप्रेषप्रयोगः ।	"
२२ विवाहप्रयोगः ।	"	२ प्रेताग्निदाननियमः ।	१६७
२३ परस्परबलोकनम् ।	१५१	३ अग्निकार्यसमापनम् ।	१६८
२४ असत्तारोपणादि ।	"	४ कर्तुर्दकदानविधिः ।	"
२५ ऋतुमतीकृत्यादि ।	१५२		
२६ जातकर्मादि ।	"		

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
१ पिण्डक्रिया ।	"	५ मासादप्रतिष्ठाविधिः ।	"
६ नव विषमश्राद्धानि ।	१६९	६ अग्निस्थापनादि ।	१७७
७ अग्निपंचयनम् ।	"	७ अग्निपेक्षादि ।	१७८
८ दशमदिनकृत्यम् ।	"	८ शान्तिप्रतिष्ठादि ।	"
९ एकोद्दिष्टश्राद्धार्थः ।	१७०	९ षापीकूपतडागाद्युत्सर्गः ।	१७९
१० महैकोद्दिष्टविधिः ।	"	१० आरामोत्सर्गविधिः ।	१८०
११ सपिण्डीकरणम् ।	१७१	११ होमादिविशेषः ।	"
१२ आमश्राद्धविधिः ।	"	१२ प्राचीं दिशमन्वावर्तने ।	"
१३ अतीतसंस्कारः ।	१७२	१३ दक्षिणदिशमन्वावर्तनम् ।	"
१४ पालाशविधिः ।	"	१४ पश्चिमदिशमन्वावर्तनम् ।	१८१
१५ नारायणवलिः ।	"	१५ उदीचीं दिशमन्वावर्तते ।	"
१६ नागवलिः ।	१७३	१६ पृथिवीमन्वावर्तते ।	"
१७ पुराणमेकोद्दिष्टम् ।	"	१७ अन्तरिक्षमन्वावर्तते ।	१८२
१८ वृषोत्सर्गविधिः ।	१७४	१८ दिवसमन्वावर्तते ।	"
चतुर्थोऽध्यायः ।		१९ रात्रिमन्वावर्तते ।	"
१ पूर्वोक्तप्रकारे विधिश्च ।	"	२० परमन्वावर्तते ।	"
२ वास्तुपूजनविधिः ।	१७५	२१ सर्वा दिशोऽन्वावर्तते ।	१८३
३ प्रतिमाद्रव्याणि ।	"	२२ अग्निकार्यफलम् ।	"
४ मासादप्रतिष्ठादि ।	१७६		

इति गृहपरिशिष्टविषयानुक्रमः ॥

अथाऽऽश्वलायनगृह्यकारिकाविषयानुक्रमः ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
प्रथमोऽध्यायः ।		४ गर्भाधानप्रयोगः ।	"
१ परिमाणा ।	१८४	५ पुंसवनप्रयोगः ।	१८८
२ स्थालीपाकः ।	"	६ अनवलोभनप्रयोगः ।	"
३ स्वस्तिवाचनम् ।	१८७	७ समिन्तोन्नयनप्रयोगः ।	"

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
८ जातकर्मप्रयोगः ।	१८९	४ आग्रयणम् ।	१
९ नामकरणप्रयोगः ।	"	५ प्रत्यवरोहणम् ।	२०५
१० निष्क्रमणप्रयोगः ।	"	६ पिण्डपितृयज्ञः ।	"
११ अन्नप्राशनप्रयोगः ।	१९०	७ दर्शश्राद्धम् ।	२०६
१२ चूडाकर्मप्रयोगः ।	"	८ पूर्वेषुःश्राद्धम् ।	२०७
१३ उपनयनप्रयोगः ।	१९१	९ अष्टमीश्राद्धम् ।	२०८
१४ महानास्त्रीजनम् ।	१९३	१० अन्वष्टक्यश्राद्धम् ।	"
१५ महाजनम् ।	१९४	११ माध्यावर्णम् ।	२०९
१६ उपनिषद्भूतम् ।	"	१२ कुण्डपक्षश्राद्धम् ।	"
१७ गोदानजनम् ।	"	१३ काम्यश्राद्धम् ।	"
१८ समावर्तनप्रयोगः ।	"	१४ मासिमासिश्राद्धम् ।	२१०
१९ स्नातकगमनविधानम् ।	१९५	१५ नान्दीश्राद्धम् ।	"
२० विवाहाहोमधुपर्कः ।	१९६	१६ रथारोहणम् ।	"
२१ कन्वादानम् ।	"	१७ वास्तुपरीक्षा शान्तिश्च ।	२११
२२ विवाहहोमप्रयोगः ।	१९७	१८ गृहे प्रशासप्रत्यागमनम् ।	२१२
२३ गृहप्रवेशनीयहोमः ।	१९८	१९ क्षेत्रकर्षणादि ।	"
२४ व्रनोत्सर्गविधिः ।	१९९	२० क्षेत्रे नित्यं गवादिमन्त्रेणम् ।	"
२५ औपासनहोमः ।	"	तृतीयोऽध्यायः ।	
२६ देवयज्ञः ।	"	१ काम्यचरुहोमः ।	२१३
२७ भूतयज्ञः ।	२००	२ व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।	"
२८ पितृयज्ञः ।	"	३ दुःस्वप्नादिपरिहारः ।	"
२९ ब्रह्मयज्ञः ।	"	४ जूम्मादौ प्रायश्चित्तम् ।	"
३० मनुष्ययज्ञः ।	२०१	५ मिद्विदेस्तमनादौ प्राय० ।	"
३१ संध्योपासनम् ।	"	६ कपोताद्युपघाते प्राय० ।	२१४
३२ उगकर्म ।	"	७ धनार्थगमने विधिः ।	"
३३ उत्सर्जनम् ।	२०२	८ औपासनाग्निनाशे प्रा०	"
द्वितीयोऽध्यायः ।		९ अन्वाधानोत्तरमग्निनाशे प्राय०	"
१ धवणाकर्म ।	२०३	१० नित्यहोवातिक्रमे प्रा० ।	"
२ सर्पपूजः ।	"	११ उमयातिक्रमे ।	२१५
३ आधयुजिर्कर्म ।	२०४	१२ पुनराधानम् ।	"

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

नारायणकृतवृत्तिसमेतम्—

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः ॥ १ ॥

आश्वलायनमाचार्यं प्राणिपत्यं जगद्गुरुम् ।

देवत्वमिप्रसादेन क्रियते वृत्तिरीदृशी ॥ १ ॥

वैतानिकान्युक्तानि । अतः परं गृह्याणि वक्ष्यामः । वितानोऽग्नीनां विस्तारः । तत्र यवानि वैतानिकानि । बहुमिस्राच्यानि कर्माणीत्यर्थः । गृहनिमित्तोऽग्निर्गृहः । तत्र यवानि कर्माण्यपि छक्षणया गृह्याणित्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शास्त्रायां च वर्तते । यथा 'सगृहो गृहमागतः' इत्यत्र हि पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचनः । उत्तरस्तु शास्त्रावचनः । येषां भार्यासंयोगादुत्पन्ना इमानि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्यावचनः । येषां तु दासविभागकालेऽग्निरुत्पद्यते तेषां शास्त्रावचनः । 'भार्यादिरमिर्दायादिर्वा तस्मिन्गृह्याणि' इति गौतमः । उक्तानुकीर्तनं संबन्धकरणार्थम् । संबन्धकरणे प्रयोजनं कथं शौच्यः परिभाषाः प्राप्नुयुरिति । कथं वा न प्राप्नुयुः । शास्त्रान्तरत्वात् । कथं शास्त्रान्तरत्वम् । सूत्रसमाप्तावाचार्यनमस्कारात् । शास्त्रान्त एवाऽऽचार्यनमस्कार उपपद्यते । इदं प्रतिज्ञासूत्रम् ॥ १ ॥

अथः पाकयज्ञाः ॥ २ ॥

पाकयज्ञाख्यः । त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः । हुताः प्रहुता ब्रह्मणिहुता इत्येकैकस्मिन्बहुवचननिर्देशात् । यदि हि त्रिविधत्वं न स्यादेकवचनेन निर्देशं कुर्यात् । तस्मात्त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा । हृष्टब्रह्मण्यत्र पाकशब्दः । 'योऽस्मत्पाकतरः' इत्यत्रारूपत्वे पाकशब्दः । 'तं पाकेन मनसाऽपश्यम्' इति 'यो मा पाकेन मनसा' इति च प्रशंसायाम् । तेनाऽऽज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति । यदि हि पाकशब्दः पक्वो वर्तेत तर्ह्यज्यहोमेषु तन्त्रं न स्यात् । इष्यते च । तस्मान्न तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम् । कथं प्रशस्त-

+ मन्त्रव्याख्यापृष्ठाचार्यः ।

त्वम् । उच्यते । यस्मादेतेषु संस्कारा आम्नातास्तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते संस्काराः । गर्माधानादयः । तस्मात्सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत्सम्पक् १२॥

कथं त्रिविधत्वमित्यत आह—

हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभो-
जने ब्रह्मणिहुताः ॥ ३ ॥

अग्नौ हूयमानाः ' हविष्यस्य जुहुयात् ' (गृ० १ । २ । १) इत्येवमादयो हुताः । अनग्नौ क्रियमानाः ' अथ बलिहरणम् ' (गृ० १ । २ । ३) इत्येवमादयः प्रहुताः । ब्रह्मणभोजनं यत्रास्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वेति ते ब्रह्मणिहुताः । अग्ना-
विति वचनमनग्नौ हूयमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्यम् । सोऽपि हि जुहोतिशब्दो-
दितः । हुतादिसंज्ञाविधानं कृत्स्नोपदेशार्थं शब्दतत्त्वार्यतश्च +मृगातीर्थसंज्ञावत् ।
अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम् । पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रमिति वक्ष्यति । अत्र त्रैविध्योप-
देशो भूतिः, त्रिविधानां च पाकयज्ञत्वे सति तत्र पाकयज्ञग्रहणमपार्थक्यं सत्तत्समान-
जातीयानामेव हुतानां पाकयज्ञानां तन्त्रं यथा स्यादित्येवमर्थं त्रैविध्योपदेशः ।
प्रहुतब्रह्मणिहुतानां मा भूत-त्रमिति । तेन सर्ववस्थादाववदानधर्मो निवृत्तो ब्राह्मण-
भोजने च निर्वापादि निवृत्तम् ॥ ३ ॥

अथाप्युच उदाहरन्ति यः समिध य आहुती यो
वेदेनेति ॥ ४ ॥

अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य द्व्युचस्य ग्रहणार्थम् । न तुषस्य । तृतीयायामर्थ-
विरोधात् । बहुवचनं तु ' अगोरुधाय ' ' आ ते अग्ने ' ' यः समिधा ' इति
द्व्युचावभिप्रेत्योपपन्नम् । ऋचामुदाहरणं कथम् । एतान्यपि वर्णाणि निर्यानि श्रौते-
स्तुल्याभ्याहितोत्तराणि स्युरित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥

समिधमेवापि अदधान आदधन्मन्येत यज
इदमिति नमस्तस्मै य आहुत्या यो वेदेनेति विद्य-
येवाप्यस्ति भीतिस्तदेतत्पश्यन्नृपिकवाच । अगो-
रुधाय गविषे द्युसा यदस्म्यं वचः । घृतात्स्वा-
दीयो मधुनश्च वोचतेति । वच एव म इदं घृताच्च
मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति भीतिः स्वादीयोऽस्तिव-
त्येव तदाह । आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं

भरामसि । ते ते भवन्तूक्ष्ण ऋषमासो वशा
उतेति । एत एव म उक्षाणश्च ऋषमाश्च वशाश्च
भवन्ति । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति यो नमसा
स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा
नमस्कारयति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति
॥ ५ ॥ ख० १ ॥

‘ समिधमेवापि श्रद्धघान आदधन्मन्येत ’ इत्यारभ्य ‘ यज्ञो वै नमः ’ इत्यन्तं
ब्राह्मणं भवति । तत्र समिधेत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं समिधमेवापीति । समिध-
मेवापि श्रद्धघान आदधन् इदं दैवतमिति मन्येतैव । कुतः । नमस्तस्मै । अत्र नमः-
शब्देनाज्ञमुच्यते । निघण्टुषु नमःशब्दोऽज्ञनामसु पठितः । समिदपि तस्मै दैवताय
नमो भवति । अज्ञं भवति । प्रीतिहेतुर्मवतीत्यर्थः । श्रद्धघान इत्यनेन श्रद्धायुक्त-
श्चैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं य आहु-
त्येति । तत्र ‘ सुपां सुलुक्, इत्यादिना तृतीयैकवचस्य पूर्वसवर्णादेशः । यो वे-
देनेत्यस्य पादस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो वेदेनति विद्ययैवेत्यादि । विद्ययाऽपि
प्रीतिदैवतस्यास्त्येवैवत्यर्थः । द्रव्यत्यागाभावेऽपि वेदस्याप्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्ती-
त्यभिप्रायः । विद्यया प्रीतिरस्तीत्येदद्द्रव्यायितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरं साक्षित्वेन
श्रुतिर्दर्शयति—तदेतदित्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यन्पिर्बन्धद्रष्टोवाच अगो-
रुधायेत्यादि । अग्निमन्त्रे स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः । एवंभूतायेन्द्राय हे सखायो
वचो वोचत । घृतास्वादीयो भधुनश्चेति कृत्वेति । वच एवेत्यनेन तु तात्पर्यक-
थनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते । इ इन्द्र, इदं मे मम वच एव
घृताश्च भधुनश्च स्वादीयः । अस्मिद्धत्यास्वादीयस्त्वस्य आर्धनेभिर्मिति दर्शयति—
स्वादीयोऽस्मिद्धत्यादिना । स्वादीयोऽग्नित्वेवासौ साक्षित्वेन ऋषिराहेत्यर्थः ।
अतोऽस्ति प्रीतिः । एवमध्ययनं रसात्स्वादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति
मन्त्रान्तरं श्रुतिर्दर्शयति—आ ते अग्न इत्यादि । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनं
ब्राह्मणमेत एवेत्यादि । हे अग्ने एत एव मे मत्संबन्धिनः । अत एव ते तवोक्षाण-
श्चर्पमाश्च वशाश्च भवन्ति । भवन्त्वित्यर्थः । भवन्तीति छोट् षेट् । विवरणसिप्र-
त्ययाढागमेकारलोपास्तु व्यवस्थिताविकल्पत्वाच्च भवन्ति । के मत्संबन्धिन इति
चेत् । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यमुक्तादिमासेन तव यावती
प्रीतिस्तावती तव विद्ययाऽपि भवत्वित्यर्थः । उत्तरार्धवेत्तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो

नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । ‘तस्येदर्वन्तो रंहयन्तः’ इत्यादिपाकयज्ञानामर्चवादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नमस्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्याद्रियन्त इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति हि ब्राह्मणं भवति । इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शः । समिधमेवेत्यादि, एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ १ ॥

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ॥ १ ॥

अथशब्दो विशेषप्रक्रियार्थः । अथ गृह्याण्युच्यन्त इति । अत्र सायंप्रातःशब्दौ छक्षणयाऽहोरात्रवचनौ । कुत एतत् । स्मृतिदर्शनात् । ‘सायंप्रातरशनान्यामिजु-वेत्’ इति । अश्विनं च मध्याह्ने विहितम् । ‘पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनु-ष्याणामपराह्णः पितृणाम्’ इति । वैश्वदेवानन्तरमातिथ्यादेर्विधानाच्च । सिद्धं पक्वम् । सिद्धस्येति दध्नः पयसश्च मा मूत् । हविष्यस्येति चणककोद्वषादीनां मा मूत् । कथमहविष्यस्य प्राप्नुयात् । अन्नसंस्कारत्वात् । उभयमपि तर्हि नाऽऽर-भ्यम् । दर्शनादेव सिद्धस्य हविष्यस्य च भविष्यति । यथा—चतुरश्वपुरो मुष्टी-र्त्तिषेपतीत्युक्ते हविष्यमेव प्रतीयते । सिद्धं च तद्वति । अनारभ्यमाणे दोषः । अनादिष्टद्रव्यत्वादाहृत्य प्रसज्येत । ‘आज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये’ (१।८।९) इति ब्रुवन्तापयति । यत्र द्रव्यं नाऽऽदिश्यते तत्राऽऽज्येन होम इति । तस्मात्त-त्त्ववृत्त्यर्थं सिद्धग्रहणमारभ्यम् । तर्हि हविष्यग्रहणमपार्थक्यम् । नन्वन्नसंस्कारत्वा-दहविष्यस्यापि स्यात् । अपूर्वार्थत्वाच्च न स्यात् । तर्हि तन्त्रनिवृत्त्यर्थं हविर्ग्रहणम् । कथम् । हविष्यस्य होम एव स्यान्न तन्त्रमिति । ननूत्तरत्र विधानाच्च तन्त्रं प्राप्नो-तीति ॥ शङ्का न कार्या । एवं तर्हि विवाहेऽपि तन्त्रनिवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्र चेत्यते तन्त्रम् ॥ १ ॥

होममन्त्रानाह—

अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय धनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्या-
मिन्द्राग्निभ्यां चावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वे-
भ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ॥ २ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्य इति विधायको नै मन्त्रः । तयाऽर्थप्रतीतेः । अग्निहोत्र-शब्दोऽयं द्रव्ये कर्मणि च वर्तते । तत्राग्निहोत्रदेवताभ्य इति किं द्रव्यदेवता गृह्यन्त उत कर्मदेवता इति संशयः । काः पुनर्द्रव्यदेवताः । ‘रुद्राद्या रौद्रहविसत्’

इत्याद्याः श्रुतावुक्ताः । ता न संवेवन्ति । यत्किमात्रत्वात् । तेन कर्मदेवता
गृह्यन्ते । एवं वेदग्निर्गृहपतिरित्येवमाद्या अपि प्राप्नुवन्तीति शङ्का न कार्या । तासा-
मनित्यत्वात् । कास्ताहि । अग्निः सूर्यः प्रजापतिश्चोमयत्र । श्रुतौ चाऽऽतां सम्य-
गुपदेशः । ' तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य ' इत्यादि । सोमाय वनस्पतय इत्येका-
ऽऽहुतिः । वनस्पतेर्गुणत्वेन दृष्टत्वात् । ' अग्निर्गृहपतिः सोमो वनस्पतिः ' इति ।
समाचारश्चैवमेव । इत्युक्तो देवयज्ञः ॥ २ ॥

स्वाहेत्यथ बलिहरणम् । ॥ ३ ॥

अप्रेषितयागत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहाकारवचनं ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञा-
प्यते । अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति । तेन चैत्यबलौ नमस्कारो
भवति । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । इतरथा कर्मन्तरत्वात्कालान्तरेऽपि बलिहरणं
स्यात् । ब्रह्मयज्ञस्त्वेषां पूर्णो वा स्यात् । उच्चो वा । अनुज्यपयज्ञस्तूत्तर एव ।
' वैश्वदेवं हृत्स्वातिष्ठजतिषिमाकाङ्क्षेत् ' इति वचनात् ॥ ३ ॥

एताभ्यश्चैव देवताभ्यः । अज्ज्ञय ओषधिवनस्पति-

भ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥ ४ ॥

एताभ्यः प्रागुक्ताभ्यो देवताभ्यश्चकाराद्ब्रह्मयज्ञदेवताभ्यश्च बलिहरणं कार्यम् ।
एवकारः पौनर्वाचिकः । भूमौ प्राक्संस्थां पङ्क्तिं करोति । ब्रह्मणे स्वाहेति हुत्वाऽ-
न्तरालं मुक्त्वाऽज्ज्ञय इत्यादिभिर्जुहोति । गृहदेवताभ्य इति मन्त्रो न विधायकः ।
तथा वास्तुदेवताभ्य इति च । यदि हि विधायकः स्यादुभयवचनमपार्यकं स्यात् ।
गृहमेव हि वास्त्वित्युक्तं ते ॥ ४ ॥

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय

वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति मति-

दिशम् ॥ ५ ॥

दिग्मरणेन चतस्रो दिशो गृह्यन्ते । यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव पुरुषैर्मवितन्यमिति
कृत्वा प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ ६ ॥

दिग्देवतानां मध्ये पूर्वोक्तेऽन्तराले ॥ ६ ॥

बिम्बेभ्यो देधेभ्यः ॥ ७ ॥

मध्य एव ॥ ७ ॥

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ॥ ८ ॥

मध्य एव । दिवाग्रहणं ज्ञापनार्थं क्रियते । तेन वैश्वदेवस्य प्रातरारम्भणं भवति । इतरथा सायंप्रातरुपदेशात्सायमुपक्रमः स्यात् । अग्निहोत्रवत् । तच्चानिष्टम् । अतो दिवाग्रहणम् । तेनाग्रये स्वाहेति सायं जुहुयादित्यत्र सायमुपक्रमः ॥ ८ ॥

नक्तंचारिभ्य इति नक्तम् ॥ ९ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यस्य स्थाने नक्तंचारिभ्य इति नक्तं भवति ॥ ९ ॥

रसोभ्य इत्युत्तरतः ॥ १० ॥

सर्वासामुत्तरतः ॥ १० ॥

१६धा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा

निनयेत् ॥ ११ ॥ ख० २ ॥

‘ यज्ञोपवीतशौचे च ’ (थौ० १ । १ । १०) इति यत्र + प्राचीनावीतित्वं निषीतित्वं वाऽऽचार्येण न विहितं तत्र यज्ञोपवीतित्वं प्राप्तम् । अतः प्राचीनावी-
तित्वं विधीयते । निनयेदिति वचनं क्रियान्तरज्ञापनार्थम् । तेन बलिहरणमिदं न भवति । किमेवं सिध्यति । स्वाहाकारो न भवति । ननु स्वधाकारः प्रदानार्थः स्वाहाकारस्य प्रदानार्थं इत्युभयोरैककार्यवारित्वेन समानजातीयत्वात्स्वधाकारस्तस्य बाधको भवति । नैतदेवम् । समानार्थयोः समुच्चयो दृश्यते । यथा ‘ सोमाय पितृ-
मते १६धा नमः ’ इति १६धानमस्वारयोः । तद्वदग्राप्याशङ्का स्यात् । का पुनरियं क्रिया । पितृयज्ञः । एवं च कृत्वा पितृयज्ञार्थं ब्राह्मणमोजनमन्वहं न कर्तव्यमिति सिद्धम् । शेषग्रहणमानन्तर्यार्थम् । असत्यस्मिन्क्रियान्तरत्वात्कालान्तरे वा स्यात् । एवमुक्तं वैश्वदेवं यस्मिन्वस्मिन्विदशौ वैश्वदेवं कार्यम् । न गृह्य एवेति नियमः । कुतः । प्राग्विद्वानाद्विवाहादग्नेः । यदि हि तत्रामिमेतमपविष्यत्तमेव पूर्वं मूयात् । पाणिना च वैश्वदेवं कार्यम् । न पात्रान्तरेण । शक्यत्वात् ॥ ११ ॥ २ ॥

अथ खलु यत्र क च होप्यन्त्स्यादिपुमाप्रावरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्थोल्लिख्य षट्छेत्वा उदगा-
यता पश्चात्प्रागायसे नानाऽन्तयोरितिस्रो मध्ये त-
दभ्युक्ष्यार्थि मतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुद्य परि-
स्थीर्य पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युद-
यसंस्थं तूर्णोऽप्युक्षणम् ॥ १ ॥

+ उत्तरतः अग्रमुत्र श्रोत्रपृष्ठे दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्वहविधीर्न षट्छेदवितम् ।

अपशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं यानि वक्ष्यन्ते तेषामेवायं होमविधिर्भवतीति । तेन वैश्वदेवे कचग्रहणेन प्राप्यमाणो होप्यद्धर्मो न भवति । खलुशब्दोऽपार्थकः । मिताक्षरेष्वनर्थक इति वचनात् । यत्र कचग्रहणमहरहः क्रियान्तरविध्याशङ्कानिवृ-
त्त्यर्थम् । यत्र क च होप्यन्त्यादिति होममनुद्य धर्मविधिः । तर्हि यत्रेत्येवास्तु । कचग्रहणमनर्थकम् । न । तन्त्रप्रतिषेधविषयेऽप्यौपासनाग्निपरिचरण एतत्सूत्र-
विहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानां प्राप्त्यर्थं कचग्रहणम् । लेखादयो न सन्तीति वक्ष्यामः । इपुमात्रा मात्रा यस्य स्पण्डिलस्य तदिपुमात्रम् । एकस्य मात्राशब्दस्य
लोपः । उट्पुल्लवत् । तच्च तदवरं चेपुमात्रावरम् । अवरं निष्कृष्टमित्यर्थः ।
सर्वतः सर्वासु दिक्षु । चतसृष्वित्यर्थः । चतसृष्वपि दिक्षु 'इपुमात्रप्रमाणं नतोऽधिकं
वा चतुरस्रं स्पण्डिलं गोमयेनोपलिप्य पङ्खेत्वा उल्लिखेत् । पङ्ग्रहणं कपम् ।
षट्सृष्वपि लेखासु अग्नेः स्थापनं यथा स्यादिति । केनचिदक्षियेन शकलेन स्पण्डिल-
मध्ये उदग्दीर्घां प्रादेशमात्रां न्यूनां वा लेखामग्निपतिष्ठापनदेशस्य पश्चादुल्लिखेत् ।
नान्येष्वसंसर्गार्थम् । तस्या अन्तर्गोर्नाना असंसृष्टे प्रागायते लेखे लिखेत् । तत-
स्तिष्ठो मध्येऽसंसृष्टाः प्रागायता लेखा लिखेत् । शकलं तत्रैव निवार स्पण्डिल-
मध्येऽप्य शकलं निरस्थाप उपपृष्ट्याभ्यात्ममग्निं* प्रतिष्ठाप्यान्वाद्वाति । ततोऽति-
देशपाठं बर्हिष इहमस्य च संनहनं करोति । अन्वाधानं नामामुककर्माक्षत्वेन द्वयो-
स्तिसृणां वा समिधामभ्याधानम् । ततः परिसमुह्य । परिसमूहनं नामाग्नेः समन्तात्परि-
मार्जनम् । तच्चाग्निहोत्रवत् । ततः परिस्तीर्य । पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरत
इत्येवम् । उदक्संस्थपवनमेकैकस्या दिक्षुदक्संस्थताप्राप्त्यर्थम् । अथवा—इत्यु-
दक्संस्थमिति पृथग्भोगः । निपातानामनेकार्थत्वादिति शब्द एवंप्रकारे । एवंविधं
याकर्म सर्वदिवसैर्बद्धं परिसमूहनपर्युक्षणशिरस्त्रिरुन्नादिकं तदपराजिताया आर-
भ्योदक्संस्थं कार्यमित्यर्थः । ततस्तूष्णीं पर्युक्षणं करोति । तूष्णींग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये
धर्मा अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रिखिरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायाऽऽश्यान्ते
च कर्मणां पर्युक्षणम् । उभयत्र च परिसमूहनपूर्वकमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं
मध्ये परिस्तरणसिद्ध्यर्थम् । एतस्मिन्काल उत्तरतोऽग्नेरपः प्रणयति धमसेन का-
स्येन मृन्मयेन वा । उत्तरत्र निनयनदर्शनात् ॥ १ ॥

पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् ॥ २ ॥

कार्यमिति शेषः ॥ २ ॥

* 'अनध' इति टयि 'नस्तदिते' इति टिलोपः । + अपराजिता नाम ऐशानी दिक् ।

अथ किंलक्षणे पवित्रे कथं वोत्पवनं कार्यमित्येतद्द्वयं निर्णेतुमाह—

अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशपात्रौ कुशौ नाना-
ऽन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाभ्यच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति प्रागुत्पु-
नाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिवृत्त्यर्थः । न विद्यतेऽन्तर्गर्भे गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ ।
प्रादेशपात्रौ कुशौ । एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ । नानेत्यसंसर्गार्थम् । पवित्रे
अन्तयोरसंसृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति
सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । प्रागिति पाठः कार्यः । प्रादिति पुंलिङ्गपाठे तु कर्तुः
प्रादुमुखत्वं स्यात् । तच्च परिभाषासिद्धम् । ननु कर्मणश्चापि प्राक्तत्वं तत् एव
सिद्धम् । सत्यम् । तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टपुनराहारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञायते 'शास्त्रा-
न्तरदृष्टानामविरोधिनां पात्रासादनानीनाविच्छातः क्वा' इति । इत्थं हि शास्त्रा-
न्तरे दृष्टम् । परिस्तरणकाले पात्रासादनार्थमुत्तरतोऽग्नेः कांश्चिद्दर्मानास्तीर्य ब्रह्मवस्तु
कर्मसु दक्षिणतोऽग्नेरपि कांश्चिद्दर्मानास्तीर्य ततोऽग्निं पर्युत्थ्योदगमेर्द्धभेषु द्वंद्वं न्याधि
पात्राण्यवासादयति, उपाभ्यां पाणिभ्याम् । अयं पात्रासादनक्रमः—'प्रोक्षणपात्र-
मप ह्यवयुक्तं पात्रमपां प्रणयनाय विशिष्टम् । मानमपाजपहविर्ग्रहणार्थं स्विधममयो
परिसादय दर्शान्' इति । आजपहोमेषु दर्शानस्तु तु कर्मस्वयं क्रमः—'स्याली
चरोः प्रोक्षणमाननं च दर्शान्तुवौ सादय दर्शहोमे । पात्रं प्रणीतार्थमपाजपवा-
प्रमिधं क्रमेण क्रमवित्कुशेभ्य' ॥ 'ततोऽपच्छिन्नाग्रावित्युक्तलक्षणे पवित्रे
गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निषावाय आसिच्य ताभ्यां त्रिरुत्थ्योत्तानानि पात्राणि
कृत्वा विस्तरयेत्तं सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षति । ततः प्रणीतापात्रं प्रत्य-
ग्नेर्निषाव तरिमस्ते पवित्रे अन्तर्घायाद्भिः पूरयित्वा गन्वादि मसिच्य पाणिभ्यां
पात्रं नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्नेर्द्धभेषु निषाव दर्भः प्रच्छादयेदिति । आचार्यस्य
तु मते पूर्णपात्रं नित्यं कार्यम् । अन्यस्य तु करणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्ययाय
इत्याशयः । इत्थं चान्यशास्त्रे दृष्टम् । 'पूर्णपात्रनिषानानन्तरं तत्रस्थे पवित्रे
गृहीत्वाऽऽवसात्वा निषावाऽऽज्यमातिच्योदगद्वाराणपोष, तेनचिधित्याऽऽज्य-
मवसात्वा दर्शान् प्रच्छिद्य, प्रसात्वाऽऽज्ये मास्य, पुनर्ज्वरता तेनैवोत्पुनरेन
त्रिः परिहरेयेनावगच्छनं कृतम् । ततः शनैः शनैरङ्गुष्ठाभ्यामनतिशय्य तत्रस्थ-

मेवाऽऽज्यमुत्पूय, पवित्रे अद्भिः प्रोक्ष्याग्नौ प्रक्षिपेदिति । आचार्यस्योत्पवनं नित्यम् । अन्यत्तु पाक्षिकम् । पूर्ववादिभ्याकूनम् । सुवस्तुवसंभार्जनमप्यन्यशास्त्रे दृष्टम् । तस्यापीच्छातः क्रिया । अनयोः संमार्ग उच्यते—‘ दक्षिणेन हस्तेनोभौ गृहीत्वा सव्येन कांश्चिदर्मानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य जुहुं निधाय दक्षिणेन पाणिना स्तुवस्य विलं दर्माग्निः प्रागारभ्य प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याघस्तादग्नेर्वाभ्यात्मं त्रिः संमार्ष्टि । ततो दर्माणां मूलेन दण्डस्याघस्ताद्विल्लपृष्ठादारभ्य यावदुपरिष्ठाद्विलं तावत्त्रिः संमार्ष्टि । अथाद्भिः प्रोक्ष्य स्तुवं निष्टप्याऽऽज्यस्याख्यां निधायोदकस्पृष्टैरेव दर्भैर्जुहुं चैवमेव संमार्ष्टि । ततो दर्मानद्भिः प्रस्तास्याग्नावनुग्रहरेत् ’ । एवं संमार्गः । श्विष्टकृदन्ते चेधमसंनहनानामग्नौ प्राप्तं दृष्टम् । अन्यदपि यदस्मच्छास्त्राविरुद्धं परशास्त्रे दृष्टं तदपीच्छातः कार्यमिति ज्ञापयितुं प्रागुत्पुनातीति पुनराहारप्रतिषेधः कृतः । किञ्च—उत्पुनाति त्रिरित्येव वाच्यं व्यावर्थात् । तथा सति ‘ सर्वत्रैव कर्मावृत्तौ ’ (श्रौ० सू० १ । १) इत्यनेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सिध्यति । एवं सिद्ध इदं वचनं गृह्ये कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिर्मविध्यतीत्येवमर्थम् । तथा च सति पूर्वयोगः किमर्थः । आज्याधिकारार्थ इति चेत् । तर्हि प्रागुत्पुनात्याज्यमित्यत्रैव वाच्यम् । अथ पवित्रसंज्ञार्थः । तर्हि कुशौ पवित्रे इत्यत्रैव वाच्यम् । उच्यते । पूर्वैणामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् । तत्र वैतानिकेऽमन्त्रकं गृह्ये कर्माणि समन्त्रकमित्येवं विनिवेशः ॥ ३ ॥

कृताकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

कृतिरेव कृतम् । कृतं चाकृतं च यस्य तत्तथोक्तम् । आज्यमेव यत्र हविः स आज्यहोमः । अन्यथाऽऽज्यग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । सर्वत्र ह्याचारादयः सन्त्येव । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा न वेत्यर्थः । अथ च परिस्तरणविकल्पो यत्राऽऽज्यग्रहणमस्ति यथा ‘ आज्याहुतीर्जुहुयात् ’ (१ । ४ । ३) इति तत्रैव भवति । न पुनरनादिष्टाज्यहोमेषु । यद्यनादिष्टहोमेष्वप्ययं विकल्पः स्यात्तत्राऽऽज्यग्रहणमपार्थक्यं स्यात् ॥ ४ ॥

तथाऽऽज्यभागौ पाकयज्ञेषु ॥ ५ ॥

तथेति । कृताकृतावित्यर्थः । पाकयज्ञेषु सर्वेष्वज्यभागौ कार्यौ वा न वेत्यर्थः । पाकयज्ञग्रहणमाज्यहोमाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञशुलगववर्जम् ॥ ६ ॥

तथेत्यनुवर्तते । पाकयज्ञेष्वपि च । ब्रह्मा च सर्वेषु पाकयज्ञेषु कृताकृतौ

भवति । घन्वन्तरियज्ञं शूलगवं च वर्जयित्वा । अथ तयोर्नित्यो भवति । उत नैव भवति । नित्यो भवतीति ब्रूमः । कुतः । तयोरुपदेशात् । ‘ ब्रह्माणमग्निं चान्तरा ’ (११२९) ‘ वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य ’ (४।९।१४) इति च । तर्हि तस्मादेव नित्योऽस्तु किमनेनेन च शङ्का न कार्या । अग्निमन्त्रिकल्पप्रतिषेधेऽसत्युपदेशस्य पक्षे कृतार्थत्वात् । तयोरपि ब्रह्मा चैलवत्कृताकृतः स्यात् । ब्रह्माऽस्ति चेत्यणीताप्रणयनात्पूर्वं समस्तपाण्यद्गुष्ठो भूत्वाऽग्नेनाग्निं परीत्य दक्षिणतः कुशेषु ‘ निरस्तः परावसुः ’ इति तृणमद्गुष्ठोपकनिष्ठिकाम्यां प्रत्यङ्गदक्षिणां निरस्य ‘ इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि ’ इति मन्त्रेणोपविशेत् । ततः ‘ बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय ’ इत्यन्तं ब्रह्मजपं जपेत् । ततो ‘ ब्रह्मज्ञपः प्रणेज्यामि ’ इति कर्त्राऽतिमृणः ‘ भूर्भुवःस्वर्गबृहस्पतिमसूतः ’ इति जपित्वा ‘ ॐ प्रणय ’ इत्यतिसृजेत् । वेचिदतिसर्जनं प्रत्यतिसर्जनं च नेच्छन्ति । वर्मान्ते सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थानपं च कुर्यात् । सर्वदा यज्ञमना भवेदुदङ्मुखश्च ॥ ६ ॥

अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ॥ ७ ॥

क्वचिन्नामधेयेन होम उक्तः । ‘ सावित्र्यै ब्रह्मगे ’ (३ । ९ । ४) इत्यादि । क्वचिन्मन्त्रेण होम उक्तः । ‘ अग्ने नय सुरथा रावे अस्मान् ’ (२ । १ । ४) इति चतसृमिरिति । यत्र तु नोमयं तत्र तु नामधेयेन कथं होमः स्वादिस्थेतस्सूत्रम् । ‘ प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा ’ (१।१३।७) ‘ काम्याश्चरवः ’ (३ । ६ । १) इत्यादौ ॥ ७ ॥

अग्निर्बिभ्रः भजापतिर्बिभ्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे ॥ ८ ॥

यत्र होमस्यानादेशः कर्मणश्चाऽऽदेशस्तत्रैता देवता होतव्याः । कुत्र । जातकर्मादौ । तर्हि रपारोहणेऽपि स्यात् । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यास्यामः । यत्र होमोऽशोद्यते न मन्त्रश्चौलकर्मादौ ‘ नैके कांचन ’ (गृ० १ । ४ । ९) पक्षे तत्रैताम्यो देवताम्यो जुहोति मन्त्रानादेश इतीयमेव व्याख्या साध्या । मन्त्रप्रकरणत्वात् । तेन जातकर्मादौ न होमोऽस्ति । अन्ये तु पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति । * यत्र परराष्ट्रे होमश्शोद्यते स्वराष्ट्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भवन्तीति । क । जातकर्मादौ ॥ ८ ॥

एकवर्हिराज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः ॥ ९ ॥

एक(क)वर्हिरादिये(दि ये) पां पाकयज्ञानां ते तथोक्ताः । तुल्यकाला एक-
कालाः । एकस्मिन्काळे यद्यनेके पाकयज्ञाः कार्यत्वेन प्राप्तास्तदा ते समानतन्त्राः कार्या
इत्यर्थः । किमुदाहरणम् । यदा पर्वणि रात्रौ काप उत्पद्यते तदा काम्यपार्वणयो-
रेककालत्वम् । यदा वाऽऽग्रयणाश्वयुजी कर्मणी आश्वयुज्यां क्रियेते तदा तयोरेक-
कालत्वम् ॥ ९ ॥

वर्हिरादिग्रहणस्य तन्त्रोपलक्षणार्थतां स्पष्टयितुं यज्ञगायामुदाहरति —

तदेवाऽभि यज्ञगाया गीयते । पाकयज्ञान्समासाद्य
एकाज्यानेकवर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि
सति दैवते ॥ १० ॥ इति ॥ ख० ३ ॥

तस्मिन्नर्थे एषा यज्ञगायाऽभिगीयते पठ्यते । बह्व्याकयज्ञानेकस्मिन्काळे समा-
साद्य प्राप्यैकाग्रयानेकवर्हिष एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते । न प्रति-
दैवतं तन्त्रमावर्तयितव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ३ ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौल-
कर्मोपनयनगोदानविवाहाः ॥ १ ॥

अनेन चौलकर्मादीनां कालो विधीयते । उदग्यदा गच्छत्यादित्यस्तदुदगयनम् ।
तथा लोकप्रसिद्धः । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः । स हि मा-
सस्य च पक्षस्य च कर्ता । अथवा—आपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्चाऽऽपूर्यमाणपक्षः । स
हि चन्द्ररश्मिभिरापूर्णते शुक्लपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राविरुद्धं कल्याणं नक्षत्रम् ।
चौलकर्मति चौलस्यैव संज्ञान्तरं न तु व्रतादेशानामयं काल इष्यते । स कथं प्राप्नो-
ति । उपनयनातिदेशात् । तर्ह्यत्र गोदानग्रहणमपार्थक्यम् । चौलातिदेशात् । उच्यते ।
समावर्तनार्थं गोदानग्रहणम् । ‘गौदानिकं कर्म कुर्वीत’ (३८.६) इति कर्म-
ग्रहणं यथा कर्मणोऽन्यनिषेधे वाग्धमनादिकं निवर्तयति तथा कालमपि निवर्तयेत् ।
तस्माद्गोदानग्रहणं यत्र गोदानगौधोऽप्यस्ति तत्रापि यथा स्यात् । तर्हि समा-
वर्तनग्रहणमेव कार्यम् । उच्यते । अथवार्थं गोदानग्रहणम् ॥ १ ॥

सर्वकालमेके विवाहम् ॥ २ ॥

एक आचार्याः सर्वस्मिन्काळे विवाहमिच्छन्ति । नोदगयनादिनियमः । तेषां
कोऽपिप्रायः । दोषग्रवणान् ‘ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति’ इति ।
अन्ये च लोकिका दोषाः समुत्पद्यन्ते ॥ २ ॥

तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

तेषां ग्रहणं किमर्थम् । विवाहस्यानन्तरत्वात्सर्वेषां प्राप्त्यर्थमिति चेत् । तत्र । दर्शनात्सर्वेषां स्युः । यदयं विवाहे चतुर्थीमित्याह । उच्यते । तेषां संवधिन्योऽन्तर्बर्तिन्य एता आहुतयो भवन्ति । न तु तेभ्यः पूर्वं भवन्तीत्येवमर्थं तेषां ग्रहणम् । तर्हि पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थक्यम् । न । प्रयोजनमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । संख्यावचनं किमर्थम् । तत्रैके ब्रुवते । ' यत्र परिमाणवचनं प्रत्युच्यग्रहणं वा नास्ति ' चाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्याम् ' (१।१४।३) इत्यादौ तत्र कथं प्रत्यादेशं होमः स्यात् इति । तदसत् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् । अपि च 'स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैः ' (श्रौ. १।१।१) इति प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः प्राप्तः । स च प्रदानार्थः । न च तमतिक्रम्य होतव्यमिति युक्तं वक्तुमस्य विद्यमानायां गतौ । तेन सर्वत्र प्रत्युच्यमेव होम इति सिद्धम् । का पुनरस्य गतिः । तत्रैके नियमार्थमिति प्राहुः । ' समुच्चयपक्षेऽपि कथं चतस्र एव स्युर्न बह्वच इति । कथं प्रयोगः । एकैकस्याऽऽहोऽन्ते एकैका व्याहृतिः ' । तदप्यसत् । प्राधान्येनाऽऽहुतिविधिप्रकरणत्वादाहुतिसमुच्चय एव । न मन्त्रसमुच्चयः । किमर्थं तर्हीदं नियमार्थमेव चतस्र एव स्युरिति । तेनाऽऽज्यभागो न भवतः । तर्हि स्वष्टकृदपि न स्यात् । न । पुरस्ताद्विधिमार्थं हि पुरस्ताद्ग्रहणं कृतम् । आधारौ तु स्त एव । अनाहुतिस्त्वात् । आज्यग्रहणं परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ ३ ॥

अम आयुंषि पचस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेवान्यस्य
इति च व्याहृतिविर्भा ॥ ४ ॥

चतस्रभिः । चतसृणामेव हि सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । व्याहृतिमिश्र भूः
स्वाहेत्यादिभिः ॥ ४ ॥

समुच्चयमेके ॥ ५ ॥

एक आचार्या ऋगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां च समुच्चयमिच्छन्ति । तेनाष्टाऽऽहुतयः ॥ ५ ॥

नैके कांचन ॥ ६ ॥

एक आचार्याः कामप्याहुतिं नेच्छन्ति । नैक इत्येव वक्तव्ये कांचनग्रहणमृगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां चार्थं प्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्यास्स्वाहुतयो होतव्या इत्येवमर्थम् । किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् । सर्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्शित्वात् । तेनादेशाहुतयः सिद्धाः ॥ ६ ॥

त्वमर्थमा भवसि यत्कनीनामिनि विवाहे चतुर्थीम् ॥ ७ ॥ ख० ४ ॥

अत्र संशयः । पूर्वस्या बाध उतोत्कर्ष इति । उत्कर्ष इति ब्रूमः । असमानजा-
तित्वात् । समानजातेरेव हि बाधो विहितः । ' एष समानजातिर्धर्मः ' (श्रौ. २ ।
१) इति । तच्छब्दचोदितश्च समानजातिर्भवति । यथा ' अथ सामिधेन्यः ' (श्रौ. १ । २) ' ताः सामिधेन्यः ' (श्रौ. ३ । ८) इति । अत्र त्वत्च्छब्द-
चोदितत्वाच्च बाधोऽपि तूत्कर्षः । यथा ' प्रतिपस्थाता वाजिने तृतीयः ' (श्रौ. २ । १७) इत्यत्राऽऽग्नीध्रस्योत्कर्षस्तद्वदत्रापि । अपि च संख्यानिर्दिष्टो न पूर्व
बाधते । यत्र तु बाधते तत्र स्थानग्रहणं करोति । यथा ' तृतीयाह-स्थाने महाम-
तम् ' (श्रौ. १० । २) । तस्मादुत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ ४ ॥

कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृत्वश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

कुलशब्देनोभौ वंशौ महापातकादिरहितावतिशुद्धौ तपाऽवसारादिदोषरहिता-
विति । कुलमग्रे प्रथमं परीक्षेत । कथम्, ये मातृतः पितृत्वश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ।
' ये मातृतः पितृत्वश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो
नात्राक्षयं निनयेयुः पितृत्वश्चैके ' (श्रौ. ९ । ३) इति । अग्रेवचनं वधूवरगु-
णैः कुलमेव प्रधानं स्यादित्येवमर्थम् ॥ १ ॥

अथ वरगुणमाह—

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥ २ ॥

अर्थदर्शिनी बुद्धिः । कोऽर्थः । यः शास्त्राविरुद्धः । तद्वत्ते बुद्धिमते कन्यां प्रय-
च्छेत् ॥ २ ॥

अथ कन्यागुणानाह—

बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नापरोगामुपयच्छेत् ॥ ३ ॥

बुद्धिरूपशीललक्षणैर्युक्तां रोगवर्जितां कन्यामुपयच्छेत् स्वी कुर्यात् । यत्र स्वमनो
रमते तद्वत् ॥ ३ ॥

लक्षणानां दुरवगाहत्वं मत्वा परीक्षान्तरमाह—

दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥ ४ ॥

लक्षणानि दुर्विज्ञेयानीति कृत्वैवं परीक्षेत ॥ ४ ॥

अष्टौ पिण्डान्कृत्वा ' ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठि-
तम् । यदिहं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं
तददृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं द्रुयादेपापेकं शृद्वा-
नेति ॥ ५ ॥

सोत्रादिभ्योऽष्टम्यो मृदमाहृत्याष्टौ पिण्डान्कृत्वा ' ऋतमग्रे ' इत्यनेन मुष्पिण्डा-

नमिमन्त्र्य कुमारीं त्र्यादेपामेकं गृह्णाणेति । पुनः पिण्डग्रहणं कुमार्या अभिमन्त्रणं
मा भूत् । साऽपि हि द्वितीया निर्दिष्टा ॥ १ ॥

क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद्गृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति
विद्याद्वेष्टात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो हृदात्स-
र्वसंपन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथादद्विप्रत्राजिनीरिणादधन्या इम-
शानात्पतिप्रीति ॥ ६ ॥ ख० ५ ॥

उभयतः सस्यात्क्षेत्रादाहृतं मृत्पिण्डं गृहीयाच्चेदस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति
विद्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । यदेकस्मिन्संवत्सरे द्विः फलति तदुभयतः सस्यं
क्षेत्रम् । अपवृत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्याः पुरीषम् । अविदासी हृदो नामाशोष्यो हृदः ।
देवनं द्यूतस्थानम् । द्वौ प्रमजतीति द्विप्रवाजिनी । सैरिणीति यावत् । यत्रोच्चं
बीजं न प्ररोहति तदिरिक्लणम् । पतिं हन्तीति पतिघ्नी । अत्र पैतिस्तुतिनिन्दाद्वारेण
सैव स्तुता निन्दिता चेति मन्तव्यम् । उत्तरैस्त्रिमिर्वाक्यैः सैव निन्द्यते ॥ ६ ॥ १ ॥

अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः । तस्यां
जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयतः । ऋत्विजे वितते
कर्मणि दद्यादलंकृत्य स देवो द्वादशावरान्दश परान्पुनात्युभयतः ।
सह धर्मं चरत इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभ-
यतः । गोमिधुनं दत्त्वोपयच्छेत् स आर्यः सप्तावरान्सप्त परा-
न्पुनात्युभयतः । मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत् स गान्धर्वः ।
घनेनोपतोष्योपयच्छेत् स आसुरः । सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपह-
रेत्स पैशाचः । हत्वा भिस्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदन्नघो
हरेत्स राक्षसः ॥ १ ॥ ख० ६ ॥

कन्यामलंकृत्योदकपूर्वा दद्यात् । एव विवाहो ब्राह्मसंज्ञो भवति । तस्यां
कन्यायां जातो द्वादशावरानुत्पत्त्यमानान्द्वादश परान्पुनाति । उभयतो मातृतः
पितृतश्चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । वितते कर्मणीति । वैतानिके कर्मणीत्यर्थः ।
मिथःसमय+करणं नाम । एवं मम भार्या भव अहं तव मर्ता भवामीत्येवं (५) रूपो
विवाहो गान्धर्वसंज्ञः । कन्यापित्रे घनदानेन यो विवाहः स आसुरसंज्ञः । सुषेभ्यः
प्रमत्तेभ्योऽपवधनेभ्यः कन्यामपहृत्य यो विवाहः स पैशाचसंज्ञकः । युद्धं कृत्वा क-

* हरिणं शून्यमूपरम् । + शपथः । × कंसस्थितो ग्रन्थः क. ग. संक्षुद्रपुस्तकयोर्नास्ति ।

न्यामपहृत्य यो विवाहः स राक्षससंज्ञकः) । एवमेतेऽष्टौ विवाहाः । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु पूर्वपूर्वः प्रशस्तः । उत्तरेषु चतुर्षु उत्तरोत्तरः प्राणीयान् । तत्र पूर्वं ब्राह्मणस्य । इतरयोः प्रतिग्रहामावात् । आर्तिव्रज्यामावाच्च । गान्धर्वः क्षत्रियस्य । पुराणे दृष्टत्वात् । राक्षसश्च तस्यैव । युद्धसंशोभात् । आभुरस्तु वैश्यस्य । धनसंयोगात् । इतरे त्रयोऽनियताः ॥ १ ॥ ६ ॥

अथ खलुच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात् ॥ १ ॥

अपशब्दोऽधिकारार्थः । यद्वक्ष्यते तद्विवाहे वेदितव्यमिति । खलुक्तः । उच्चावचग्रहणं कथम् । एते जनपदधर्मादयो नानाकाराः क्रियेरन् । नैकेन कर्त्ता समुच्चीयेरन्निति । जनपदधर्मा देशधर्माः । ग्रामशब्देन नगरमुच्यते । धर्मशब्दादेव द्वितीयानिर्देशे सत्यन्वये सिद्धे तानिति वचनं कुलधर्मा अपि कार्या इत्येवमर्थम् । तान् । तादृशानित्यर्थः । विवाहाधिकारे पुनर्विवाहग्रहणं कृत्स्ने विवाहे यथा स्मुरित्येवमर्थम् । इतरथोपयमनकालादुत्तरकालं विहितत्वादुपयमने न स्युः । उपयमनं नाम कन्यायाः स्वीकरणम् । प्रतीयादिति । कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः ॥ २ ॥

किमर्थमिदम् । यथाऽन्यान्युपदेशादेव सर्वत्र भवन्ति पार्वणादीनि तथेदमपि स्यात् । नियमार्यं तर्हि जनपदादिधर्माणां वक्ष्यमाणधर्माणां च विरोधे सति वक्ष्यमाणमेव धर्मं कुर्यान्न जनपदादिधर्ममिति । यद्वक्ष्यामस्तत्सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः । वैदेहेषु केपुचिदेशेषु सद्य एव व्यवयो दृष्टः । गृह्ये तु ब्रह्मचारिणो त्रिरात्रमिति ब्रह्मचर्यं विहितम् । तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यान्न देशधर्ममिति सिद्धम् ॥ २ ॥

पश्चादग्नेर्हवदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारव्यायां हुत्वा तिष्ठन्त्यद्गुप्तं प्रादुर्मुख्या आसीनाया गृह्णामि ते सोमशत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामपीठपुष्पांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥ ३ ॥

वेदिकायामग्निप्रतिष्ठापनोत्तरकालं पश्चादग्नेर्हवदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपूर्वदेशे उदकुम्भं प्रतिष्ठापयेत् । तत आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कर्म कृत्वा, समन्वारव्यायां बध्नामिदमाग्नाधानाद्याधारान्तं कृत्वा ततः पूर्वोक्ता आज्याहुर्तीर्हुत्वा, तिष्ठन्त्यद्गुप्तः प्रादुर्मुख्या आसीनाया अङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् । गृह्णामित्युक्त्वा पुत्रकामश्चेत् । मन्त्रान्तुरयोरग्निहस्तग्रहणयोर्भवत्येवादम् । दृष्टमिति । अश्मा

तत्पुत्रकः । तत्रोभयोः प्रतिष्ठापनं सिद्धम् । एवं चेद्दोषः । ‘ अश्मानमारोहयति ’
 (गृ० १ । ७ । ७) इत्यत्र पुत्रकारोहणं स्यात् । तर्ह्यश्मग्रहणं तस्य विशेषणं
 स्यात् । दृषदमश्मानमिति । अश्ममयीमित्यर्थः । मृन्मर्यपि हि लोके दृषद्विद्यते ।
 तर्हि पुत्रकप्रतिष्ठापनं न स्यात् । न । स्यादेव । मङ्गलार्थत्वात् । दक्षिणतः पत्न्युप-
 विशेषदुत्तरतः पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । स्त्रवेण होमः । साधनान्तरानुपदेशात् ।
 ‘ एवंभूतो व्यक्तहोम० ’ (श्री० १ । ११) इत्यनेनैवावस्थाने सिद्धे ‘ तिष्ठन्स-
 मिधमादध्यात् ’ (३ । ८ । १६) इत्यत्र तिष्ठन्ग्रहणं कथम् । अन्यत्राऽऽ-
 सीनस्य कर्माणि स्युरित्येवमर्थम् । ततोऽप्राप्यासीनप्राप्तौ तज्जिवृत्त्यर्थं तिष्ठन्ग्रहणम् ।
 प्रत्यङ्मुख इति प्राङ्मुखस्त्वनिवृत्त्यर्थम् । ‘ तस्य नित्याः प्राञ्चश्चेष्टाः ’ (श्री०
 १ । १ । ८ इत्यनेन प्राङ्मुखत्वे सिद्धे प्राङ्मुख्या इति वचनं प्रत्यङ्मुखस्त्वनिवृ-
 त्त्यर्थम् । आसीनाया इत्येतत्कथम् । इत उत्तरं बध्ना विहितं कर्म तिष्ठन्त्याः
 स्यादित्येवमर्थम् । ‘ उत्तानेनोत्तानं पाणिं गृहीयात्रीचेन चोत्तानम् ’ इति शास्त्रा-
 न्तरे दृष्टम् । पुत्रशब्दः पुंसि स्त्रियां च सृष्टौ दृष्टः । ‘ अकृता वा कृता वाऽपि
 यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ’ (मनुः
 ९ । १३६) इति । दौहित्रेण मातामहः पौत्री भवतीत्यर्थः । लोके च दुहितरि
 पुत्रशब्दं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । एहि पुत्रेति । मन्त्रे च दृश्यते । ‘ पुमांस्ते पुत्रो
 जायताम् ’ इति । तस्मात्पुमांसः पुत्रा इति विशेषणम् । अथवा । ‘ पुंनास्त्रो नर-
 काद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ’ (मनुः
 ९ । १३८) इति । एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुप-
 योर्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः ॥ ४ ॥

एवकागोऽङ्गुष्ठनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकामः ॥ ५ ॥

उभयकामः पुत्रदुहितृकामोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीभिः सह हस्तं गृहीयात् ॥ ५ ॥

प्रदाक्षिणमार्गमुदकुम्भं च त्रिः परिणयञ्जपति । अमोहमस्मि
 सा त्वं सा त्वमस्यमोहं योरहं पृथिवी त्वं सामाहमृत्त्वं तावेह
 धिवहावहै । मर्जा मजनयावहै संमियौ रोचिष्णु सुमनस्यमानौ
 जीवेव शरदः शनमिति ॥ ६ ॥

अग्निमुदकुम्भं च त्रिः प्रदक्षिणं बधूं स्त्रीं परिणयञ्जपति । अमोहमस्मीति ।
 उदकुम्भग्रहणमन्त्रेषां सर्वेषां दक्षिणाप्राणां नहिष्करणार्थमित्येके । अन्ये तु विवाहे

यदन्यदृष्टं पात्रमश्मा तस्यैव बहिष्करणार्थमिति । त्रिग्रहणं परिणयनेन संबध्यत
उत जपेन । यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात् । अप्य जपेन तर्हि सकृत्परिणीतिः ।
पूर्वेणेति ब्रूमः । कुतः । परिणीय परिणीयेति तस्य बहुत्वं दर्शितम् । अपश्च परि-
णयाङ्गमिति* कृत्वा यावत्परिणयनमावर्तते ॥ १ ॥

परिणीय परिणीयाश्चानमारोहयतीषमश्मानमारोहाश्मेव त्वं
स्थिरा भव । सहस्र पृतनायवोऽभितिष्ठ पृतन्यत इति ॥ ७ ॥

वीप्साद्विर्वचनं सर्वपरिणयनेष्वश्मारोहणं कारयितव्यमित्येतदर्थम् । अपास्य
कर्मणः कः कर्ता । आचार्यः । कुतः । वक्ष्यति—‘ शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ’
(गृ० १ । ७ । २०) इति । स्वयंकर्तृत्वे सत्पवसेचनं कर्तुं न शक्यत इति । तद-
सत् । वर एव कर्ता आचार्येण ह्ययं विमृष्टो विवाहं करोति । उदकुम्भग्रहणं तु
तत्रत्यमुदकं छत्स्यति ॥ ७ ॥

वध्वञ्जलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्जाजानावपति ॥ ८ ॥

ततो वध्वञ्जलावुपस्तीर्य वध्वा भ्रात्रादिर्द्विर्जाजानावपति । वरो आमदम्यक्षे-
त्रिः+ । ततः शेषमभिघार्योवदानं च प्रत्यभिचारयति । एवमवदायावदाय त्रिभि-
र्मन्त्रैर्जुहोति । भ्रातृस्थानः पितृभ्यपुत्रो मातुलपुत्रश्च ॥ ८ ॥

त्रिर्जामदग्न्यानाम् ॥ ९ ॥

पञ्चावत्तिनामित्पर्यः ॥ ९ ॥

प्रत्यभिघार्य हविः ॥ १० ॥

हविःशब्दः शेषे वर्तते । यथा ‘ नात्र हवीषि प्रत्यभिचारयति ’ (१ । १० ।
२१) ॥ १० ॥

अवत्तं च ॥ ११ ॥

अवदानमित्यर्थः । उपस्तरणमिघारणे कः करोति । भ्राता । कुतः । समानक-
र्तृत्वनिर्देशात् । तदयुक्तम् । यदि ह्यत्र भ्राताऽभिषेकः स्याद्वध्वञ्जलो भ्रातोपस्तीर्य-
त्येवावक्ष्यत् । तस्माद्द्वर एव करोति । यत्तुक्तं समानकर्तृत्वनिर्देशादिति । तत्र ब्रूमः ।
असमानकर्तृकत्वेऽपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते । यथा ‘ आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं
घनं दद्यात् ’ (श्रौ० ३ । १३) इति । होमे ब्रह्मा कर्ता । दाने यजमान इत्या-
दिषु पूर्वकाष्ठतामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि ॥ ११ ॥

* अदस्य प्रधानतुगुणतादिति भावः । + अत्र मानं त्रिर्जामदग्न्यानामित्यभिधेयं सूत्रम् ।

एषोऽवदानघर्मः ॥ १२ ॥

‘यत्र यत्रावदानमस्ति तत्र तत्रैष घर्मो भवतीत्यर्थः । ‘मध्यात्पूर्वार्धञ्च हविषोऽव-
यति’ (१ । १० । १८) इत्यादौ ॥ १२ ॥

अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयसत । इमां देवोऽर्यमा मेतो
मुञ्चातुनामुतः स्वाहा । वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयसत । स
इमां देवो वरुणः मेतो मुञ्चातुनामुतः । स्वाहा । पूषणं नु देवं
कन्या अग्निमयसत । स इमां देवः पूषा मेतो मुञ्चातुनामुतः
‘स्वाहेत्यधिच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुयात् ॥ १३ ॥

को जुहोति । वधूः । कुतः । अविच्छिन्दत्यञ्जलिमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । कस्यैते
मन्त्राः । वध्वाः । कुतः । ‘सा हि जुहोति । मन्त्रलिङ्गात् । कन्या अग्निमयसतेति ।
तदसत् । न हि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारोऽस्ति । ननु कथं पत्नीवाचने । तत्र वच-
नमस्ति । अत्र तु संदिग्धम् । तस्माद्वरस्य मन्त्राः । मन्त्रलिङ्गाच्च । ‘स इमां
मेतः’ इति हि परोक्षनिर्देशः । यदि हि वध्वाः स्युः स इमां देव इति न स्यात् ।
तूष्कं सा हि जुहोतीति । तत्र ब्रूमः । अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते । ‘अध्वर्यु-
होति’ ‘होता वपट्करोति’ । यत्तूष्कं मन्त्रलिङ्गादिति । तत्र ब्रूमः । न
त्रेयं कन्याऽभिधीयते । अन्धा एव तु कन्याः । यदीयमभिधीयते बहुवचनं
पश्यते । तथामृतश्च मन्ययः । तस्माद्वरस्येति सिद्धम् ॥ १३ ॥

अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १४ ॥

अप्राप्तनिषेधः निमर्थः । चतुर्थहोमं कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येव-
मर्थमित्येके । अन्ये तु त्रीणि परिणयनान्धानन्तर्येणोक्तानि । तथा त्रयो होमाः ।
अत्र कथं पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्धोमः स्यादिति ज्ञापयितुमिति । शूर्पपुटः
क्रोणः । तूष्णींवचनं प्रजापतिज्ञानार्थम् । चतुर्थग्रहणं कथम् । एतस्य द्रव्यस्य
स्विष्टकृतं न स्यात्स एव च कर्ता यथा स्यादिति । तेन धर्जुर्नहोति ॥ १४ ॥

ओष्योष्य हेके लाजान्परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न संनि-
पततः ॥ १५ ॥

अभिमतार्थज्ञापनार्थो हशब्दः । एके लाजानोष्योष्य पश्चात्परिणयन्ति ।
किमिति । तथा सत्युत्तमे आहुती न संनिपतत इति कृत्वा । पूर्वस्मिन्स्य पक्ष उत्तमे
आहुती संनिपततः । कोऽयं संनिपातो नाम । यदि पूर्वोद्भूतिशिरासि प्रक्षेपः । न
तर्हि कचिदप्यंताविध्यते किं पुनः पूर्वस्मिन्पक्षे । अपाऽऽनन्तर्यम् । न तर्ह्यसौ दोषः ।
पार्वणादौ दृष्टवान् । तस्मादयमर्थः । यथोत्तमे आहुती न संनिपततस्तथा कर्त-

व्यम् । उत्तमयोराहुत्योर्मध्ये परिणयनं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं वा न स्यात् ।
 अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मामिति । अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परिणयनं
 निवर्तयेत् । अपवा पूर्वस्मिन्नाक्ष उत्तमे + संनिपततः । अत्र तु न संनिपतत
 इति वदन्नपरिणीयवचनं चतुर्थपरिणयनार्थमित्यास्मिन्नपि पक्षे पूर्वं परिणयनं कृत्वा
 पश्चाद्धोमो न चाऽऽनन्तर्येण होम इति ज्ञापयति । यदि त्वानन्तर्येण होमः स्यात्स-
 र्वाप्तमेव संनिपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वस्मिन्पक्षे संनिपात इति नोपपद्यते ॥ १५ ॥

अयास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

अथशब्द इदानीं स्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थः । ×अस्या इति वरस्य निवृत्त्यर्थः । यदीत्य-
 नित्ये । देशघर्मादिना यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

के कृते भवत इत्याह—

ऊर्णास्तुके केशपक्षपोर्वद्धे भवतः प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य
 पाशादिति ॥ १७ ॥

प्र त्वा मुञ्चामीति दक्षिणां शिखां विमुञ्चति ॥ १७ ॥

उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥

प्रेतो मुञ्चामीत्युत्तरा शिखां विमुञ्चति । वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमुञ्चति ॥ १८ ॥

अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्वभ्युत्क्रामयतीष एकपधूर्जे
 द्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोमध्याय चतुष्पदी मजाभ्यः
 पञ्चपधृतुभ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव ।
 युशान्विन्दावहै वहंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥ १९ ॥

अथशब्दः पूर्वेण तुल्यः । एनां वधूम् । अपराजिता प्रागुदीची । तत्र सप्त
 पदान्वभ्युत्क्रामयति वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः । वाक्यस्य साकङ्क्षत्वाद्व्यादेश्य योग्यत्वात्सं-
 निहितत्वाच्च पर्येकं संबध्यते । यथा रहस्य उल्लिखामीति शब्दः 'प्राणाय त्वाऽप्रा-
 नाय त्वा वयानाय त्वोल्लिखामि' इत्यन्ये वाक्ये पठितोऽपि पूर्वत्रापि संबध्यते तद्व-
 दत्रापि । ऐतरेयिभिरप्युक्तं 'मत्रादि सर्वत्र समानम्' इति । तेन 'इष एकपदी
 भव सा मामनुव्रता भव' इति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ १९ ॥

उभयोः संनिधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥ २० ॥

सप्तमे पदेऽभ्युत्क्रामिते तत्रस्य एवोभयोः शिरसी संनिधाय केनचिदुदकुम्भमा-

नाय्य तत्ररथेनोदकेन शिरसी अवसिञ्चति । अथाऽऽज्येन स्विष्टकृतं जुहोति ।
साकाङ्क्षत्वात् ॥ २० ॥

ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवमजाया अगर एतां रात्रीं
वसेत् ॥ २१ ॥

ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसतिः स्यात्तदैवंगुणयुक्ताया ब्राह्मण्या गृहेऽ-
नन्तरां रात्रीं वसेत् । वसतिं कुर्यादित्यर्थः । स्वग्रामे विवाहश्चेज्जायं विधिः ॥ २१ ॥

ध्रुवमरुन्धरीं सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत् जीवपत्नीं
प्रजां विन्देयेति ॥ २२ ॥ ख० ७ ॥

समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन्दृष्ट्वा वाचं विमृजेत् 'जीवपत्नीम्' इति मन्त्रेण ।
इदानीं वाग्विसर्जनविधानाद्धोमादारम्यैतावन्तं काञ्च वाचो नियम इति गम्यते ।
कस्यायं वाग्विसर्गः । वध्वाः । कुतः । मन्त्रालिङ्गात् । तथा हि—जीवः पतिर्यस्याः
सा जीवपत्नी । जीव इति कर्तरि पचाद्यच् । 'पत्युर्यो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३)
'विभाषा सपूर्वस्य' (४।१।३४) इति ङीप्स्यस्यो नश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥ ७ ॥

प्रयाण उपपद्यमाने 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति' यानमारो-
हयेत् ॥ १ ॥

विवाहहोमानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम् । तत्र यदि ग्रामान्तरे स्वगृहं स्यात् ।
तथा सति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते । तथा सस्युपपद्यमाने याने यानमारोह-
येद्दधूं पूषेत्यादिना मन्त्रेण । तेन प्रयाणे यानस्यानियमः । यानादन्येन शिविका-
दिना प्रयाणे च न श्वति मन्त्रः । स्वग्रामविवाहपक्षे स्वगृहगमने नायं विधिः ॥ १ ॥

अश्वन्वत्परीयसे संरभध्वमित्यर्थर्चेन नावमारोहयेत् ॥ २ ॥

यद्यन्तरा नान्या नदी स्यात्तदाऽनेनार्धर्चेन नावमारोहयेत् । वधूमिति शेषः ॥ २ ॥

उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥ ३ ॥

उत्तरेणार्धर्चेन वधूमुदकादुत्तारयेत् ॥ ३ ॥

जीवं रुदन्तीति रुदत्याम् ॥ ४ ॥

नीयमाना वधूर्यदि रोदिति बन्धुवियोगात्तदैतां जपेत् । अयं विधिः स्वग्रामेऽपि
भवत्यविशेषात् ॥ ४ ॥

विवाहाग्निमग्रतोऽजस्तं नयन्ति ॥ ५ ॥

विवाहाग्निमग्रमग्निविशेषनियमाभावाद्गानितृत्वर्यम् । अजस्तमग्रहणं प्रियमाणस्य

+ 'इदिकारुदक्षिनः' इतिगणसूत्रेण रात्रीत्यन्तोऽपि पाण्डु ।

नियमार्थम् । तेनान्यत्र प्रथामे सप्पारोपणं कृत्वा नयनं गम्यते । अयं च विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ ५ ॥

कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माविदन्परिपन्थिन इति जपेत् ॥ ६ ॥

कल्याणेषु विवाहादिशोभनेषु देशवृक्षचतुष्पथेष्वेताञ्जपेत् ॥ ६ ॥

वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्ष्कानीसेत् ॥ ७ ॥

वसतौ वसतावीक्षकाः सन्ति चेतानेतयेसेत् । वासादन्यत्रेक्षणे न मन्त्रः । (*वीक्षाद्विवचनं प्रतिवसति मन्त्रप्राप्त्यर्थम्) ॥ ७ ॥

इह मियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥

अनया वधूं गृहं प्रवेशयेत् । एवमादयो विधयः स्वग्रामेऽपि विवाहे भवन्ति ॥ ८ ॥

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनहुहं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्री-
वमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम् । आ नः प्रजां
जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा समञ्जन्तु विश्वे-
देवा इति दध्नः प्राश्य मतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये
॥ ९ ॥

अग्निर्प्रेतिष्ठापनान्तं कृत्वाऽग्निमुपसमादधाति । समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वल्यतीत्यर्थः ।
ततः पश्चादस्याऽऽनहुहं चर्माऽऽस्तृणाति । प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम (+ऊर्ध्वलोम) । ततोऽ-
न्वाधानाद्याज्यस्य बर्हिषि सादनान्तं कृत्वा तस्मिन्मध्यपुपविष्टायां समन्वारब्धायाम्
वध्वाभिध्माधानाद्याज्यमागान्तं कृत्वा 'आ नः प्रजाम्' इति चतसृभिः प्रत्यृचं
हुत्वा ततः 'समञ्जन्तु' इत्यृचा दध्न एकदेशं स्वयं प्राश्य वध्वै प्राशनार्थं शिष्टं
दधि प्रयच्छेत् । सा तूष्णीं प्राश्नाति । सकृत्प्रयुक्तस्य मन्त्रस्योभयप्राशनार्थत्वात् ।
उपयार्थत्वं तु नास्ति मन्त्रे द्विवचनात् । आज्यशेषेण बोमयोर्हृदयेऽनक्ति तेनैव
मन्त्रेण । हृदये अत ऊर्ध्वमिति विवृत्त्या पाठः कार्यः । प्रगृह्यत्वात् । ततः स्विष्ट-
कृदादि समापयेत् । विवाहाग्निग्रहणमन्यनिवृत्त्यर्थम् । कथं पुनरन्याग्निप्राप्तिशङ्का ।
'गृह्याणि वक्ष्यामः' (गृ० १।१।१) इति प्रतिज्ञातम् । उच्यते । दायविभाग-
कालेऽग्निः परिगृह्यते चेदत्राप्यन्योऽग्निः प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थमेतद् । अपि चात्र
विवाहाग्निग्रहणान्न विवाहहोममात्रेणाग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिः । किं तर्हि गृहप्रवेशनीयहोमे

* वसुल्लेखस्यो मन्त्रः क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति । + चेतस्यिता पद्धिः क. ग. घ. पुस्तकेषु
नास्ति ।

कृते । एवमुमाभ्यां होमाभ्यां गृह्यत्वसिद्धिर्नैकेनेति ज्ञाप्यते । तेन गृहप्रवेशनी-
यहोमादर्वाद्दर्शपूर्णमासप्राप्तौ पार्वणस्थालीपाको न कार्यः । परिचरणहोमस्तु कार्य-
एव । ‘ पाणिग्रहणादि ’ (गृ० १।९।१) इति वचनात् । वैश्वदेवं च कार्य-
मेव । तस्याग्निविशेषविध्यभावात् । तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम् ।
उपसमाघायेत्यास्तरणकालोपदेशार्थम् । अथवा समानकर्तृकत्वसिद्धयर्थम् ।
तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्रान्ये वोपसमाधानं कुर्यात् । तस्मिन्निति वचनं
चर्मास्तरणानन्तरं तन्त्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । प्रत्युचग्रहणं कथम् । ऋगन्ते होमः
स्यान्न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम् । स्वाहाकारं पठन्नुहुयादित्यर्थः । तेन यत्र
प्रत्युचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चाद्धोमः । अऽप्यशेषेण वेति सिद्धवदु-
पदेशादनादेशयाज्येन होम इति गम्यते ॥ ९ ॥

अक्षारालवणाग्निौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ
स्याताम् ॥ १० ॥

विवाहादारभ्य एते नियमा भवन्त्युपयोगः । ‘ हैडिम्बिका राजमापा मापा
मुद्गा मसूरिकाः । लङ्क्याढक्याश्च निष्पावास्तिलाद्याः क्षारसंज्ञिताः ’ गृहप्रवेशनीय-
होमात्प्रागपि नियमानामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः ॥ १० ॥

उत्तरावधिमाह—

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् ॥ ११ ॥

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्याताम् ॥ ११ ॥

संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥

संवत्सरं वा नियतौ स्यातामेक ऋषिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा । अन्ये
त्वाहुः—नियमान्त एक ऋषिः संपद्यते । पितृगोत्रं विहाय पतिगोत्रं मज्ज
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

परितत्रतः सूर्याविदे बधूवस्त्रं दद्यात् ॥ १३ ॥

ग्रतानन्तरं सूर्याविदे बध्वोपयमनकाले उपहितं वस्त्रं दद्यात् । सूर्यया दृष्टो मन्त्रः
सूर्या । यथा वृषाकपिरिति । सा च ‘ सत्येनोत्तमिता ’ इति सूक्तम् । कथं तत्पु-
नरसौ वेत्ति स्वरतो वर्णत इत्यादि ॥ १३ ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १४ ॥

अथ स्वस्त्ययनं वाचयति ॥ १५ ॥ खे० ८ ॥

ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति । ते च ॐ स्वस्तीति प्रत्युचुः ॥ १५ ॥ ८ ॥

पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः
कुमार्यन्तेवासी वा ॥ १ ॥

पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यमग्निं परिचरेत्स्वयं पत्न्यादयो वा । पाणिग्रहणादिवचनं
गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरकाले प्रारम्भाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यद्विधास्यते तत्परिचरणम् ।
पत्नीकुमार्यो न होमकर्म कुर्यातामित्येके । कुतः । स्त्रीणां मन्त्रानविकारात् । अन्ये
तु सहोमकम् । कुतः । वचनात् । पत्नीसंहनवत् । अन्तेवासी शिष्यः ॥ १ ॥

नित्यानुगृहीतं स्यात् ॥ २ ॥

अनुशब्दः परिशब्दस्य स्थाने । नित्यं परिगृहीतं स्यादित्यर्थः । किमुक्तं
भवति । यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यात्ततो नष्टाहरणप्रापश्चितं कृत्वा परिचरेदिति ।
अथवा । आत्मनः पत्न्या वा समीपे कथं नित्यः स्यात् । न । उभयोरन्यतरः
स्थापयितव्य इति । अथवा । होम्यद्धर्मस्योपलक्षणार्थेनैववृत्त्यर्थम् । तदपि हि क्वच-
ग्रहणेन प्राप्नोति परिसमूहनादिवत् ॥ २ ॥

यदि तूपशाम्येत्पत्न्युपवसेदित्येके ॥ ३ ॥

यदि प्रादुष्करणकाल उद्वासयेत्ततोऽन्यस्माद्धोमकालात्पत्न्युपवसेदित्येके । एके-
ग्रहणाद्यजमान उपवसेदित्येके । 'अथाश्वाग्ने' इत्येकापाहुतिं जुहुयादित्येके ।
कुतः । शास्त्रान्तरे दर्शनात् । अन्ये तु पूर्वसूत्रमेवं व्याचक्षुः । नित्यशब्द उक्तार्थः ।
'नित्यमाचमनम्' (श्रौ० २।२) इति यथा । अनुशब्दः पश्चाद्वचनः । एतदुक्तं
भवति । यदि वैवाह्यो न गृहीतो दायविभागकाले गृह्यने । गृहीतोऽपि नष्टो वा
द्वादशरात्रमतिक्रान्तः । तत उक्तया क्रियया पश्चाद्गृहीतो भवति । तत्र विवाहाज्या-
हुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशनीयाज्याहुतयश्च हृदयाज्जनं च भवति । नान्यत् ।
पत्न्यासंस्कारत्वात् । होमद्वयं चात्र समानतन्त्रं स्यात् । लाजहोमोऽत्रापि पत्न्यज-
हिना कार्यः । तद्धोमे तस्य साधनत्वेन दृष्टत्वात् । लाजावर्जनं तु स्वयमेव करोति ।
न भ्राता । दायविभागकाले गृह्यमाणे प्रयोगविशेषोऽन्वेष्ट्यः ॥ ३ ॥

तस्याग्निहोत्रेण ॥ ४ ॥

तत्प्रग्रहणं योगविभागार्थम् । तस्याग्निहोत्रेणैव विधिर्भवति नान्येन । तेन पाक-
यज्ञतन्त्रं न भवति ॥ ४ ॥

तर्हि प्राशनादयोऽपि स्युरित्याशङ्क्याऽऽह—

प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥ ५ ॥

प्रादुष्करणं नाम 'अपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य' (श्रौ० २।२) इति । एवं प्रातर्न्युष्टायाम्' (श्रौ० २।२) इति च । 'प्रदोषान्तो होमकालः संग्रहान्तः प्रातः' (श्रौ० ३।१२) इति । एतावेव भवतो नान्यदित्यर्थः ॥५॥

हौम्यं च मांसवर्जम् ॥ ६ ॥

हौम्यं चाग्निहोत्रेण व्याख्यातम् । 'पयसा नित्यहोमः' (श्रौ० २।३) इत्यादि पश्वं द्रव्याण्यान्नातानि । मांसवर्जमिति मांसपतिषेधाच्छाल्जान्तरे दृष्टमपि हौम्यं भवतीति गम्यते । 'पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः । सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु' । द्रवद्रव्याणि स्तुवेण जुहोति । कठिनानि तु पाणिना । येन द्रव्येण सायं जुहोति तेनैव प्रातः । प्रतिनिधिवर्जम् । ॥ ६ ॥

कामं तु ग्रीहियवतिलैः ॥ ७ ॥

कामग्रहणं पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहणं स्यादित्येवमर्थम् । वीक्षादयश्च प्रत्येकं साधनानि । न मिश्राणि । तच्च न्यायतोऽवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

अग्रये स्वाहेति सायं जुहुयात्सूर्याय स्वाहेति प्रातस्तूर्णी

द्वितीये उभयत्र ॥ ८ ख० ९ ॥

तूर्णी द्वितीये आहुती जुहोति । तूर्णीग्रहणं प्रजापतिध्यानार्थम् । उभयत्र सायं प्रातश्चेत्यर्थः । अग्निं परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याग्निहोत्रवत्तूर्णी संस्कारं कृत्वा ततोऽग्रये स्वाहेति जुहोति । ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्तं शठदत्तपं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांशुक्त्वा द्वितीयाहुतिं जुहोति । ततः परिसमूहनपर्युक्षणे । एवं सायम् । प्रातर्होमे तु पूर्वमन्त्रस्थाने सूर्याय स्वाहेति विशेषः ॥८॥९॥

अथ पार्वणः स्थालीपाकः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । पर्वणि भवः पार्वणः । स्थालीपाक इति कर्मनामधेयम् । (+उद्योति-ष्टोमादिवत्) । दर्शपूर्णमासातिदेशात्काले सिद्धे पार्वणवचनं पाणिग्रहणाद्यहरहः क्रियाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । विवाहादनन्तरं या पौर्णमासी तस्यामस्य प्रथमः प्रारम्भः । प्रतिपद्यौपासनं हुत्वा ततः परिसमूहनादि प्रारभेत ॥ १ ॥

तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥ २ ॥

तस्य ग्रहणं नियमार्थम् । तस्यैवोपवासो यथा स्यात्तदतिदिष्टानां मा मृदिति । दर्शपूर्णमासाविति वर्मनामधेयम् । उपवास इत्येकमोशनम् । सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्र-

हौम्यानेकैकस्यै देवतायै चतुरश्वतुरो मुष्टीर्निर्वपति । ' अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामि ' इति । अमुष्मैशब्दस्य स्थाने चतुर्थ्या विभक्त्या देवतां निर्दिशेत् । चतुरश्वतुर इति वीप्सावचनमकैकस्यै देवतायै चतुर्मुष्टिप्राप्त्यर्थम् । पवित्रे व्याख्याते ॥ ६ ॥

अथैनान्प्रोक्षति यथानिरुपममुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ७ ॥

अथशब्दः कथम् । सर्वासामेव देवतानां निरुपेण प्रोक्षणं स्यादित्येवमर्थम् । एतानिति बहुवचनं संश्लिष्टानेव प्रोक्षेन्न विमज्जेत्येवमर्थम् । यथानिरुपमिति । तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि प्रोक्षणानि समन्त्रकेषु निर्वापेषु समन्त्रकाणि, अमन्त्रकेष्वमन्त्रकाणि पवित्रे अन्तर्घाय कुर्यादित्येवमर्थम् । निर्वापप्रोक्षणे एकस्मिन्नेव पात्रे भवतः । उत्तरत्र विभागविधानात् ॥ ७ ॥

अबह्वास्त्रिःफलीकृतान्नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

कृष्णाग्निं उलूखलं कृत्वा पत्न्यवह्न्यात् । त्रिःफलीकृतानिति । त्रिःशुक्लीकृतानित्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञे सकृत्प्रक्षारयेति सकृद्ग्रहणादत्र त्रिः प्रक्षालयेत् । ततो नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

समोप्य वा ॥ ९ ॥

एकत्र वा श्रपयेत् ॥ ९ ॥

यदि नाना श्रपयोद्विभज्य तण्डुलानभिमृशेदिदममुष्मा इदममुष्मा इति ॥ १० ॥

यदि पृथक् श्रपयेत्तथा सति तण्डुलानभिमृशेत् । ' इदममुष्मा इदममुष्मै ' इति । अमुष्मैशब्दः पूर्ववत् ॥ १० ॥

यद्यु वे समोप्य व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ११ ॥

यदि समोप्य श्रपयेत् । तथा सति चरं व्युद्धृत्य, एवमभिमृश्य ततो जुहुयात् । व्युद्धारमिति व्युद्धृत्येत्यर्थः । व्युद्धरणं नाम पात्रान्तरे पृथक्करणम् । जुहुयादिति वचनं होमकाले व्युद्धरेदित्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्रास्य नहिंष्यासाधेध्वमभिघार्यं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्वस्व वर्षस्व चेद्ध वर्षय चारमन्मजया पशुभिर्घसवर्चसेनाग्नाधेन समेधय स्वाहेति ॥ १२ ॥

उत्तरतोऽग्नेराज्यमुत्प्राप्तेः पश्चाद्बर्हिःरास्तीर्षाऽऽज्यमासाध, ततः शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्रास्य नहिंष्यासाध तत इध्ममभिघार्यं ' अयं ते ' इति मन्त्रेणाग्नावा-दध्यात् । नहिंष्यासाध पुनरभिघार्येति केचित्पठन्ति ॥ १२ ॥

तूष्णीमाधारावापार्याऽऽज्यमागौ जुहुयादमये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥

तूर्णाग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये घर्माः शास्त्रान्तरदृष्टाः कथं प्रवर्तेरन्नाति । उत्तरपाश्वि-
माया आरम्य दक्षिणपूर्वा प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् । तथा दक्षिणपश्चिमाया
आरम्य उत्तरपूर्वा प्रत्याधारयेत् । स्तुवेणोमौ जुहुयात् । कुतः । यत्राऽऽज्यहोमे
साधनान्तरानुपदेशस्तत्र स्तुवेण होम इति साधितम् 'एवंभूतोऽव्यक्तहोमा०'
(श्री. १ । ११) इति सूत्रे । व्याख्यातृमिर्यावन्मात्रं स्वशास्त्रानुक्रमपोक्षितं ताव-
न्मात्रं ग्राह्यं ननु स्वशास्त्र उक्तमपि । 'आज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय
स्वाहा' इति । आज्यभागविन्यनयोर्यागयोः संज्ञा ॥ १३ ॥

उत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौम्यम् ॥ १४ ॥

अग्नेरुत्तरपार्श्व आग्नेयमाज्यभागं जुहुयात् । दक्षिणपार्श्वे तु सौम्यम् । स्तुवेणोमौ
जुहुयात्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विज्ञायते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ॥ १५ ॥

आज्यभागौ 'यज्ञस्य चक्षुषी' इत्येवं श्रूयेते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः किमित्याह—

तस्मात्पुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्याऽऽसीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं
भवत्युत्तरं दक्षिणम् ॥ १६ ॥

यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्याऽऽसीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम् ।
तस्माद्दक्षिणसंस्पृष्टैव शक्या कर्तुम् । नोदकसंस्पृष्टैर्घः । श्रुत्याकर्षोऽग्नयः क्वचिदुद-
कसंस्पृष्टाऽपि यथा स्यादिति । तेन बलिहरणे प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिहर-
णं सिद्धम् ॥ १६ ॥

मध्ये हवींषि प्रत्यक्करं वा प्राक्संस्थान्युदकसंस्थानि वोत्तरपुर-
स्तात्सौविष्टकृतम् ॥ १७ ॥

अग्नेर्मध्यप्रदेशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्करे वा देशे हवींषि जुहोति । प्रायक्त-
रमिति द्वितीया सप्तम्यर्थः । तत्रापि देशे प्राक्संस्थानि वा जुहोत्युदकसंस्थानि वा ।
ननु प्राक्संस्थानित्यस्मिन्नसत्यप्युदकसंस्थानि वेति वाशब्दप्राप्त्या प्राक्संस्पृष्टा सह
विकल्पे सति पक्षे प्राक्संस्पृष्टत्वमपि सिध्यति किमर्थं प्राक्संस्पृष्टवचनम् । उच्यते ।
देशद्वयस्य संस्थाद्वयस्य चाऽऽनन्तर्ययोगो वा स्मृदित्येवमर्थम् । तेन देशद्वयेऽपि
संस्थाद्वयस्य यथासंख्यता नास्तीति सिद्धम् । अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे सौविष्टकृतं हवि-
र्जुहोति ॥ १७ ॥

मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवघाति ॥ १८ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वार्धाच्चाद्गुष्ठपर्वमात्रं हविरवघातीति देशो नियम्यते ॥ १८ ॥

मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादिति पञ्चावत्तिनाम् ॥ १९ ॥

पञ्चावत्तिना तु मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादित्येवमवदानं भवति । पश्चार्धाच्चेत्येताव-
तैव सिद्धे मध्यात्पूर्वार्धादिति पुनर्वचनं प्रत्यक्संस्थता यथा स्यात् । प्राक्संस्थता
या भूदित्येवमर्थम् ॥ १९ ॥

उत्तरार्धात्सौविष्टकृतम् ॥ २० ॥

सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्स्विष्टकृदर्थमवदानं प्रधानादानाद्भूयः सकृत्सकृदवखण्ड-
यति । पञ्चावत्ती त्वेवं सकृत्सकृद्वृत्तीत्वा पुनरपि पूर्वावदानदेशस्य पुरस्तात्सकृ-
त्सकृदवधेत् । तथा दृष्टत्वात् । ततो द्विरुपरिष्ठादभिधारयति पञ्चावत्ती चतुरवत्ती
च ॥ २० ॥

नात्र हर्षापि प्रत्यभिधारयति स्विष्टकृतं द्विरभिधारयति ॥ २१ ॥

स्विष्टकृति हविःशेषं न प्रत्यभिधारयति । अत्रग्रहणमत्रैव नाभिधारयति न
प्रधानहविः पित्येवमर्थम् । हविः शब्दः शेषे वर्तते । नावते । यद्यवसे वर्तते चतुर-
वत्ततौहानिः स्यात् । तन्न चेष्ट्यते ॥ २१ ॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टस्विष्टकृ-
द्विद्वान्तसर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते
सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्पयित्रे सर्वाग्नाः कासान्तसम-
र्पय स्वाहा इति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ २२ ॥

यर्हिपि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥ २३ ॥

यत्पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना यर्हिपि निनयेत् । निविष्टेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

एषोऽवभृथः ॥ २४ ॥

यदिदं पूर्णपात्रनिनयनमेषोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति । अवभृथवचनमवभृथधर्म-
प्राप्त्यर्थम् । तेनै तत्काळोऽभ्युक्षणं च भवति । कालस्तु सर्वप्रायश्चित्तेभ्य ऊर्ध्वं
प्राक् संस्थानपात्रम् । अनेनैवाभ्युपायेन सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थानपथ सर्वत्र कर्त्ता
कार्याणीत्युक्तं भवति । निरसनोपवेशने ब्रह्मजपः सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थानपथ इति
पथ ब्रह्मणो भवन्तीत्युक्तम् । तत्रैवं क्रमः-पूर्वं कर्त्ता सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति । ततो
ब्रह्मा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात् । ततः कर्त्ता पूर्णपात्रं निनयति । ततः कर्त्ता संस्था-
नपेनोपतिष्ठते । ततो ब्रह्मोपतिष्ठते । ततः कर्त्तुः परिसमूहनपर्युत्तणे इति । अभ्यु-
क्षणं च 'आपो अस्मान्, इदमाप्, सुमित्र्या नः' इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ २४ ॥

पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ॥ २५ ॥

एतत्तन्त्रं पाकयज्ञानां सर्वेषां भवतीत्यर्थः । पाकयज्ञग्रहणं स्थालीपाकसदृशानां हुतानामेव तन्त्रं यथा स्यात्प्रहुतब्रह्मणि हुतानां मा भूदित्येवमर्थम् । अङ्गसंहतिस्तन्त्रम् । विध्यन्त इत्यर्थः । यद्यपि सर्वमुच्यते तथाऽपि न प्रधानदेवताः प्रसजन्ति । 'देवतागमे निरयानामपायः' (श्रौ. २ । १) इति वाचदर्शनात् ॥ २५ ॥

हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ॥ २६ ॥ ख० १० ॥

उच्छिष्टं हविर्दक्षिणां ददाति ब्रह्मणे यद्यस्ति ब्रह्मा । तदभावे ब्राह्मणेभ्यः । कर्माङ्गत्वादक्षिणानाम् ॥ २६ ॥ १० ॥

अथ पशुकल्पः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । अत्र पशोस्तन्त्रमात्रमुच्यते । न पुनः पशुर्विधीयते । कल्पग्रहणात् । एवं तर्ह्युपाकरणविधानमनर्थकम् । अष्टकाशूलगवयोः प्रतिपेक्षात् । प्रोक्षणापाकरणवर्जं प्रोक्षणादि समानं पशुनेति च । उच्यते । मधुपर्के ॐ कुरुतेति यदा ब्रूयाच्चत्वाऽर्थवत् । तत्र 'अग्निरिवां नार्हसत्यः, स्नातकस्यैन्द्राग्नः, ऐन्द्रो राज्ञः, आचार्यादीनामाग्नेयः, प्रियस्य मैत्रः, वरस्य प्राजापत्यः, अतिथेराग्नावैश्वानरः' इत्येवं शास्त्रान्तरे दृश्यते । कान्यपशुषु चार्पवत् ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेः शमित्रस्याऽऽयतनं कृत्वा पाययित्वा पशुमाप्लाव्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशयाऽऽर्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेदमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ॥ २ ॥

आज्यमागान्तं कृत्वोत्तरतोऽग्नेः शमित्रस्याऽऽयतनं कृत्वा, ततः पशुं पाययित्वा, ततोऽग्निः पशुमाप्लाव्याग्नेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्य, ततोऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशया सपर्णयाऽऽर्द्रशाखयाऽऽशुष्कशाखया । पश्चादिति पृष्ठदेशे । उपस्पृशेत्पशुं 'अमुष्मै त्वा इति' मन्त्रेण । अमुष्मैशब्दः पूर्ववत् । अग्निं दूतमित्यस्य प्रतीकस्य बहुगतत्वेऽपि हीनपादग्रहणसामर्थ्यात्सूक्त्यादेर्ग्रहणम् । तर्हि द्वे सूक्ते प्रातप्नुः । न । यत्र सूक्तद्वयमिच्छति तत्र सूक्ते इति करोति । यथा 'उप प्र यन्त इति सूक्ते' (श्रौ. ४ । १३) इति । तस्मादचौ भवत इति सिद्धम् ॥ २ ॥

ग्रीहिपवमतीभिरग्निः पुरस्तात्प्रोक्षति, अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ३ ॥

ग्रीहिपवमिध्रामिरग्निः पशुं पुरस्तादप्रतः प्रोक्षति 'अमुष्मै त्वा' इति मन्त्रेण ॥ ३ ॥

तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहुं शेषं निनयेत् ॥ ४ ॥

तासां त्रीहियवमतीनामपामेकदेशं पशुं पाययित्वा दक्षिणं बाहुमनु शेषं निषिञ्चेत् ।
तासंग्रहणं प्रोक्षणप्रतिषेधेऽप्यष्टवाक्यां पारनं यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥

आवृतैव पर्याग्निं कृत्वोदञ्चं नयन्ति ॥ ५ ॥

आवृतैव पर्याग्निं घृत्वा, पशुमुदञ्चं नयन्ति । आवृतैव तूर्णमेवेत्यर्थः । मन्त्र-
प्रतिषेधो मन्त्रवर्जमन्ये धर्मश्चेत्याद्यां दृष्टाः वधं श्रुतिरिति त्रिः पर्याग्निरणादयः ॥ ५ ॥

तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति ॥ ६ ॥

तस्य पशोः पुरस्तादग्रत उल्मुकं प्रदीप्तं काष्ठं हरन्ति । तस्यग्रहणमग्रतो नयनं
यथा स्यात् । नापि पूर्वेण । नापि प्रथममित्येवमर्थम् । अन्यथा पुरस्ताच्छब्दस्या-
नेकार्थत्वाद्विष्कालवाचिनोऽपि ग्रहणं स्यात् ॥ ६ ॥

शामित्रं पृथग् भवति ॥ ७ ॥

एषोऽग्निः शामित्रो भवति । तस्मात्प्रागुक्ते शामित्रायतने तस्य प्रतिष्ठापनं
भवति ॥ ७ ॥

वपाश्रपणीभ्यां कर्ता पशुमन्वारमते ॥ ८ ॥

वपाश्रपण्यौ वादमर्मययौ भवतः । तत्रैका विशाखा परा सशाखा । ताभ्यां
योऽस्य कर्मणः कर्तोऽध्वर्युस्थानीयः स्यात्स पशुमन्वारमते ॥ ८ ॥

कर्तारं यजमानः ॥ ९ ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारमते ॥ ९ ॥

पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं योदवपादं संक्षप्य
पुरा नाभेरुत्तृणमन्तर्धाप्य वपामुत्तिष्ठ्य वपामवदाय वपाश्रप-
णीभ्यां परिरुद्धाद्भिरभिषिच्य शामित्रे प्रक्षाल्याग्नेनेमसिं हत्वा
दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा परीत्य जुहुयात् ॥ १० ॥

शामित्रस्य पश्चिमे देशे बहिरुत्तृणाति कर्ता । 'तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति
तदध्वर्युर्नैहिरघस्नादुपास्यति' इति श्रुतेः । ततस्तस्मिन्बहिरपि प्राक्शिरसं प्रत्यक्-
शिरसं योदवपादं पशुं संक्षपयति शमिता । उदवपादमित्येव सिद्धे प्राक्शिरसं
प्रत्यक्शिरसं वेति वचनमूर्ध्वशिरसः संक्षपनं वा मूढित्वेवमर्थम् । ततः कर्ता पुरा
नाभेरुत्तृणाभेर्दक्षिणतो नाभेरासीनो वपास्थानं ज्ञात्वा, तत्र तृणमन्तर्धाप्य, तिर्यक्
उत्तिष्ठा, वपामुत्तिष्ठेदुद्धरेत् । वपास्थानं तु दक्षिणस्य पार्श्वस्य विविक्तप्रदेशः ।
यदि पशुः प्राक्शिराः संक्षप्तः । तथा सति दक्षिणं पार्श्वमुत्तानं कृत्वा तृणान्तर्धा-

नादि कुर्यात् । ततो वषामवदायावत्खण्ड्य पुनर्वषाग्रहणं कृत्स्नावदानार्थम् । तेना-
न्येष्ववदानेष्वकृत्स्नानि ग्रहणानि भवन्ति । ततो वषाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरमि-
पित्य प्रसार्य शामित्रे प्रताप्य । प्रतापनं तु धर्ममात्रम् । श्रपणस्योत्तरत्र विधा-
नात् । ततः शामित्रस्योत्तरतो गत्वाऽग्नेनमौषासनमग्निं वषां हत्वाऽस्य दक्षिणत
आसीनः श्रपित्वा श्रपिता तां वषामभिघार्य नर्हिषि प्लक्षशाखासु निधाय, उमा-
वप्यग्नी यथागतं परीत्य जुहुयादमुष्मै स्वाहेति । वषाश्रपणकाल आज्येनाऽऽसिञ्च्य
श्रपयति । 'तामध्वर्युः स्त्रुवेणामिघारयन्नाह' इति श्रुतेः । 'यद्यपि चतुरवत्ती
यजमानः स्यात् । अथ पञ्चावत्तैव वषा' इति श्रुतेर्वषा पञ्चावत्ता भवति । आज्यं
हिरण्यशल्को वषा हिरण्यशल्कमाज्यमिति । हिरण्यामावे तु द्विराज्यं ततो वषा
पुनर्द्विराज्यमिति ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेवाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयन्ति ॥ ११ ॥

एतस्मिन्नेवापासन एवाग्नौ पञ्चङ्गत्वेन पशुदेवतायै स्थालीपाकं श्रपयन्ति । बहु-
वचनं तु कर्तुरनियमार्थम् । एतस्मिन्निति वचनं शामित्रे मा भूदित्येवमर्थम् । इत-
रथा शामित्रस्य श्रपणार्थत्वात्तस्मिन्नेव स्यात् ॥ ११ ॥

एकादश पशोरवदानानि सर्वाङ्गेभ्योऽवदाय शामित्रे श्रप-

यित्वा हृदयं शूले प्रताप्य, स्थालीपाकस्याग्रतो जुहुयात् ॥ १२ ॥

पशोर्ग्रहणं यानि श्रेतायोमेकादशावदानानि पशोः प्रसिद्धानि तानि यथा
सुरित्येवमर्थम् । हृदयं जिह्वा वक्ष इत्येवमादीनि । सर्वाङ्गग्रहणमेकादशभ्योऽन्या-
भ्यपि यान्यङ्गानि दृगानि तेषामपि विकल्पेन ग्रहणार्थम् । एवमवदाय तानि
शामित्रे श्रपयति । हृदयं शूले कृत्वा तथा प्रतापयति । यथा शृतं भवति । ततः
शृतान्धमिघार्थोद्भास्य । ततः स्थालीपाकस्यैकदेशं पूर्वं जुहुयात्ततोऽवदानानि ॥ १२ ॥

अवदानैर्वा सह ॥ १३ ॥

अवदानैर्वा सह स्थालीपाकं जुहोति । न पृथक् । यदा तु पृथग्जुहोति तदा
स्विष्टकृदपि पृथकार्थम् ॥ १३ ॥

एकैकस्यावदानस्य द्विर्द्विरवद्यति ॥ १४ ॥

द्विर्ग्रहणं देशानियमार्थम् । एकैकस्यावदानस्य यस्मिन्कस्मिन्निदेशे द्विर्द्विरवद्यति ।
पञ्चावत्ती तु त्रिद्विरवद्यति । उपस्तरणप्रत्यभिचारणे कृत्वा जुहोति ॥ १४ ॥

आवृत्तैव हृदयशूलेन चरन्ति ॥ १५ ॥ ख० ११ ॥

स्विष्टकृतसर्वप्रायश्चित्तान्तं कृत्वा, तूष्णीं हृदयशूलेन चरन्ति । आवृद्धहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मास्त्रेतायां दृष्टां यथा स्युरित्येवमर्थम् । तेन शुष्कार्द्रयोः सांघिदेशे शूलस्योद्घासनम् । तस्योपरिष्ठादप उपस्पर्शनम् । समिद्धहणमुपस्थानं समिदाधान-
मित्येते [धर्माः] कार्याः । ततः पूर्णपात्रनिनयनादि समापयेत् ॥ १९ ॥ ११ ॥

चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतचैत्याय बलिं हरेत् ॥ १ ॥

चित्ते भवश्चैत्यः । यदि कस्यैचिद्देवतायै प्रतिशृणोति । शङ्करः, पशुपतिः, आर्या, ज्येष्ठा, इत्येवमादयः । यद्यात्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लब्धं ततस्त्वामहमाज्येन स्फालीपाकेन पशुना वा यक्षयामीति । ततो लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात्स चैत्ययज्ञः । तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेन्नमस्कारान्तेन नामधेयेन । पुनश्चैत्यग्रहणं प्रत्यक्षहरणार्थम् । तेन चैत्यायतन एवोपलेपनादि कुर्यात् ॥ १ ॥

यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन यत्र वेत्य वनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेद्विमं तस्मै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्यमिति यो दूताय ॥ २ ॥

यदि विदेशस्थं चैत्यं यजेतदा पलाशदूतेन बलिं हरेत् । पलाशेन दूतं वीवधं च कुर्यात् । यत्र वेत्येत्युक्ता द्वौ पिण्डौ कृत्वा, वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत् । तयोरेकं पिण्डं निर्दिश्य दूतं वदति ' इमं तस्मै बलिं हर ' इति । अपरं दूताय प्रयच्छति ' अयं तुभ्यम् ' इति । एतयर्चेति वचनमन्त्रत्र पादग्रहणेऽपि क्वचित्सूक्तं भवतीत्येवमर्थम् । तेन ' आ त्वा हार्षमन्नरेधि ' इति 'ऋषभं मा समानानाम्' इति च सूक्तं सिद्धम् । अन्ये पुनरग्नासार्थं मन्यन्ते । पिण्डकरणे, वीवधाम्भाधाने, दूताय प्रदान इति ॥ २ ॥

+ प्रतिभयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किञ्चित् ॥ ३ ॥

कर्तुश्चैत्यस्य च मध्ये मयमस्ति चेच्छस्त्रमपि किञ्चिद्वाद्दूताय ॥ ३ ॥

नाम्ना चेन्नयन्तरा पुष्करूपमपि किञ्चिदनेन त्रितयमिति ॥ ४ ॥

उभयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात्तदा छत्ररूपमपि किञ्चिद्वाद्दनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत् ॥

५ ॥ ख० १२ ॥

+ ' प्रतिभयं गये भीष्मे ' इति हेमकोषः ।

यदि घन्वन्तरिश्चैत्यो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत्पुरोहिताय नम इति । ततो घन्वन्तरये नम इति । घन्वन्तरौ विदेशस्थे त्वयं विशेषः । घन्वन्तरेष्व पुरोहितस्य चैकः पिण्डो देयः । द्वितीयो दूताय ॥ १२ ॥

उपनिपादि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं च ॥ १ ॥

आम्नातमिति शेषः । गर्भो लभ्यते येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यममोघं भवति तद्र्भलम्भनम् । पुमांलुब्धो जायते येन तत्पुंसवनम् । पुमांस्तु सन्त्येन कर्मणा नावलुप्यते तदनवलोभनम् । वर्णविकारो द्रष्टव्यः । पृषोदरादित्वात् । एतानि कस्यांचिदुपनिषाद्भातानि । न केषलमेतानि । किं तर्हि । गर्भाधानादय आत्म-ज्ञानपर्यन्ता आम्नाताः । अस्मच्छाखायां सा न विद्यते । अतस्तत्कर्म कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥ १ ॥

तस्या उरसैनत्वाद्यदि तां नाधीयीत तत एवं कुर्यादित्याह—

यदि नाधीयात्तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपव-
त्साया गोर्दधानि द्वौ द्वौ तु मापौ यवं च दधि प्रसृतेन प्राश-
येत् ॥ २ ॥

गर्भाधानमाचार्येणानुक्रममिति कृत्वा न कार्यमित्येके । अन्ये पुनः शौनकाद्यु-
क्तमार्गेण कार्यमित्याहुः । इदं तु पुंसवनम् । गर्भतदितो मासो गर्भमासः । तिष्ये-
णेति ' नक्षत्रे च लुपि ' इत्याधिकरणे तृतीया । तिष्येणेति प्राशनकर्मणा संवध्यते ।
तस्य प्रधानत्वात् । नोपमासेन । गुणत्वात् । तेन पुनर्वसुनोपोषितायाः पत्न्यास्ति-
ष्येणेदं कर्म करोति । तत्र प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्याऽऽज्यमागान्तं कृत्वा
वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । समानं रूपं यस्य ॥ सरूपः । सरूपो वत्सो यस्याः सा
तथोक्ता । गोप्रह्णं सरूपवत्साया अमावेऽसरूपवत्सा गौर्माया । न सरूपवत्सा
त्यजेदित्येवमर्थम् । वीर्यतावचनं कथम् । प्रनिप्रसृतं द्वौ द्वौ मापौ स्थातामिति ।
यदि वीर्यता ॥ क्रियेत तर्हि स्थालीपत्यदवन्त्येव मापयोर्यवस्य च प्रतेपः स्यात् ।
तस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वात् । तस्मादावृत्त्यर्थं वीर्यताद्विवचनम् । पुनर्दधिप्रह्णं दध्नः
प्राशनार्थम् । अन्यथा पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वाद्दध्नः प्राशनं न स्यात् । प्रसृते दधि
प्रसिष्य तस्मिन्दधानि मापयवानां प्रतेपणार्थं पूर्वं दधिप्रह्णम् । अण्डरूपेण मापौ
दद्यात् । शिशुरूपेण यवम् । तथा दृष्टत्वात् ॥ २ ॥

किं पिवसि किं पिवसीति पृष्ट्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः
प्रतिजानीयात् ॥ ३ ॥

किं विवर्त्तयति प्रश्नः । पुंसवनमिति प्रतिवाक्यम् । तत्र प्रतिप्रश्ने त्रिग्रहणमाचार्येण कृतम् । अतस्तस्यैव त्रित्वप्राप्त्युपयोगस्तुल्यत्वज्ञापनार्थमुपपन्न वीप्साद्विवर्त्तनम् । तेन प्रश्नोऽपि त्रिवर्त्तय इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

एवं त्रीन्प्रसृतान् ॥ ४ ॥

अनेन विधिना त्रीन्प्रसृतान्प्राशयेत् । एकस्मिन्प्रसृते प्राप्ते त्रयः प्रसृतास्तुल्यवर्माणो विधीयन्ते ॥ ४ ॥

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीता-
मोपर्धा नस्तः करोति ॥ ५ ॥

वर्मान्तरत्वात्कालान्तरप्राप्तावानन्तर्यार्थोऽप्यशब्दः । इदं स्वनवलोमनम् । कुनः । 'माऽहं पौत्रमघं नियाम्' (गृ० १ । १३ । ७) इति मन्त्रलिङ्गात् । पुत्रसंबन्धशोभनं माऽहं नियामित्यर्थः । अस्यै, अस्याः । मण्डलागारं कृत्वा, तस्य च्छायायामुपवेश्यास्या दक्षिणस्यां नासिकायां दूर्वां नस्तः करोति । दक्षिणग्रहणमिन्द्रियाणामनङ्गत्वज्ञापनार्थम् । अजीतेति गुणनाम । अजीर्णेत्यर्थः । सा चौपर्धा दूर्वेत्युपदिशन्ति । नस्तःकरणं नासिकायां रससेचनम् ॥ ५ ॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां द्वेके । आ ते गर्भो योनिर्मेतु पुमान्ध्वण इवेपुषिम् । आ धीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः । अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै मजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं ह्यी पौत्रमघं न रोदादिति ॥ ६ ॥

प्रजावता दृष्टो मन्त्रः प्रजावान् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः । यथा सूर्येति । आ ते गर्भ इति सूक्तं प्रजावान् । अग्निरेतु प्रथम इति सूक्तं जीवपुत्रः । आभ्यां सूताभ्यामेके नस्तःकरणमिच्छन्ति । अन्ये तूष्णीम् । हशब्दोऽभिमतस्वज्ञापनार्थः ॥ ६ ॥

प्रजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलमेत । यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतो । मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माऽहं पौत्रमघं नियामिति ॥ ७ ॥ ख० १३ ॥

प्रजापत्यस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं हुत्वा हृदयदेशं हृदयसमीपमस्या आलमेत स्मृते । 'यत्ते' इति मन्त्रेण । ततः सिष्टशृङ्गादि समापयेत् । इदं कर्म प्रतिगर्भमवर्तते । गर्भमंकारत्वात् । प्रथमगर्भं तृतीयमासि यदि गर्भो न विज्ञानस्तदा चतुर्थं कुर्यात् । विज्ञाते गर्भे नित्ये पुंसवनम् । 'तत्तृतीये मास्यन्यत्र स्मृते' इति च स्मरणात् ।

गृष्टिः प्रथमगर्भः । पञ्चमे मास्यद्वनिष्पत्तिर्भवति । स्वयमेव चास्य कर्ता । माऽहं
पौत्रमिति लिङ्गात् । तदभावे देवरः ॥ ७ ॥ १३ ॥

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥

सीमन्तो यस्मिन्कर्मण्युत्तीयते तत्सीमन्तोन्नयनम् । चतुर्थे मासि कार्यम् । इदं
कर्म न प्रतिगर्भमावर्तते । स्त्रीसंस्कारत्वात् । नन्वयं गर्भसंस्कारः । 'एवं तं गर्भमा-
घेहि' इति मन्त्रलिङ्गात् । सत्यम् । तथाऽपि नाऽऽवर्तते । आधारसंस्कारस्य प्राधान-
न्यात् । कुतः प्राधान्यति चेत् । सीमन्तोन्नयनमिति समाख्यावलात् । आधारस्य
च संस्कृतत्वात् । संस्कृतसंस्कृता यं यं गर्भं प्रसूने, स सर्वः संस्कृतो भवेत् । तेनाऽऽ-
वृत्तिर्न भवतीति सिद्धम् ॥ १ ॥

आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ॥ २ ॥

शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्तदेवं कर्म कार्यम् । पुंसा नक्ष-
त्रेण । पुंसापक्षेन नक्षत्रेणेत्यर्थः । तिप्यो हस्तः श्रवणः, इत्यादिना । चन्द्रमा
युक्तः स्यादिति वचनं प्रकर्षेण युक्ते चन्द्रमसि यथा स्यात् । एतदुक्तं भवति ।
'पष्टिघटिकासु मध्ये मध्यमत्रिंशदघटिकासु कुर्यादिति' ॥ २ ॥

अथामिमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनहुहं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्रीव-
मुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारन्वायां घाता ददातु दाशुप
इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेप प्रजापते न त्वदेता-
न्यन्य इति च ॥ ३ ॥

जुहुयादिति शेषः । अथशब्दोऽन्यस्मिन्नपि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः ।
कस्मिन् । पष्ठाष्टमयोर्मासयोः । शास्त्रान्तरे चायं कालो विहितः । अग्निमुपसमाधा-
येत्यादि गृहप्रवेशनीये व्याख्यातम् । आज्यमागान्तं कृत्वा 'घाता ददातु दाशुपे'
इत्यादिभिरष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

अथार्यै युग्मेन शलाटुग्लप्तेन त्रेण्या च शलल्या त्रिमिश्र
कुशपिञ्जलैरुर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति त्रिः ॥४॥

अथै अस्याः । युग्मेन समेन । केन । शलाटुग्लप्तेन तरुणफलसंघातेन । शला-
टुरित्यपकानां फलानां समाख्या । ग्लप्त इति स्तवक उच्यते । औदुम्बरस्तवकेन ।
शास्त्रान्तरे दृष्टत्वात् । तदभावेऽन्येन । त्रीण्येतानि यस्याः सेयं ज्येष्ठा शलली ।
एतः शुक्ल इत्यर्थः । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति ङीप् तकारस्य नत्वं च ।
ततो 'रषाम्यां नो णः' इति णत्वम् । कुशपिञ्जलैः कुशतरुणैः । एतैरेकीकृतै-
र्ललाटकेशयोः संविमारम्योर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति मन्त्रेण । आ मूर्धमदेशात्केशान्यु-

भक्षरोतीत्यर्थः । एवं त्रिर्व्यूहति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥

चतुर्वा ॥ ५ ॥

चतुर्वा व्यूहति मन्त्रेण ॥ ५ ॥

वीणागाथिनौ संशास्ति सोमं राजनं संगायेतामिति ॥ ६ ॥

वीणा च गाथा च वीणागाथे । ते ययोः स्तस्तौ तपोक्तौ । तौ संशास्ति
संप्रेष्यति । 'सोमं राजानं संगायेताम्' इति ॥ ६ ॥

तौ चैतां गाथां गायत इत्याह—

सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्राऽसाविति
यो नदीमुपवसिता भवन्ति ॥ ७ ॥

असावित्यस्य स्थाने यस्या नद्याः समीपे वसन्ति तस्या नामाऽऽमन्त्रणवि-
भवत्या ब्रूयाताम् । निविष्टचक्रा गङ्गे इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवमजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्त-
त्कुर्युः ॥ ८ ॥

एवंगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यदब्रूयुस्तत्तत्कार्यम् । प्रियं दत्त्वा स्विष्टकृदादि सर्वं
समापयेत् ॥ ८ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥ ख० १४ ॥

ऋषभो गौरासेचनसमर्थः । तं दक्षिणां दद्यात् । अत्र तु स्वयमेव कर्ता । कुतः ।
'अस्यै मे पुत्रकामायै' इति लिङ्गात् । कस्मै तर्हि दक्षिणा । ब्रह्मणे । यद्यस्ति
सः । तदभावे संनिहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥ ९ ॥ १४ ॥

कुमारं जातं पुराऽन्यैराळभा(म्भा)त्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकापं
हिरण्येन प्राशयेत् । म ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा
प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो
लोके अस्मिञ्जिति ॥ १ ॥

इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम् । ननु कुमार्या अपि भवत्येव जात-
कर्म । कुतः । वक्ष्यति 'आवृत्तैव कुमार्यै' (१।१५।१२) इति । उच्यते । प्रवासा-
दागतस्य विहितं कर्माऽऽवृत्ता भवति । न जातकर्म । अनन्तरत्वात् । एवमेके ।
अन्ये पुनरावृत्तैव कुमार्या इत्येतदुपमयार्थमिति वदन्ति । तेन कुमार्या अपि जात-
कर्म भवत्येव । मनुनाऽप्युक्तम् 'अमान्त्रिका तु कर्ष्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः' (म०
२।११) इति । तर्हि कुमारग्रहणं कथम् । अधिकारार्थम् । 'अष्टमे वर्षे ब्राह्मण-
मुपनयेत्' (१।१९।१) इत्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्थानं कुमार्या इति ।
ननु ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्देशादेव न भविष्यति । न । जातिनिर्देशे लिङ्गमविष-

क्षितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते । एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमप्यधिकारार्थम् । ‘ गोदानं षोडशे वर्षे ’ (१ । १८ । १) इति जन्मतः प्रभृति षोडशे यथा स्यात् । उपनयनप्रभृति मा भूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः । अन्यग्रहणमनधिकृतालम्भनात्पाकर्म कर्तव्यमित्येवमर्थम् । सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकापयति । ते हिरण्यसंस्पृष्टे हिरण्येन प्राशयेत्, मातुरप्यस्य आसीनं ‘ प्र ते ददामि ’ इति मन्त्रेण ॥ १ ॥

कर्णयोरुपनिधाय मेघाजननं जपति । मेघां ते देवः सविता मेघां देवी सरस्वती । मेघां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्तजा-
विति ॥ २ ॥

अस्य कर्णयोर्हिरण्यं निधाय मेघाजननं जपति ‘ मेघां ते ’ इति । उपग्रहणं तस्य मुखसमीप आत्मनो मुखं निधाय जपार्थम् । मेघाजननमित्यस्य मन्त्रस्याऽऽख्या । सकृन्मन्त्रः पर्यायेणोपनिधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

अंसावमिमृशति । अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।
वेदो वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति । इन्द्र श्रेष्ठानि
द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयन्धि मधवन्नृजीपिभिति च ॥ ३ ॥

स्तनबाह्वोर्मध्यप्रदेशोऽस्य । अत्र बहुधा विप्रतिपन्नाः । तत्रैके सकृन्मन्त्रं पर्यायेणाभिपार्श्वमितिच्छन्ति । द्वार्याभिपार्श्वमिति । ननु युक्तस्तत्र सकृन्मन्त्रः । द्विवचनयुक्तत्वान्मन्त्रस्य । इह त्वेकवचनयुक्तः । अत आवृत्त्या भवितव्यम् । नैतदेवम् । नात्रावावृत्त्येते । किं तर्हि । कुमारः । स चैकः । तस्मान्नाऽऽवृत्तिरिति । अन्ये मन्त्रविभागमितिच्छन्ति । ‘ अश्मा भव ’ इत्यनेन दक्षिणसंसमभिमृशेत् । ‘ इन्द्र श्रेष्ठानि ’ ‘ अस्मे प्रयन्धि ’ इत्याभ्यां सव्यमिति । कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञातः । मध्य इतिकरणात् । नहि कश्चिन्मन्त्रमध्य इतिकरणं पठन्ति । अपरे त्वाहुः । सकृदेव त्रयो मन्त्रा वक्तव्याः । न च मन्त्रविभागः । न च पृथगभिपार्श्वः । द्वार्याभिपार्श्वे त्वशक्तत्वात्पृथगभिपार्श्वः । इह तु शक्यते युगपदसौ स्पष्टम् । यत्पुनरुक्तमितिकरणादिति । तत्र ब्रूमः । अन्यत्रापि मन्त्रमध्य इतिकारः पठ्यते । यथा—‘ आसीद सदनं स्वमासीद सदनं स्वमिति मा हिंसीद्वैवधेरितः ’ (श्रौ. ३ । १४) इति । अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः । यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतस्तस्यापि कुर्वतो न दोषः । सर्वेषां गमकवत्त्वादिति साध्यकारः । अप्रैके मन्त्रविभागः श्रेयानित्याहुः । मध्य इतिकारात् । नन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तम् । तत्रापि विभाग एव । ‘ किमुत्पत्सीति ’ (श्रौ. ३ । १४) बर्हिषि निधाय,

मा हिंसीरित्यभिमन्त्रयेत् । कुत एतत् । आनन्तर्ययोगात् । नन्विडायां दृश्यते
 'हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इति' (श्रौ. १। ७) इति । अनर्घज्ञो भवान् । इति-
 कारो मन्त्रस्य मध्ये वृथा न पठ्यत इति वयं ब्रूमः । इडायां तु मन्त्रैकदेश इति-
 कारः । युष्मत्पक्षे त्वभिमन्त्रण इतिकारो वृथैवेति । तदसत् । भगवता माप्येकारेण
 यः पक्षः परिगृहीतः स एव सम्यक् । अन्यत्रापि मन्त्रमध्य इतिकारदर्शनात् ।
 'नमो यत्र निर्पादसीति अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीः' इति चेति । तेन श्रीमन्त्रा-
 न्सकृदुक्त्वा युगपदेवोभावंसौ स्पृशेदिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

नाम चास्मै दद्युः ॥ ४ ॥

कुर्युरित्यर्थः । नामकरणस्याऽऽचार्येण कालान्तरानुक्तेर्जातकर्मानन्तरं कार्यमित्येके ।
 अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ग्राह्य इत्याहुः । उक्तं च मनुना—'नामधेयं दश-
 म्यां तु द्वादश्यां वाऽपि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते'
 (अ० २। ३०) ॥ इति ॥ ४ ॥

कीदृग्लक्षणं तज्जामेत्याह—

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरम् ॥ ५ ॥

प्रथमद्वितीया वर्गाणामूपमाणाश्च हकारवर्जमघोषवन्तः । शिष्टा घोषवन्तः । ते आदौ
 यस्य तत्तथोक्तम् । अन्तर्मध्येऽन्तरस्था यस्य तत्तथोक्तम् । यकारादयश्चतस्रोऽ-
 न्तरस्थाः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । सोऽन्ते यस्य तत्तथोक्तम् । अक्षरं स्वरः ।
 अकारादयो द्वादश स्वराः । शिष्टं व्यञ्जनम् । द्वे अक्षरे यस्य तद्द्व्यक्षरम् । व्यञ्ज-
 नमपरिमितम् ॥ ५ ॥

चतुरक्षरं वा ॥ ६ ॥

चतुरक्षरं वोक्तलक्षणं नाम कुर्युः । मद्रः, देवः, भवः, भवनायः, नागदेवः, रुद्र-
 दत्तः, देवदत्तः, इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति ॥ ६ ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह—

द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठाब्रह्मवर्चमे च कुमारस्य । तत्संस्कारत्वात् । न कर्तुः ॥ ७ ॥

युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥ ८ ॥

अथवा । युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां नामधेयानि भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थः ।
 कथम् । युग्ममेवाऽऽद्विष्येत न पूर्वाणि लक्षणानीति । तेन शिवदत्तः, नाथदत्तः, देव-
 स्वामी, वसुधामा, रुद्रः, जनार्दनः, वेदघोषः, पुरंदरः, विष्णुशर्मा, इत्यादि
 सिद्धम् ॥ ८ ॥

अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥

अयुजान्ययुमाक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति । सुमद्रा, सावित्री, सत्यदा, वसुदा, इत्यादि ॥ ९ ॥

सांख्यवहारिकं नाम कृत्वाऽभिवादनीयं च नाम कुर्यादित्याह—

अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥

येन नाम्नोपनीतोऽभिवादयते । तच्च समीक्षेत । कुर्यादित्यर्थः । तच्च मातापितरावेव विद्यातामोपनयनात् । उपनीतस्य त्वाचक्षते—अनेन नाम्नाऽभिवादयस्वेति ॥ १० ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति । अङ्गादङ्गात्संभवांसि

हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः

शतमिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

प्रवासादागत्य 'गृहानीक्षेताध्यनाहिताग्निः' (श्रौ० २।१) इत्यादिसूत्रोक्तमार्गेण विधिं कृत्वा पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा मूर्धनि त्रिरवघ्राय ततो जपति—अङ्गादङ्गादिति ॥ ११ ॥

आवृत्तैव कुमार्यै ॥ १२ ॥ ख० १५ ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकं कुर्यादिनि । अनन्तरस्य चायं शेष इत्येके । अनन्तरस्य जातकर्मणश्चेत्यपरे ॥ १२ ॥ १५ ॥

पष्ठे मास्यज्ञप्राशनम् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृति पष्ठे मासे न गर्भप्रभृति । जाताधिकारात् । तन्नाज्ञप्राशनं नाम कर्म कार्यम् ॥ १ ॥

आजमन्नाद्यकामः ॥ २ ॥

अजस्येदमानम् । तैत्तिरसाहवर्षाग्मासस्यात्र ग्रहणम् । न क्षीरदधिपूतानाम् ॥ २ ॥

तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥

तित्तिरिदं तैत्तिरम् । आजतैत्तिरयोर्व्यञ्जनस्वेनोपदेशो नान्नत्वेन । तथा लोके प्रसिद्धत्वात् । तेनाज्ञमपि सिद्धम् ॥ ३ ॥

घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

घृतसंस्कृत ओदनो घृतौदनः । कुतः । ओदनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽभिषेकः स्याद् 'घृतं तेजस्कामः' इत्येवावश्यत् । ततश्च पूर्ववद्व्यञ्जनस्वेनाज्ञमपि

सिद्धत्येव । घृतौदनं यत्रेच्छति शृते नेदीयसि घृतसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति ।
न तु घृते श्रपणम् । विह्वेदानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

दधिमधुघृतमिश्रमज्जं प्राशयेत् । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमी-
यस्य शुष्मिणः । म मदातारं तारिप ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतु-
ष्पद इति ॥ ५ ॥

अकामसंयोगेन दध्यादिमिश्रमज्जं प्राशयेत् ' अन्नपतेऽन्नस्य नः ' इति मन्त्रेण ।
अयं मन्त्रः सर्वप्राशनेष्वपि भवति । कुतः । प्राशनसहितत्वान्मन्त्रस्य । प्राशयेदि-
त्यस्य च सर्वशेषत्वात् । आजं प्राशयेदित्यादि ॥ ६ ॥

आवृतेव कुमार्यै ॥ ६ ॥ ख० १६ ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकमन्नप्राशने कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ १६ ॥

तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वां ॥ १ ॥

कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्यम् । जन्मप्रमृति तृतीये वर्षे वा कार्यमिति
व्यवस्थितविकल्पः । केषांचिदुपनयनेन सह स्मर्यत इति ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्ब्रीहियवमापतिलानां पृथक्पूर्णशरावाणि निद-

धाति ॥ २ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालमुत्तरतोऽग्नेर्ब्रीहियवमापतिलैः पूर्णानि शरावाणि निद-
धाति स्थापयति । पृथग्ग्रहणं द्रव्यभेदार्थम् । पृथक्पृथक् पूरयित्वा निदध्यादिति ।
अन्यथा समासोपदेशान्मिश्रितानां पूरणं स्यात् । यथा ' सर्पिर्भघ्नुनी हिरण्यनि-
कापम् ' (१ । १९ । १) इत्यमिश्रितानां प्राशनम् । अथवा । सत्यपि समा-
सोपदेशे यथाकामं ब्रीहियवतिलैरित्यत्रैकं द्रव्यं भवति । एकेन कृतार्थत्वात् । एव-
मिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणम् ॥ २ ॥

कथं पृथग्मूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीवेरन्निति—

पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनडुहं गोमयं नवे शरावे
शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

अग्नेः पश्चात्कारयिष्यमाणः कुमारः । तत्प्रयुक्तं हि चौलम् । एवं च कृत्वा
संस्कारकर्मसु व्यवयपरिहारेषु कार्येषु कुमारोऽन्तरतम इति दर्शितं भवति । मातु-
रुपस्थ उत्सङ्ग आस्ते । आनडुहं गोमयं नवे शराव उपनिहितं भवति । शमीप-
र्णानि चान्यस्मिन्नवे शराव उपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादाय ॥ ४ ॥

मातुर्दक्षिणतः पितैकविंशतिकुशपिञ्जलान्यादायाऽऽस्ते । मातुर्ग्रहणं मातुः .
सकाशाद्दक्षिणतो यथा स्यादग्नेर्दक्षिणतो वा मृदिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मा वेतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

एतानि कुशपिञ्जलानि ब्रह्मा वा धारयेत् । यथास्ति ॥ ५ ॥

पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा अपः समानी-
योष्णेन वा य उदकेनेहीति ॥ ६ ॥

आधारान्नं कृत्वा पूर्वोक्ता आहुतीहुत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा शीत-
मुदकमुष्णं चोदकमुमाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वाऽन्यस्मिन्पात्रे युगपन्निययति, उष्णे-
नेति मन्त्रेण । ' समित्येकीभावे ' । ननु दक्षिणाङ्गकारितया माव्यम् । कथमुमाभ्यां
पाणिभ्यामिति । उच्यते । अनियमे प्राप्ते नियमार्था सा परिभाषा न तु दक्षिणा-
ङ्गविधायिका ॥ ६ ॥

तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति ।

अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्षस इति ॥ ७ ॥

तासामयामेकदेशं गृहीत्वा, नवनीतं च गृहीत्वा, तदभावे दधिद्रप्सान्वा गृहीत्वा,
प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति क्लेदयति मन्त्रेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । तासां ग्रहणं समानी-
ताना ग्रहणार्थम् । इतरथा समानयनस्य शीतोष्णामिरस्त्रिरवर्धमित्यत्र कृतार्थत्वा-
त्तासां ग्रहणमेव न स्यात् । गृहीत्वेत्यस्य च नवनीतेन संबन्धः स्यात् । तस्मिन्सु
सत्यापो नित्याः । नवनीतदधिद्रप्सयोश्च विकल्पः सिध्यति ॥ ७ ॥

दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जलान्यभ्यात्वाप्राणि निद-
धाति—ओषधे त्रायस्वैनधुं ॥ ८ ॥

दक्षिणग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तस्मिन्केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जलानि कुमा-
रस्याभ्यात्वाप्राणि स्थापयति मन्त्रेण । वीप्ता बहुधा ॥ ८ ॥

स्नधिते भैनं हिंसिरिति निष्पीडय लौहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

अनेन मन्त्रेण लौहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जलानि निष्पीडयति । तेषु क्षुरं
स्थापयतीत्यर्थः । लोके क्षुरो लौह एव प्रसिद्धः । अतोऽत्र तस्यावाच्यत्वाद्धोह-
शब्दस्ताम्रे वर्तते । शास्त्रान्तरे विहितत्वाच्च । लोके लोहशब्दश्च यं रनतादि-
ष्वपि वर्तते । अत्र तु ताम्रे । तथा दृष्टत्वात् ॥ ९ ॥

प्रच्छिन्नचित्ति येनावपत्सविवा क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य चिदान् ।

तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्याऽऽपुण्याञ्जरदृष्टिपासदिति ॥ १० ॥

ततोऽनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिनत्ति । प्रोऽनर्थकैः । अन्ये सिन्धव इत्याहुः ॥ १० ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्राञ्छमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति ताना-
नडुहे गोमये निदधाति ॥ ११ ॥

वीप्सावचनं योऽत्र धर्म उपदिश्यते त सर्वेषु च्छेदेषु यथा स्यादिति । प्राग-
ग्रानकृत्वा शमीपर्णैः सहैकीकृत्य मात्रे प्रयच्छति ददाति । तानसावानडुहे गोमये
निदधाति स्थापयति । नात्र प्रागग्रतानियमः ॥ ११ ॥

येन धाता बृहस्पतेरग्रेरिन्द्रस्य चाऽऽयुषेऽवपत् । तेन त आयुषे
वपामि सुश्लोक्वाय स्वस्त्य इति द्वितीयम् । येन भूयश्च राज्यां
ज्योक् च पश्याति सूर्यम् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्वाय
स्वस्त्य इति तृतीयम् ॥ १२ ॥

संख्यावचनं मन्त्रान्तरदर्शनार्थम् । मन्त्रमध्येऽपीतिकारो विद्यत इत्युक्तम् ।
कुशपिञ्जलनिधानस्याम्बासविधानार्थं यवितुं नार्हति । अम्बासस्य त्रीणि त्रीणीति
वीप्सयैव सिद्धत्वात् ॥ १२ ॥

सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थम् ॥ १३ ॥

सर्वैर्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थवारं छिनत्ति ॥ १४ ॥

एवमुत्तरतस्त्रिः ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणे केशपक्ष एवमुत्तरेऽपि केशपक्षे कुर्याच्चि । परिसंख्येयम् । उत्तरे
केशपक्षे त्रिरेव न चतुर्थमिति ॥ १४ ॥

क्षुरवेजो निमृजेत् । यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशता वधा वपासि
केशान् । शुन्धि त्रिरो माऽस्याऽऽयुः प्रमोषीरिति ॥ १५ ॥

ततः क्षुरधारा निमृजेच्छोधयेन्मन्त्रेण । निमार्जनमवमार्जनम् । 'न्यवेति विनिग्र-
हार्थोऽयम्' इति वचनात् ॥ १५ ॥

नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिराङ्गिरवर्थं कुर्वाणोऽक्ष्णान्कुशली-
कुर्विति ॥ १६ ॥

नापितं शिष्येण शिष्यात्प्रेष्येत्प्रेषेण । कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया
वापने वर्तते । येन चिहितोऽयं मुण्डयति हि श्रूयते ॥ १६ ॥

यथाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेत् ॥ १७ ॥

'एकशिखश्चिशिखः पञ्चशिखो वा' इति बोधायनः । पूर्वशिखाः परशिख इति

कुलधर्माः । तेषु यो यस्य कुलधर्मस्तदनुरोधेन तस्य केशसंनिवेशान्कारयेत् । वेषा-
नित्यपि पाठे स एवार्थः । ततः स्थिरकृदादि समापयेत् ॥ १७ ॥

आवृतैव कुमार्यै ॥ १८ ॥ ख० १७ ॥

आवृता, अमन्त्रकमित्यर्थः । कुतः । येनान्यत्राऽऽवृतेत्युक्त्वा तूष्णीमित्याह ।
अपरया द्वारा नित्ययाऽऽवृता सदा द्वार्ये चाभिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्तीति ।
नैतदेवम् । एवकारोऽत्रावधारणार्थः । ' आवृत्तन्त्रमेव भवति न मन्त्रः ' इति ।
तेनाऽऽवृतेत्यस्य तूष्णीमित्यर्थ इति सिद्धम् । एवं चेद्दोषः । अमन्त्रकं होमः प्राप्नोति ।
इष्टमेव न एतदिति केचिदाहुः । अन्ये होमो न भवतीत्याहुः । अमन्त्रकस्य
होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात् । ननु ' तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ' (१ । ९ । ८) इत्यत्र
दृष्ट इति शङ्का न कार्या । तत्रापि प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रोऽस्त्येव ॥ १८ ॥ १७ ॥

एवेन गोदानम् ॥ १ ॥

व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति कृत्स्नोपदेशः ॥ १ ॥

तत्र विशेषमाह—

षोडशे वर्षे ॥ २ ॥

तृतीयस्यापवादः । अत्र माधुर्यपक्षोपवेशनं न भवति । अयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान्कारयेत् ॥ ३ ॥

केशशब्दे णिवति जातवैकवचनम् । श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः ।
तेन त्रयः श्मश्रुशब्दाः । तेषु ' अदितिः केशान्वपश्च ' ' वष्टा वपसि केशान् '
' दक्षिणे केशपक्षे ' इति त्रिषु ते कार्याः । मन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्यामा-
वाहिविगतस्य ग्रहणम् । तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति साधितं भवति ॥ ३ ॥

श्मश्रुणीहोन्दति ॥ ४ ॥

शिरउन्दनस्यापवादः ॥ ४ ॥

शुन्धि शिरो मुखं पाऽस्याऽऽयुः प्रमोषीरिति ॥ ५ ॥

क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः ॥ ५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्विति संमेष्यति ॥ ६ ॥

शीतोष्णाभिरद्भिर्बर्ष कुर्वाणोऽस्तप्वन्कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि
कुर्विति नापितशासनम् ॥ ६ ॥

आप्लुत्य धाम्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत् ।

वरं ददामीति ॥ ७ ॥

तत आप्लुत्य । स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थित्येत्युपवेशनप-
तिपेधः । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमित आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं
विसृजेत् ॥ ७ ॥

वरद्रव्यमाह—

गोमिथुनं दासिणा ॥ ८ ॥

ननु मिथुरयं कथमस्य गोमिथुनसंभवः । उच्यते—यथाऽस्य प्रावरणादेः संम-
वस्तथैतस्यापि ॥ ८ ॥

संवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥ ख० १८ ॥

एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेद्वक्ष्यमाणेन विधिनाऽऽचरेत् । रात्रौ
व्रतादेशनानुपपत्तेरपरेद्युः कार्यम् ॥ ९ ॥

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्तते । तच्च कुमारीनिवृत्त्य-
र्थमित्युक्तम् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमे वा ॥ २ ॥

गर्भप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ॥ २ ॥

एकादशे सन्नियम् ॥ ३ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वैकादशे वर्षे सन्नियमुपनयेत् ॥ ३ ॥

द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् ॥ ४ ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः काळः ॥ ५ ॥

षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्योपनयनकालोऽतीतो न भवति ॥ ५ ॥

आ द्वाविंशत्सन्नियस्या चतुर्विंशाद्वैश्यस्यात उर्ध्वं पतितसावि-
त्रीका भवन्ति ॥ ६ ॥

सन्नियवैश्ययोर्द्वाविंशच्चतुर्विंशयोरुपनयनकालोऽतीतो न भवति । षोडशद्वाविं-
शचतुर्विंशपर्यन्तेष्वनुपनीताश्चेत्पतितसावित्रीका भवन्ति । संज्ञायाः प्रयोजनं 'पति-
तसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्' इति । अत उर्ध्वमिति वचनं पूर्वसूत्रेणाकारा
अभिधाविति ज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ७ ॥

ऊर्चाणिप्राधश्चित्तानिति शेषः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि
वेनचिहोमादज्ञानाद्वेषनीताः न्युस्तथाऽपि नैवोत्तराणि कर्माणि पतितसावित्री-
काणा कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते ॥ ७ ॥

अलंकृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन
वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण सन्नियमाजेन वैश्यम् ॥ ८ ॥

कुशलीकृतशिरसं वापितशिरसमित्यर्थः । अहतं नवम् । अपुराणमनुपमुक्तमि-
त्यर्थः । तेन वाससा संवीतं प्राकृतमित्यर्थः । ऐणेयेन वाऽजिनेन चर्मणा प्राकृतं
ब्राह्मणमानीय होमं कुर्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । एतानि चर्माणि वाससा सह
विकल्पन्ते । उभयेषां प्रावरणार्थेऽष्टाशब्दाश्च ॥ ८ ॥

पादि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन्काषायं ब्राह्मणो मास्त्रिष्ठं
सन्नियो हारिद्रं वैश्यः ॥ ९ ॥

वासांसि वसीरन्लित्येवं सूत्रच्छेद इष्टः । वासांसि वसीरन् । परिदध्युरित्यर्थः ।
यदीत्युत्तरेण संबध्यते । तेन नियमेन परिधानं सिद्धम् । पसे शुक्लं न्यपि सिध्यन्ति ।
यदि रक्तानि वसीरन् । काषायं ब्राह्मणः । मास्त्रिष्ठं सन्नियः । हारिद्रं वैश्यः । एवं
रक्तानां वसनमनित्यम् । तथा च गौतम — 'वासांसि क्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां
वर्णांसि वाऽविकृतं काषायमप्येके वालकं ब्राह्मणस्य मास्त्रिष्ठहारिद्रे इतरयोः'
इति ॥ ९ ॥

तेषां मेखलाः ॥ १० ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १० ॥

मौज्जी ब्राह्मणस्य घनुर्ग्या सन्नियस्य आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

मौज्जी नान्यस्य । ब्राह्मणस्य द्वौ मौज्जी वाऽ-वा वा न नियमः । एवमुत्तरयो-
र्ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तेषां दण्डाः ॥ १२ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १२ ॥

पालाशो ब्राह्मणस्य औदुम्बरः सन्नियस्य वैल्शो वैश्यस्य
केशसंमितो ब्राह्मणस्य दलाटसंमितः सन्नियस्य प्राणसंमितो
वैश्यस्य ॥ १३ ॥ ख० १९ ॥

दण्डनियमो मेखलामित्युक्त्यः ॥ १३ ॥ १९ ॥

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १ ॥

सर्वे दण्डाः सर्वेषां भवन्ति पालाशादयः ॥ १ ॥

समन्वारब्धे ह्रस्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥

आज्यस्य बहिष्यासादनान्तं कृत्वा, समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणीध्माधानाधारान्तं कृत्वा, पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्ह्रस्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते । ब्रह्मचारी तु तीर्थेन प्रविश्याऽऽचार्यस्य दक्षिणतः उपविशेत् । तीर्थं नाम 'प्रणीतानां पश्चिमो देशः' । सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् ॥ २ ॥

पुरस्तात्पत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

आचार्यस्य पुरस्तात्पत्यङ्मुखो ब्रह्मचार्यवतिष्ठते ॥ ३ ॥

अपामञ्जली पूरयित्वा तत्सवितुर्वृणीमहे इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हरताभ्यां हरतं गृह्णाभ्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

अपामुमयोरञ्जली पूरयित्वा स्वस्य पूर्णेनाञ्जलिनाऽस्य पूर्णमञ्जलिमवक्षारयति 'तत्सवितुर्वृणीमहे' इति मन्त्रेण । ब्रह्मचारिणोऽञ्जलावारमनोऽञ्जलिमवसिञ्चतीत्यर्थः । ततो 'देवस्य त्वा' इति मन्त्रेण तस्य पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् । आचार्याञ्जलिमर्षादन्यः पूरयति । आसिच्येति वचनं वचम् । आचार्योऽवक्षारणं कुर्यात् कुमार इत्येवमर्थम् । इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयतीत्युक्ते कस्याञ्जलिं कोऽवक्षारयतीति संदेहः स्यात् । आसिच्येति तूच्यमाने समानकर्तृकत्वनिर्देशाच्चः पाणिं गृह्णाति सोऽवसिञ्चतीति ज्ञायते । तेनाऽऽचार्योऽवक्षारयतीति सिद्धम् । असावित्यस्य स्थाने संशुद्ध्या ब्रह्मचारिणाम् ब्रूयात् ॥ ४ ॥

सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयम् । अग्निराचार्यस्तवासाविति तृतीयम् ॥ ५ ॥

संख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणदृष्टाञ्जलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यमीक्षयेत् । देव सवितोरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृतेत्याचार्यः ॥ ६ ॥

ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेन्मन्त्रेणाऽऽचार्यः । आचार्यग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाऽऽचार्यस्येति । तेनाऽऽदित्यमीक्षयेत् 'मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे' (श्रौ० ८।१४) इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः ॥ ६ ॥

कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वा कमुयनयते काय
त्वा परिददामीति ॥ ७ ॥

जपेदिति शेषः । मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते । तेनाऽऽचार्य-
स्यायं मन्त्रः ॥ ७ ॥

युवा सुवासाः परिचीत आगच्छित्यर्धर्चनैर्न प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ ८ ॥

अनेनार्धर्चनैर्न ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्तयेत् । एनमिति वचनं कथम् । 'मावर्त-
यितुर्मन्त्रः स्यान्नाऽऽवर्त्यमानो ब्रूयात्कुमारः' इत्येवमर्थम् । अर्धर्चमहणमृद्ध-
निवृत्त्यर्थम् । अन्यथा, 'ऋचं पादग्रहणे' (आश्व० १ । १ । १७) इत्युक्त्वा
स्यात् ॥ ८ ॥

तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥ ९ ॥

अधीत्युपरिभावे । ब्रह्मचारिणोऽस्योरुपरि स्वस्य पाणी कृत्वा, तस्य हृदयदेश-
समीपं दृष्टोदुत्तरेणार्धर्चन ॥ ९ ॥

अग्निं परिसमृद्धं ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्तूष्णीं वै प्राजा-
पत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥ ख० २० ॥

मन्त्रं परिसमूहनवचनमनर्थकम् । संस्कृतत्वादग्नेः । उच्यते । सायंप्रातःसमिदाधाने
परिसमूहनपर्युक्तगे यथा स्यातामिति परिसमूहनवचनम् । अत्र तु परिसमूहनाद्यकृत्वैव
तस्मिन्नेवाग्नौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ।
परमात् 'यत्प्राजापत्यं तत्तूष्णीं ब्रह्मचारी च प्राजापत्य' इति श्रूयते तस्मात्तूष्णीं
समिधमादध्यात् ॥ १० ॥ २० ॥

मन्त्रेण हेकेऽग्नये समिधमाहार्यं बृहते जातवेदसे । तथा स्वमग्ने
वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥

एके मन्त्रेण समिदाधानमिच्छन्ति । ह्यश्वशोऽभिमतत्तज्ज्ञापनार्थः । तेन पूर्वस्य
श्रुत्याकृष्टेऽप्युपयोस्तुल्यत्वं सिद्धम् ॥ १ ॥

+ स समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निषार्ष्टि त्रिरेजसा मा
समनज्मीति ॥ २ ॥

ब्रह्मचारी समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निषार्ष्टि मन्त्रेण त्रिः । मन्त्रावृत्ति-
रुक्ता । समग्रं समिधौ वा जपेद्वैत्यत्र वक्ष्यमाणो विनिर्भा भूत् । समिद्धमहणमुपयो-

रपि पक्षयोरुत्तरो विधिर्यथा स्यादिति । आघायग्रहणं 'सायं प्रातः समिधमादध्यात्'
इत्यत्रापि यथा स्यात् ॥ २ ॥

तेजसा ह्येवाऽऽत्मानं समनक्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

श्रुत्याकर्षः कथम् । अन्युपस्पर्शनमपि त्रिः स्यादिति ॥ ३ ॥

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु । मयि मेधां
मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयि
सूर्यो भ्राजो दधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।
यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं
हरस्वी भूयासम् । इत्युपस्थाप जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयादधीहि
भोः सावित्रीं भोऽ अनुमृ३ दीति ॥ ४ ॥

षड्भिरुपस्थाप दक्षिणं जान्वाच्य विधिवदुपसंगृह्याऽऽचार्यं ब्रूयादधीहीति
प्रेषेण ॥ ४ ॥

तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह
पच्छोऽर्धर्चशः सर्वाम् ॥ ५ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः पारहितेन वाससा । प्रावरणस्यानित्यत्वात् । स्वस्य पाणिभ्यां
च तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वाह ॥ ५ ॥

यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

स्वयं पादं पादमुक्त्वा तेन वाचयति । यदि ब्रह्मचारी पादं पादं वक्तुं न
शक्नोति ततस्तेन यथाशक्ति वाचयीत । एवमर्धर्चशः । एवं सर्वाम् ॥ ६ ॥

हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति । मम अत्रे हृदयं ते
दधामि मम त्विषमस्तु चिच्छं ते अस्तु । मम वाचयेत्तत्रतो लुपस्व
बृहस्पतिष्टा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ७ ॥ ख० २१ ॥

ब्रह्मचारिणो हृदयदेशसमीपे स्वस्य पाणिमूर्ध्वाङ्गुलिमुपदधाति स्थापयति मन्त्रेण
॥ ७ ॥ २१ ॥

मेखलामावध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् । १ ॥

ततो मेखलामावध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥ १ ॥

कथमादिशेदित्याह—

ब्रह्मचार्यस्योऽज्ञानं कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्तीराचार्याधीनो
वेदमधीश्वेति ॥ २ ॥

इदानीं ब्रह्मचार्यसि । अणेऽशान । मूषपुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः । कर्म कुरु । यच्छास्त्रविहितं कर्म संध्योपासनादि । दिवा मा खाप्सीरिति दिवाशयनप्रतिषेधः । आचार्याधीनो नित्यं भव । वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु ॥ २ ॥

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् ॥ ३ ॥

वेदस्य ब्रह्मचर्यं वेदब्रह्मचर्यम् । वेदग्रहणं कथम् । वेदमाग्रहणाय कालनिपमः स्यादिति । ' मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ' । तेन महानाम्पादीनां ग्रन्थानामूर्ध्वं द्वादशवर्षेभ्यश्चतस्रः संवत्सराः स्युः । एवं च कृतवोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम् । वेदग्रहणादयमर्थो लब्ध एवमेवे । अन्येषु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम् । महानाम्पादीनां च ग्रन्थानां द्वादशवर्षेभ्यश्चतस्रर्थावमिच्छन्ति । महानाम्पादीनामपि वेदकदेशरवादिति । पूर्वस्मिन्पक्षे यदा संवत्सरं मनचर्या तदा सप्तदशे गोदानं स्यात् । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान् । वेदग्रहणं कथम् । एकैकस्य वेदस्य द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं स्यादिति । तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः । श्रयाणां षट्त्रिंशत् । चतुर्णां द्वाविंशत् ॥ ३ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति प्रागूर्ध्वं वा द्वादशम्यः । एवं ब्रुवता त्रिविधं स्नानं प्रदर्शितं भवति । विद्यास्नानं मतस्नानं विद्यामनस्नानमिति । प्राग्द्वादशम्यो वेदमधीत्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः । यस्तु द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽनधीतवेदः स्नाति स मनस्नातकः । यस्तु पुनर्द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽधीतवेदः स्नाति स विद्यामनस्नातकः । ननु ' विद्यन्ते गुरुमर्षेण निमग्न्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानम् ' (३ । ९ । ४) इति वक्ष्यति । अतः कथं मनस्नानस्य संभवः । उच्यते । विद्यान् इति न विद्यासमाधौ स्नानं बोधते । किं तर्हि विद्याया अन्ते न भवे । तेन मनस्नातकोऽपि मध्ये वेदमुत्पृज्यान्त्यमारण्यकमधीत्य स्नायात् । रहस्ये चाऽऽरण्यकं प्राधान्येन स्नाननिमित्तं बोधते ' वेदमनधीयन्स्नातको भवति ' इत्यादिना । ततः स्विष्टकृदादि कृत्यं समापयेत् ॥ ४ ॥

सायं प्रातर्भिक्षेव ॥ ५ ॥

अहनि रात्रौ चाऽऽचार्यार्थमशनार्थं चाजं याचेत । तत्र भवत्पूर्वमित्यादिशालोन्तरद्वयो विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

सायं प्रातः समिधमादध्यात् ॥ ६ ॥

अग्निं परितमुद्येत्याद्युपस्थानान्ता घर्मा भवन्तीत्युक्तम् । पुनः सायंप्रातर्ग्रहणं पूर्वणासंबन्धार्थम् । तेन भैक्षं वा पूर्वं भवति समिदाधानं वेति क्रमानियमः सिद्धः ॥ ६ ॥

अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वा ॥ ७ ॥

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे । कुतः । अनुप्रवचनीये भवान्भिक्षां ददात्विति भैक्ष-
मन्त्रात् ॥ ७ ॥

भवान्भिक्षां ददात्विति, अनुप्रवचनीयमिति वा ॥ ८ ॥

स्त्रीभिक्षा चेदुभयत्र मन्त्रे भवती ददात्विति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तदाचार्याय वेदयीत तिम्रेदहःशेषम् ॥ ९ ॥

तल्लब्धमाचार्याय निवेद्य तस्मिन्नहनि यावच्छिष्टं तावन्तं काष्ठं तिष्ठेत् । नोप-
विशेत् ॥ ९ ॥

अस्तमिते ब्रह्मोदनमनुप्रवचनीयं अपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ॥ १० ॥

ब्रह्मस्य ओदनो ब्रह्मोदनः । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचकः । तेन ब्राह्मणभोजनं विधास्यमानमत एव चरोर्भवति । अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम् । पाकवद्भविषा-
नेन ब्रह्मचार्यनुप्रवचनीयं अपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत 'शृतः स्याच्छीपाकः'
इति ॥ १० ॥

आचार्यः समन्वारक्ये जुहुयात् । सदसस्पतिमब्रुवामिति ॥ ११ ॥

ततः समन्वारक्ये ब्रह्मचारिणीध्माधानाद्याधारात्तं कृत्वाऽनया जुहुयात् ॥ ११ ॥

सावित्र्या द्वितीयम् ॥ १२ ॥

सोवित्री 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येषा प्रसिद्धा । द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ १२ ॥

यद्यर्त्तिकचात ऊर्ध्वमन्तं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्र सावित्र्येति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति । अत ऊर्ध्वमपि महा-
नान्धादिघ्नतेषु यद्यदन्तं तेन तेन द्वितीयं जुहोति । एतदुक्तं भवति । 'महाना-
न्धादिघ्नतेषु अवधानान्तेऽनुप्रवचनीयहोमः कार्यः । तत्र सावित्र्याः स्थाने 'महाना-
न्धीभ्यः स्वाहा' 'महाव्रताय स्वाहा' 'उपनिषदे स्वाहा' इत्येवं द्वितीयं
जुहोति । अन्यत्समानमिति । द्वितीयग्रहणं महानान्धादिनामधेयेन होमार्थम् ।
इतरथा, मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः स्यात् । स च प्रदानार्थं
इति कृत्वाऽनेका आहुतयः स्युः । तत्रश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात् । तस्माद्द्वि-
तीयग्रहणम् ॥ १३ ॥

ऋषिभ्यस्तृतीयम् ॥ १४ ॥

तृतीयवचनमृषिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थम् । तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

सौविष्टकृतं चतुर्थम् ॥ १५ ॥

संस्थावचनं नियमार्थम् । चतुर्थमेव न पष्ठमिति । तेनात्राऽऽज्यमागौ न भवतः ॥ १५ ॥

ब्रह्मणान्भोजयित्वा वेदसमार्घिं वाचयौत ॥ १६ ॥

संस्थाजपान्तं कृत्वा ब्रह्मणान्भोजयित्वा वेदसमार्घिं भवन्तो ब्रुवन्तिवति ब्रूयात् । ते च वेदसमार्घिरस्त्विति ब्रूयुः ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वमर्षीरालबणाधी ब्रह्मचार्यधःशायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमिति कस्मात् । पूर्वेण संबन्धकरणार्थम् । प्रयोजनमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

चरितव्रताय मेधाजननं करोति ॥ १८ ॥

चरितव्रतायेति वचनं मेधाजननेन अतस्य संबन्धार्थम् । तेन यत्रोपनयने मेधाजननमस्ति तत्रैव व्रतचर्या । यत्र व्रतचर्या तत्रैवानुप्रवचनायः । उपनीतपूर्वस्य मेधाजननमावे व्रतयमपि निवर्तते ॥ १८ ॥

अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिपिञ्चन्तं वाचयति । सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥ १९ ॥

इदं मेधाजननम् । तिष्ठो निन्दिता दिशः । दक्षिणा प्राग्दक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणेति । अन्याः सर्वा अनिन्दिताः । तस्यां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशमावे । प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिपिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति 'सुश्रवः' इति मन्त्रम् । एकमूलमशस्त्रमित्यर्थः । पुनः पलाशग्रहणमनेकमूलदृष्ट्याप्यभावे कुशस्तम्बं परिपिञ्चेदिति ॥ १९ ॥

एतेन वापनादि परिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ॥ २० ॥
व्रतादेशनं यदस्माभिर्निर्याह्यातं 'संवत्सरावमं चारायित्वा मनमनुपज्य' (श्री.

८।१४) इति 'संवत्सरमादिशेत्' (१।१८।९) इति च । तत्राप्येतेन प्रकारेण
वापनादि परिदानान्तं कार्यमित्यर्थः । वापनादिग्रहणमलंकारनिवृत्त्यर्थम् । 'काय त्वा
परिददामि' इत्येतत्परिदानम् । परिदानान्तवचनमुपरितनतन्त्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥

इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

इति एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य । उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते ॥ २१ ॥

अथोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

अनन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेषं वक्ष्यामः ॥ २२ ॥

कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च ॥ २३ ॥

कृताकृतमिति वर्तते ॥ २३ ॥

अनिरुक्तं परिदानम् ॥ २४ ॥

परिदानमनिरुक्तमिति न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कालश्च ॥ २५ ॥

उदगयनादिर्निरुक्तः ॥ २६ ॥

सत्सचित्तुर्धृणीमह इति सावित्रीम् ॥ २६ ॥ ख० २२ ॥

पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थान एतां सावित्रीं प्रयुज्जीत । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयन-
माप्तावेवं कुर्यात् ॥ २६ ॥

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गान्ये मातृवः पितृत्वश्चेति
यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

प्रमाणतः परिमाणतश्च न्यूनाङ्गाननतिरिक्ताङ्गाश्च ऋत्विजः संभजते । 'ये
मातृवः पितृत्वश्च' (१।५।१) इत्युक्तछक्षणयुक्ताश्च ते भवेयुः । तत्र प्रमा-
णतो नातिदीर्घा नातिह्रस्वाः । परिमाणतश्चतुरङ्गुल्यः षडङ्गुलयो वा न भव-
न्ति ॥ १ ॥

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

अन्ये कर्मसमर्थानित्याहुः । पुनर्ऋत्विग्रहणं वरणसामान्शदनृत्विजामपि
चमसाध्युप्रमृतीनामेतद्गुणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमयाध्वर्युमयोद्गातारम् ॥ ३ ॥

एवकारो नियमार्थः । कथम् । ब्रह्मण एव प्रथमं वरणं स्यादिति । एवं नियमं
युर्वता होत्रादीनामनियतः क्रमो भवतीत्येतत्साधितम् ॥ ३ ॥

सर्वान्वा येऽर्हानैकाहैर्याजयन्ति ॥ ४ ॥

अर्हानैकाहैर्याजयन्तीति वचनं शमितृनिवृत्त्यर्थम् । कथं वा माप्नुयात् । सामा-

न्यवरणप्रसङ्गात् । ' आपो मे होत्राशंसिन्य इति होत्रकान् ' (१ । २३ । ९) इत्यत्र होत्रकशब्दो मुख्यवर्जितेषु वर्तते । ' होत्रका उण्ह्यध्वमिति तिरान् ' (श्रौ० १ । ९) इत्यत्र मुख्यवर्जितेषु होत्रकशब्दस्य दर्शनात् । तैतश्च यथा प्रतिपस्थानादिषु वर्तते एवं शामित्रादिष्वपि वर्तते ॥ ४ ॥

सर्वस्य सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति तदुक्तमृग्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ॥ ५ ॥

सदसि भवः सदस्यः । सप्तदशग्रहणमृत्विक् सधर्मा भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेनोपस्थानप्रसर्पणादि सामान्यविहितं सिद्धम् । अथवा नियमार्थम् । कथम् । एक एव सदस्यः स्यादिति । शास्त्रान्तरेऽनेके सदस्या दृष्टास्तन्नित्यर्थम् । स च कर्मणामुपद्रष्टा भवतीत्येवं कौपीतकिन आचार्या मन्यन्ते । ऋग्यां चायमर्थ उक्तः ॥ ५ ॥

होतारमेव प्रथमं वृणीते ॥ ६ ॥

एवकारोऽवधारणार्थः । होतारमेव न ब्राह्मणमिति । एवं चेत्पूर्वेण विरोधः । न । यदा चतुर्णां वरणं तदा ब्रह्मणः प्रथमं वरणम् । यदा सर्वेषां तदा होतुः प्रथमं वरणमिति ॥ ६ ॥

अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वाऽमुं वृण इति होता-
रम् ॥ ७ ॥

अनेन होतारं वृणीते । अमुमित्यस्य स्थाने होतुर्नाम वाच्यम् । पुनर्होतुम-
हणं होतृवरण आह्नातो मन्त्र उत्तरत्रानुवर्तते इति ज्ञापनार्थम् ॥ ७ ॥

चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृण इति ब्रह्मा-
णम् ॥ ८ ॥

हस्तनषाढोऽनुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ८ ॥

आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युम् । पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातारम् ।
आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान् । रश्मयो मे चमसाध्वर्यव
इति चमसाध्वर्युन् । आकाशो मे सदस्य इति सदस्यम् । स
वृषो जपेत् । महन्मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो यशो
मेऽवोचः स्तोमं मेऽवोचः क्लृप्तिं मेऽवोचस्तृप्तिं मेऽवोचो भुक्तिं
मेऽवोचः सर्वं मेऽवोच इति ॥ ९ ॥

सप्तग्रहणं कथम् । वरणानन्तरमेव जपः स्यात्सर्वेषां वरणे कृते मा भूदिति ।
वृत्प्रहणं ये ये वृतास्ते ते जपेयुरित्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होताऽहं ते मानुष इति होता
प्रतिजानीते ॥ १० ॥

जपित्वेति वचनं ' तन्मामवतु तन्मा विशतु ' इत्येतमपि अपं जपित्वेत्येवम-
र्थम् । इहैव तर्हि कामाक्ष पठितः । अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु वक्ष्यामः ॥ १० ॥

चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

पुनर्मन्त्रपाठः प्रतिवचनस्यानुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ११ ॥

ब्रह्मैवमितरे यथादेशं तन्मामवतु तन्मा विशतु तन्मा जिन्वतु
तेन भुसिषीयेति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

जपतीति शेषः । यदाऽग्न्याघेये चतुर्णां वरणं भवति तदा याजयितारस्ते
न भवन्ति । यद्यु सोमाङ्गं वरणं भवति तत्र याजयितारो भवन्ति । तेन सोमाङ्गव-
रण एवायं जपो नाग्न्याघेये [तेनायमनित्यः ॥ १२ ॥

याज्यलक्षणमाह—

न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

ऋत्विग्मिर्विधादेन त्यक्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

+ अहीनस्य नीचदाक्षिणस्य ॥ १४ ॥

अक्षयदक्षिणस्याहीनस्याऽऽर्त्विज्यमकार्यम् । अतो ज्ञायत एकाहस्याक्षयदक्षिणस्यापि
कार्यमिति । विज्ञायते च ' तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यस्त्रिकाऽ-
पीति ॥ १४ ॥

व्याधितस्याऽऽतुरस्य ॥ १५ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः । आतुरस्तरुगतः ॥ १५ ॥

यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥

यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः ॥ १६ ॥

अनुदेश्यमिशस्तस्य ॥ १७ ॥

सदेशिनाऽमिशस्तस्येत्येवमेके । अन्ये तु श्राद्धे प्रतिपिद्धस्येत्याहुः ॥ १७ ॥

सिन्धुयोनिरिति चैतेषाम् ॥ १८ ॥

सिन्धुयोनिर्नाम यस्य माता स्वभर्तारि नावतिष्ठते । अकार्यमिति सर्वत्र संप-
न्नीयम् । इतिचैतेषामिति वचनमन्येषामप्येवंप्रकाराणां न कार्यमित्येवमर्थ-
म् ॥ १८ ॥

सोमप्रघाकं परिपृच्छेत्कौ यज्ञः क ऋत्विजः का दाक्षिणेति ॥ १९ ॥

+ अहीनस्येति । अहर्माणसाप्यसुत्याकस्य ऋतोरित्यर्थः ।

यः सोमं प्रथमं निवेदयतीदं तस्याऽऽग्निर्नार्थमिति स सोमप्रवाकस्तमेवं
पृच्छेत् ॥ १९ ॥

कल्याणैः सह संप्रयोगः ॥ २० ॥

कल्याणे यज्ञे कार्यम् । कल्याणैर्ज्ञेयैर्विभिः सह कार्यम् । दक्षिणा अपि
कल्याण्यो यदि स्युस्तथा सति कार्यम् । नान्यथा ॥ २० ॥

न मांसमश्रीयुर्न स्त्रियमुपेयुरा क्रतोरपवर्गात् ॥ २१ ॥

क्रत्वादिप्रभृत्या अपवर्गादेते नियमा भवन्ति । वरणप्रभृतीति कष्ट्यमाने यदि
मध्यमोपसदि वरणं भवति तदा प्रागनियमः प्रसज्येत । तस्मात्क्रत्वादिप्रभृतीति
युक्तम् । मध्यमोपसदि च शास्त्रान्तरे वरणं दृष्टम् ॥ २१ ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा बावृषस्वेति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं
प्रज्जयेत् ॥ २२ ॥

क्रत्वन्ने स्वस्य दक्षिणाग्नौ ' एतेनाग्ने ' इत्येतयाऽऽज्याहुतिं जुहोति । नैमि-
त्तिकत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनान्मन्त्रलिङ्गाच्च । षड्रमेति हि भूतप्रययः । तेन क्रत्वन्त
इति सिद्धम् । यथार्थं प्रज्जयेदिति । यथार्थमाचरेत् । अनियमो भवतीत्यर्थः ।
हुत्वाऽनियमो भवतीति ब्रुवन् ' समाप्तेऽपि क्रतौ होमपर्यन्तं नियमा भवन्ति '
इति ज्ञापयति । आज्याहुतिश्चनं तन्मन्त्रितृत्पर्यन्तमप्यते न तु परिस्तरणविक-
ल्पार्थम् ॥ २२ ॥

एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शराणि मीमृषो न इत्येतयर्चा
॥ २३ । ख० २३ ॥

एतयेति वचनमेतया जुहुयादेवेत्येवमर्थम् । तेनात्रापि तन्त्रं न भवति । अग्ने-
ति वचनमकृतविवाहोऽज्याह्वित्वज्यं कृतवानेतया लौकिकाग्नौ जुहुयादित्येवमर्थम् ।
मधुपर्कप्रसङ्गादत्र ऋत्विजवरणमाप्नातम् ॥ २३ ॥ २३ ॥

ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्नातकायोपस्थिताय ॥ २ ॥

उपस्थितायेति । कृतसमावर्तनाय । तस्मिन्नहनि गृहानभ्यागताय विवाहार्थिने
च ॥ २ ॥

रात्रे च ॥ ३ ॥

उपस्थिताय ॥ ३ ॥

आचार्यश्चशूरपितृव्यमातुलानां च ॥ ४ ॥

आचार्यादीनां पूर्वयोरसमासेर्न निर्देशस्त्वश्रुत्यत्वज्ञापनार्थः । तेन स्नातकाय तद-
हरेव देयः । 'यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति' (३।९।३) इति वचनात् । विवाहा-
र्थिने च । राज्ञे स्वहरहरम्यागताय । आचार्यादीनां प्रति वत्सरोपितागतानां शास्त्रा-
न्तरदर्शनाद्विशेषो लब्धः ॥ ४ ॥

अप्रसिद्धस्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह—

दधनि मध्वानीय ॥ ५ ॥

मानयतिरत्र स्नेहनकर्मा । आसिच्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥ ६ ॥

इदं वचनं मध्वलाभेऽयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यस्तैलादिरित्येवमर्थम् ॥ ६ ॥

अरुपत्वाद्वातुः कर्म पूर्वमाह—

विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येवेषां त्रिस्रिरेकैकं
वेदयन्ते ॥ ७ ॥

विष्टर इत्यासनम् । पाद्यार्थमर्घ्यार्थमाचमनार्थं चोदकं तथोक्तम् । एतेषामिति
वचनमेतेषामेव त्रिभिर्वेदनं यथा स्याद्भोजनस्य सा मूदिति । भोजनं च देय-
मिति वक्ष्यामः । ऋत्विजा मधुपर्कदाने द्वे गतीं संभवतः—पदार्थानुसमयोः काण्डा-
नुसमयो इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेभ्यो वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः
पाद्यं ततोऽर्घ्यमिति । काण्डानुसमयो नामैकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदनान्तं समाप्य
ततोऽन्यस्य सर्वं ततोऽन्यस्येति ॥ ७ ॥

अथ ग्रहीतुः कर्माऽऽह—

अहं वर्ध्मं सजातानां विष्टुतामिव सूर्यः । इदं तपधित्विष्टाभि यो
मा कश्चाभिदासतीत्युदगग्रे विष्टर उपविशेदाक्रम्य वा ॥ ८ ॥

आक्रम्य वा पद्भ्यां विष्टरमाक्रम्य वा । एतथोर्विकल्पः ॥ ८ ॥

पादौ प्रक्षालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाव प्रयच्छेत् ॥ ९ ॥

पश्चात्सर्वं । कुतः । अग्रेवचनात् ॥ ९ ॥

सर्वं शूद्राय ॥ १० ॥

अग्रे प्रयच्छेत् । पश्च दक्षिणम् । सत्रियवैश्यौ यदा प्रक्षालयितारौ तदा सर्वं वा
पूर्वं दक्षिणं वा । नास्ति तदा नियमः ॥ १० ॥

प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य ॥ ११ ॥

प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्थम् । प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृह्णीषादिति । गन्धमा-
ह्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते लोके ॥ ११ ॥

अथाऽऽचमनीयेनाऽऽचामति-अमृतोपस्तरणमसीति ॥ १२ ॥

अथशब्दस्त्वानन्तर्यार्थः । अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति । तेन गन्धमाल्यादीनि
परिसमाप्ते कर्मणि दातव्यानि । आचामतग्युदकं पिबतीत्यर्थः । अत्र शौचार्थः
माचमनं न भवति । कुतः । स्मृतेः 'मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।
नोच्छिष्टा भवन्ति' इति । उत्तरत्र विधानाच्च 'आचान्तोदकाय गाम् । (१।२४।२३)
इति । एवमेके । तदयुक्तम् । कुतः । सोमेऽनुच्छिष्टविधानाद्यत्राऽऽचमनं प्रतिषे-
धति तत्र शौचार्थमाचमनं भवतीति गम्यते । आचान्तोदकवचनमन्यार्थम् ॥ १२ ॥

मधुपर्कमाहिममाणमानीषमानभीसेत मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रवीक्ष इति ॥ १३ ॥

मधुपर्कमाहिमाणमानीषमानभीसेत मन्त्रेण ॥ १३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति-
गृह्णाभीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा मधुवाता
कृतायत इति तृचेनावेक्षयानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रद-
क्षिणमालोदय वसवस्त्वा गावत्रेण च्छन्दसा भक्षयन्तिवाति पुर-
स्ताभिमाहि ॥ १४ ॥

अनामिकेति केचिन्मध्यमाभाहुः । कुतः । देशेनैव समारूपा न तु तस्या नाम
विद्यतेऽङ्गुष्ठविषत् । अन्ये तूपकनिष्ठिकाभाहुः । कुतः । कनिष्ठिकाया ह्यसौ व्यप-
दिश्यते न तु तस्या नामास्तीति । आगमाद्विशेषो ज्ञेयः । तृचेनावेक्ष्य ततः सव्ये
पाणौ कृत्वा प्रदक्षिणमालोदय वसवस्त्वेति पुरस्ताभिमाहि । अङ्गुलिगतं छेपमपन-
यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

चद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्तिवाति दक्षिणत आदित्वा-
स्त्वा जागदेन च्छन्दसा भक्षयन्तिवाति पश्चाद् विश्वे त्वा देवा
आनुष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्तिवत्युत्तरतो भूवेभ्यस्त्वेति मध्या-
त्रिष्टुभम् ॥ १५ ॥

मन्त्रेण मध्यात्रिष्टुभं निमाहि । ऊर्ध्वं त्रिहस्तातीत्यर्थः । मन्त्रातिरुक्ता ॥ १५ ॥

ततो मूर्धौ निधाय पात्रम् —

विराजो दोहोऽसीति प्रथमं माश्रीयाद् विराजो दोमहशीयेति

द्वितीयं यथि दोहः पद्यायै विराज इति तृतीयम् ॥ १६ ॥

संख्यावचनानि तु सर्वप्राशनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्रा-
श्यादित्येवमर्थानि । एवं माप्यकारः । अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षुः—भूतेभ्यस्त्वेति म-
ध्यान्निरुद्धा विराजो दोहोऽसीति प्रथममुद्ग्राहं प्राभीयात् । विराजो दोहमशीयेति
द्वितीयमुद्ग्राहम् । यथि दोहे इति तृतीयमुद्ग्राहम् । तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे
तृतीयेन प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्यादित्येवमर्थम् । पद्यायै वि-
राज इत्येव विराज इति षष्ठी । कुतः । पूर्वमन्त्रयोस्तथा दृष्टत्वात् । पद्यायै इत्यपि
षष्ठ्या षष्ठ्यर्थे । तेन तदसामानाधिकरण्ये सत्यपि षष्ठ्येव युक्तां कल्पयितुम् ॥ १६ ॥

न सर्वम् ॥ १७ ॥

प्राभीयात् ॥ १७ ॥

न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १८ ॥

तृप्तिं च न गच्छेत् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणयोद्विष्टुच्छिष्टं प्रेषच्छेदकामेऽप्यु ॥ १९ ॥

ब्राह्मणयोद्विष्टमुद्धूतादवशिष्टमुद्धूतो यद्युपैकं प्रवेच्छेत् । ब्राह्मणालामेऽप्यु
निषिञ्चेत् ॥ १९ ॥

सर्वं वा ॥ २० ॥

प्राभीयात् । २० ॥

अयाऽऽचमनीयेनान्वाचामत्संभृतापिबानमसीति ॥ २१ ॥

यस्य पूर्वमाचमनीयं निवेदितं तेनान्वाचामति मन्त्रेण ॥ २१ ॥

सत्यं धृष्टः श्रीर्मेयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयम् ॥ २२ ॥

द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्राप्त्यर्थम् । इतरथा मन्त्रस्योत्तरेण संय-धः स्यात् ॥ २२ ॥

आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते ॥ २३ ॥

आचान्तग्रहणं शौचार्यमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमप्याचमनं कुर्यादित्येवमर्थम् ।
उदकवचनमाचमनीयनिवृत्त्यर्थम् । तेनाऽऽचमन उदकान्तरं भवति ॥ २३ ॥

हवो मे पाप्मा पाप्मा मे हव इति जपित्वोक्तकृतेति कारयि-
ष्यन् ॥ २४ ॥

इमं मन्त्रं जपित्वा ॐ कुरुतेति ब्रूयात् । यदि वारविष्यन्मारयिष्यन्भवति ।
तदा च दाताऽऽलमेव । तत्र देवताः प्रागुक्ताः ॥ २४ ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्स-
क्ष्यन् ॥ २५ ॥

मधुस्रक्ष्यन् मरति तदैतां जपित्वोमुत्सृजनेति मृयात् ॥ २६ ॥

नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥ २६ ॥ ख० २४ ॥

मधुपर्कं भोजनममांसं न भवतीत्यर्थः । कुतः । मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोके
प्रसिद्धत्वात् । अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहितं भवति । पशुकर्णपक्षे तन्मां-
सेन भोजनम् । उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण । अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विवचनं ग्रह-
णार्थं च ॥ २६ ॥ २४ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे मयप्रोऽध्यायः ॥ १ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । सर्पलक्ष्मिस्तपसाहार्यम् । श्रवणेन युक्ता श्रावणी । मदां
तु पौर्णमासी श्रवणेन न युक्ता तदाऽपि कर्तव्यमेव । पौर्णमासीविशेषलक्षणा-
र्थत्वात्सङ्गत्य । श्रवणाकमेति कर्मनामुपेयम् ॥ १ ॥

अस्रवसक्तूनां त्रहं कृक्षं पूरयित्वा हवीं च बलिहरणीं तत्रे
शिवये निदधाति ॥ २ ॥

असता नाम यवाः । तैः कृताः सक्तवः । हवीं वैकृक्ती लुगाकृतिः । बलि-
र्यया हवीं द्विपते सा बलिहरणी । एतदुभयं तत्रे शिवये निदधाति सर्पलक्ष्मि-
र्यम् ॥ २ ॥

अथ श्रवणाकर्मोच्यते—

अस्रवधानाः कृत्वा सर्पिषाऽर्घा अनक्ति ॥ ३ ॥

पवैर्धानाः कृत्वाऽस्रकृतेन घृतेनानक्ति । अर्घा धानाः पात्रान्तरे कृत्वाऽ-
न्याध्यार्घा धाना नानक्ति । एतद्वद्वि कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अस्तामिति स्वालीपाकं अपयित्वैककपालं च पुरोलाग्रमध्ये नृप
मुपया राये अस्मानिति चतसृभिः पत्न्युषं हुत्वा पाणिनैकक-
पालमच्युताय भोमाय स्वाहेति ॥ ४ ॥

अपयित्वेतिवचनं पुरोडाशस्यौपासने धर्मवच्छूषणार्थम् । स्थालीपाकस्य तु तन्त्रप्राप्त्यैवौपासने श्रयणं सिध्यति । नन्वन्यस्यापि सिध्यति । नियमार्थं तर्हि । तेन घानासक्तुलानादीनां लौकिकाग्नौ सिद्धानामेवौपादानं भवति । एतावांस्तु तेषां संस्कारः । आज्यपर्यग्निकरणवेलायां तैः सहाऽऽज्यस्य पर्यग्निकरणं भवेत् । यदाऽऽज्यस्योत्पवनमात्रमेव क्रियते तदा तेषां त्रिः प्रोक्षणं भवेत् । अवज्वलनं वा दधिवत् । एकस्मिन्कपाले संस्कृतः पुरोडाश एककपालः पुरोडाशः । तमुद्गास्याऽऽज्ये निमग्नं कुर्यात् । भैकटपृष्ठं वा कुर्यात् । चरुं चतसृभिः प्रसृतं हुत्वा दक्षिणेन पाणिनैककपालं जुहुयान्मन्त्रेण । उपस्तरणामिधारणे तु सन्धेन करोति । दक्षिणस्यान्यत्र व्यावृत्तत्वात् । दक्षिणाङ्गपरिभाषा च द्वयोः प्राशयोर्नियामिका न तु प्रापिकेत्युक्तम् । अस्य सर्वहुतत्वादवदानधर्मो लुप्तः । सर्वहुतत्वं तु वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

अविस्तुतः स्यादाविःपृष्ठो वा ॥ ५ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ ५ ॥

मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति ॥ ६ ॥

एनं पुरोडाशम् । एनमिति वचनं खण्डितोऽयं हुत इति ज्ञापनार्थम् । यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाशयम् । तेनाभिजुहोति । त्वेणोपारि जुहोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अं नो भवन्तु वाजिनो हवेभित्यक्ता घाना अञ्जलिना ॥ ७ ॥

जुहुयादिति शेषः । हस्तद्वयसंघातोऽञ्जलिः । उपस्तरणावदानप्रत्यभिधारणान्यर्पादन्यः करोति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥ ८ ॥

इतरा अनक्ता घानाः पुत्रादिभ्यो दद्यात् । ततो घानाम्यश्चरोश्च गृहीत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ ८ ॥

अथ सर्पबलिरुच्यते—

कलशात्सक्तूनां दर्वां पूरयित्वा मागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽपोऽवनिनीय सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति । ये सर्पाः पार्थिवा य आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहर्ष्यतेभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति ॥ ९ ॥

कलशाश्च दर्वां च नवे शिक्ये स्थापिते । तत्र कलशाद्गृहीत्वा सक्तुभिर्दर्वां

पूरयित्वा तां गृहीत्वा गृहान्निष्क्रम्य समीपे देशे प्राच्यां दिशि शुचौ देशेऽप आ-
सिच्य मन्त्रेण सकृत्स्नुहोति । प्रक्षिपतीत्यर्थः । संहताभ्यां पाणिभ्यां ततो नमस्करोति
मन्त्रेण । हुत्वेति वचनादशौ प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं शुचौ देश इति वचनम् ॥ ९ ॥

प्रदक्षिणं परीत्य पश्चाद्वल्लेख्यविश्वं सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणाम-
धिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूपेन सर्पान्यज्ञेन देवांस्त्वपि
मा सन्तं त्वयि सन्तः सर्पा मा हिंसिषुर्ध्रुवां ते परिददामीति
॥ १० ॥

ध्रुवादिति शेषः । प्रदक्षिणं परीत्य बलिम् । पश्चादस्योपविश्याऽऽह मन्त्रम् ।
बलिग्रहणं पश्चाच्छब्दस्य कालवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । कालवाचित्वे सति सर्वा-
हुत्यनन्तरमेव स्यात् । मन्त्रसंज्ञकोऽयं मन्त्रः । तथा चोक्तम् ' इदं कार्यमनेनेति
न कचिद्विद्वदप्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थस्वं येषां ते 'मन्त्रसंज्ञकाः ' इति । तस्मा-
दुपांशुर्मवति । यथाऽऽहुः—' गृह्यकर्मणि सर्वत्र जपानुमन्त्रणामिमन्त्रणोपस्थानम-
न्त्रकरणमन्त्रा उपांशु प्रयोक्तव्याः ' इति ॥ १० ॥

ध्रुवामुं ते ध्रुवामुं त इत्यमात्माननुपूर्वम् ॥ ११ ॥

परिदद्यादिति शेषः । उत्तरत्र दृष्टः परिददामिच्छब्दोऽत्रापि संबध्यते । साकाङ्क्ष-
त्वादस्य मन्त्राय । बीप्साद्विवर्चनं प्रत्यमात्मं परिदानस्याभ्यासः कार्यो न सर्वेषां
नामानि निर्दिश्य सङ्गृह्यक्तव्यमित्येवमर्थम् । पूर्वं पुत्रान्वेदयति । ध्रुव देवदर्शनं ते
परिददामीति । ततोऽप्रप्ता दुहितुः । ध्रुव सावित्री ते परिददामीति । ततो भार्याम् ।
ध्रुव सत्यवती ते परिददामीति ॥ ११ ॥

ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमन्ततः ॥ १२ ॥

परिदद्यादिति शेषः । उपदेशादेवान्तत इति सिद्धेऽन्ततोवचनं पूर्वेण संबन्धा-
र्थम् । तेन पूर्वत्र परिददामीतिशब्दः सिद्धः ॥ १२ ॥

नैनमन्तरा व्यवेयुरा परिदानात् ॥ १३ ॥

एनं बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुः केचिदपि परिदानपर्यन्तम् । आ परिदा-
नादिति वचनात् । पूर्वमन्त्रस्याध्याक्रिया परिदानमिति गम्यते । परिददामीति मन्त्र-
लिङ्गात् ॥ १३ ॥

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायं प्रातर्वालिं हरेदा प्रत्यवरोहणात् ॥ १४ ॥

कलशान्सकृत्नो दर्वी पूरयित्वा शुचौ देशे मन्त्रेण बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणा-
त्सायं प्रातश्च । आ चतुर्दश्या आ वीर्णमास्या वा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति ।

घन्त्रोपदेशो नियमार्थः । मन्त्र एव भवति नान्यो विधिरिति । सक्तवस्तावन्न निवर्तन्ते । कलशपूरणस्मादृष्टार्पणप्रसङ्गात् । दर्वी च न निवर्तते । दर्वी च बलिहरणीमित्यत्र ' बलिहरणीम् ' (गृ० २ । १ । २) इति विशेषणस्येदमर्थत्वात् । शुचिर्देशश्च न निवर्तते । बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । अन्यत्सर्वं निवर्तते ॥ १४ ॥

मंसंख्यायै के तावतो वर्त्तीस्तदहरेवोपहरन्ति ॥ १५ ॥ ख० १ ॥

आवर्णी प्रतिपदमारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा तस्मादवर्णाचीनेष्वहःसु यावन्तः सप्तवृद्धिभ्यां परिगणनया प्रातःसायंकालास्तावतो वर्त्तीस्तदहरेव ह्यादित्येके सत्यन्ते । शब्दोऽस्मिन्तत्त्वज्ञापनार्थः सर्वत्र ॥ १५ ॥ १ ॥

आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्ष ॥ १ ॥

आश्वयुज्यां युक्ताऽऽश्वयुजी तस्याम् । पौर्णमास्यामिति वर्तते । आश्वयुजीकर्ष-संज्ञकं कर्म कुर्यात् । अयोगेऽपि पूर्ववत् ॥ १ ॥

निवेशनमलंकृत्य स्नाताः शुचिवाससः पशुपतये स्थालीपाकं निरूप्य जुहुयुः पशुपतये शिवाय शंकराय पृषातकाय ह्या-
हेति ॥ २ ॥

निवेशनं गृहं तस्माद्यवरोहणोक्तविधिनाऽलंकृत्य सर्वे गृह्याः स्नाति । स्नात-पुत्रं विशेषेण स्नानार्थम् । शौचार्थस्य स्मृतिप्राप्तत्वात् । शुचिवासेष्वन्नं शुद्ध-स्नानप्राप्त्यर्थम् । स्थालीपाकं जुहुयुरित्येतावनेव सिद्धे पशुपतये निरूपयेति वचनं ' पशु-पतये त्वा जुष्टं निर्वपामि ' इत्येवं निर्वपप्रोक्षणे कुर्यादित्येवमर्थम् । एवं ब्रुवताऽऽदिष्टमन्त्रेषु प्राकयज्ञेषु निर्वपप्रोक्षणे तूष्णीं भवत इत्येतज्ज्ञापितं भवति । स्थाली-पाकमिति द्वितीयानिर्देशोऽपि सर्वहुतत्वाशङ्को न कार्ण । ' अथ दधिसक्तून्जुहोति ? ' (१.१।१९) इत्युक्त्वा दधिसक्तून्प्राश्येति शेषमावदर्शनात् । स्थालीपाकमिति । स्थालीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः । जुहुयुरिति बहुवचनं ' गृहिणा होमे क्रियमाणे पुत्रादयो गृह्यास्तमन्वारमेरञ्जित्येवमर्थम् ' ॥ २ ॥

पृषातकमञ्जलिना जुहुयादूनं मे पूर्यतां पूर्णं मे भीषसदत्पृषात-
काय स्वाहेति ॥ ३ ॥

' पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः स्वात्पृषातकम् ' । उग्रस्तरणामिषारणे अर्था-
दन्यः करोति । पृषातकं सुवेणावर्धति । चानावदस्य संस्कारः । सर्वत्र द्रवद्द्रव्याणि

ह्रुवेणावधति । कतिनानि तु हस्तेन । स्थितिना यशुम् । चरो पृषातकाच्च स्थिष्ट-
कृतेऽवधेत् । होमशेषं समापयेत् । इतीदमाश्वयुजीकर्म ॥ ६ ॥

अथाऽऽग्रयणमुच्यते—

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः
सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः सजू-
र्विधाभिः सजूर्वावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्रेराग्रयणस्था-
लीपकः ॥ ४ ॥

अविशेषादाहिताग्रेरपि सिध्यति अर्घणाकर्मदिवत् । आहिताग्निग्रहणं किमर्थम् ।
अत्र भूमः । आहिताग्रेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयणं न प्राप्नोति । तस्मादा-
हिताग्निग्रहणम् । अयं चाऽऽप्तकाले द्रष्टव्यः । इदं चास्य त्रेतायां भवति नोपा-
सने । तत्तु साधारण्यमः । शास्त्रान्तरे च दृश्यते—‘आग्रयणदेवताभ्यः स्थिष्ट-
कृच्चतुर्थीभ्यः’ इति । तस्मात्त्रेतायामिति सिद्धम् । इह तु विधानं पाकयज्ञवर्मपा-
त्यर्थम् । ४ ॥

अनाहिताग्रेरपि शालाग्रौ ॥ ५ ॥ ख० २ ॥

अनाहिताग्रेरप्याग्रयणं कार्यम् । तच्च शालाग्रौ भवति । शालाग्निर्नाभौपासनः ।
तर्हि शालाग्निग्रहणमपार्थक्यम् । सत्यम् । निशर्चं तु तत् । अनाहिताग्रेरौपासन
इति । तेनाऽऽहिताग्रेत्रेतायामिति सिद्धम् । स्थिष्टकृतं हुत्वा चरोरेकदेशं गृहीत्वा
सध्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिष्टोत्रे ‘प्रजातये त्वा’ (श्रौ. २।९) इति ।
ततो ‘मद्राक्ष. श्रेयः’ (श्रौ. २।९) इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवाऽऽसीनो
नाभिनालमेत । ‘अमोऽसि’ (श्रौ. २।९) इति । पत्नी तु मध्यमं हविःशेषं
तृणीं प्राश्नाति । होमशेषं समापयेत् । एतत्प्राशनमाग्रयणद्वयेऽपि भवति । सौक-
र्षार्थमिदमत्र लिखितम् । इदं चाऽऽग्रयणं यदा वर्षस्य तृप्तं स्यात्तदा भवति । शरदी-
त्यर्थः । तथा च वचनं ‘शरदि ब्रूहिभिर्यजेत’ इति । तत्र च पर्वणि भवति ।
यथाग्रयणं च न कार्यम् । श्यागाकैस्तु प्रस्तरं कुर्वाञ्चाऽऽग्रयणम् । दृष्टत्वात् ।
अपि वाऽत्र समानतन्त्रं कुर्यात्सौम्य चरम् । तस्य च न मध्येन होमः । आग्रयण-
स्थालीपाक इत्यत्र च विशेषणममास । आग्रयणं चासौ स्थालीपाकश्चेति । तत्र
स्थालीपाकग्रहणस्येदं प्रयोजनम् । अनाहिताग्रे स्थालीपाक एव कार्यः । ‘ना(अ)ग्नि-
होत्री वै नानाशयि वा’ (श्रौ. २।९) इत्ययं पक्षः कार्य इति ॥ ५ ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्या प्रत्यचरोहणं चतुर्दशम् ॥ १ ॥

मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षा । पौर्णमास्यामिति वर्तते । सामीप्ये चैवं सप्तमी । यथा 'अयाशीर्षोर्मायेण चरन्त्युत्तरवेद्याम् (श्रौ. ४.११) इति । तेनायमर्थः—मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्याः सप्तमी या चतुर्दशी तस्यां प्रत्यवरोहणं नाम कर्म कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

पौर्णमास्यां वा ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्यामिति वर्तते । अत्र स्वाधिकरणे सप्तमी । तेन मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यां वेति पूर्वेण सह विकल्पः । च.प्यकारस्त्वित्यं विवृतवान्—मार्गशीर्ष्यां पौर्णमासी यस्मिन्मासे सोऽयं मार्गशीर्षो मासः । 'साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्' (पा० सू० ४। २.२१) इत्यण्स्त्वयः । तस्मिन्मासे मन्वायां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वेति विकल्प इत्यर्थः । नन्वेवं सति चतुर्दशीद्वित्वाद् द्विः कर्म प्राप्नोति । न । सक्तेरेव कार्यम् । 'सक्तेरेव कृते कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायात् । चतुर्दश्यामित्येकवचनाच्च । पौर्णमास्या सह विकल्पाच्च । नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात् । न । पौर्णमासीसाहचर्याच्छुक्ल एवेति ॥ २ ॥

निवेष्टनं पुनर्नवीकृत्य लेपनस्तरणोपस्तरणैरस्त्वमिधे पायसस्य जुहुयुरपश्चेत्पदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणी- रिमाः सर्वाश्च राजवान्धवीः स्वाहा । न वै श्वेतश्चाभ्यागारेऽहि- र्जधान किञ्चन । श्वेताय वैदार्ढ्याय नमः स्वाहेति ॥ ३ ॥

पुनरिति वचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीत्यमेवालंकरणमिति गम्यते । नवीकृत्य नवमिव कृतेत्यर्थः । तच्चैतदित्याह । लेपनं कुड्याशीनाम् । स्तरणं च तेषामेवाऽऽच्छादनम् । उपस्तरणं भूमेः समीकरणम् । नवीकृत्येति वचनादपामार्गादीन्वप्युद्धास्यानि । एतावदहनि कर्तव्यम् । अयास्तमिते पायसस्यैकदेशं जुहुयुर्मन्त्राभ्याम् । 'तत्काला- श्वैव तद्गुणा.' इति न्यायादुपलेपनाद्यस्तमित एव कार्यम् । बहुवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

नात्र सौविष्टकृत् ॥ ४ ॥

सौविष्टकृदिति स्विष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र । अत्र कर्मणि यः स्विष्टकृत्स न कार्य इत्यर्थः । असत्यत्रग्रहणे प्रधानानन्तरमुच्यमानत्वात्प्रधानानन्तरं स्विष्टकृत् भवतीत्यर्थः स्यात् । अन्ते च स्यादेव । ननु प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्राप्तिरेव नास्ति । तेषां हि—'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा' (३ । ५। १०) इत्यत्र सौविष्टकृतं हुवेत्येतदपार्थक्यम् । प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतितः प्राप्तवान् । तत्कुर्वन्नापयति—अन्यत्र यान्वागन्तून्यह्नानि विहितानि तत्र तानि कृत्वा पश्चा-

स्विष्टकृत्यार्थ इति । तर्हि प्रधानानन्तरं स्विष्टकृत्यप्रतिषेधाशङ्कानिवृत्त्यर्थमत्रग्रहणं कुर्वन्ज्ञापयति—अत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृत्यं भवतीति । तेनान्यत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृत्यदिति विकल्पः सिद्धः । अपवा सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतादिकमर्थम् । अस्मति तु तस्मिन्प्रधानानन्तरमेव प्राशनादि स्यात् । अत्र च प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतिप्राप्तत्वात्तस्य च प्रतिषेधे सति कर्मण्येव प्रतिषिद्धो भवति । कालान्तरे प्राप्त्यभावात् । एवं च सत्यत्रग्रहणं कुर्वन्ज्ञापयति—अन्यत्र कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृत्यं भवतीति ॥ ४ ॥

अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निमीक्षमाणो जपति शिवो नः सुमना भवेति । हेमन्तं मनसा ध्यायात् ॥ ५ ॥

अर्थध्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्यमित्येवमर्थं मनोग्रहणम् । मन्त्र-मुक्त्वा मनसा हेमन्तशब्दं संबुद्धयन्तं ध्यायेन्मन्त्रेण समानाधिकरणत्वात् ॥ ५ ॥

पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवी भवेति जपित्वा संविशेत्सामात्यः माक्षशिर उदङ्मुखः ॥ ६ ॥

यस्मिन्तरणे स्वयं शेते स स्वस्तरः । स स्वास्तीर्णो भवति । स्वयमेव तमा-स्तृणीयादित्यर्थः । तस्मिन्ग्रहणममाद्यानामपि तत्रैव प्राणार्थम् । संविशेदिति । शशीतेत्यर्थः । अमास्याः पुत्रादथो गृह्याः । उदङ्मुखश्च न दक्षिणामुखानिवृ-त्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

यथावकाशमितरे ॥ ७ ॥

अमास्या यथावकाशं माक्षशिरस उदङ्मुखाः संविशेदुरित्यर्थः । उत्तरेण विकल्पार्थमिदम् ॥ ७ ॥

उपायाञ्जयायान्वाऽनन्तरः ॥ ८ ॥

यां यां यस्माद्यस्माद्वृद्धतरः स स गृहिर्णोऽनन्तरं संविशेत् । यथावकाशं वाति विकल्पः ॥ ८ ॥

मन्त्राविदो मन्त्राज्जपेयुः ॥ ९ ॥

स्योना पृथिवीत्यारम्य स्वस्त्ययनपर्यन्तान्मन्त्रान्मन्त्रविदः सर्वे जूपुर्गृह्याः ॥ ९ ॥

संहाय अतो देवा अवन्तु न इति त्रिः ॥ १० ॥

संहायेत्युत्पायेत्यर्थः । प्राङ्मुखान्निर्जुयुः ॥ १० ॥

एतां दक्षिणामुखाः प्रत्यङ्मुखान् उदङ्मुखान्श्चतुर्थम् ॥ ११ ॥

एतामिति वचनं योगविभागायम् । इतरथा त्रिदिङ्मुखान्निर्जुयुः । चतुर्थं चतु-

वीरं त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थः स्यात् । योगविभागे सति प्राङ्मुखास्त्रिः । त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थो लभ्यते । त्रिदिङ्मुखाश्च यथासंख्येन त्रिन्विदा-
न्मूयुः । चतुर्थवचनं त्रिरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । सर्वं प्रायश्चित्तादि समापयेत् । ततो
यथाशयं शेरते ॥ ११ ॥

संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽञ्जं संस्कृत्य ब्राह्म-
णान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयाम् ॥ १२ ॥ ख० ३ ॥

संहाय संगत्येत्यर्थः । इदानीं संगतिविधानात्पूर्वं यथाशयं शेरत इति
गम्यते । समागम्योदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः । 'सूर्यो नो
दिवः । उदुत्यं जातपेदसमिति नव । चित्रं देवानाम् । नमो भिन्नय ' इत्येतेषां
सौर्यसंज्ञा कृता । स्वस्तिशब्दवन्ति स्वस्त्ययनानि ' आ नो भद्राः । स्वस्ति नो
मिमीताम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यम् ' इत्येतानि । अन्नसंस्कारवचनं चरु-
शेषाद्ब्राह्मणभोजननिवृत्त्यर्थम् । तेनानुप्रवचने चरुशेषादिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ३ ॥

हेमन्तश्चिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीचष्टकाः ॥ १ ॥

हेमन्तश्चिशिरावृत् । अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः । अष्टका इति कर्मनाम । एत-
दुक्तं भवति । मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपक्षाश्चत्वारस्तेषु याश्चतस्रोऽष्टम्य-
स्ताश्चष्टकाः कार्या इति । ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तर्हि तस्मि-
न्मासे न कर्तव्यमित्येवमर्थं चतुर्ग्रहणम् । अपि च बहुवचनस्य त्रिष्वेव चारितार्थ-
त्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्चोर्ध्वमग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एवाष्टकाः स्युस्त-
न्निवृत्त्यर्थं चतुर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

एकस्यां वा ॥ २ ॥

एकस्यामेवाष्टमाष्टकाः कार्याश्चतसृषु वेति विकल्पः ॥ २ ॥

पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात् ॥ ३ ॥

सप्तधामित्यर्थः । पितृशब्देनात्र पितृपितामहपितामहा उच्यन्ते । अन्वष्टक्ये
'पितृभ्यो दद्यात्' (२ । ९ । ७) इत्यस्यां चोदनायां पिण्डदानं दृष्टम् ।
अतश्चोदनासामान्यादिहापि परिगृह्यते । ब्राह्मणभोजनं च कार्यमिति वक्ष्यामः । तेन
पूर्वेद्युः पितृभ्यः पिण्डान्भोजनं च दद्यादित्यर्थः । पिण्डदान इतिकर्तव्यतापेक्षाऽस्ति ।
इह च तस्या अनाम्नानाप्रकरणात्तरविहितोऽपि पिण्डपितृयज्ञकल्पः परिगृह्यते ।
शक्यते चासौ ग्रहीषुम् । शास्त्रसंन्यकरणात् । अपि चान्वष्टक्येऽपि पिण्डपितृ-

यज्ञकरूपो दृष्टः । स ओदनासामान्यादिहापि भवति , अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञक-
रूपेणेति कामान्नोक्तम् । स्त्रीभ्यश्चेत्यश्रयधिकारार्थं तत्रोक्तम् । स च कश्चोऽत्राशौ-
करणे पाकयज्ञतन्त्रस्य बाधको भवति । एककार्यत्वात् । भोजनं तु पार्वणवद्भवति ।
भोजनेऽपि तन्त्रस्थापोक्षितत्वात् । तच्च भोजनं पैतृकमेवेति कृत्वा पार्वणमेव तन्त्रं
पारिगृह्यते । तस्य पैतृकत्वात् ॥ ३ ॥

तस्य विशेषमाह—

ओदनं कूसरं पायसम् ॥ ४ ॥

पिण्डपितृयज्ञवरूपो भवतीत्युक्तम् । तत्र च नित्येऽशौ चरुश्रपणमस्ति । तस्य
स्थान एतानि त्रीणि नित्येऽशौ श्रपयेत् । ' ओदनस्तु प्रसिद्धः स्थावरायसः पयसा
शृतः । ओदनरितिलमिश्रास्तु कूसरः परिकीर्तितः । तिलवल्कान्विनिसिप्य शृतो वा
कूसरो भवेत् ' इति ॥ ४ ॥

चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ॥ ५ ॥

चतुःशरावपरिमितस्य वा चान्याय पेपणं कृत्वाऽपूपान्श्रपयेत् । अपूपाः पिष्ट-
मयाः । बहुसाधनसाध्यत्वादपूपानां स्त्रीवर्तकत्वाच्च नित्येऽशौ श्रपणं न संभवतीति
गृहसिद्धानामेवोपादानमिच्छन्ति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वाणि वा त्रीणि, इदं
वैकं द्रव्यमिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमोऽपि तु होम एव । ' अष्टका हि
चतस्रः स्युः पूर्वाहानि तथैव च । द्रव्यत्रयश्चाद्वैकरत्नात् यथासंख्यसंभवः । प्रत्य-
ष्टकं हि पूर्वद्युस्त्रीणि द्रव्याण्यथापि वा । अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानक-
ल्पना ' ॥ ५ ॥

उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा काम-
यीत ॥ ६ ॥

यावतीभिर्वाऽधिकामिः पितृलिङ्गवामिः कामयीत तावतीभिर्जुहुयात् । एतदुक्तं
भवति । पिण्डपितृयज्ञविधानेनेध्माधानान्तं कुर्यात् । चरुश्रपणे विशेष उक्तः ।
ततो ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनप्रदानपर्यन्तं पार्वणवत्कृत्वा, ओदनादिभ्यस्त्रिभ्योऽन्न-
मुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वाऽनुज्ञाप्याशौकरणमन्त्रयोः स्थाने ' उदीरतामवर उत्परासः '
इत्यष्टामिध्वतुर्दशभिर्वा हुत्वा भक्षणमनुप्रदृत्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादि शेषनिवेदनान्तं
पार्वणवत्कृत्वा मुक्तवस्तु पिण्डपितृयज्ञवाजिनयनादिषाश्रोतसर्गान्तं कृत्वा ततः ब्राह्म-
णेभ्यः समापयेदिति ॥ ६ ॥

अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन च ॥ ७ ॥

अपेक्षानन्तर्यार्थः । श्रोभूतेऽष्टम्यामित्यर्थः । या अष्टकाः कार्या इत्युक्तास्ताः श्रोभूते पशुना स्थालीपाकेन च कार्या इत्यर्थः । अष्टाष्टका इत्येतावत्पुच्यमानेऽथ-
शब्दसंबन्धात्पूर्वेष्टुष्टाष्टकाः कार्या इत्याशङ्का स्यात् । तस्माच्छ्रोभूतग्रहणम् । पशु-
भूतस्य स्थालीपाकस्याविधेयत्वात्स्थालीपाकान्तरमिदमिति गम्यते । चशब्दश्चायं
वाशब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः । तेन पशुना वा स्थालीपाकेन वेत्यर्थः । शास्त्रान्तरे च
स्पष्टं यवनमस्ति 'पशोरमावे स्थालीपाकः प्रवर्तते' इति ॥ ७ ॥

अप्यनदुहो यवसमाहरेत् ॥ ८ ॥

अपिशब्दो विकल्पार्थः । एतदुक्तं भवति । पशुः कार्यस्तस्यासंभवे स्थालीपा-
कस्तस्याप्यसंभवेऽनदुहो यवसं प्रयच्छेदिति । शकटवहनसमर्थो बलीवर्दोऽ-
नद्वान् ॥ ८ ॥

अग्निना वा कसमुपोषेत् ॥ ९ ॥

अथस्याप्यसंभवेऽग्निना वा कसं दहेत् ॥ ९ ॥

एषा मेऽष्टकेति ॥ १० ॥

यस्यसदाने कसदहने चैवं मनसा ध्यायेदित्यर्थः ॥ १० ॥

न त्वेवानष्टकः स्यात् ॥ ११ ॥

इदमस्य प्रयोजनम् । चत्वारः पक्षा उक्तास्तत्र पूर्वाह्णम् उत्तरोत्तरः प्रवर्तते
इति । एवमष्टकाः कार्याः । न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः । अथवा शास्त्रान्तरे
यानि पक्षान्तराण्युक्तानि 'अपि वा अनूचानेभ्य उदकुम्भमाहरेत्' 'अपि वा
श्राद्धमन्त्रानधीयीत' इति । तथा वा कुर्यात् । न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तां हैके वैश्वदेवीं शुबल आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके
रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके
पशुदेवतामेके ॥ १२ ॥

एतेऽष्टौ देवताविकल्पाः । तत्र यदाऽऽग्नेय्यष्टका क्रियते तदा वपापशुस्था-
लीपाकावदानानि श्रीण्यप्यग्नये स्वाहेति जुहुयात् । केवलस्थालीपाकमप्यनेनैव
जुहुयात् । पूर्वमितरेष्वपि ज्ञेयम् । तत्रानाद्यानां पक्षाणामयुक्तत्वज्ञापनार्थमाद्ये हशब्दं
पठितवान् । मन्त्रास्तावदष्टकार्थत्वेन गृह्यन्ते स्मृतिपारम्पर्येण स्मरन्ते । स्मृतिश्च
प्रमाणम् । एवमष्टकार्थत्वेन प्रमाणावगतेषु मन्त्रेषु तान्परित्यज्यामन्यादीनां नामधेयेन
होम इत्येवमुक्तमिति हृदि कृत्वा हशब्दं पठितवान् । तस्मात्सर्वदा मन्त्रैरेव होमः
कार्यो न कदाचिदपि नामधेयेनेति सिद्धम् । एतमेव पक्षमुत्तरत्रापि समर्थयते ।

वैश्वदेवी ब्रुवत इति बहुदेवत्यां ब्रुवत इति । अथमर्थः—या या मन्त्रेषु लिङ्गिनी सा सा सर्वाऽप्र देवता भवति । नैवाग्न्यादय एकैकैव देवता भवतीत्यर्थः । बहुदेवत्यो हि वैश्वदेवशब्दः श्रूयते । ' यथा प्रशुभ्रेतु देवी मनीषेति वैश्वदेवम् ' इति । उक्तं च नैरुक्ते—' यत्तु किञ्चिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते ' इति । प्रकारान्तरेणाग्न्यामिमांश्चकारमतमेवादुसृतमिति निरवद्यम् । अपि चैवं व्याख्या । अग्नेर्वामेके । तेषामयमग्निप्रायः—' सत्यमष्टकार्यत्वेन मन्त्राणां स्मरणान्नसर्वदा मन्त्रैरेव होमः कार्यस्तथाऽप्याग्नेयी भवति । अग्निरेव सर्वेषु मन्त्रेषूपदेश्यो भवतीत्यर्थः । यानि तेषु देवतान्तरवाचीनि पदानि तानि कथंचिद्वैष्णवा लक्षणाया वा योगेन वाऽग्निवाचीनि भवन्ति । यथा प्रयाजानामाग्नेयत्वे समिदादिशब्दास्तस्यैव कथंचिद्वाचकाः । एवमत्रापि ' । एवमुत्तरेष्वपि पक्षेषु योज्यम् । एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्यां ह्यशब्दं प्रयुक्तवान् । बहुदेवत्ये त्वयमेव पक्षो युक्तः । लक्षणायाश्चरणे कारणामावादिति ज्ञापयिषुम् । प्रयाजेषु तु कारणं निरुक्ताद्विज्ञेयम् ॥ १२ ॥

पशुकल्पेन पशुं संज्ञाप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वषामुत्खिद्य जुहुयात् । बह वषां जातवेदः पितृभ्यो यज्ञेनान्वेत्य निहितः । पराके मेदसः कुरुषा उपेनान्तस्त्रवन्तु सत्या एता आशिपः सन्तु सर्वाः स्वाहेति ॥ १३ ॥

पशुकल्पेनेति वचनं प्रोक्षणप्रातिपेयैः पशुकल्पस्थस्यैव प्रोक्षणस्य भवति न पशुकल्पस्थालीपाकप्रोक्षणस्यैवेवमर्थम् । संज्ञाप्येत्ययमनुवादः । उत्खिद्येति वचनमुत्खिद्य सर्वदाऽनयैव वषां जुहुयादित्येवमर्थम् । तेनान्थादिनामघेयेन होम इत्याद्याः पक्षा निरस्ता भवन्ति ॥ १३ ॥

अथावदानानां स्थालीपाकस्य च—अग्ने नय सुपथा राये अस्यानिवि द्वे । ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अमषा शरन्नः । संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुता दीर्घमायुः स्वाहा । शान्ता पृथिवी श्रिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यमयं नो अस्तु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वतः स्वाहा । आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो घियो घाता समुद्रो वहन्तु पापम् । भूतं भविष्यदभयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माऽधिगुप्तः स्वाराक्षराणि स्वाहा । विश्व आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोक्षारो मरुतः सदन्तु । ऊर्जे मजाममृतं पिन्वमानः मजा-

पतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा । प्रजापते न त्वदेता-
न्यन्यः ॥ १४ ॥

स्थालीपाकशब्देनात्र द्वयं गृह्यते । एकवचनं जात्यभिप्रायम् । तेनायमर्थः—
'पञ्चदशस्थालीपाकस्यावदानानां च स्थालीपाकान्तरस्य चैते सप्त होममन्त्रा भव-
न्तीति' ॥ १४ ॥

सौविष्टकृत्यष्टमी ॥ १५ ॥

अष्टमीग्रहणं सर्वदा त्रिष्वर्णयमाहुतिरष्टमी भवतीत्येवमर्थम् । तेन मन्त्रैरेव होमो
न कदाचित्नामधेयेनेति सिद्धम् । अपि च—यदा पञ्चदशमस्तस्थालीपाकः पृथग्व्युते
तदा स्विष्टकृदपि पृथक्कार्यं इत्येतत्प्रदर्शितं भवति । सर्वत्र च पृथग्घोमे स्विष्टकृदपि
पृथक्कार्यः । वस्तुतस्तु पृथग्घोमे ह्यवदानानां सप्त स्थालीपाकस्य च सप्त । ततः
सौविष्टकृती पञ्चदशी स्यात् । सहस्रे त्वष्टमी भवति । एवं च पृथग्घोमनिवृत्त्यर्थम्
अष्टमीग्रहणं वेदितव्यम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान्भोजयेदित्युक्तम् ॥ १६ । ख० ४ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयतीति यदुक्तं तदिहापि कार्यमित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । होमं समाप्य ब्राह्मणपक्षौचाद्याच्छादनान्तं कृत्वा भोजनार्थ-
दन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणौ होमं कृत्वा भुक्तवस्त्वनाचान्तेषु पिण्डान्दत्त्वा
स्वस्त्ययनं वाचयित्वा श्राद्धशेषं समापयेदिति । अथवा ब्राह्मणान्भोजयेदित्युक्तमन्तरे
कर्मणीत्युक्तम् । यद्योक्तं पूर्वद्युः कर्म तत्र च भोजयेदित्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः । इति-
शब्दोऽत्र भोजनपरामर्शः । इदमष्टम्यां भोजनं श्राद्धमित्युपदेशः शास्त्रान्तरे च
दृश्यते । तस्माच्छ्राद्धमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥ ४ ॥

अपरेश्वरन्वष्टयम् ॥ १ ॥

अपरस्मिन्नहनि नवम्यामन्वष्टयं नाम कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाप्रवणेऽग्निमुपसमाधाय परिधि-
त्योत्तरतः परिधितस्य द्वारं कृत्वा समूळं वर्हिस्त्रिरपसलैर(लव्य)-
विधुन्वन्परिस्तीर्य हवींष्यासादयेदोदनं कृसरं पायसं दधि
मन्यान्मधुमन्याथ ॥ २ ॥

योऽष्टम्यां पशुः कृतस्तस्यैव मांसं ब्राह्मणभोजनार्थं प्रकल्प्य संस्कृत्येत्यर्थः ।
भोजनार्थं तु शास्त्रान्तरादवगतम् । दक्षिणाप्रवण इति प्राक्प्रवणनिवृत्त्यर्थम् ।
उपसमाधायेति व्याख्यातम् । अग्नितिरस्करण्यादिभिः परिधित्योत्तरतो द्वारं

करोति । पुनः परिश्रितस्येति वचनं परिश्रयणस्थानित्यत्वज्ञापनार्थम् । अत्रापि विण्ड-
पितृयज्ञकल्पोऽस्ति । तत्र विशेषमाह—उभौ परेस्तीर्षेत्पान्मिन्काले समूलं बर्हिर्गृही-
त्वाऽपस्रले (त्यै) रप्रदाक्षिणमविधूवन्नकम्पयंस्त्रिः परितृणीयात् । आमादयेदभिचार्यं स्या-
लीपाकमित्यास्मिन्काल एतानि पञ्चाऽऽप्तादयेत् । एषां नित्ये श्रयणं कार्यम् । गृह्यकर्मणि
सर्वत्र चरुणां नित्येऽशावेव श्रयणं कार्यं न तु लौकिके । अन्यत्र प्रतिषेधात् । अप-
यित्वैककपालं चेत्यत्र श्रययित्वेति वचनस्य चरुवर्जितानां घानादीनां नित्याग्निश्रयण-
निषेधपरत्वेनापि संभवात् । 'सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्थाः प्रकीर्तिताः । मधु-
मन्थाः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः' ॥ उल्लेखनकाले द्वे लेखे लिखेत् । उभे च
सकृदाच्छिन्नैरवस्तृणीयात् ॥ २ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पेन ॥ ३ ॥

इदं कर्म विण्डपितृयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थः । (+अग्निश्रयणं पात्रं सोमायेत्या-
दिमन्त्रकौ । उपस्थानं प्रवहणं निनयाद्यतिदिश्यते) ॥ १ ॥

हुत्वा मधुमन्थवर्जं पितृभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥

इधमाधानान्तं कृत्वा ब्राह्मणवच्छौचाद्याच्छादनान्तं कृत्वौदनादिभ्यश्चतुर्भ्योऽ-
न्नमुद्धृत्य मधुमन्थवर्जं घृताक्तमनुज्ञाप्याग्नावाहुतिद्वयं हुत्वा मेसणमनुपहृत्य शेष-
निषेदनान्तं कृत्वा पितृभ्यः पिण्डाक्षिपृणीयादित्यर्थः । पिण्डदाने मधुमन्था अपि
ग्राह्याः ॥ ४ ॥

स्त्रीभ्यश्च सुरा चाऽऽचाममित्याधिकम् ॥ ५ ॥

मात्रे पितामहौ भवितामहौ च विण्डाक्षिपृणीयात् । तत्र औदनादिपञ्चभ्यः सुरा
चाऽऽचामं चाधिकं भवतीत्यर्थः । पित्रादित्रयाणामेव विण्डपितृयज्ञस्य दृष्टत्वात्तद्वि-
धानं स्त्रीणां न प्राप्नोतीति कृत्वा विण्डपितृयज्ञकल्पेनेत्येतदप्रानुवर्तनीयम् । 'ओ-
दनाप्रप्रवं प्राहुराचामं हि मनीषिणः । गौडी माध्वी च वैष्टी च सुरा तु त्रिविधा
सृता' ॥ अधिकवचनं पञ्चानाममाधनार्थम् ॥ ५ ॥

कर्पूष्वेके द्वयोः पट्सु वा ॥ ६ ॥

द्वयोर्लेखयोरुभयेषां पिण्डनिपरणमुक्तम् । कर्पूषो नामावट्याः । कर्पूषौ च कर्प्वश्च
कर्प्वः । तात्वेकं इच्छन्ति । यदा द्वे कर्पूषौ तदाऽऽयते भवतः । यदा पट् तदा
परिमण्डलाः । द्वयोरिति वचनात्कर्पूषावित्येकशेषो लब्धः ॥ ६ ॥

पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् ॥ ७ ॥

पूर्वा च लेखा पूर्वा च कर्षू. पूर्वाश्च कर्षूः । ताः पूर्वाः । एतदुक्तं भवति ।
द्विलेखाद्विकर्षूपदकर्षूस्तेषु पूर्वस्यां लेखायां पूर्वस्यां कर्षू पूर्वासु कर्षूषु पितृभ्यो
निष्ठर्णायादिति ॥ ७ ॥

अपरासु स्त्रीभ्यः ॥ ८ ॥

पूर्ववदेकशेषः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । द्वे लेखे इत्युक्तम् । पितृषु च स्त्रीषु
च पृथक्पृथक् नवावरा अयुजो वा ब्राह्मणा भवन्ति । ‘प्रकृतौ समर्थनिगमेषु’
(श्री० ३ । २) । यजुर्निगमेषु विकृतावह उक्तः । तेन स्त्रीपात्रेषु तिष्ठावपने
तिष्ठोसीति मन्त्रे पितृशब्दस्योहो न कार्यः । प्रकृतावसमर्थत्वात् । पार्वणं हि तस्य
प्रकृतिः । तत्र च पित्रादयस्त्रयोऽपि वातुमभिप्रेताः । न च पितृशब्दस्त्रीन्वक्तुं
समर्थः । अथोच्यते । तत्रापि पितृपात्रमेवास्य प्रकृतिः । उत्तरे विकृती । पितृ-
पात्रे च पितृशब्दः समर्थः । विभक्तिमात्रं स्वसमर्थम् । तेनोत्तरयोः पात्रयोः पितृ-
शब्दस्य स्थाने पितामहप्रपितामहशब्दौ बहुवचनान्तौ वक्तव्याविति । एतदुक्तम् ।
समानप्रकरणे प्रकृतिविकृतिमावो नास्तीति स्थापितमेतद्व्याप्यकरणे ‘राष्ट्रपायदेन ।
इति तु प्रणयेत्’ (श्री० २ । २) इत्यत्र । तेन त्रिष्वपि पितृशब्द एव प्रयोज्य
इति सिद्धम् । यथा तत्र कथञ्चिद्वैष्या लक्षणया वाऽन्यथा वा ग्रीनाह तथैवात्रापि
मातुरभिदृष्ट्यात् । तेनोहो न कार्यः । अथ तत्रोत्तरयोः पात्रयोरुहोऽभ्युपगम्यने ।
तर्हि ‘शुन्वन्ता वितरः’ इत्यत्र प्रयाणां वचनमपार्थक्यं स्यात् । तस्मात्पितृशब्द
एव सर्वदा प्रयोज्य इति सिद्धम् । ‘शुन्वन्ता वितरः’ (श्री० २ । १) इत्यत्र
तु विभक्तिमात्रमसमर्थम् । प्रकृतिस्तु समर्थम् । तेन तस्या ऊहः कार्यः । शुन्वन्ता
मातरः शुन्वन्ता पितामहः शुन्वन्ता प्रपितामह इति । ‘एतत्तेऽसौ ये च त्वा’
(श्री० २ । १) इत्यत्र यदि द्वे मातरौ स्यातां पितामहो प्रपितामहौ वा तदाऽ-
सावित्यत्र द्वयोरपि नामनी ब्रूयात् । यदा बहुवचनं तदा बहुनामपि नामानि ब्रूयात् ।
तेशब्दस्य स्थाने द्वे मातरौ भेदद्वयविरूद्धः । बहुवचने इत्युहः । येशब्दस्य केचि-
द्भूतेन स्त्रीलिङ्गं कुर्वन्ति तद्विचार्यम् । एतत्ते तन ये च त्वामशान्तिर्यस्यापमर्थः—
हे तत, एतत्पिण्डरूपमजं तुभ्यं ये चान्येऽत्र त्वामनु यन्ति तेभ्यश्चेत्यर्थः । अनुया-
यिनश्च यदि सिय एव स्युस्तदोहो युज्यते । यदि पुमांस एव पुमांसश्च स्त्रियश्च वा
- तदा न युज्यते । ‘पुमान्स्त्रिया’ (पा० सू० १।२।१७) इति पुंस एकशेषात् । आचा-
र्येणाप्युक्तम्—‘पुंवन्मिथुने’ (श्री० ३ । २) इति । ‘अनुवायिनश्च पुमांसश्च

स्त्रियश्चेति प्रतिमाति' इति औघायनवचनात् । इत्थं हि तेन पिण्डदाने पठितो मन्त्रः—'एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये त आचार्या ये ते सखायो ये ते गुरवो ये ते ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेऽप्यश्चेतताम्यश्च स्वघा नमः' इति । तेनोहो न कार्यः । आपस्तम्बेन तु 'एतत्ते मातरसौ याश्च त्वामभ्रानु' इति मन्त्रः पठित इति कृत्वा केचिदूहं कुर्वन्ति । तच्चिन्त्यम् । स्त्रीद्वित्रे युवामभ्रानु बहुत्वे युष्मानशान्विति । अत्र पितरोऽप्यपि दन्त पितर इत्यत्र च पितृशब्दस्योहो न कार्यः । प्रकृतावसमर्थत्वात् । पिण्डपितृशब्दो हि तयोः प्रकृतिः । तत्र च त्रयोऽभिधातुमभिप्रेताः । तस्मादनूहः । उभयपिण्डानां च सकृदेवानुमन्त्रणं कार्यम् । शक्यत्वात् । न पृथक् । 'असावभ्यङ्क्वासावङ्क्वेति' (श्रौ० २।७) अत्र च स्त्रीद्वित्रे बहुत्वे चासौशब्दस्योहः । अभ्यङ्गायाम्, अभ्यङ्ग्वम्, अङ्गायाम्, अङ्ग्वमिति च यथार्थम् । स्त्रीणां पृथग्भासो दद्यात् । असंसर्गित्वात् । एतद्वः पितर इत्यत्रोहो न कर्तव्यः । असमर्थत्वादेव । मन्त्रावृत्तिरस्त्येव । पितृपिण्डान् स्त्रीपिण्डांश्च सकृदेवोपतिष्ठते । शक्यत्वात् । न पृथक् । अनूहश्च पूर्ववत् । 'मनोन्नाहुवामहे' इत्यादेश्वानूहः पूर्ववत् । 'तस्मादृचं नोहेत्' (श्रौ० १।४) इति प्रतिषेधाच्च । प्रवाहणं चोभयपिण्डानां युगपदेव । शक्यत्वात् । अनूहश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । 'नीरं मे दत्त पितरः' (श्रौ० २।७) इति पितृणां मध्यमपिण्डमादायानेनैव स्त्रीणामपि मध्यममाददाति । अनूहश्च पूर्ववत् । 'आवत्त पितरः' (श्रौ० २।७) इति पिण्डद्वयं प्राशयेत् । अनूहश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । यत्र त्वृच्यूहमिच्छति तत्र विदधाति 'आत्मनि मन्त्रान्संनमयेत्' (२।८।७) इति । 'इति नम्रे' (श्रौ० २।१४) इति च । एवं निनयनवर्जं पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तम् । तत्र यद्युच्यते । 'पितृशब्दो बहुवचनान्तः पित्रादींस्त्रिणिव वक्ति । साहचर्योत् । यथा मित्रात्रेति वरुणात्रेति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयते । साहचर्यात् । तद्वदभ्रापि । नातृस्य यवज्ञं न शक्नोति । तत्साहचर्यस्य काचिदप्यस्तीति तत्वात् । तस्मादूहः कार्य इति । तत्र ब्रूयः । असमर्थत्वादूहो नास्तीत्युच्यते । केवलमभिधानं संपादनीयम् । सापेण्डीकरणेन हि प्रेतत्वं निवर्त्य पितृत्वं नाम संस्कारविशेषः शास्त्रमग्न्यः प्राप्यते । तच्च मातृपत्यविशिष्टमिति मातृपत्यामभ्युत्ते पितृशब्दः । एवं च कृत्वेकोदिष्टे शास्त्रान्तर्गट्टः पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्नः । ऊहवादिनोऽतिप्रसङ्गश्चास्ति । मात्रादयस्त्रयोऽपि शब्दाः मस्य जयन्ते । न तस्यैवं पुनरपि । नेप्यते बहुविद्धिर्विचार्य कार्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥८॥

एतेन माध्यावर्षे प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे ॥ ९ ॥

एतेनेति पूर्वद्युःप्रभृति कृत्स्नकर्मातिदेशः । एतदुक्तं भवति । प्रोष्ठपद्याः समीपे योऽपरपक्षस्तत्राष्टम्यां माध्यावर्षे नाम कर्म कर्तव्यम् । तच्चैतेनाष्टकाकर्मणा व्याख्यातमिति । अत्रापि त्रिष्वहसु कार्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मासि मासि चैवं पितृभ्योऽयुसु प्रतिष्ठापयेत् ॥ १० ॥

अपरपक्ष इत्यत्रापि संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषाभावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च । तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थम् । एवमित्यकृत्स्नोपदेशार्थम् । तेनान्वष्टक्यमिहातिदिश्यते । अनन्तरत्वात् । पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम् । प्रतिष्ठापयेत् । 'कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । प्रतिमासमपरपक्षेऽयुमासु तिथिष्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव श्राद्धं कुर्यादिति । समानकालत्वात्समानकार्यत्वाच्च पार्वणस्यास्य विकल्पः । एवं वा सूत्रच्छेदः । 'मासि मासि चैवं पितृभ्यः' । प्रतिमासमपरपक्षेऽन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव कुर्यादित्यर्थः । 'अयुसु प्रतिष्ठापयेत्' । श्राद्धकर्माणि सर्वमयुमासु संख्यासु प्रतिष्ठापयेत् । गन्धमालादि सकृद्देयं त्रिः पञ्चकृत्वो वेत्यादि ॥ १० ॥

नवावरान्भोजयेत् ॥ ११ ॥

नवप्रसङ्गः प्रकृतं निवर्तयति । तेनान्वष्टक्ये नवावरान्भोजयेन्नियमेन ॥ ११ ॥

अयुजो वा ॥ १२ ॥

अशक्तौ प्रागप्ययुजो भोजयेत्सप्त पञ्च श्रीनेकं-वा । सप्तपक्ष एकस्यैक इतर-
योद्वयद्वयः । पञ्चपक्ष एकस्य त्रय इतरयोरेकैकः । इदं चान्वष्टक्य एव ॥ १२ ॥

युग्मान्बुद्धिपूर्वेषु ॥ १३ ॥

पुंसवनसीमन्तोत्तयनचौलकर्मोपनयनविवाहा इति पञ्चाम्नाघेषादीनि च श्रौतानि
बुद्धिश्चाद्धस्य विषय इत्येके । अन्ये षोडश संस्काराः अथवाकर्मादयश्च श्रौतानि
चेत्याहुः । 'अनिष्ट्वा तु पितृन्श्राद्धे यौदिकं कर्म नाऽऽरभेत्' इति स्मृतेः ।
भाषीकूपतडागाराभाद्युद्यापनादि पूर्वश्राद्धस्य विषयः । उभयत्र युग्मान्भोजयेत् ॥ १३ ॥

अयुग्मानितरेषु ॥ १४ ॥

पूर्वद्युःप्रभृति वाग्य एकोद्दिष्ट इति चतुर्वर्त्यं विविधः । मासि मासि चेत्यत्रान्व-
ष्टक्यवत् । पार्वणे तु वक्ष्यते । एवमन्विष्टेष्वपि श्राद्धेषु श्राद्धपरिमाणमुक्तम् ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणमुपचारो यथैस्तिष्ठत्यर्थः ॥ १५ ॥ ख० ५ ॥

बुद्धिपूर्तेति शेषः । अत्र प्रदक्षिणमिति वचनादितरश्राद्धेषु प्रसव्यमुपचार

इति गम्यते । तिलकार्थं यथान्कुर्यात् । यज्ञोपवीतयुगमकर्मादीनामुपलक्षणमिदम् ॥ १९ ॥ ॥ १ ॥

रथमारोह्यन्नामा पाणिभ्यां चक्रे अमिमृशेत् । अहं ते पूर्व पा-
दावाञ्छभेद्वृहद्रथं तरे ते चक्रे ॥ १ ॥

इतिकारोऽध्याहार्यः । त्रयाणां वर्णानामिदं समानं भवति । रथो नाम बहुयुगो
मण्डलाकृतिः । यदा रथमारोहति गमनार्थं ततः पूर्वपक्षे चक्रे पाणिभ्यां नाना अमि-
मृशेन्मन्त्रेण । नानाग्रहणं युगपदेव दक्षिणेन दक्षिणं सत्येन संध्यामिमृशेन्न पर्या-
येनेत्येवमर्थम् । दूरदेशगमने स्वाद्य एवाऽऽरोहणेऽयं विधिर्नवर्षप्राष्ठेप्वारो-
हणेषु ॥ १ ॥

वामदक्ष्यमस इत्यस्याधिष्ठाने ॥ २ ॥

अमिमृशेदिति वर्तते । पाणिभ्यां युगपच्चक्रनामी अमिमृशेन्मन्त्रेण ॥ २ ॥

दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत् । वायोष्टा वीर्येणाऽऽरोहामीन्द्रस्यौज-
साऽऽधिपत्येनेति ॥ ३ ॥

दक्षिणः पादः पूर्वो यतोऽतो तथोक्तौ । एवंभूताभ्यामारोहेन्मन्त्रेण ॥ ३ ॥

रथमीन्संमृशेदरश्मिकान्वा दण्डेन । ब्रह्मणो वस्तेजसा संगृह्णामि
सत्येन ॥ संगृह्णामीति ॥ ४ ॥

रथमयः प्रग्रहास्तान्मृशेत् । अथ यद्यश्वा अरश्मिकाः स्युस्तानेव दण्डेन मृशेत् ।
मन्त्रस्तूपमन्त्र समान एव । बहुवचनाद्बहुयुगो रथोऽत्राभिषेत् इति गम्यते ॥ ४ ॥

अग्निमवर्तमानेषु जपेत् । सहस्रसन्निं वाजमभिवर्षस्व रथदेव
मबह वनस्पते वीद्वज्ज्जो हि भूया इति ॥ ५ ॥

चक्षुदोऽध्याहार्यः । सारथिना नोदिता अश्वा यदेष्टां दिशमभिगच्छन्ति तदा
'सहस्रसन्निं' 'वनस्पते' इत्यृचं(चौ) जपेत् । एतावदथारोहणम् ॥ ५ ॥

एतयाऽन्यान्यपि वानस्पत्यानि ॥ ६ ॥

अमिमृशेदिति शेषः । अन्यान्यपि शकटप्रभृतीनि वानस्पत्यान्यारोक्ष्यन्नेतया
तान्यमिमृशेत् । एतयेत्यास्मिन्नन्त्यान्यपीत्याद्युत्तरसूत्रस्यैव शेषः स्यात् ।
तस्माद्योगविभागार्थमेतयेति वचनम् ॥ ६ ॥

स्विरौ गावौ भवतां वीळु रस इति रथाङ्गमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

यद्यदङ्गमस्यामृचि दृष्टं तत्तदमिमृशेत् । गावौ । अक्षं, ईषा, युगं चेत्यर्षः । इदं
चाभिमर्शनं शकटादिषु । न रथे । गावाविति विज्ञातम् । न हि रथस्य गीयुक्तत्वं
द्विगीयुक्तत्वं च संभवति । तस्य बहुयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च ॥ ७ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं घामनेहसमिति नावम् ॥ ८ ॥

आरोहेदिति शेषः । आरुहेमेति मन्त्रलिङ्गात् । यदा यदा च नावमारोहस्युद्-
कतरणार्थं तदा तदैतयाऽऽरोहेत् ॥ ८ ॥

नवरथेन यशस्विनं वृक्षं हृदं वाऽविदासिनं प्रदक्षिणं कृत्वा
फलवतीः शाखा आहरेत् ॥ ९ ॥

नवरथेन यदा गच्छति तदाऽयं विशेषः । वानस्पत्यजपान्तं कृत्वेदमपि कुर्यात् ।
नवोऽनुपभुक्तः । यशस्वी यशसा युक्तः । अविदास्यशोष्यः । आम्रजम्बादिशाखा
आहरेत् ॥ ९ ॥

अन्यद्वा कौटुम्बम् ॥ १० ॥

अन्यद्वा कुटुम्बोपयोगि द्रव्यमाहरेत् । आहृत्य ततः ॥ १० ॥

संसदमुपयायात् ॥ ११ ॥

गृहसमीपमागच्छेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्माकमुत्तमं कृषीत्यादिव्यमीसमाणो जपित्वाऽवरोहेत् ॥ १२ ॥

जपित्वा नवरथादवरोहेत् ॥ १२ ॥

ऋषभं मा समानानामित्यधिक्रामन् ॥ १३ ॥

एतत्सूक्तं गृहं प्रतिपद्यमानो जपेत् ॥ १३ ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्टा इत्यस्त्वं यात्पादित्ये ॥ १४ ॥

जपेदिति शेषः । तमिमेवाहनि ॥ १४ ॥

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरिति व्युष्टायाम् ॥ १५ ख० ॥ ६ ॥

जपेत् । प्रीण्येतानि प्रतीकानि । मन्त्रसंज्ञकानि । तस्मादुपाशु स्युः । एतावान-
वरथे विशेषः ॥ १५ ॥ ६ ॥

अथातो वास्तुपरीक्षा ॥ १ ॥

उच्यत इति शेषः । उक्तोऽर्थः । अत शब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्गृहनिमित्ते समु-
द्विवृद्धी भवतस्तस्माद्वास्तुपरीक्षोच्यत इति । यद्येवं काम्यकर्माण्यनर्थकानि । न ।
एतदेवं न्यायविदः परिहरन्ति 'तत्रैव हि कारणं शब्दश्चेति' ॥ १ ॥

एवंलक्षणयुक्ते देशे वास्तु कार्यमित्याह—

अनूस्वरमविवादिष्णु भूम ॥ २ ॥

भूमशब्दो भूमिवाचकः । यथा 'यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूम' इति । यत्र
विवादो नास्ति तदविवादिष्णु ॥ २ ॥

औषधिवनस्पतिष्वत् ॥ ३ ॥

मनुष्यो वकारश्छान्दसः । एवंविधं यद्भूम तत्र वास्तु कार्यम् ॥ ३ ॥

यस्मिन्कुश्वीरिणं प्रभूतम् ॥ ४ ॥

तत्र कार्यम् ॥ ४ ॥

कण्टकिक्षीरिणस्तु समूहान्परिखायोद्वासयेदपामार्गः शाकस्ति-
स्वकः परिव्याध इति चैतानि ॥ ५ ॥

समूहान्परिखायोद्वासयेदिति वर्तते । अपामार्गादीनां पुंश्छिन्नादेतानिति वक्तव्यं
एतानीति नपुंसकवचनमन्यान्यप्येवंप्रकाराणि वास्तुविद्यायां निषिद्धान्युद्वासयानीत्येव-
मर्थम् ॥ ५ ॥

यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः

स्पन्देरक्षप्रवदत्यस्तत्सर्वं समृद्धम् ॥ ६ ॥

यस्मिन्देश आपः सर्वाभ्यो दिग्भ्य आगत्य मध्यं प्राप्य ततः प्रदक्षिणं शयनीयं
परीत्य प्राङ्मुखो गच्छेयुः । अप्रवदत्य. । नलोपः छान्दसः । अशब्दवत्
इत्यर्थः । एतल्लक्षणयुक्तं वास्तु विद्यावृत्तघनघान्यादिभिः सर्वैः समृद्धं भवति । एवं
ब्रुवतेतत्प्रदर्शितं भवति । सर्वत उच्छ्रिता मध्यतो निम्नाभीषच्च प्राक्प्रवणा भूमिं
कृत्वा गृहं कुर्यात् । तत्र प्राच्यां दिशि गृहिण शयनीयं गृहं कुर्यात् । शयनपिगृ-
हस्योत्तरतोऽपि शनैः प्रदक्षिणं निर्गमनार्थं स्पन्दनिक कुर्यादिति ॥ ६ ॥

समवस्रवे भक्तशरण कारयेत् ॥ ७ ॥

येन पथाऽऽपो निर्गच्छन्ति स देशः समवस्रव । प्राच्या दिशीत्यर्थः । तत्र
महानसं कारयेच्छयनीयस्योत्तरतः ॥ ७ ॥

ननु शास्त्रान्तरे प्राग्दक्षिणस्या दिशि भक्तशरणं दृष्टमतः कथं प्राच्यां दिशीत्या-
शङ्क्य प्रकृतस्य स्तुतिमाह—

बह्वर्शं ह भवति ॥ ८ ॥

नद्विमद्भवतीत्यर्थः । तस्मादत्रैव कार्यम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाप्रवणे सर्वा मापयेत्साऽद्युता ह भवति ॥ ९ ॥

यत्र गृही श्वैरमास्ते स्वजनेराग-तुभिश्च सह सा समा । ता दक्षिणाप्रवणे कुर्या-
दुदीच्यां दिशीत्यर्थः । तत्र कृतोऽद्युता द्यूतवर्जिता भवति ॥ ९ ॥

दोषाश्च सन्तीत्याह—

युवानस्तस्यां किववाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति ॥ १० ॥

अत्र कृता वेद्युवान एव सन्तः प्रमायुका भवन्ति । अस्वायुषो म्रियन्त इत्यर्थः ।

फलहमियाश्च कितवाश्च भवन्ति । ननु द्यूतवर्जितत्वात्कथं कितवा इति । उच्यते ।
कितवा इति दम्भिन इत्यर्थः । तस्मात्तत्र न कार्या । शास्त्रान्तरेऽविहितत्वादनुद्य
प्रतिषिद्धवान् ॥ १० ॥

क तर्हि कार्येत्याह—

यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्सा स्वस्वयन्यधूता च ॥ ११ ॥ ख० ७ ॥

यस्मिन्देशे सर्वाभ्यो दिग्भ्य आप आगच्छन्ति तत्र कार्या समा, गृहमध्य
इत्यर्थः । सा शुभकर्यधूता च भवति ॥ ११ ॥ ७ ॥

अथैतैर्वास्तु परीक्षेत ॥ १ ॥

पूर्वैरुल्लेख्यसंभवे वधमुत्तरेषा बलीयस्तं स्यादित्येवमर्थोऽयच्छब्दः । अथ विशि-
ष्टान्येतान्तीति । वास्तुग्रहणं समाधिकारानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जानुमात्रं गर्तं स्वात्वा तैरेव पांसुभिः प्रतिपूरयेत् ॥ २ ॥

गर्तो नामावटः । तैरेव तत उद्धृतैरेव ॥ २ ॥

अधिके प्रशस्तं समे चार्धं न्यूनं गार्हितम् ॥ ३ ॥

पूरिते गर्ताधिके पासुराशौ प्रशस्तं वास्तु भवति । तेन समे वृत्तिमद्भवति ।
तस्मान्न्यूनं गार्हितं कुत्सितं भवति । तस्मात्तत्र न कार्यम् ॥ ३ ॥

अस्तमितेऽपि सुपूर्णं परिवासयेत् ॥ ४ ॥

अस्तमिते तमेव गर्तमग्निः पूरयित्वा तं राशिं परिवासयेत् । ततो व्युष्टाया
निरीक्षेत ॥ ४ ॥

सोदके प्रशस्तमात्रे वार्तं शुष्के गार्हितम् ॥ ५ ॥

पूर्वेण वृत्त्यम् ॥ ५ ॥

श्वेतं मधुरास्वादं सिकतोत्तरं ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥

सिकतोत्तरं सिकताबहुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

लोहितं सन्निवस्य ॥ ७ ॥

मधुरास्वादं सिकतोत्तरमिति वर्तते ॥ ७ ॥

पीतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥

अत्रापि द्वयं वर्तते । श्वेतं लोहितं पीतमिति त्रयो वर्णाश्रयाणां वर्णानां विशेषाः ।
अन्यत्सर्वं समानम् ॥ ८ ॥

तत्सहस्रसीतं कृत्वा ययादिवसमचतुरस्रं मापयेत् ॥ ९ ॥

एवं परीक्षितं वास्तु बहुसीतं कुर्यात् । बहुशः सीतया कर्षयेदित्यर्थः । ततः सर्वासु दिक्षु समचतुरस्रं स्पण्डिलं कुर्यात् । चतुरस्रं चतुःष्कोणं मापयेत्कुर्यात् । सहस्रशब्दोऽत्र बहुवाची ॥ ९ ॥

आयतचतुरस्रं वा ॥ १० ॥

प्रागार्यतं चतुरस्रं वा कुर्यात् । आयतं दीर्घम् । तत्रैवं क्रमः—परित्याघ इति चैतानीत्यन्तां माहवास्तुपरीक्षां कृत्वा तत आन्तरीं परीक्षामयेतैर्वास्तु परीक्षेतेत्याचार्यतं चतुरस्रं वेत्यन्तां कृत्वा यत्र सर्वत्राऽऽपो मध्यं समेत्येत्यादि विज्ञेयम् । ततो वक्ष्यमाणं प्रोक्षणं कुर्यात् ॥ १० ॥

तच्छभीशाखयोदुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्प्रोक्षति ॥ ११ ॥

‘शं न इन्द्राग्नी’ इति सूक्तं शन्तातीयेमिति प्रसिद्धम् । तेन सूक्तेन त्रिः परिव्रजन्प्रोक्षति । सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्मारम्भः । सिद्धं हि करणं भवति नासिद्धम् । ‘परशुना छिनत्तीति परशुवत् । मन्त्रावृत्तिरक्षा । ‘मन्त्रान्ते व्रजनारम्भः प्राचीपारम्भ पथेति’ इति ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया । आपो हि घ्रा मयोभुव इति सूचेन ॥ १२ ॥

त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्प्रोक्षति । अत्रापि धारावृत्तिस्तृषावृत्तिश्च । व्रजनगुणत्वात् ॥ १२ ॥

वंशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥ १३ ॥

यावन्तस्तत्र वंशाः संभवन्ति तत्र द्वयोर्द्वयोर्विशयोरन्तरेषु कुड्यादिभिः पृथक्कृत्वा पवरकादिशरणानि कारयेत् । शरणान्यवशान्तगृहाणि ॥ १३ ॥

गतेष्ववकां शीपाळमित्थवचापयेन्नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते ॥ १४ ॥

सर्वासां स्थूणानां गतेष्ववकां शीपाळं चावदध्यात् । एवं कृते नास्याग्निर्दाहुको भवतीति श्रूयते ॥ १४ ॥

मध्यमस्थूणाया गतेऽवघाय मांग्रोदगग्रान्कुशानास्तीर्य ब्रीहिपवमतीरप आसेचयेत् । अच्युताय मौमाय स्वाहेति ॥ १५ ॥

अस्या गतेऽयं विशेषः । अवकां शीपालं चावधाय कुशानास्तीर्थं पश्चादासिञ्चे-
न्मन्त्रेण । अवधायवचनमवकांशीपालयोरवधानप्राप्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

अथेनामुच्छ्रियमाणामनुमन्त्रयेतेहैव तिष्ठ निमिता तिलिवलास्ता-
मिरावतीं मध्ये पोपस्य तिष्ठन्तीम् । आ त्वा मापन्नघायव
आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायता सह । आ त्वा परि-
श्रितः कुम्भ आ दध्ना कलशैरयन्निति ॥ १६ ॥ ख० ८ ॥

मध्यमस्थूणा गते आधीयमानामनुमन्त्रयेत मन्त्राम्बाम् ॥ १६ ॥ ८ ॥

वंशमाधीयमानम् ॥ १ ॥

अनुमन्त्रयेतेति वर्तते ॥ १ ॥

ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयुः प्रवरं दधाना
इति ॥ २ ॥

अनेन मध्यमस्थूणाया उपर्याधीयमानं वंशमनुमन्त्रयेत । अन्ये तु प्रतिवंशमावृ-
त्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

सदूर्वासु चतसृषु शिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयेत्पृथिव्या अधि
संभवेति ॥ ३ ॥

चतस्रः शिलाः स्थापयित्वा तासु दूर्वा निधाय ततो मणिकं प्रतिष्ठापयेन्मन्त्रेण ।
मणिको नाम जलधारणार्थो माण्डविशेषः ॥ ३ ॥

अरङ्गरो वावदीति त्रेधा वदो वरत्रया । इरामु ह मशंसत्पनि-
रामपवाधतामिति वा ॥ ४ ॥

अनया वा प्रतिष्ठापयेत् ॥ ४ ॥

अथारिमन्त्रप आसेचयेत् । ऐसु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन्स्थाने
तिष्ठतु मोदमानः । इरा वहन्तो घृतमुत्समाणा मित्रेण साकं सह
संविशन्तिवति ॥ ५ ॥

अथ मणिकेऽपो निषिञ्चति पूरणार्थं मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अथैनच्छमयति ॥ ६ ॥

एतद्वास्तुशान्तिं करोति ॥ ६ ॥

पथम् । इत्यमित्याह—

श्रीहिरण्यमयीभिरज्जिह्विरण्यमवधाय श्रुन्वासीयेन भिः मदसिणं
परिमनन्भोसति ॥ ७ ॥

अप्सु हिरण्यमवधाय ताभिः प्रोसति ॥ ७ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया-आपो हि ध्या मयोभुव इति
तृचेन ॥ ८ ॥

उक्तार्थे द्वे सूत्रे ॥ ८ ॥

मध्वेऽगारस्य स्यालीपाकं श्रपयित्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्य-
स्मानिति चक्षुःसृभिः प्रत्यृचं हुत्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोज-
यित्वा शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयीव ॥ ९ ॥ ख० ९ ॥

श्रपयित्वेति वचनमस्मात्स्यालीपाकात्प्रागस्मिन्गृहे पाकान्तरं न श्रपयितव्यमि-
त्येवमर्थम् । युक्तवतो ब्राह्मणान् 'शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति भवन्तो ब्रुव-
न्त्विति' वाचयीव । ते च तं 'शिवं वास्तु शिवं वास्तु' इति प्रत्युचुः । उक्ता-
र्थमन्यत् ॥ ९ ॥ ९ ॥

उक्तं गृहप्रपदनम् ॥ १ ॥

यदुक्तं गृहप्रपदनं 'प्रपथेत गृहानहं सुमनसः' (अ० २ । १) इत्यादि तदि-
दानीमिहापि कार्यमित्यर्थः । अन्ये तु प्राहुः । यदुक्तं मणिकप्रतिष्ठापनादि शिवं
वास्त्वित्यन्तं तद्गृहप्रपदनसंज्ञं भवति । किं सिद्धं भवति । मणिकस्थापनात्प्रागेव
जीनानि स्थापयित्वा तूर्णानि प्रविशेदिति । अपि च-शास्त्रान्तरेण संस्कृतं विशीर्णं
वा पुराणं गृहं संस्कृत्य प्रविशतो मणिकप्रतिष्ठापनादि सिध्यति ॥ १ ॥

जीनवतो गृहान्प्रपथेत ॥ २ ॥

गृहानिति बहुवचनमात्रं इतिवत् । जीनवतः प्रपथेतेत्येतावतैव सिद्धे गृहानिति
वचनं यत्र गृहे प्रविशति शास्त्रान्तरसंस्कृतं विशीर्णं वा संस्कृत्य तत्राप्येवं प्रविशे-
दिति । मणिकादिजीनवत्प्रपदनान्तं तत्रापि कुर्यादित्यर्थः । तेन पूर्वस्याहुवाऽपि
साध्या ॥ २ ॥

क्षेत्र प्रकर्षयेदुत्तरैः मोष्ठपदैः फल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥ ३ ॥

फल्गुनीभिरित्यत्राप्युत्तराभिरित्येवं संबध्यते । तेन त्रीणि नक्षत्राणि । नित्य-
कर्मणां द्रव्यसाधकत्वाद्द्रव्यार्थं क्षेत्रं प्रकर्षयेत् । निचप्रयोगः स्वयं कृपिनिवृत्त्यर्थः ।
तथा चानादि गौतमः 'कृषिर्वाणिज्ये वा स्वयंकृते' इति । मरुरपि—'ऋता-
मृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा' (अ० ४ । ४) इति । 'प्रमृते कर्षणं
मृतम्' (अ० ४ । ५) इति । अक्षसूक्ते चैयमेव वृत्तिरुक्ता 'असौर्मा दीव्य कृपि-
मिच्छपस्व' इति । प्रतिग्रहादयश्चापत्कल्पाः । त्रिषु नक्षत्रेषु कृपिं प्रारमेत ॥ ३ ॥

इदं च प्रारम्भादिवत्ते कुर्यादित्याह—

क्षेत्रस्यानु वा तं क्षेत्रस्य पदिना चयमिति प्रत्यृचं जुहुवाज्ज-

पेद्वा ॥ ४ ॥

क्षेत्रस्यानु वा तं देशं गत्वा तत्रोपलेपनादि कृत्वा जुहुयात् । जपेद्वेदं सूक्तं
तत्रस्थ एव । पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात्सूक्तग्रहणम् । प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् ॥४॥

गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत्त मयोभूर्वातो अभिवातूस्ता इति
द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥

मक्षणार्धमरण्यं प्रति गच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहरात्मन्या अन्वा वा । न
नियमः ॥ ६ ॥

आयतीः । यासामुचश्चतुर्विधं मधोः पूर्णं घृतस्य च । ता नः
सन्तु पयस्वशीर्षह्नीर्गोष्ठे घृताचयः । उप मैतु मयोभुव ऊर्ध्वं
चौजश्च बिभ्रतीः । दुहाना असितं पयो मयि गोष्ठे निविशध्वं
यथा भवाम्युत्तमो या देवेषु तन्वमेरयन्तेति च सूक्तशेषम् ॥५॥

मक्षयित्वा ग्रामं प्रत्यागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहरात्मन्या सामित्युग्म्या सूक्तशेषेण
च ॥ ६ ॥

आगावीयमेके ॥ ७ ॥

आयतीनामनुमन्त्रणे ' आ गावो अगन् ' इत्येतत्सूक्तमेक इच्छन्ति । पूर्वाताम-
नेन वाचः ॥ ७ ॥

गणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनां भूवाः स्य प्रशस्ता स्य शोभनाः
मियाः मियो वो भूपासं शं मयि जानीध्वं शं मयि जानीध्वम्
॥ ८ ॥ ख० १० ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आसां गवामगुरुगवीनां संधानुपतिष्ठेताहरहर्भूताः स्पेति- । गुरोर्गावस्तासु
तिष्ठन्ति चेन्नोपतिष्ठेत् । सर्वत्र स्थित्वैवोपस्थेयम् । नोपविश्य । तथा चोक्तम्—
' उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्नानसंयुतम् ' इति । शं मयि जानीध्वमिति सक्त-
देव वक्तव्यम् । अध्यायपरिसमाप्तिस्तर्णार्थं हि द्विवचनम् ॥ ८ ॥ १० ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ॐ अथातः पञ्चपक्षाः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । अतःशत्रो हेत्वर्थः । यस्मादेतैर्बहतो निधेयसस्यावाप्तिस्तस्मा-
त्पञ्चपक्षा नाम यदा वक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

इमे त इत्याह—

देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ २ ॥

॥ २ ॥

तेषां स्वरूपमाह—

तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्वह्निं करोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत्स्वाध्यायमधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ ३ ॥

वैश्वदेवे अग्नौ यज्ञा उक्तास्तत्र यदग्नौ जुहोति दशाऽऽहुतीः स देवयज्ञः । यद्वह्निं करोति 'अप बलिहरणम्' (गृ० १ । २ । ३) इति स भूतयज्ञः । यत्पितृभ्यो ददाति 'स्वधा पितृभ्यः' (गृ० १ । २ । ११) इति स पितृयज्ञः । यत्स्वाध्यायमधीयते 'अथ स्वाध्यायविधिः' (गृ० ३ । २ । १) इत्यनेन विधानेन ॥ ब्रह्मयज्ञः । यन्मनुष्येभ्यो ददाति 'ततोऽतिथीन्भोजयेत्' इति स्मृतिविधानेन स मनुष्ययज्ञः । अपूर्वाणां विधाने सति तद्यदग्नौ जुहोतीति सिद्धवदुपदेशो नोपपद्येत । अग्नौ जुहुयादित्येवावश्यम् । अथ शास्त्रान्तरसिद्धानामनुवादस्तर्ह्यथ स्वाध्यायविधिरिति ब्रह्मयज्ञविधानमपार्थक्यं स्यात् । तस्यापि तत्र सिद्धत्वात् । अथ—इष्टतन्त्रपरिग्रहार्थो ब्रह्मयज्ञस्योपदेशः । न तद्युक्तम् । तन्त्रभेदस्यासिद्धत्वात् । पञ्चयज्ञानां हि तैत्तिरीयारण्यकं मूलम् । 'पञ्च वा एते महायज्ञाः' इत्यादि । तन्मूलत्वे च सति कथं तन्त्रभेदसंभवः । तस्माद्वैश्वदेवादय एव पञ्चयज्ञा इति सिद्धम् । मनुनाऽप्येवमेवोक्तं पितृयज्ञवर्जम् । पितृयज्ञं स्वभ्यथोक्तवान् । 'एकमप्याद्योद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके । न वैवात्राऽऽशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमज्जाघेनोदकेन वा । पयोमूत्रफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्' (मनु० ३ । ८२-८३) इति ॥ ३ ॥

तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्यात् ॥ ४ ॥ ख० १ ॥

अस्येदं प्रयोजनम् । योजनाथोत्पाकात्प्रवृत्तिर्वैश्वदेवस्येत्युक्तम् । यस्याग्नौ न क्रियते न तद्भोक्तव्यमिति निषेधात् । अत एव चान्नसंस्कारार्थम् । तत्र यदा परान्नं मुह्यत उपवसति वा तदा संस्कार्यस्य पाकस्याभावात्संस्कारकर्मणोऽप्यभावात् स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । तेन पञ्चयज्ञार्थं सर्वथा पक्तव्यमेवेति सिद्धम् । अनेनाभ्युपायेन वैश्वदेवमपूर्वार्थमपीति साधितं भवति । अपि च सर्वथा पाकासंभवे पुण्यैः फलैरग्निर्वा कुर्यादित्येवमर्थं च । उक्तं च 'आपन्न(त्र)मपि दातव्यम् । आकाष्ठ-

मपि जुहुयात् । आश्वत्थमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् ' इति । ' न चेदुत्पद्यतेऽन्नं तु अग्नि-
रेनान्समापयेत् ' इति च । अकरणे प्रायश्चित्तार्थं च । उक्तं च बौधायनेन—
' एतेभ्यः पञ्चयज्ञेभ्यो यथेकोऽपि तु हीयते । मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं
विधीयते ॥ अहं वाऽपि अहं वाऽपि प्रमादादकृतेषु तु । तिस्रस्तन्नुमतीर्हुत्वा
चतस्रो वारुणीर्जेपत् ॥ दशाहं द्वादशाहं वा विनिवृतेषु सर्वतः । चतस्रो वारुणी-
र्हुत्वा कार्यस्तन्नुमतश्चरुः ॥ ' इति । केचिदाशौचदिवसेष्वपि वैश्वदेवं कार्यमित्येव-
मर्थमिति व्याचख्युः । तदयुक्तम् । ' पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतजन्मनोः '
इति निषेधात् ॥ ४ ॥ १ ॥

अथ स्वाध्यायविधिः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । विधिग्रहणं विधिरेव वक्ष्यते न क्रम इत्येवमर्थम् । तेन वैश्वदेवस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाद्वाऽध्येतव्यं न क्रमनियम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

प्राग्बोद्ध्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्नुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्या-
चम्याह्निजवासा दर्माणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख
उपविश्योपस्यं कृत्वा दक्षिणोत्तरो पाणी संधाय पवित्रवन्तौ
विज्ञायतेऽप्यां वा एष ओपधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव सद्भक्ष
करोति । घ्राणापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा
वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम् ॥ २ ॥

प्राग्बोद्धव्यमन्यस्यां वाऽभिन्दितायां दिशि कार्यमित्येवमर्थम् । बाहिरसंभवे ग्रामेऽ-
ध्येतव्यमित्येवमर्थं च । तथा च श्रुतिः—' ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत ' इति ।
आप्नुयेति । स्नात्वेत्यर्थः । आप इति वचनमपोऽवगाह्य स्नात्वादित्येवमर्थम् । शुचौ
देशे इति वचनं शुचौ देशे यत्र काप्यधीयीत न त्तरनियम इत्येवमर्थम् । यज्ञोपवीतिग्रहणं
नियमेनात्र यज्ञोपवीतीत्यादित्येवमर्थम् । तेन दहनकर्मणि प्राचीनावीतिरित्वं सिद्धम् ।
आचम्येति वचनं कर्माह्नाचमनविधानार्थम् । अह्निजवासा इति । अनार्द्रवासा भवेत् ।
ततः प्राक्कूलानां दर्माणां महदुपस्तीर्य तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्यं कृत्वा दक्षिणोत्तरो
पाणी पवित्रवन्तौ संधायेति । महतिः । महित्यर्थः । प्राक्कूलानाम् । प्रागमाणा-
मित्यर्थः । प्राङ्मुख इति वचनं नियमेनात्र प्राङ्मुखः स्यादित्येवमर्थम् । तेना-
न्यत्र कश्चिदुदङ्मुखताऽपि सिद्धा । दक्षिणोत्तरोपस्यं कुर्यात् । अपेतृकत्वात् ।
दक्षिण उत्तरो ययोः पाण्योस्ती दक्षिणोत्तरो पाणी । पवित्रे व्याख्याते । सभ्यं पाणिं
प्रागदगृष्टिमुत्तानं विधाय तस्मिन्प्रागमे पवित्रे निधाय दक्षिणं पाणिं न्यधं प्रागद-

गुलिं तेन संदध्यादित्यर्थः । विज्ञायते श्रूयत इत्यर्थः । श्रुत्याकर्षः सर्वमिदं गृह्य-
शास्त्रं श्रुतिमूलमिति दर्शयितुम् । द्यावापृथिव्योः संविधीक्षमाणो नोर्ध्वमधस्तिर्यग्भेदे-
तेत्यर्थः । संमील्य वाऽसिणी । अन्येन वा येन प्रकारेणाऽऽत्मानं समाहितमनसं
मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत । न संवीक्षणसंमीलननियमः । स्वाध्यायवचनं सावित्र्या
अपि स्वाध्यायधर्मसिद्धचर्यम् । तेन 'सावित्रीमन्वाह' (गृ० ३ । २ । ४)
इति सावित्र्या अनुवचने सत्यपि सामिधेनीधर्मः, ऐकश्रुत्यं, अगन्ते च प्रणवो न
भवतीति सिद्धम् ॥ २ ॥

ॐ पूर्वा + उवाह्वीः ॥ १ ॥

प्रणवमादौ सकृदुक्त्वा ततस्तिष्ठो व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात् । प्रतिव्याहृति प्रणव-
शङ्का नैव कार्या । सकृत्कृतेनैव प्रणवेन ॐ पूर्वैस्त्वसिद्धैः । यथा 'अध्वर्युमुखाः'
(श्रौ० १ । २) । (श्रौ० ८ । १६) इत्यत्रैकेनैवाध्वर्युणा सर्वेऽ-
ध्वर्युमुखा भवन्ति । तद्वदत्रापि । पृथक्स्वरूपायां प्रमाणाभावाच्च । ननु चतसृणां
सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । सत्यं कृता । होमे सु सा । न सर्वत्र । तेनात्र तिस्र
एवेति सिद्धम् । 'भूर्भुवः स्वरित्येता वाव व्याहृतयः' इति श्रुतिः । अपि च
तैत्तिरीयश्रुतिरेषां मूलमियुक्तम् । तत्र चैवं श्रूयते—'ओमिति प्रतिपद्य भूर्भुवः
सुवरित्याह । सावित्री गायत्री त्रिरन्वाह । पच्छोऽर्धर्बशोऽनवानम् । स्वाध्याय-
मधीयीत । नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह' इति । तस्माद्यदुक्तं तत्स-
म्यक् ॥ ३ ॥

सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्बशः सर्वाभिति तृतीयम् ॥ ४ ॥ ख० २ ॥

सर्वाभिति । अनवानमित्यर्थः । तृतीयवचनमुपकरणेऽपि पच्छोऽर्धर्बशोऽनवान-
मित्येवं ब्रूयादित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यज्ञं च सायान्धयर्वाङ्गिरसो
ब्राह्मणानि करुणान्गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वेण संनघार्थः । तेन प्रणवादित्रयं स्वाध्यायस्याङ्गमिति सिद्धम् ।
स्वाध्यायवचनमृगीदिरेव स्वाध्यायो न प्रणवादित्रयमित्येवमर्थम् । तेनर्चमपि ब्रह्मयज्ञं
कुर्यादित्यास्मिन्भक्षे सावित्रीपर्यन्तमुक्त्वा, ऋचमधीयीत । ततो नम इत्येतया परि-
दध्यात् । तेन प्रणवादित्रयस्य परिधानीयायाश्च नित्यत्वं साधितं भवति । अधीयीतेति

+ व्याहृतय इति वैदिकानां पाठः ।

वचनमवाहाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनानुप्रवचनघर्षो न भवति । सूत्राण्येव कल्पा
इत्युच्यन्ते । नन्वनित्यानां सूत्राणां नित्यश्रुत्योपदेशो न घटते । नन्वनित्यस्य पशोः
पशुना यजेतेति विधिर्न घटते । अथ तत्राऽऽकृतोर्नित्यत्वादुपपद्यते । तदत्राप्यविशिष्टम् ।
सर्वकरूपेषु करूपत्वे नामानुवृत्तं नित्यमस्ति । गाथा नाम ऋग्विशेषा इन्द्रगाथादयः ।
'यदिन्द्रो दाशराज्ञे' इति इन्द्रगाथाः पञ्चर्चः । नाराशंसस्यश्च ऋच एव 'इदं
जना उपश्रुत' इत्यादयः । ऋक्त्वादेव सिद्धे पुनर्वचनं फलविशेषसिद्धयर्थम् ।
इतिहासं मारतमाहुः । यत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम् ।
अनित्यचोद्यं पूर्ववत् ॥ १ ॥

यहचोऽधीते पयमाहुतिभिरेव सदेवतास्त्वर्पयति यद्यजुंषि घृता-
हुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यदयर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभि-
र्यद्वाह्नयानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृता-
हुतिभिः ॥ २ ॥

इह हि द्रव्योत्सर्गनिमित्तं फलं दृष्टम् । अतः स्वाध्यायमात्रेणापि फलमस्तीति
श्रुतिमुपन्यस्यति ॥ २ ॥

ब्रह्मपक्षाध्ययनेन देवतास्तृप्यन्तीत्युक्तम् । पितरश्च तृप्यन्तीत्याह—

यहचोऽधीते पयसाः कुल्या अस्य पितृन्स्वधा उपस्रंन्वि यद्य-
जुंषि घृतस्य कुल्या यत्सामानि मध्वः कुल्या यदयर्वाङ्गिरसः
सोमस्य कुल्या यद्वाह्नयानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहास-
पुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः ॥ ३ ॥

स्वधेति पितृणामन्नमुच्यते । पयसो नद्यः स्वधामृताः पितृनुपतिष्ठन्तीत्यर्थः । एवमु-
चरत्रापि नेयम् ॥ ३ ॥

ऋगादिदशकमध्येतव्यामित्युक्तम् । तत्र नियमेन दशानामध्ययने प्राप्त इदमुच्यते—

स यावन्मन्येत तावदधीत्येतया परिदधाति । नमो ब्रह्मणे नमो
अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो
वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ४ ॥ ख० ३ ॥

स यावत्कालमेकाग्रमनसमात्मानं मन्येत तावत्कालमेवाधीयीत न दशाप्यध्येतव्या
इति नियमः । सर्वथा समाहितमनसैवाध्येतव्यम् । नेयत्तानियम इत्यर्थः । एतये-
तिवचनं सदैतया परिदध्यादित्येवमर्थम् । तेनास्यापि नित्यत्वं सिद्धम् । एषां च
त्रिर्वाच्या । प्रथमायां दृष्टत्वाच्छ्रुतिदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ ३ ॥

देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि च्छन्दा-
स्सोकारो वषट्कारो व्याहनयः सावित्री यज्ञा यावापृथिवी
अन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः
क्षेत्रीपथिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या
विमा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि ॥ १ ॥

परिधानानन्तरमेता देवतास्तर्पयत्युदकेन । तर्पणे तस्य प्रसिद्धत्वात् । प्रजाप-
तिरित्यारम्भ एकोनविंशद्वाक्येषु तृप्यतु तृप्यतां तृप्यन्त्विति यथार्थमुक्त्वा तर्प-
येत् । एवमन्तानीति पृथङ्मन्त्र एव ॥ १ ॥

अथ ऋषयः शतर्चिमो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदे-
वोऽग्निर्भरद्वाजो वसिष्ठः मगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महा-
सूक्ता इति ॥ २ ॥

अनन्तरं शतर्चिप्रभृतीन्द्रादशर्चास्तर्पयति । प्रत्यृपिवाक्यभेदः पूर्ववत् । ऋषि-
प्रहणं निर्देष्टव्यमर्थम् । 'यज्ञोर्वीतशौचे च' (ओ० १ । १ । १०) इत्य-
नेन निर्वर्तितत्वात् । तीर्थविशेषस्तु स्मृतिर एव सिद्धः ॥ २ ॥

प्राचीनार्वाची ॥ ३ ॥

प्राचीनार्वाची भूत्वा वक्ष्यज्ञाणांस्तर्पयति । अयमपि प्रतिप्रसव एव ॥ ३ ॥

सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या
जानन्तिषाहविगार्यगीतमशकल्यवाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया ग-
नीवाचक्रुर्वा बहवाप्रावीयेयी सुकभाभैवेयी कहोळं कौपीतकं
महाकौपीतकं पैङ्गयं महापैङ्गयं सुगङ्गं सांख्यायनमैतरेयं महे-
तरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमोदवाहिं महौदवाहिं सौजामि
शौनकाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति ॥ ४ ॥

अथोविंशतिवाक्यानि । तत्र कहोळादिष्वर्थात्तर्पयामिशब्दः कार्यः । सर्वत्र
प्रतिवाक्यं तर्पणं कुर्यात् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ४ ॥

प्रतिपुरुषं पितृस्तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्दाति सा दासिणा ॥ ५ ॥

पितरं पितामहं प्रपितामहं च तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्दात्यतिभिभोजनमिक्षादा-
नादि सा ब्रह्मयज्ञस्य दासिणा भवति । यद्दातीति सिद्धवदुपदेशाज्जापूर्वे विधीयत इति
गम्यते । अपूर्वविधाने सति गृहानेत्य दद्यादित्यवश्यम् । सदसिणत्वं ब्रुवता सोमयागसाम्यं

प्रदर्शितं प्रशंसार्थम् । उत्तरत्र च 'मेघोहविर्धानम्' इत्यादि प्रशंसा श्रूयते । प्रति-
पुरुषवचनं पृथक्पृथक् तर्पयेन्न पितृस्तर्पयामीति सकृत्तर्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तोपवेशनासंभवेऽप्येवं वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति श्रुतिमेवाऽऽह—

अथापि विज्ञायते स यदि तिष्ठन्त्रजन्मासीनः शयानो वा यं
यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

'न शयानोऽधीतीत नाष्टम्याम्' इत्यादिनिषेधो नित्यस्वाध्यायस्यैव न ब्रह्मयज्ञ-
स्येति श्रुतिमेवाऽऽह—

विज्ञायते तस्य द्वावनध्यायौ यदाऽऽत्माऽशुचिर्यदेशः ॥ ७ ॥ ख० ४ ॥

तस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावेवानध्यायौ । यदाऽऽत्माऽशुचिः सूतकेन मृतकेन वा मला-
दिना वा । यदा च देशोऽशुचिरमेध्यादिना तत्रोभयत्रैवेत्यर्थः । कालस्त्वस्य श्रुतौ
श्रूयते—'मध्यंदिने प्रबलमधीतीत य एवं विद्वान्महारात्र उपस्युदिते च' इति
॥ ७ ॥ ४ ॥

अथातोऽध्यायोपाकरणम् ॥ १ ॥

अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम् ।
लुकोऽर्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्ब्रह्मयज्ञो नित्योऽतोऽध्यायोपाकरणं ब्रूम
इति ॥ १ ॥

तस्य कालमाह—

ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य ॥ २ ॥

ओषधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य श्रवणेन कर्तव्यम् । ओषधीनां प्रादु-
र्भावे इति वचनं यदा श्रावणे प्रादुर्भावो न स्यात्तदा माद्रपदे श्रवणेन कर्तव्यमित्ये-
वमर्थम् । वृष्ट्यपकर्षे कर्मापकर्षशङ्कैव नास्ति । यदा माद्रपदादुत्कर्षो भवति
तदाऽपि कर्मात्कर्षशङ्का नैव कार्या । वार्षिकमितिसमाख्याबलात् । वर्षासु क्रियत
इति वार्षिकम् । श्रावणमाद्रपदमासौ हि वर्षर्तुः । श्रावणे प्रादुर्भावमावे कर्मा-
करणशङ्काऽप्यनेनैव निरस्ता । श्रवणेनेति । श्रवणेन युक्ते काल इत्यर्थः । 'नस-
त्रेण युक्तः कालः' (पा० सू० ४ । २ । ३) इत्यनेनाण् । 'लुवविशेषे'
(पा० सू० ४ । २ । ४) इति तस्य लुप् । नसत्रे च लुपि' (पा० सू० २ ।
३ । ४९) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । नसत्रशब्देषु सर्वत्रैव योज्यम् ॥ २ ॥

पञ्चम्यां हस्तेन वा ॥ ३ ॥

अत्रापि श्रावणस्येति संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषाभावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च ।
श्रावणमासस्य पञ्चमी यदा हस्तेन गुज्यते तदा वेत्यर्थः । इति कालत्रयमुक्तम् ॥ १ ॥

आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात् । सावित्र्यै वज्रणे श्रद्धायै
मेघायै मज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमन्त्रये छन्दोभ्य ऋषिभ्य-
धेति ॥ ४ ॥

आज्यभागवचनं नित्यार्थम् । द्रव्यानादेशादेवाऽऽज्ये सिद्ध आज्याहुतिवचनमुत्सर्ज-
नेऽप्येता नवाऽऽज्येनैव जुहुयान्नात्रेनेत्येवमर्थम् । परिस्तरणविकल्पस्यासंभवात् ॥ ४ ॥

अथ दधिसक्तूञ्जुहोति ॥ ५ ॥

दधिमिश्रान्तकतूनित्यर्थः ॥ ५ ॥ -

मन्त्रानाह—

अग्निमीळे पुरोहितमित्येका ॥ ६ ॥

एकाग्रहणं कुपुम्भकादिष्वद्वयवचनित्यर्थम् ॥ ६ ॥

कुपुम्भकस्तदग्रवीदावदंस्त्वं शकुने मद्रपावद गृणाना जमद-
ग्निना घामं ते विश्वं भुवनमधिश्रितं गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सु-
श्रमि योनः स्वो अरणः मतिचक्ष्व विचक्ष्वाऽऽग्ने याहि मरुतस्त्रा-
यत्ते राजञ्छृतं हविरिति द्यूचाः ॥ ७ ॥

एते नव द्यूचाः ॥ ७ ॥

समानीव आकूतिरित्येका ॥ ८ ॥

एकाग्रहणं द्यूचानन्तरमियमेवैका न वक्ष्यमाणेत्येवमर्थम् ॥ ८ ॥

तच्छंयोरावृणीमह इत्येका ॥ ९ ॥

अत्र चैकाग्रहणं द्यूचानन्तरमियमेवैका न पूर्वत्येवमर्थम् । एवमनयोर्विकल्पः
शाकलसमान्नायस्य चाष्कलसमान्नायस्य चेदमेव सूत्रं गृह्यं चेत्त्वध्येतृमासिद्धम् । त-
शाकलानां 'समानीव आकूतिः' इत्येषा भवति । संहितान्यत्वात् । चाष्कलान-
स्तु 'तच्छंयोरावृणीमहे' इत्येषा भवति । संहितान्यत्वादित्येवं विनिवेशो
युक्तः ॥ ९ ॥

अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा
सोविष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तून्माश्य ततो मार्जनम् ॥ १० ॥

अध्यापयितव्यैरित्यर्थः । अध्याप्यैरन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धेऽध्येष्यमाण-
इति वचनमध्याप्याभावेऽप्यध्येष्यमाणः स्वयमेव कुर्यादित्येवमर्थम् । 'वर्षासु

चछन्दांस्युपाकृत्याधीयारिन्' इति श्रुतेः । पञ्चम्यां हस्तेन वाऽधयेष्यमाणोऽध्या-
प्यैरन्वारब्ध आज्यमागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयादित्येवं वक्तव्य एताभ्यो देवताभ्यो
हुत्वेति वचनं सावित्र्यादिनवानामग्निमीळ आदिविशतीनां च देवताग्रहणेन ग्रहणार्थम् ।
॥ एताभ्यो देवताभ्योऽग्नेन हुत्वा, एता एव देवता इत्यत्र च । स्विष्टकृद्वचने
व्याख्यातं प्राक् । दधिसक्तुवचनमाज्यनिवृत्त्यर्थम् । 'परिस्तरणैरज्जलिमन्तर्घायाप
आसेचयते तन्मार्जनम्' (श्रौ० १ । ७) । प्राशनादि वेदारम्भणान्तं शिष्याणा-
मपि कार्यम् ॥ १० ॥

अपरेणार्भि प्राकूलेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान्कुत्वा ब्रह्माञ्जः

छिकृषो जपेत् ॥ ११ ॥

पश्चादग्नेः प्रागग्नेषु दर्भेषूपविशन्ति । ततः शरावादानुदकमासिच्य तत्र दर्भ-
निदध्यात् । ततो ब्रह्माञ्जछिकृषो जपेत् । स्वयं शिष्यैः सह । सन्ति चेत्ते । जप-
तिषोदनायां गृह्यकर्मण्यनित्यमुपांशुत्वमिति ज्ञापयिष्यामः । तस्मादुच्चैरेव जपेत् ।
अध्यापनविरोधाच्च ॥ ११ ॥

ॐ पूर्वा + व्याह्वीः सावित्री च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारमेत्

॥ १२ ॥

पूर्वमोकारम् । ततस्तिष्ठो व्याह्वीः समस्ताः । ततः सावित्रीम् । एवमेतान्नित्यं
त्रिरभ्यस्य वेदादिमग्निमीळ इत्यारभ्य सूक्तमनुवाकं वाऽऽरमेत् । चशब्दः प्रणव-
व्याह्वतीनामप्यध्यासार्थः । अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् ॥ १२ ॥

तयोत्सर्गे ॥ १३ ॥

अत्रैतेनेत्यमावाज कृत्स्नकर्मातिदेशः किं तु वेदारम्भणमात्रमतिदिश्यते ।
एताभ्यो देवताभ्योऽग्नेन हुत्वेति च प्रधानहोमः । तेन प्राशनमार्जने उत्सर्जने
न भवति इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

पण्यासानधीधीत ॥ १४ ॥

इदं वचनमुपाकृत्य, नियमेन पण्यासानधीधीत नोपरमेतैत्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ॥ १५ ॥

ब्रह्मचारिर्भारिरर्थः । स्वाध्यायकाले ये विहिता घर्मा मधुमांसस्त्रीगमनल-
त्नादिवाशयनादिवर्जनादयस्तेर्युक्तोऽधीधीत । समावृत्तस्य मेललादयस्तु न भवन्ति ।
अस्वाध्यायघर्मरवात् ॥ १५ ॥

+ व्याहृत्य इति वेदिकानां पाठः ।

यथाभ्यायमितरे ॥ १६ ॥

ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । अस्मिन्तर्पणेन ब्रह्मचारिणामपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । इतरथा समावृत्तानामेवेति शङ्का स्यात् ॥ १६ ॥

जायोपेयेत्येके ॥ १७ ॥

समावृत्तो जाया गच्छेदित्येक आहुः ॥ १७ ॥

अतवेव गच्छेन्नानृतावित्याह—

प्रजापत्यं तत् ॥ १८ ॥

तद्गमनं प्रजापतित्वांसिद्वयार्थं कार्यम् । प्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । तदर्थं कार्यम् । नानृतावित्यर्थः । अतुगमनं सर्वथा कार्यमिति तेषामभिप्रायः । अगमने दोषश्चवणात् । 'अतुगता तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति । घोराया भूणहत्याया युज्यते नात्र संशयः' (मनु० टी० १ । ४९ पराशरः) इति ॥ १८ ॥

वार्षिकमित्येतदाचक्षते ॥ १९ ॥

एतदुपाकरणमित्यर्थः । आचक्षत इति ब्रुवन्वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसंज्ञेयमिति दर्शितं प्राक् ॥ १९ ॥

मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवपयन्ति ॥ २० ॥

मध्यमाष्टकग्रहणं षण्मासान्तोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः समीपे माध्या पूर्णमास्यामित्यर्थः । शास्त्रान्तरे चैवं दृश्यते । 'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आज्यम्' इत्युक्तम् । अग्निमील इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्पाहीपाकग्रहणमकृत्वाऽन्नेनेति यत्नेन ब्रुवन् गृहसिद्धमन्नं ग्राह्यमिति दर्शयति । ततः स्थिष्टकृत् । ततो वेदारम्भणम् । ततो होमशेषं समाप्तापोऽवगाहन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

एषा एव तदेवतास्तर्पयन्ति ॥ २१ ॥

ज्ञात्वा सावित्र्याद्या नवाग्निमील इत्याद्याश्च विशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । अग्ने-
देवता आदिभ्य तर्पयेयुः । द्वितीयान्तं कृत्वा तर्पयाभीत्येकोनविंशद्वाक्यानि कृत्वा
तावत्कृत्वस्तर्पयेयुः ॥ २१ ॥

आचार्यानुषीन्पितृष्व ॥ २२ ॥

यच्च ब्रह्मयज्ञाहं तर्पणमुक्तं तदेतदङ्गत्वेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः । चशब्दो
देवतातर्पणसमुच्चार्यार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतास्तर्पयतीत्यत्र
देवताग्रहणमत्रापि समुच्चार्यार्थम् । क्रमश्च तत्रोक्त एव ॥ २२ ॥

एतदुत्सर्जनम् ॥ २३ ॥ ख० ५ ॥

अस्येयं संज्ञा । ततः पण्मासान्यडङ्गान्यधीयीत । पण्मासानधीयीतेत्यारम्य, एव-
मन्ता धर्मा ग्रहणाध्ययन एवेत्याहुरेके । अन्ये त्वविशेषेणेत्याहुः ॥ २३ ॥ ५ ॥

अथ काम्यानां स्थाने काम्याः ॥ १ ॥

ब्रेतायां या इष्टयः 'पशवश्चाऽऽयुष्कामेष्ट्याम्' इत्याद्याः 'वायव्यं श्वेत-
मालमेत भूतिकामः' इत्याद्याश्च तेषां स्थाने काम्याः पाकयज्ञाः कार्या इत्यर्थः ।
काम्यसोमस्थाने सोमो न कार्यः । सोमतन्त्रम्य गृह्येऽविधानात् ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यमाह—

चरवः ॥ २ ॥

ब्रेतायां ये पुरोडाशास्तेषां स्थाने चरवः कार्याः । पशुस्थाने तु पशुरेव कार्यः ।
समानजातीयस्यैव हि बाधो भवति । ओषधिसाम्यात् । न पशोः उक्तं च । बौधाय-
नेन—'येऽमुत्र पुरोडाशास्त इह चरवः' इति । नामधेयेन होम इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तानेव कामानामोति ॥ ३ ॥

अन्ये पाकयज्ञा आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारणा इत्युक्तम् । काम्यास्त्वना-
हिताग्नेरेव भवन्तित्येवमर्थमिदं वचनम् ॥ ३ ॥

नैमित्तिकान्याह—

अथ व्याधितस्याऽऽतुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा पडाहुतिश्चरुः ॥ ४ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः । आतुरस्तस्मिन् । यक्ष्मगृहीतः सप्तव्याधिगृहीतः । त्रिपु-
निमित्तेषु पडाहुतिर्नाम चरुः कार्यः । पडाहुतिरिति कर्मनामधेयम् । चरुग्रहणमा-
ज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

मुञ्चामि त्वा इषिषा जीवनायकमित्येतेन ॥ ५ ॥

प्रत्यृषं पश्चाऽऽहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं पष्टं कुर्यात् । अत्र हीनपादग्रहणमेव कथं न
कृतम् । पष्टमेतेनेति च न वक्ष्यं भवति । उच्यते । एतेनेत्यन्यसूक्तनिवृत्त्यर्थम् ।
फ । शौनकेनोक्तं 'रसोन्न. पडाहुतिः' इति तत्राप्यनेनेव सूक्तेन होतव्यमित्ये-
वमर्थम् । ऐतरेयमिस्त्वं 'ब्रह्मणाऽग्निः' इत्यनेन पडाहुतिराम्नातः । तच्च सूक्तं
रसोहलिङ्गम् । तस्मात्तस्माप्नुयात्तन्निवृत्त्यर्थमेतेनेति वचनम् । प्रत्यृषमेव पश्च हुत्वा
स्विष्टकृतं पष्टं कुर्यात् । सूक्तमेवाऽऽवस्य पडाहुतयो मा भूवन्नित्येवमर्थं पादग्र-
हणम् ॥ ५ ॥

स्वप्नममनोऽङ्गं दृष्ट्वाऽद्या नो देव सञ्चितरिति द्वाभ्यां यद्य गोषु
दुष्वप्पमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत् ॥ ६ ॥

अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा द्वाभ्यां पञ्चमिश्रोपतिष्ठेत् ॥ १ ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वेति वा ॥ ७ ॥

अनयैव वा पूर्वामिवा सप्तभिरिति विकल्पः ॥ ७ ॥

क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघ्रायासिस्पन्दने
कर्णध्वनने च सुचक्षा अहमसीम्भा भूयासं सुवर्चा मुखेन
सुश्रुत्कर्णाभ्यां मायि दसक्रतू इति जपेत् ॥ ८ ॥

अमनोज्ञं दृष्ट्वाऽप्रियं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वेत्यर्थः । दृष्टुं निमित्तेष्वेतां जपेत् ॥ ८ ॥

अगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽमोज्यं भुक्त्वाऽपिग्राह्यं
प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं बोपहत्य पुनर्मा मैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुन-
र्भगः । पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ग्राहणमैतु मां स्वाहा । इमे ये
धिष्ण्यासो अग्रयो यथास्थानमिह कल्पताम् । वैश्वानरो वाष्ट-
धानोऽन्तर्यच्छतु मे मनो ह्यन्तरममृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुती
जुहुयात् ॥ ९ ॥

अगमनीयां गत्वेति । स्वमार्या रजःखलां गत्वा पष्ठ्यादिषु वा प्रतिविद्धरा-
जिषु गत्वा । अयाज्यो न्यस्तमांस्विज्यमिति निषिद्धः । अमोज्यं छशुनादि गणि-
कालादि च । अपतिग्राह्यं शौखं विषमित्यादि । अपतिग्राह्यं पुरुषद्रव्यं वा । अग्नि-
चयनस्थं यूपं शृष्ट्वा च । तेषु पष्ठसु निमित्तेषु द्वाभ्यामेताभ्यां जुहुयात् । आज्या-
हुतिवचनं तन्निवृत्त्यर्थमिष्यते ॥ ९ ॥

समिधौ वा ॥ १० ॥

आदध्यादिति शेषः ॥ १० ॥

जपेद्वा ॥ ११ ॥ ख० ६ ॥

जपपक्षे स्वाहाकारं त्यजेत् । प्रदानामावात् ॥ ११ ॥ १ ॥

अव्याधितं चेत्स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तामियाद्वाग्यतोऽनुपविशन्ना-
त्रिशेषं भूत्वा येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तप्त इति पञ्चभिरादि-
त्यमुपविष्ठेत् ॥ १ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं यद्यभ्यस्तामियाद्रविस्ततो वाग्यतोऽनुपविशंश्च रात्रिशेषं
स्थित्वा तत उदिते पञ्चमिरूपनिष्ठेत् ॥ १ ॥

अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समा-
नमुत्तराभिश्चतस्रभिरुपस्थानम् ॥ २ ॥

अव्याघितं स्वपन्तं सन्तं विहितकर्मणाऽथान्तमकर्मथ्रान्तमभ्युदियाच्चेत् । विहितकर्मणा थ्रान्ते तु न भवति प्रायश्चित्तम् । अनभिरूपेणाविहितेन कर्मणा नृत्यादिना थ्रान्तमभ्युदियाच्चेद्वाग्यतोऽनुपविशंश्चाह. शेषं स्थित्वाऽपरेद्युदित आदित्ये 'यस्य ते विश्वा' इति चतसृभिरुपतिष्ठेत् ॥ २ ॥

अप नित्यकर्मोच्यते—

यज्ञोपवीती नित्योदकः संध्यामुपासीत वाग्यतः ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतीति व्याख्यातम् । नित्योदकः स्मृत्युक्तोदककर्मैत्यर्थः । अतो मार्जनादि कार्यम् । संध्यामुपासीत वाग्यतः । एतावत्संध्याद्वये समानम् ॥ ३ ॥

प्रतिसंध्यमित्थमुपासीतेत्याह—

सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्री जपेदधीस्तमिते मण्डल आनस्रददर्शनात् ॥ ४ ॥

सायंकाल उत्तरापराभिमुखः । वायव्यभिमुख इत्यर्थः । तत्रापि नाञ्जसामिमुखः । अपि त्वन्वष्टमदेशमभिमुखः । प्रनीच्यां दिशि य उचरो भागस्तदभिमुख इत्यर्थः । सावित्री जपेत् । इतः कालादारभ्य आ इतः कालात् ॥ ४ ॥

एवं प्रातः ॥ ५ ॥

एवमेव प्रातःकाल उपासीत ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह—

प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ ६ ॥

प्राङ्मुख इति वायव्यभिमुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । तिष्ठन्तिष्ठुपवेशननिवृत्त्यर्थम् । अतो ज्ञायतेऽविशेष उपवेशनं भवतीति । पूर्वोपविस्त्वधीस्तमितेषु नक्षत्रेषु । कुतः । पूर्वस्माद्विपरीतत्वात् । उत्तरावधिस्त्वधोऽधोः ॥ ६ ॥

कपोतवेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यूचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ७ ॥

कपोतो रक्तपादः शुक्लवर्णोऽरण्यवासी । स यद्यगारमुपहन्यान्निपीदेत् । तस्मिन्पदं कुर्यादित्यर्थः । अगारसमीपं वाऽऽगच्छेत् । ततोऽनेन जुहुयात् । जपेद्देदं सूक्तम् । प्रत्यूचं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

वयमु त्वा पयस्पत इत्यर्धचर्या चरिष्यन् ॥ ८ ॥

अर्पायं गच्छन्नेन प्रत्यूचं जुहुयात् । जपेद्देदम् । अत्र पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात् सूक्तग्रहणम् ॥ ८ ॥

संपूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूढो वा ॥ ९ ॥

नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छन्मत्ताहीनो वा जुहुः राजनपेद्वेदम् ॥ ९ ॥

संपूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेप्यन्मतिभयं वा ॥ १० ॥ ख० ७ ॥

महान्तमध्वानं गमिष्यन्नल्पमपि प्रतिमयं मयानकमध्वानमेप्यन्ननेन जुहुयाजने-
द्वेदम् ॥ १० ॥ ७ ॥

अयेतान्युपकल्पयीत समावर्तमानो मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्र-
मुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीपाभित्यात्मने
चाऽऽचार्याय च ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । उपकल्पयीतेतिशब्दोऽयं छान्दसः । समावर्तनं नाम संस्कारः । तेन
संस्क्रियमाण इत्यर्थः । अर्धादेवोपकल्पने सिद्ध उपकल्पनवचनमत्राऽऽत्मने चाऽऽ-
चार्याय चैतान्येकादश द्रव्याण्युपकल्पयेदिति विधानार्थम् ॥ १ ॥

पद्यमयोर्न विन्देवाऽऽचार्यायेव ॥ २ ॥

पद्यमयोर्न लभेत तदाऽऽचार्यायेव केवलावोपकल्पयेत् ॥ २ ॥

समिधं त्वाहरेदपराजितायां दिशि यज्ञिषस्य वृक्षस्य ॥ ३ ॥

यज्ञिषस्य वृक्षस्य याऽपराजिता दिक्ततो गृहीत्वाऽऽहरेत् । यज्ञिषस्येति
वचनं होमार्थेयं समिधिति ज्ञापयितुम् । तेन ' तिष्ठन्समिधमादध्यात् ' (३ ८ ११)
इत्यत्रेवामादध्यादिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

आर्द्रमिन्नाद्यकामः शुष्टिकामस्तेजस्कामो वा ब्रह्मवर्चसकाम उप-
वाताम् ॥ ४ ॥

उपवातां शुष्कामित्यर्थः ॥ ४ ॥

उभयीमुपयकामः ॥ ५ ॥

आर्द्रशुष्कामित्यर्थः । एको याग आर्द्रः । अपरो यागः शुष्कः ॥ ५ ॥

उपरि समिधं कृत्वा गामन्नं च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं
कर्म कुर्यात् ॥ ६ ॥

आहूतां समिधमुपरि निदध्यात् । न भूमौ । ततो ब्राह्मणेभ्यो गां दक्षिणां दद्यात् ।
कर्माङ्गत्वेन भोजनं च देयम् । ततो गौदानिकं कर्महापि कुर्यात् । कर्मग्रहणं कर्मैव
कुर्यान्नाऽऽच्छ्रुत्य वाग्यत इत्यादिनियमाः कार्या इत्येवमर्थम् । इदं कर्म स्वयमेव
करोति । समावर्त्यमान इत्यधिकारादूहदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

आत्मनि यन्त्रान्त्संनमयेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रानात्मवाचकान्कुर्यादित्यर्थः । उद्धानि ब्रूमः— = 'ओषधे त्रायस्व माम् ।
स्वधिते मा मा हिंसीः । वषतेदं ममाऽऽयुष्मान् । यथासं ते न म आयुषः' इत्यु-
पयप्र । 'शिरो मुखं मा म आयुः प्रमोषीः' इति ॥ ७ ॥

एककृतकेन ॥ ८ ॥

उन्मर्दनं कुर्यातेति शेषः । करञ्जबीजस्य यत्रैकं बीजं तदेककृतकम् । तत्पेययित्वा
तेनोन्मर्दनं कारयेत् ॥ ८ ॥

शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा युवं वस्त्राणि पीवसा वसाधे इत्यहते
वाससी आच्छाद्याश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्भे पाहीति चक्षुषी आज्ञ-
यीत ॥ ९ ॥

प्रतिषर्त्तुं मन्त्रावृत्तिः । द्विवचनस्य देवतापरत्वात् । सव्यं पूर्वमञ्जयित्वा ततो दक्षि-
णमाञ्जयीत । 'सव्यं मनुष्या अञ्जते प्रथमम्' इति श्रुतेः । प्रतिचक्षुर्मन्त्रावृत्तिः ॥ ९ ॥

अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहीति कुण्डले आवध्नीत ॥ १० ॥

अनेन कुण्डले आवध्नीत । सुवर्णकुण्डले इत्यर्थः । अत्र दक्षिणं पूर्वं पश्चात्स-
व्यम् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ १० ॥

अनुलेपनेन पाणी प्रक्षिप्य मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेद्बाहू

राजन्व उदरं वैश्य उपस्यं ऋयूरु सरणजीविनः ॥ ११ ॥

पश्चाद्वात्राणि । कुतः । अग्रेवचनात् । अनुलेपनं कुङ्कुमादि । बाहू राजन्योऽ-
ग्रेऽनुलिम्पेत् । उदरं वैश्योऽग्रेऽनुलिम्पेत् । उपस्यं ऋयग्रेऽनुलिम्पेत् । ऊरु सरण-
जीविनोऽग्रेऽनुलिम्पेत् । अयं विधिः सार्वत्रिकः । कुतः । स्त्रीविधानात् ॥ ११ ॥

अनार्तोऽस्पनार्तोऽहं भूयासमिति स्तनमपि वध्नीत न माळो-
क्ताम् ॥ १२ ॥

माळेत्युक्ता स्तनमपि न वध्नीत ॥ १२ ॥

माळेति घेद्व्यूः सगित्यभिधापयीत ॥ १३ ॥

पद्मानान्माळेति व्यूस्ततः सगित्यभिधाप्य वध्नीत ॥ १३ ॥

देवानां प्रतिष्ठे स्यः सर्वतो मा पातमित्युपानहावास्थाय दिवश्छ-

न्नासीति च्छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

उपानहो चर्ममयी ते आतिष्ठेत् । सकृन्मन्त्रः । द्विवचनात् । ततश्छत्रमादत्ते
॥ १४ ॥

वेणुरसि वानस्पयोऽसि सर्वतो मा पाहीति वैणवं दण्डम् ॥ १५ ॥

आदत्ते ॥ १५ ॥

आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रतिमुच्योष्णीषं कृत्वा तिष्ठ-
न्त्समिधमादध्यात् ॥ १६ ॥ ख० ८ ॥

आयुष्यमिति सूक्तग्रहणमायुष्यमित्येतावान्मन्त्र इति शङ्कानिवृत्त्यर्थम् । कुतः
शङ्का । वाक्यस्य परिपूर्णत्वात् । आयुष्यमिति । आयुष्करमित्यर्थः । तेन 'नेन-
मेव' इत्यस्य खिलत्वेऽपि सूक्तग्रहणं सिद्धम् । मणिः सुवर्णमयः । उष्णीषं
कृत्वा । अहतेन वाससा शिरो वेष्टयित्वेत्यर्थः । तिष्ठन्ग्रहणमन्यत्राऽऽसीमस्य कर्माणि
भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥ ८ ॥

स्मृतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा मन्ना च पञ्चमी । इष्टं दत्तमधीतं
च कृतं सत्यं श्रुतं ब्रतम् । यदग्रे सेन्द्रस्य सप्तजापार्तिकस्य सप्त-
पिकस्य सप्तवि राजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य सम-
नुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूका-
शस्य सप्रवीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहा-
रण्यैश्च पशुभिर्शर्भैश्च यन्म आत्मन आत्मनि ब्रतं तन्मे सर्वत्र-
समिदमहमग्रे सर्वत्रतो भवामि स्वाहेति ॥ १ ॥

स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्म उभयव्रतमिति द्वादशाप्येवमेवोक्त्वा ततो
यदग्रे इत्यादि यथासूत्रमित्येवमुपदिशति । तत उपानहौ विसृज्य समिदाधानं
कार्यम् । तथा च गौतमः—'सोपानस्क आसनाभिवादनमस्कारान्वर्जयेत्' इति
देवतानमस्कारस्यापि तावत्प्रेतिषेधः किं पुनर्होवादीनाम् ॥ १ ॥

ममाग्रे वर्ष इति प्रत्युचं समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ २ ॥

अत्र खिलस्यापि ग्रहणं भवति । 'अग्रेतस्य समाम्नायस्य' (श्रौ० १।१)
इत्यत्र समाम्नायग्रहणस्य वितानविशेषणत्वात् । समाम्नायस्य विताने इति । कुन
एतत् । सूत्रे खिलानां पाठात् । इह च प्रतीकग्रहणात् । तस्माद्दशभिर्होम इति सिद्धम् ।
प्रत्युचमिति व्याख्यातम् । आदध्यादिति प्रकृते पुनरादध्यादिति वचनं पूर्वस्या-
धिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनोपविश्याऽऽदध्यान्न तिष्ठन् । स्विष्टकृदादिहोमशेषं समा-
पयेत् ॥ २ ॥

यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्रिं वसेत् ॥ ३ ॥

यत्राऽऽत्मानं मधुपर्केण पूजयन्ति तत्रैतां रात्रिं वसेदसति कुर्वात् । कुत एतत् ।

स्नातकायोपस्थितायेति वचनान्मधुपर्केण पूजनमिति लब्धम् ॥ ३ ॥

अस्य कालमाह—

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥ ४ ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रयते—‘कर्ममहं ते करवाणि’ इति । गुरुर्ममर्थमाह तं कृत्वा स्नानं करोति । अपवाऽनुज्ञातः स्नायात् । स्नानं समावर्तनमित्यर्थः । विद्यान्त इति व्याख्यातं प्राक् ॥ ४ ॥

तस्यैवानि व्रतानि भवन्ति ॥ ५ ॥

उपदेशादेव ब्रह्मत्वे सिद्ध इदं वचनं नक्तं न स्नायामित्येवं संकल्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

न नक्तं स्नायाञ्च नमः स्नायाञ्च नमः शयीत । न नम्रा स्त्रियमी-
क्षेतान्पत्र मैथुनात् । वर्षति न धावेत् ॥ ६ ॥

न धावेदिति द्रुतगमनप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वृक्षमारोहेन कूपमवरोहेन बाहुभ्यां नदीं तरेन संशयमभ्या-
पयेत् ॥ ७ ॥

न संशयम् । अन्याश्च प्राणसंशयान्नाभ्यापयेत् । यस्मादित्यं श्रूयत इत्यर्थः । वर्षति न धावेदित्यादिप्रतिषेधोऽस्य प्राणसंशयान्नापादनप्रतिषेधत्वज्ञापनार्थः । अर्थ-
संशयान्नापादने न दोषः ॥ ७ ॥

महद्वै भूवं स्नातको भवतीति विज्ञापयेत् ॥ ८ ॥ ख० ९ ॥

स्नातको हि महद्भूतमिति च श्रूयते । कथं पुनः स्नातकस्य महत्त्वम् । उच्यते—‘देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिमिरैव च । गृहस्थः सेव्यते यस्मात्तस्मा-
च्छेष्टो गृहाश्रमी ॥’ इति स्मृत्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

गुरवे प्रसक्त्यमाणो नाम प्रव्रवीत् ॥ १ ॥

समावृत्तः सन्निवृत्त्यमाणः शिष्यः गुरोर्नाम प्रख्यादेवदत्तेति । गुरव इति
चतुर्थी पष्ठचर्चे । यथाऽस्या इति ॥ १ ॥

इदं वत्स्यामो भो ३ इति ॥ २ ॥

तत एव प्रव्रवीत् । इदंशब्दस्य स्थान आश्रमं निर्दिशेत् । देवदत्त गार्हस्थ्यं
वत्स्यामो भो इति । वत्स्याव इति द्विवचनगठेऽर्थोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

उचैरूर्ध्वं नाग्नः ॥ ३ ॥

मास ऊर्ध्वमुचैर्नूयात् । गुरुनाम तूपाश्चैव मूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणापानयोरुपांशु ॥ ४ ॥

ततः प्राणापानयोरुक्त्यचा इत्येतं मन्त्रमुपांशु ब्रूयाच्छिष्य इत्यर्थः । नन्तरत्र वक्ष्यत्यतो वृद्धो जपतीति तस्मादाचार्यस्योपांशु दृष्टत्वादस्याप्युपांश्वेव भविष्यत-
उपांश्विति न वाच्यम् । उच्यते । अर्पातेचोदनायामुपांशुत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थ-
मिदम् । तेन वेदारम्भेण उच्चैःप्रयोगः सिद्धः । अथवोच्चैरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थमि-
दम् । वेदारम्भेण तूच्चैःप्रवे(स्त्वे) कारणमन्यदप्युक्तमेव ॥ ४ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥ ५ ॥

एतं चोपांशु ब्रूयाच्छिष्यः ॥ ५ ॥

अतो वृद्धो जपति प्राणापानयोरुक्त्यचास्तया प्रपद्ये देवाय
सचित्रे परिददामीत्यृचं च ॥ ६ ॥

अतो वृद्ध आचार्यो जपत्येतौ मन्त्रौ । अतो वृद्धो जपतीति वचनात्पूर्वं
शिष्योऽप्येतौ मन्त्रौ जपतीति ज्ञायते । अर्चं चेत्या मन्द्रैरित्येतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

समाप्यो माक्स्वस्तीति जपित्वा महित्रीणामित्यनुमन्त्र्य ॥ ७ ॥

अतिसृजेदिति शेषः । समाप्येति वचनमाचार्य एवो प्राप्नोति मन्त्रं जपेदित्ये-
वमर्थम् । जपित्वा 'महित्रीणामवोस्त्विति' सूक्तेन शिष्यमनुमन्त्र्य वस्त्ययेत्यति-
सृजेत् ॥ ७ ॥

एवमपिसृष्टरूपं न कुनश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

प्रशंसये श्रुतिमूलत्वदर्शनार्थो ॥ ८ ॥

वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिकदञ्जनुपं प्रधुवाण इति सूक्ते
जपेहेवी वाचमजनयन्त देवा इति च ॥ ९ ॥

वयांसि पक्षिणः । अमनोज्ञा अप्रियाः ॥ ९ ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तंसदं युवानमिति मृगस्य ॥ १० ॥

मृगस्यामनोज्ञा वाचः श्रुतेतां जपेत् ॥ १० ॥

यस्या दिशो विभीषाद्यस्माद्वा तां दिशमुल्लुक्कमुभयतःपदीप्तं
प्रत्यस्येन्मन्यं वा प्रसज्यमाळोदथाभयं मित्रावरुणा मक्षमस्त्व-
र्विषा शत्रून्दहन्तं प्रवीत्य मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां बिन्दन्तु मिषो
भिन्दाना उपयन्तु मृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्यं
न्यश्र्वं करोति ॥ ११ ॥ ख० १० ॥

यस्या दिशो विभीषाद्यस्माद्वा विभीषात्पुरुषाद्याघ्रादन्यतो वा तां दिशं प्रत्यु-
भयतःप्रदीष्टमुत्सुकं प्रत्यस्येदमयमित्यनेन । मन्यं वा प्रसव्यमालोड्य तां दिशमभि-
मुखं न्यध्वं कुर्यात्संसृष्टमित्यनेन । मन्यं न्यध्वमेव कुर्यान्न प्रत्यस्येदित्येवमर्थं
पुनर्मन्यग्रहणम् ॥ ११ ॥ १० ॥

सर्वतोभयादनाज्ञातादष्टावाज्याहुतीर्जुहुषात्पृथिवी वृता साऽग्निना
वृता तया वृता वज्र्या यस्माज्जयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा ।
अन्तरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतं तेन वृतेन वज्रेण यस्माज्जयाद्विभेमि
तद्वारये स्वाहा । द्यौर्वृता साऽऽदित्येन वृता तया वृता वज्र्या
यस्माज्जयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । दिशो वृतास्ताश्चन्द्रमसा
वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्षाभिर्यस्माज्जयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । आ-
पो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्षाभिर्यस्माज्जयाद्विभेमि
तद्वारये स्वाहा । प्रजा वृतास्ताः प्राणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्व-
र्षाभिर्यस्माज्जयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । वेदा वृतास्ते छन्दो-
भिर्वृतास्तेर्वृतेर्वर्षाभिर्यस्माज्जयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । सर्वं वृतं
तद्ब्रह्मणा वृतं तेन वृतेन वज्रेण यस्माज्जयाद्विभेमि तद्वारये
स्वाहेति ॥ १ ॥

यदि सर्वतो दिग्म्यो मयमुत्पद्यते । न च ज्ञायतेऽस्मात्पुरुषादिति । तत्सर्वतोम-
यमज्ञातम् । तस्माद्यदि विभीषात्ततो लोकिकाग्नावष्टावाज्याहुतीर्जुहुषात्पृथिवीवृते-
त्याद्यैः । अष्टौवचनमाज्यभागस्विष्टकृत्स्निवृत्त्यर्थम् । आज्याहुतिवचनं परिस्तरणविक-
ल्पार्थम् ॥ १ ॥

अथापराजितायां दिश्यवस्थाय स्वस्त्याग्नेयं जपति यत्र इन्द्र
भयामह इति च सूक्तशेषम् ॥ २ ॥ ख० ११ ॥

स्वस्त्याग्नेयमिति स्वस्ति नो मिमीतामिति सूक्तं सखिलम् । ततः सर्वमायश्चितादि
समापयेत् । एवमतिमृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीत्युक्तम् । तत्र यद्यमनोज्ञा वाचः
शृणुयाद्भयं भोत्पद्येत, तत एवं कुर्यादिति सर्वमिदमतिमृष्टविषयम् ॥ २ ॥ ११ ॥

संग्रामे समुपोह्ये राजानं संनाहयेत् ॥ १ ॥

संग्रामे समुपोह्ये समुपास्थिते राजानं संनाहयेत्पुरोहितो वक्ष्यमाणविधिना ॥ १ ॥

आ त्वाऽहार्पमन्तरेधीति पश्चाद्भयस्यावस्थाय ॥ २ ॥

जपेदिति शेषः । अत्र ऋषयं मा समानानामित्यत्र च पादग्रहणे सूक्तग्रहणं
भवतीति ज्ञापितं च प्राक् ॥ २ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥

अस्य सूक्तस्याऽऽद्या कवचं प्रयच्छेद्भाक्षे ॥ ३ ॥

उत्तरया धनुः ॥ ४ ॥

प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ४ ॥

उत्तरां वाचयेत् ॥ ५ ॥

राजानं वाचयेत् ॥ ५ ॥

इयं चतुर्थी जपेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

पञ्चम्येषुर्धिं प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

इषवो यत्र धीयन्ते स इषुधिः ॥ ७ ॥

अभिप्रवर्तमाने पृष्ठीम् ॥ ८ ॥

यथेष्टां दिक्षमभिप्रवर्तमाने रथे पृष्ठीं जपेत् । एवंविधो मन्त्रो मन्त्रसंज्ञः ॥ ८ ॥

सप्तम्याऽश्वान् ॥ ९ ॥

अनुमन्त्रयेतेति शेषः ॥ ९ ॥

अष्टमीमिष्टनवेसमाणं वाचयति ॥ १० ॥

इष्टनवेसमाणं राजानमष्टमीं वाचयेत् । १० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं नक्षत्रमानम् ॥ ११ ॥

ज्याघातपरित्राणं तलमुच्यते । तलं नक्षत्रमानं राजानमेतां वाचयेत् ॥ ११ ॥

अयेनं सारथमाणसुषारुद्धाभीवर्ते वाचयति प्र यो धां मित्रावरु-
णेति च द्वे ॥ १२ ॥

साराधिना सारथमाणं राजानं रथं उपारुद्धाभीवर्तेनेति सूक्तं वाचयेत् । प्रयो
वामित्युचौ च ॥ १२ ॥

अथैनमन्वीसेताप्रतिरथशाससौपर्णः ॥ १३ ॥

एनं राजानमन्वीसेतैः सूक्तैः । 'आशुः शिशानः' इति सूक्तमप्रतिरथम् ।
'शास इत्येति' सूक्तं शासः ॥ १३ ॥

सौपर्णसूक्तानां बहुन्वाद्विशेषमाह—

प्रधारयन्धु यधुनो घृतस्येत्येतत्सौपर्णम् ॥ १४ ॥

एतत्सूक्तं सौपर्णं भवति । नान्यत् ॥ १४ ॥

सर्वा दिशोऽनुपरियायात् ॥ १५ ॥

अथ राजा सर्वा दिशो रथेनानुक्रमेण गच्छेत् ॥ १६ ॥

आदित्यमौशनसं वाऽवस्थाय प्रयोधयेत् ॥ १६ ॥

यस्यां दिश्यादित्यस्तां दिशमास्यायाहनि चेत् । रात्रौ चेद्यस्यां दिशि शुक्रस्तां दिशं परिगृह्य योधयेद्राजा । न प्रत्यादित्यं युध्येत् । नापि प्रतिशुक्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत ग्राममिति तृचेन दुन्दुभिभिमिमृशेत् ॥ १७ ॥
राजा ॥ १७ ॥

अवसृष्टा परापतेतीपून्विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

राजा ॥ १८ ॥

यत्र वाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् ॥ १९ ॥

पुरोहितः ॥ १९ ॥

संश्लिष्याद्वा संश्लिष्याद्वा ॥ २० ॥ ख० १२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

=====

अथवा राज्ञे पुरोधा आचक्षीतैकार्मिन्काले 'इयमृक् तवेति' । यथा—आ
त्वाऽहार्पमिति सूक्तं पश्चाद्रपस्यावस्थाय ब्रूहि जीमूतस्येति कवचं गृहाणोत्येवमादि ।
अध्यायान्तछत्तर्णं द्विर्वचनम् ॥ २० ॥ १२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्यु-
दवस्येत् ॥ १ ॥

आहिताग्निं चेद्व्याधिरुपतपेत्पीडयेत्तथा सत्याहिताग्निरग्निमिः सह ग्रामान्निष्कस्य
प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येद्वच्छेत् । गरभा तत्रैव तावत्तिष्ठे-
त्तावदगदो भवति ॥ १ ॥

ग्रामकामा आग्नेय इत्युदाहरन्ति ॥ २ ॥

अग्नयो ग्रामकामा इति ब्रह्मवादिनः प्रवदन्ति । तस्मादुदवस्येत् ॥ २ ॥

ग्रामकामस्ये सत्पि किमित्युदवस्येदित्याश्वलायाऽह—

आहुंसम्व एनं ग्रामपानिगमिपन्वोऽगदं कुर्युरिति ६ विज्ञायते ॥ ३ ॥

ग्राममागन्तुमिच्छन्तोऽग्नय एनमाहिताग्निमाशंसन्तेऽयमगदो भवेदिति । आशंसन्तश्चैनमगदमरोमं कुर्युरेवं ह श्रूयते । सर्वत्र श्रुत्याकर्षो गृह्यकर्म समुच्छिन्न-
श्रुतिमूलमिति दर्शनार्थः ॥ १ ॥

अगदः सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वाऽवस्येत् ॥ ४ ॥

अगदोऽरोगः । सोमादिमरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत् । अथ कः सोमः कार्यः । अग्निष्टोमः । कुतः । सर्वसोमानां प्रकृतित्वात् । उक्तं च—‘स एव हेतुः प्रकृ-
तिमावः’ (श्रौ० १२ । १५) इति । कः पशुः कार्यः । ऐन्द्राग्नः । निरुदानां प्रकृतित्वात् । इष्टीनां पौर्णमासातिदेशोऽस्ति । ‘सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायः’
(श्रौ० २ । १) इति ध्रुवताऽनःगमेऽनपाय इत्यपि दर्शितं भवति । तेनेष्टौ पशौ च प्रकृता एव देवता इति सिद्धम् । तर्हीष्टौ सितः प्रसजयेत् । न । अग्नीषो-
मयोः स्थान इन्द्राग्नी इति ध्रुवताऽग्नेः स्थित्वं दर्शितम् । तेनाग्निरेव केवलो भवति ।
नान्ये द्वे । अत्र ‘पूर्वाह्णम उत्तरोत्तरम्’ (श्रौ० ३।१४) कर्मेत्युपदिशन्ति ॥ ४ ॥

अनिष्ट्वा वा ॥ ५ ॥

ग्रामं प्रविशेत् ॥ ५ ॥

संस्थिते भूमिभागं खानयेदक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां
वा ॥ ६ ॥

अगदे सत्युक्तम् । अथ संस्थिते मृते सत्युच्यते । मूर्ध्वेकदेशं खानयेत् । आग्ने-
र्यां नैर्ऋत्या वा ॥ ६ ॥

दक्षिणामवणं प्राग्दक्षिणामवणं वा प्रत्यग्दक्षिणामवणविरत्येके ॥ ७ ॥

त्वातं दक्षिणामवणं खानयेत् । आग्नेवीप्रवणं वा ॥ ७ ॥

पावानुद्धाहुकः पुरुषस्तावदायामम् ॥ ८ ॥

पावस्परिमाणं ऊर्ध्वनाहुकः पुरुषस्तावत्परिमाणं दीर्घं भवति स्वातम् ॥ ८ ॥

व्यापमात्रं तिर्यक् ॥ ९ ॥

पञ्चारत्निमात्रं व्शमं भवति । तिर्यग्वा तावन्मात्रं भवेत् ॥ ९ ॥

वितस्त्यवाक् ॥ १० ॥

द्वादशाङ्गुली वितस्तिः । तावन्मात्रमवस्तः कुर्यात् ॥ १० ॥

खातलक्षणमुक्त्वा तस्य देशमाह—

अभित आकाशं उपशानम् ॥ ११ ॥

श्मशानग्रहणेनात्र श्मशानद्वयं गृह्यते । कुतः । उत्तरत्र विशेषणादादहनस्य लक्षणं श्मशानस्येति । दहनदेशश्च श्मशानम् । संचित्य यत्रास्थीनि निधीयन्ते तच्च श्मशानम् । तद्वयं सर्वत आकाशं भवेत् । अमित आकाशमिति ब्रुवता मध्ये तदनाकाशं भवेदिति ज्ञाप्यते ॥ ११ ॥

बहुलौषधिकम् ॥ १२ ॥

सदुभयं बहुलौषधिकं भवेत् ॥ १२ ॥

कण्टकिशीरिणास्त्विति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १३ ॥

कण्टकिशीरिणास्त्विति यथोक्तं वास्तुपरीक्षायां तथेहापि कुर्यात् । कण्टक्यादीनि पट्टद्वयासेत् । उभयश्मशानेऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्र सर्वत्र आपः प्रस्पन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं श्मशानस्य ॥ १४ ॥

यस्मिन्देशे सर्वत्राऽऽपो गच्छन्ति तदादहनश्मशानस्य लक्षणम् । नास्थिनिघानश्मशानस्य । पूर्वाणि तूभयस्येत्युक्तम् । सर्वतो निम्नो मध्यत उच्छ्रितो यो देशः पूर्वोक्तलक्षणयुक्तश्च भवेत्तत्र खानयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥ १५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीति यदुक्तं पुरस्तात्सूत्रस्य षष्ठाध्याये दीक्षितमरणे तदिहापि कुर्यादित्यर्थः । तत्रैवमुक्तम्—‘ संस्थिते तीर्थेन निर्हृत्यावमूये भेतालंकाराभ्कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति नलदमालां प्रतिमुञ्चन्ति । निष्पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यं पूरयन्ति । अहतस्य वाससः पाशतः पादमात्रमपच्छिद्य प्रोर्णयन्ति प्रस्पन्दशेनाविपादम् ’ (औ० ६ । १०) नलदमं विपुच्छेन्नो विज्ञेयम् । मूलं पाशः । अग्रं दशा । प्राक्शिरसं भेत्तं शाययित्वा भेत्तं प्रोर्णयुः । वासोऽग्रं पादतो यथा भवेदित्यर्थः । अवच्छेदं भेत्तस्य पुत्रा अमास्याः कुर्वीरमिति । संगृहीयुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

विगुल्फं बहिराज्यं च ॥ १६ ॥

विगुल्फं प्रभूतं बहिराज्यं च । उपकल्पयेदिति शेषः ॥ १६ ॥

दघन्यत्र सर्पिरानयन्त्येतात्पिण्डं पृषदाज्यम् ॥ १७ ॥ ख० १ ॥

अत्र भेत्तकर्मणि दघनि सर्पिरानयन्ति । एतत्पृषदाज्यं भवति । तच्च उपकल्पयेत् । आसेषनवन्ति पृषदाज्यस्येत्यत्रैतद्गृहीयात् । अत्रग्रहणं भेत्तकर्मणि सर्वत्रैतदेव पृषदाज्यं भवतीत्येवमर्थम् । तेन निष्पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यस्य पूरयन्तीत्यत्राप्यस्यैव पृषदाज्यस्य ग्रहणं सिद्धम् । आनयन्तीति बहुवचनं कर्तृरनिवमार्थम् ।

विज्यामिति । पितृकर्मसंबन्धि । एतत्—विज्यं पृषदाज्यमित्यर्थः । एवं ब्रुवता प्रेतक-
र्माणि पितृकर्मैत्युक्तं भवति । तेनास्मिन्कर्मणि प्राग्दक्षिणामिमुखत्वं कर्मणां कर्तृणां
च सिद्धम् । प्राचीनावीतित्वं च भगवता बोधायनेनाप्युक्तम्—किमु खलु प्राची-
नावीतिना पितृमेघः कार्यो यज्ञोपवीतिना वेति । प्राचीनावीतिनेत्येव ब्रूयात् ।
' पितॄणां वा एष मेघो देवानां वा अन्ये मेघा भवन्ति ' ' निधीतिमस्त्वेवैनं
वहेयुः ' । इति । आग्नेयीं दिशं प्रस्तुत्य ' एषा हि पितॄणां प्राची दिगिति विज्ञा-
यते ' इति चोक्तम् ॥ १७ ॥ १ ॥

अथेतां दिक्षमग्नीभ्यन्ति यज्ञपात्राणि च ॥ १ ॥

यस्यो दिशि भूमिभागः खानितस्तां दिशं प्रत्यग्नीन्यज्ञपात्राणि च नयन्ति
मान्धवाः ॥ १ ॥

अन्वञ्चं मेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

यज्ञपात्राणामन्वञ्चं पृष्ठमागतः प्रेतं नयन्ति । अयुजो विषमाः । अमिथुना
स्त्रियः पुरुषाश्च न मिश्राः स्युरित्यर्थः । प्रवयसः । प्रगतवयसो वृद्धा इत्यर्थः ।
उपदेशादेव पृष्ठतोभावे सिद्धेऽन्वञ्चग्रहणं पूर्वत्रानियमज्ञापनार्थम् । तेनाग्नयो वा
प्रथमं नयित्वेन्यज्ञपात्राणि वेत्थनियमः सिद्धः ॥ २ ॥

पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥ ३ ॥

एके गोयुक्तेन पीठचक्रेण शकटादिना प्रेतनयनं कार्यमिष्याहुः ॥ ३ ॥

अनुस्तरणीम् ॥ ४ ॥

अत्राप्येकग्रहणं संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषामावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च ।
तेनानुस्तरण्यानित्या । वास्यायनेनाप्युक्तम्—' न वाऽस्थिसंदेहात् ' इति ।
अनुस्तरणी कृता चेदस्थिसंचयमकाले कानि यजमानस्यास्थीनि कानि वाऽनुस्तरण्या
इति संदेहः स्यात् । तस्माच्च भवतीत्यर्थः । मेतमनुस्तीर्यते वा स्त्रीपशुः साऽनु-
स्तरणी । तामेक इच्छन्ति ॥ ४ ॥

पशुविशेषमाह—

गाम् ॥ ५ ॥

तामनुस्तरणीं गां कुर्यात् ॥ ५ ॥

अजां वैकवर्णाम् ॥ ६ ॥

अजां वा येन केनचिदेकेन वर्णेन युक्तां कुर्यात् ॥ ६ ॥

कुष्णापेके ॥ ७ ॥

इच्छन्ति ॥ ७ ॥

सव्ये बाहौ बद्ध्वाऽनु संकलयन्ति ॥ ८ ॥

पशोः सव्ये बाहौ रज्जुं बद्ध्वाऽनु प्रेतस्य पृष्ठतः संकलयन्ति नैयन्ति बान्ध-
वाः ॥ ८ ॥

अन्वञ्जोऽपात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठपथमाः कनि-
ष्ठजघन्याः ॥ ९ ॥

गच्छेयुरिति शेषः । प्रेतस्य पृष्ठतोऽपात्या बान्धवा अधो निवीतं येषां तैः-
धोनिवीताः । अनुपरिकृतवाससः । यज्ञोपवीतानि चाद्यः कृत्वेत्यर्थः । प्रवृत्तशिखा
विमुक्तकेशाः । ज्येष्ठपथमा इत्युच्यमाने सर्वेषां यो ज्येष्ठः स प्रथमः स्यादितरे-
षामनियमः स्यात् । तस्माद्यो यो ज्येष्ठः स स प्रथमो गच्छेत् । यो यः कनिष्ठः स स
पृष्ठतो गच्छेदित्यानुपूर्वीसिध्यर्थमुपवचनम् । एवंभूता गच्छेयुः ॥ ९ ॥

प्राप्यैवं भूमिभागं कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं
परिव्रजन्मोस्त्यपेत बीतं च सर्पतात इति ॥ १० ॥

एवं सर्वे भूमिभागं प्राप्य ततो दहनस्य कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिरपद-
सिणमायतनं परिव्रजन्मोस्तति-अपेतं बीतेत्यनया । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । आयतनं स्वात-
मित्यर्थः । अन्ये कर्तोदकेनेति पठन्ति । अयमर्थः-स्वातस्वननैकाह उच्चरपुरस्तादा-
हवनीयस्य अनुमात्रं गतं स्वात्वा तत्रापि निषिद्धावका शपिष्ठं चावधाय तदुदके-
नेति । कर्ता तु स्मृतिगम्यः ॥ १० ॥

दक्षिणपूर्वं उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति ॥ ११ ॥

दक्षिणपूर्वं देशे स्वातस्यान्त एकदेश आहवनीयं निदधात् । स्वाताद्बहिरि-
त्येके । उत्तरप्राप्यैवं द्वेयम् ॥ ११ ॥

उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम् ॥ १२ ॥

उद्धृतान्ते निदधातीति वर्तते ॥ १२ ॥

दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम् ॥ १३ ॥

द्वयं वर्तते ॥ १३ ॥

अथैनमन्तर्बेदीध्वनिं चिनोति यो जानाति ॥ १४ ॥

अपशब्दः कर्मान्तरास्तिस्वज्ञापनार्थः । तेन प्रणीता अस्मिन्काळे चमत्सेन
प्रणयेत् । अनुमन्त्रणदर्शनात् । अन्यत्तु तन्त्रं नेति वक्ष्यामः । अपि चास्मिन्काळे

खाते हिरण्यशकलं निषाय तिलानवकीर्य तत इध्मचित्तिं चिनुयादिष्टित्वात् । अग्नानां मध्ये खात इध्ममूलां चित्तिं दहनसमर्था चिनोति कुशलो यो जानातीति कर्तुरनि-
यमः । एनमिति वचनमिदानीमेनं चिनुयादुपरिष्ठाद्यार्थप्राप्तमपि कुशल एव चिनु-
यादित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्वाहिंरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोम तस्मिन्मेतं संवेशय-
न्त्युत्तरेण गार्हपत्यं कृत्वाऽऽहवनीयमभिमुखशिरसम् ॥ १५ ॥

अथ कर्ता तस्मिन्स्थितौ बाहिंरास्तृणाति । ततः कृष्णाजिनं चोर्ध्वलोमाऽऽस्तृणाति
कर्तव्यं । कृत्वाप्रत्यये पूर्वकालतामाश्रमेव विवक्षितं न समानवर्तुत्वमिति साधितं प्राक् ।
अथ तस्मिन्कृष्णाजिन उत्तरेण गार्हपत्यं प्रेतं नीत्वा तत आहवनीयमभिमुखशिरसं
प्रेतं संवेशयन्ति बान्धवाः ॥ १६ ॥

उत्तरतः पत्नीम् ॥ १६ ॥

ततः प्रेतयोत्तरतः प्रेतस्य पत्नीं संवेशयन्ति । शाययन्तीत्यर्थः । चित्तावेश उप-
वेश इति लिङ्गात् । एतावद्वर्णश्रयस्यापि समानम् ॥ १७ ॥

धनुषः सन्निधाय ॥ १७ ॥

प्रेतः सन्निधयेद्वनुरप्युत्तरतः संवेशयन्ति ॥ १७ ॥

तामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरदासो वोदीर्ष्वना-
र्यमिजीवलोकमिति ॥ १८ ॥

अथ पत्नीमुत्थापयेत् । कः । देवरः पतिस्थानीयः । स पतिस्थानीय इत्युच्यते ।
अनेन ज्ञायते 'पतिकर्तृकं कर्म पुंसवनादि पत्यसंभवे देवरः कुर्यादिति' । अन्ते-
वासी शिष्यः । स वा । यो बहुकालं दास्यं कृत्वा वृद्धोऽभूत् स वा ॥ १८ ॥

कर्ता वृषले जपेत् ॥ १९ ॥

जरदास उत्थापयितरि कर्ता मन्त्रं ब्रूयात् । अन्यदोत्थापयितैव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनुः ॥ २० ॥

धनुरित्युक्त्वा धनुरुत्थापयेदपनयेदित्यर्थः । कः । देवरादिः ॥ २० ॥

उक्तं वृषले ॥ २१ ॥

कर्ता वृषले जपेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिष्ठ्य कृत्वा संचितिमचित्वा संशीर्यानुग्रहरेत् ॥ २२ ॥ ख० २ ॥

अर्थप्राप्तं यत्प्रेतस्योपरि संचयनं तस्मिन्काले संचितेः प्रागाधिष्ठ्यं कृत्वा धनुर्ह-

परिज्यं कृत्वा संक्षीयं बहुक्त्वा क्षिपेत् । प्रेतस्योत्तरतश्चितोषेवोपरि । संचितित्सू-
रासि होमानन्तरं कार्या । घनुःसंवेशनं घनुरपनयनं घनुरनुप्रहरणमिति क्षत्रियस्य
विशेषः । अन्यत्सर्वं त्रयाणां समानम् ॥ २२ ॥ २ ॥

अथैतानि पात्राणि योजयेत् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽस्मिन्काले कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थः । तेन हिरण्यशकलैः प्रेतस्य
सघच्छिद्राणि शार्पण्यान्यपिघत्ते । आस्यं नासिकाद्वयमक्षिद्वयं कर्णद्वयमिति । घृत-
सिक्ताश्च तिलान्मेतेऽवकिरेत् । ततः पात्रयोजनम् । एतानीति विद्यमानानि निर्दि-
श्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च । तत्र प्राकृतानां पात्राणां यावज्जीवं धारणमस्ति ।
अग्निवत्सर्वकर्मशेषस्थात् । अन्याधान उत्पन्नानि प्राकृतानि । विकृतौ तु वरुणप्रधासा-
दाद्युत्पन्नानां कर्मान्त उत्सर्गः । विकृतिमध्ये मृतश्चेत्तेषामपि योजनं कार्यम् । विनि-
योगविधानसामर्थ्यादेव वैकृतानामपि प्रावादीनां धारणं कार्यमित्याशङ्का न कार्या ।
विधानस्य कर्ममध्ये कृतार्थत्वात् । प्राकृतानां धारणे कारणमन्यदुक्तम् । तेन 'याव-
न्ति पात्राणि विद्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च । तावतां सर्वेषामेव योजनं कार्यम् । न
पुनर्विनियोगविधानसामर्थ्याद्धारणं कार्यम् । अन्यतो घृतानां योजनमेव विधीयते'
इति सिद्धम् ॥ १ ॥

दक्षिणे हस्ते जुहुम् ॥ २ ॥

योजयेदिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । वरुणप्रधासादौ मृतश्चेज्जुहुद्वयमपि योजनी-
यम् । एकवचनं तु दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीतिवदविवक्षितम् ॥ २ ॥

सव्यं उपभृतम् ॥ ३ ॥

एकवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

दक्षिणे पात्रे स्फुर्यं सव्येऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ४ ॥

यथाऽग्निहोत्रं हूयते साऽग्निहोत्रहवणी ॥ ४ ॥

उरासि ध्रुवां शिरासि कपालानि दत्सु ग्राव्याः ॥ ५ ॥

सोममध्ये मृतश्चेत्तर्हि दन्तेषु ग्राव्यो योजयेत् । अन्यत्र त्ववमृषे त्यज्यन्ते ।
अत एव ज्ञायते—सोमयाजिनोऽग्निचितश्चेतदेव संचयानान्तं विधानं नाधिकमिति ।
यत्तु परैरुक्तम्—'पेषणान्तं सोमयाजिनः' 'चित्यन्तमग्निचितः' इति । तदाचार्यस्य
नेष्टम् । अत एव न प्रदर्शितम् । काव्यायनादिभिरपि तत्र विहितमेव । न बहुवृ-
त्तैर्वाजसनेयिमिवा पुनर्दहनं छोष्टचितिवां स्वयमाचर्यते । नहुषं वा स्वगृह्योक्तमिति
वचनात्तत्र कार्यम् ॥ ५ ॥

नासिकयोः सुवौ ॥ ६ ॥

द्विवचनं विकृत्यपेक्षमध्युपश्लादग्निहोत्रार्थं वा द्वितियम् ॥ ९ ॥

मित्रा चैकम् ॥ ७ ॥

एकश्रेःसुवस्तथा सति तं सुवं मित्रा नासिकाद्वये योजयेत् ॥ ७ ॥

कर्णयोः प्राश्नित्रहरणे ॥ ८ ॥

द्विवचनं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मित्रा चैकम् ॥ ९ ॥

पूर्ववदिदम् ॥ ९ ॥

उदरे पात्रीम् ॥ १० ॥

यस्यां हवीष्यासायन्ते सा पात्री ॥ १० ॥

समवत्तधानं च चपसम् ॥ ११ ॥

यस्मिन्नुपह्वापनार्थमवत्ता इडा धीयते स चपसः समवत्तधानः । तं चोदरे योजयेत् ॥ ११ ॥

उपस्थे शम्याम् ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वोरुत्त्वमदेश उपस्थः ॥ १२ ॥

अरणी ऊर्ध्वोरुत्त्वलमुसले जङ्घयोः ॥ १३ ॥

यथासंख्यम् ॥ १३ ॥

पादयोः शूर्पे ॥ १४ ॥

इदमपि द्विवचनं विकृत्यपेक्षम् ॥ १४ ॥

छित्त्वा चैकम् ॥ १५ ॥

एकं चेच्छूर्पं छित्त्वा पादयोर्योजयेत् । अनिर्दिष्टानि तु पात्राण्यनियतकालान्य-
नियतदेशानि च भवन्ति ॥ १५ ॥

आसेचनवान्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥ १६ ॥

यानि पात्राण्यासेचनवान्ति विलवन्ति । पृषदाज्यधारणसमर्थानित्यर्थः । तानि
पृषदाज्यस्य पूरयन्ति । बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम् । पूरयित्वा ततो योजयेत् । कुत
एतत् । घर्मोत्सादने तथा दृष्टत्वात् ॥ १६ ॥

अथा पुत्रो दृष्टदुपले ॥ १७ ॥

दृष्टदुपले पुत्रोऽग्रा कुर्वीत । आत्मन उपयोगार्थं संगृह्णीवादित्यर्थः । तेन गृहा-
त्ताऽऽनयेदिति ॥ १७ ॥

कौहायसं च कौकालम् ॥ १८-।:

संगृहीयात् । अन्यानि सर्वाणि यज्ञायुधानि योजयेत् ॥ १८ ॥

अनुस्तरण्या वषामुत्तिथ्य शिरो मुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्षपरिगोभि-
र्व्ययस्येति ॥ १९ ॥

वषामुत्तिथ्य प्रेतस्य शिरो मुखं च प्रच्छादयेत्—अग्नोरित्यूचा । उत्तिथ्यवनमु-
त्सेदनमेव कार्यं नान्यत्पाशुकं तन्त्रमित्येवमर्थम् । संज्ञपनं त्वर्यप्राप्तम् ॥ १९ ॥

वृक्षा उद्धृत्य पाण्योरादध्यादत्तिद्रवसारमेधौ श्वानाविति दक्षिणे
दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥ २० ॥

ततो वृक्षाबुद्धृत्य प्रेतस्य पाण्योरादध्यात् । अतीत्युचा । दक्षिणे पाणौ दक्षिणं
वृक्षम् । सव्ये सव्यम् । सकृन्मत्रः ॥ २० ॥

हृदये हृदयम् ॥ २१ ॥

हृदयमुद्धृत्य हृदय आदध्यात्तूष्णीम् ॥ २१ ॥

पिण्ड्यौ चैके ॥ २२ ॥

एके पिण्ड्यौ च पाण्योरादध्यादित्याहुः । एवं वृक्षयोः पिण्ड्ययोश्च समु-
चयः ॥ २१ ॥

वृक्षापचार इत्येके ॥ २३ ॥

एके वृक्षामात्रे पिण्ड्यावादध्यादित्याहुः । अनुस्तरणी नित्या चेद्वृक्षापचारो
नोपपद्यते । तस्मादनित्येति मन्यामहे । अनुस्तरण्यपचार इति वक्तव्ये वृक्षापचार
इति वचनं पिण्ड्ययोर्वृक्षाधानस्थान आधानसिद्धयर्थम् । तेन पाण्योरिति सिद्धम् ।
अथ किं द्वयौ पिण्ड्यौ । अत्रापिण्ड्यावित्येके । सकृत्पिण्ड्यावित्यपरे । उक्तं च
कात्यायनेन—अथ यदाऽनुस्तरणी नास्ति तदा सकृत्तुहर्वीपि तत्स्थाने कुर्यात् ।
पिण्ड्यग्रहणमुपलक्षणम् । तेन वषादि सर्वं पशुना कार्यं सकृत्तुभिरेव निर्वर्तयेदित्येके ।
अत्र पक्षे वषास्थानेऽपूपः । वृक्षास्थाने पिण्ड्यौ । अन्यान्यपि तत्तदङ्गसदृशानि
सकृत्तुभिरेव कार्याणि ॥ २३ ॥

सर्वा यथाङ्गं विनिसिष्य चर्मणा प्रच्छाद्येयमग्ने चपसं मा विजि-

ह्वर इति प्रणीतामणयनमनुमन्त्रयते ॥ २४ ॥

अनुस्तरण्याश्चर्म पृथक्कृत्य सर्वाभिति वचनादखण्डितामेव यथाङ्गमिति प्रेतस्य
यद्यदङ्गं पादादि तस्मिन्तस्मिन्लक्ष्णे पशोरपि तत्तदङ्गं यथा भवेत्तथा विनिसिष्य-

तस्या एव चर्मणा प्रच्छाद्य तत इममित्यूचा पूर्णं चमसमनुमन्त्रयते । यः पूर्व-
निहितः ॥ २७ ॥

सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्रावाज्याहुतीर्जुह्यादग्रे स्वाहा का-
माय स्वाहा लोकाय स्वाहाऽनुमत्ये स्वाहेति ॥ २५ ॥

सत्यमिति दक्षिणनिवृत्त्यर्थम् । तज्जानु निपात्य दक्षिणाग्रावाज्याहुतीर्जुह्याच्च-
क्षुमि । जनुनिपातनमुत्स्योत्तानत्वाविगोघेन कर्तव्यं सर्वान्यामावे वचनादिना
गृह्यकारेण दोषस्योक्तत्वात् । अज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते । होमार्थेऽन्यः
सुवः कार्यः । पूर्वस्य योजितत्वात् ॥ २९ ॥

पञ्चमीपुरसि भेत्स्यास्माद्वै त्वमजा यथा अयं त्वदधिजायता-
मसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ २६ ॥ ख० ३ ॥

प्रेतस्य हृदये पञ्चमीमाहुतिं जुहुयादस्मादिति मन्त्रेण । पञ्चमीमिति वचन-
मिमामपि जान्वाच्य जुहुयादित्येवमर्थम् । भेत्प्रहणमनर्थकं पश्यामः । यथा दक्षिणे
हस्ते जुहूमित्युक्ते भेत्स्येति गम्यते । प्रेताधिकारात् । एवमिहापि गम्यते ।
उच्यते । भेत्प्रहणं सर्वस्यापि भेत्स्येमां पञ्चमीं जुहुयान्नाऽऽहिताग्नेरेवेत्येवमर्थम् ।
एतदुक्तं भवति—‘ यस्य यस्य भेत्स्य स्मृतौ दहनं विहितं तं भेत्तमनेन विविना
दहेदिति ’ । विशेषतुत्तरत्र वक्ष्यामः । असावित्यस्य स्थाने भेत्स्य नाम संबुद्ध्या
निर्दिशेत् ॥ २९ ॥ १ ॥

भेत्स्याति युगपदग्निं ज्वालयतेति ॥ १ ॥

अथ परिकर्मिणः कर्ता भेत्स्याति युगपदेव सर्वानग्निं ज्वालयतेति । ते च तथा
कुर्युः ॥ १ ॥

अत्र विज्ञापनमाह—

आहवनीयश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयात्स्वर्गलोक एनं प्रापादिति विद्याद्वा-
त्स्यत्यसावमुत्रैवमयमास्मिन्निति पुत्रः ॥ २ ॥

आहवनीयश्चेदाहिताग्निशरीरं प्रथमं प्राप्नुयात्स्वर्गं लोक एनमाहिताग्निं प्राप-
येदिति जानीयात् । रात्स्यति ऋद्धिमाप्स्यति । असावाहिताग्निमुत्र स्वर्गे । एव-
मयं पुत्रोऽग्निमनुष्पलोकं ऋद्धिं प्राप्स्यतीति विद्यात् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
अनेनानुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञानमुक्तम् । न तु पूर्वप्राप्तेरिदं फलम् ॥ २ ॥

गार्हपत्यश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एनं प्रापादिति विद्याद्वा-

त्स्यत्यसावमुभैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ३ ॥

गार्हपत्यस्य पूर्वप्राप्तावाहिताग्निरन्तरिक्षलोकं प्राप्य तत्र रात्स्यति । पुत्रस्त्वस्मि-
न्निति विद्यात् ॥ ३ ॥

दक्षिणाग्निश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयान्मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्वा-
त्स्यत्यसावमुभैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ४ ॥

दक्षिणाग्नेः पूर्वप्राप्ती सिप्रमेवोत्पद्य बहुलं प्राप्नोति मनुष्यलोक आहिताग्निः ।
पुत्रस्यास्मिन्नलोके बहुलो भवतीति विद्यात् ॥ ४ ॥

युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

यदि सर्वेऽग्नयो युगपच्छरीरं प्राप्नुयुस्तदाऽऽहिताग्नेर्विशिष्टे स्थानेऽऽयुःकृष्टागृह्ण-
वदन्ति ब्रह्मवादिनः । पुत्राणां चास्मिन्नलोके परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

तं दक्षमानमनुमन्त्रयते मेहि मेहि पथिभिः पूर्वैर्मिरिति समा-
नम् ॥ ६ ॥

तं ग्रहणं तं प्रति कर्मान्तरमप्यस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन ग्रैवं दत्त्वा सिंघाता-
द्विलौकिकं कुर्यात् । दक्षमानं प्रेतमनुमन्त्रयते । मेहि मेहि पथिभिः पूर्वैर्मिरिति
समानं प्रागुत्तेनानुद्रवणेन मेहि मेहि पथिमिरिति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत् । मेनमग्ने
विदह इति षट् । पूषा त्वेतश्चक्षवयतु प्रविद्वानिति चतस्रः । उपसर्पेति चतस्रः ।
सोम एवेभ्य इति पञ्च । ऊरुणसावसुतृपेति चतुर्विंशति ऋचोऽनुद्रवण उक्ताः ।
अत्रापि तावतीमिनुमन्त्रयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स एवंविदा दक्षमानः सहेव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह
विज्ञायते ॥ ७ ॥

प्रशंसयेम् । सा च विदुषा कर्म कर्तव्यमिति ज्ञापयितुम् । न्यायविदश्च ज्ञात्वा
चानुष्ठानमित्याहुः ॥ ७ ॥

उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्तं खात्वाऽवकां शीपाळ-
मित्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहेव धूमेन स्वर्गं लोक-
मेतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

जानुमात्रे गर्तं एतावत्कालमातिवाहिकं शरीरमास्यायाऽऽहिताग्निः संस्कारं प्रती-
क्षते । ततोऽस्मिन्काले दग्धः सन्नवटाजिष्क्रम्य धूमेन सह स्वर्गमेतीति श्रूयते ॥ ८ ॥

इमे जीवा विमृतैराववृत्राजिति सञ्चावृतो ब्रजन्त्यनवेक्षमाणाः ॥ ९ ॥

अथ 'इमे' इत्यृचं कर्त्ता जपित्वा ततः सर्वे सव्यावृतो भूत्वा गच्छेयुः पृष्ठतोऽ-
नीक्षमाणाः ॥ ९ ॥

यत्रोदकमवहद्भवति तस्मात्प्य सकृन्दुन्मज्ज्यैकाञ्जलिमुत्सृज्य
तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वोत्तीर्णान्यानि वासांसि परिधाय
सकृदेनान्वापीढयोद्गन्धानि विसृज्याऽऽसत आ नक्षत्रदर्श-
नात् ॥ १० ॥

ततो यत्रोदकमवहस्त्विष्टं भवति तत्प्रतिगच्छन्ति । तस्मात्प्य सकृन्निमज्जन्ति ।
सकृदवगाहन्त इत्यर्थः । तत एकाञ्जलिमुत्सृजन्ति समानोदकाः । सर्व एकैकमज्ज-
न्तिमुत्सृजेयुरित्यर्थः । पुरुषाः स्त्रियश्च । तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा । प्रेतस्य गोत्रं
नाम च गृहीत्वा । काश्यपगोत्रं देवदत्त, एतत्त उदकमित्येवमुक्त्वा सिञ्चन्ति दाक्षि-
णामुखाः । 'अयुग्मा दाक्षिणामुखाः' इति स्मृतेः । निनयनदेशस्तु स्मृतितोऽव-
गन्तव्यः । तत उदकादुत्तीर्णान्यानि वासांसि परिदध्युः । ततः सकृद्वाद्वाणि पीढ-
यन्ति । अग्न्यासो न कार्यः । तत उदगग्राणि वासांसि विसृजन्ति शोषणार्थम् ।
ततस्तत्रैवाऽऽसत आ नक्षत्रदर्शनात् । ततो नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु गृहं प्रविशेयुः
सर्वेऽमात्याः ॥ १० ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने प्रविशेयुः ॥ ११ ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने कस्मिंश्चिन्मण्डले रश्मिर्वर्जिते प्रविशेरन् । अस्मि-
न्पक्ष आ मण्डकदर्शनादासते ॥ ११ ॥

कनिष्ठमथमा उषेष्टजघन्याः ॥ १२ ॥

प्रविशेयुः । उभयवक्त्रमभ्यानुपूर्वीसिद्धचर्चम् ॥ १२ ॥

प्राप्त्वागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्त्रिजलानप उपस्पृशन्ति ॥ १३ ॥

गृहं प्राप्त्वाश्मादीनुपस्पृशन्ति । ततः प्रविशेयुः ॥ १३ ॥

नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन् ॥ १४ ॥

एतस्यां रात्र्यामन्नं न पचेरन्नमात्याः ॥ १४ ॥

क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ॥ १५ ॥

क्रीतेन वोत्पन्नेन वा वर्तेरन् । केचिदेतत्सूत्रं न पठन्ति ॥ १५ ॥

त्रिरात्रमग्नारलवणाग्निनः स्युः ॥ १६ ॥

सर्वेऽमात्याः ॥ १६ ॥

द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेत् ॥ १७ ॥

मातापितरौ यश्चापनीय कृत्स्नं वेदमध्यापयत्येते महागुरुषः । एतेषु मृतेषु द्वादशरात्रं वा दानाध्ययने वर्जयेत् ॥ दशाहं वेति वक्ष्यमाणेन सह विकल्पः । नात्राऽऽशौचं विधीयते । अपि तु दानाध्ययनवर्जनमात्रम् । आशौचं तु स्मृत्युक्तं द्रष्टव्यं ' दशाहं शावमाशौचम् ' इत्यादि ॥ १७ ॥

दशाहं सपिण्डेषु ॥ १८ ॥

मृतेषु दानाध्ययने वर्जयेन्निति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ १८ ॥

गुरौ चासपिण्डे ॥ १९ ॥

उपनीय कृत्स्नवेदाध्यापके गुरुषसपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वेति पूर्वेण सह विकल्पः । मातापित्रोस्तु सपिण्डत्वादशाहं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १९ ॥

अमत्तासु च स्त्रीषु ॥ २० ॥

दशाहमेव ॥ २० ॥

त्रिरात्रमितरेष्वाचार्येषु ॥ २१ ॥

एकदेशाध्यापकेष्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

ज्ञातौ चासपिण्डे ॥ २२ ॥

त्रिरात्रमेव समानोदक इत्यर्थः । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकमावस्तु ज-मनाक्षोरवेदने ' ॥ २२ ॥

प्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २३ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २३ ॥

अदन्तजाते ॥ २४ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २४ ॥

अपरिजाते च ॥ २५ ॥

अपरिजातो नाम संपूर्णो गर्भः । तत्र च त्रिरात्रमेव ॥ २५ ॥

एकाहं सप्तस्यचारिणि ॥ २६ ॥

सहाध्यायी सप्तस्यचारी । तस्मिन्मृत एकाहं वर्जयेत् ॥ २६ ॥

समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ २७ ॥ ख० ४ ॥

समानग्रामवासिनि च श्रोत्रिये मृत एकाहं वर्जयेत् । अनाशौचनिमित्तेषु गुर्वादिषु श्रोत्रियपर्यन्तेषु मृतेष्वध्ययनमात्रं वर्जयितव्यं न दानमित्युपदेशः । अत्रान्ये

इयाचरुयुः—धिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः । महागुरुषु तु द्वादशरात्रं वाऽक्षारलव-
णाशिनः स्युरिति विकल्पाः । 'दानाध्ययने चर्जपेरन्दक्षाहं सपिण्डेषु' इत्यनेन प्रकर-
णेनाऽऽशौचं विधीयते । आशौचदिवन्वियम् । तेन स्मृतेराशौचविस्तारो विज्ञेय इति ।

धर्मशास्त्रेषु दाहश्च विहिता शौदकक्रिया ।
शेषां तेषां तु सर्वेषां दाहकर्मणि स्नातितम् ।
अत्र स्नानाहिताग्न्यादेर्दिशेऽग्रे वक्ष्यतेऽधुना ॥
विगुरुषु बर्हिषाज्यं चेत्येवमन्तं समं भवेत् ।
नास्यानुस्तराणी कार्या पात्राणां शोभनं तथा ।
शृणुद्राज्यं तथा चार्थादिति गृह्यविदां मतम् ॥
जानाहिताग्नेः प्राप्त्रप्रचयो विद्यते ' इति शौचायनः ।
' तां दिशं तु जयेदग्निं प्रेतं ज्ञापि ततः परम् ॥
अयुजोऽमिथुना वृद्धाः पठिषक्रेण वा भवेत् ॥
मेतस्य पृष्ठतोऽमात्मा ईयुः पूर्ववदेव च ॥
भूमिपार्श्वं ततः प्राप्य कर्ता प्रोक्षति पूर्ववत् ।
गृह्णेणानाहिताग्निं तु दहेत्परनीं च पूर्ववत् ॥
कपालाग्निर्दहेदन्धमुपनीतं तथा परम् ।
प्रावत्पनयनात्प्रेतं लौकिकाग्निर्दहेत्परम् ॥
अग्निवर्णं कपालं तु तप्त्वा तत्र अग्निर्होषेत् ।
करीपादि ततो योऽग्नेर्जातः स तु कपालजः ॥
उद्धृतान्ते निषेयोऽग्निर्देशे तूत्तरपाश्चिमे ।
तथा शास्त्रान्तरे दृष्टेः प्रणीताः प्रणयेत्ततः ॥
छाते हिरण्यशकलं तिलांश्चापि विनिर्होषेत् ।
तन्त्रं नेति पुरैवोक्तमिष्ठाचित्यादि पूर्ववत् ॥
परान्युत्थापनपर्यन्तं घनुरन्तमथापि वा ।
ततो हिरण्यशकलैश्चिच्छद्राण्यपिदद्याति वै ॥
घृतसिक्कांस्तिलांश्चापि किरित्येतकलेवरे ।
अपेममग्ने चमसं पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् ॥

सव्यं जानु निपात्याथ चेतसोऽग्नौ जुहोति वै ।

तथामृतश्च जुहुयात्पञ्चमीं हृदये ततः ॥

सिन्धातादि ततः कुर्याच्चतोऽर्थप्राप्तसञ्चितम् ।

ततः प्रज्वालयेदग्निं प्रैषो नात्र भवेदिति ॥

तं दह्यमानमित्यादि सर्वं पूर्ववदेव तु ।

अग्निपंचयनादेस्तु सर्वसाम्याज कथ्यते ' इति ॥ २७ ॥ ४ ॥

संचयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ॥ १ ॥

संचीयन्तेऽस्थीनि येन कर्मणा तत्संचयनम् । कृष्णपक्षस्य दशम्या ऊर्ध्वमयुजास्तु
तिथिष्वेकादशी त्रयोदशी पञ्चदशीत्यासु । एकनक्षत्रे । ' येन नाम्नैकमेव नक्षत्र-
मभिधीयते तन्नामके नक्षत्र इत्यर्थः । आपाढाद्वयं फल्गुनीद्वयं भोष्ठपदाद्वयमिति
पङ्क्त्योऽन्यत्र नक्षत्रे कर्तव्यमित्यर्थः । अन्तर्दशाहेऽतीते वा दशाहे कृष्णपक्षागमन-
मात्र इदं कार्यम् । नातीत एव दशाह इति नियमः । अतीते दशाह इत्ययं पक्षः
संवत्सरे सपिण्डीकरणपक्ष एषोपपद्यते । द्वादशाहे सपिण्डीकरणपक्षे तु नोपपद्यते ।
सपिण्डीकृतस्य प्रेतस्य पृथक्सपिण्डे नियोजनस्य प्रतिषेधात् । ' य. सपिण्डीकृतं प्रेतं
पृथक्सपिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥' इति शातातपः
' संचित्य वैकोद्दिष्टं विधीयते आद्धमस्मै दद्युरिति ' । तस्मात्तस्मिन्पक्षे द्वितीयेऽ-
हनि चतुर्थेऽहनीत्यादिकालो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽभिधुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अमङ्गले कुम्भे पुमांसं संचिनुयुः । स्तनरहितः कुम्भः । अलक्षणायां कुम्भ्यां
स्त्रियं संचिनुयुः । स्तनवती कुम्भी । अयुज इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिरजजन्प्रोक्षति
शीतिके शीतिकावतीति ॥ ३ ॥

क्षीरमिश्रोदकेन कर्ता प्रोक्षति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । शेषं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

अद्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थ्यसंहादयन्तोऽवदध्युः पादौ
पूर्वं शिर उत्तरम् ॥ ४ ॥

कर्ता प्रोक्षति । संचेतारोऽद्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमास्थि गृहीत्वाऽसंहाद-
यन्तः शब्दो यथा न स्यात्तथा कुम्भेऽवदध्युः । पादौ पूर्वमवदध्युः । शिर उत्तर-
मवदध्युः । उभयवचनमानुपूर्वीसिद्धचर्चम् ॥ ४ ॥

सुसंचितं संचित्य पवनेन संपूय यत्र सर्वत आपो नाभिस्यन्दे-

रत्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्तेऽवदध्युरपसर्प मातरं भूमिमतो-
मिति ॥ ५ ॥

शिरःपर्यन्तं कुम्भेऽवधाय, ततो मस्र शूर्पेण संशोध्य, सूक्ष्माण्यस्पीनि शिरसि
उपरि संचित्य ततोऽमित आकाशमित्यादिवक्षणयुक्ते देशे गर्तं खात्वा यत्र गर्तं
सर्वतोऽपि दिग्भ्योऽवस्तिर्त्यक् चाऽऽपो न निष्पन्देरन्वर्ण्यभ्योऽन्यास्तस्मिन् गर्ते
कुम्भमवदध्युः । उपेत्यूचा । मन्त्रं कर्ता ब्रूयात् । उत्तरांश्च मन्त्रान्कर्तव्यं
ब्रूयात् ॥ ५ ॥

उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥ ६ ॥

उच्छ्रं च स्वेत्येतया पांसूनप्रसिपेदवटे । यथा कुम्भ आननपर्यन्तं निमग्नो
भवति ॥ ६ ॥

अवकीर्योत्तराम् ॥ ७ ॥

अवकीर्णे गर्ते कुम्भाननपर्यन्ते तत उच्छ्रं च मानेत्येतां अपेत् । अवकीर्यवचनं
पांसुप्रक्षेपो न घर्ममात्रं कार्थोऽपि तु कुम्भाननपर्यन्तं गर्तपूरणायालं कर्तव्य इत्येव-
मर्थम् ॥ ७ ॥

उत्ते स्तभ्रामीति कपालेनापिधायाथानपेक्षं प्रत्याव्रज्याप उप-

पृश्य आद्धमस्मै दद्याः ॥ ८ ॥ ख० ५ ॥

तत उत्ते इत्यृचा घटादिकपालेन कुम्भमपिधाय ततो गर्तस्यार्थप्राप्तं पूरणं
करोति । यथा कुम्भो न दृश्यते । कर्मांतरास्तिवज्ञापनार्थादपशब्दादयमर्थो
लब्धः । ततोऽनवेक्षं पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । ततोऽप उपपृश्य ।
स्त्रावेत्यर्थः । ततोऽभिमतहनि आद्धमस्मै प्रेताय केवलाय दधुरेकोद्विष-
धानेन ॥ ८ ॥ ५ ॥

गुरुणाऽभिमृता अन्यतो वाऽपसीयमाणा अमावास्यायां शान्ति-

कर्म कुर्वीरन् ॥ १ ॥

गुरुणा अभिमृताः । गुरुर्धेयां मृतः । अन्यतो वा पुत्रपशुहिरण्यादिमिरपसीय-
माणाः सन्तोऽमावास्यायां शान्तिकर्मनाम कुर्युः । तत्र मन्त्रवती क्रियां ज्येष्ठः
करोति । इतरे तूपासते ॥ १ ॥

पुरोदयादग्निं सहमस्मानं सहायकनं दक्षिणा हरेयुः क्रव्याद-
मग्निं प्रहिणोमि दूरमित्यर्घ्येन ॥ २ ॥

प्रागादित्योदयादिं सहसामानमायतनेन सह दक्षिणस्यां दिशि हरेयुः ।
दक्षिणां दिशं प्रति नवेयुरित्यर्थः । क्रव्यादमाग्निमित्यर्धर्चन । पचनाग्नेरेवासमुत्सर्गः ।
गृहस्थेत्यभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसङ्गः । अत्रेताग्नीनामपि प्रसज्येत । अथ तेषां मात्रज्जीवं
धार्यत्वादुत्सर्गो नोपपद्यते । तदत्रापि समानम् । औपासनोऽपि यावज्जीवं धार्य-
स्व । 'पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्' (१ । ९ । १) इति वच-
नात् । तस्मात्पचनस्येति सिद्धम् । आयतनशब्देनाविश्रयणार्थं मेखलादय उच्य-
न्ति ॥ २ ॥

सं चतुष्पथे न्युप्य यत्र वा त्रिः प्रसव्यं परियन्ति सव्यैः
पाणिभिः सव्यानूरुनाग्नानाः ॥ ३ ॥

अथ तमग्निं चतुष्पथे प्रक्षिप्य यत्र वाऽदक्षिणस्यां वाऽचतुष्पथे वा न्युप्याम
तमग्निमप्रदक्षिणं त्रिः परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरुनाग्नानास्तादृच-
मानाः ॥ ३ ॥

अयानवेक्षं प्रत्याग्नय्याप उपस्पृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि त्राप-
यित्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकाःकुम्भानाचमनीयांश्च शमीसुमनो-
मालिनः शमीमयमिध्मं शमीमयवावरणी परिधीयाऽऽनहुहं गोमयं
चर्म च नवनीतमश्मानं च यावत्स्यो युवतयस्तावन्ति कुशपि-
ञ्जूलानि ॥ ४ ॥

अयामवेक्षं पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । अपशब्द ऊर्वाहननस्य प्रत्या-
व्रजनाङ्गत्वाशङ्कः निवृत्त्यर्थः । ततः सर्वे स्नान्ति । ततः सर्वे केशाद्रीन्वापयन्ति । पुन-
रपि स्मृतिप्राप्तं स्नानं कुर्युः । ततो वक्ष्यमाणान्युपकल्पयीरन् । शच्छोपद्रव्यान्ऽतः ।
उपकल्पनविधानापुराणानामुत्सर्गः । अनुक्तोपयोगानां यथार्थमुपयोगः कार्यः ।
मणिको नाम जलधारणार्थो माण्डविशेषः । कुम्भा उक्ताः । आचमनीया नाम आचम-
नसाधना उदञ्चनकमण्डलप्रभृतयः । शमीसुमनोमालिनः । शमीपुष्पमालिनः । मणि-
कादीर्क्षीन्निवानुपकल्पयेयुः । शमीसुमनोमालिन इति मणिकादीनां विशेषणमित्येके ।
कर्तृणां विशेषणमित्यन्ये । शमीमयमिध्ममुपकल्पयेयुः । प्राकृतस्यायं विकारः ।
शमीमयवावरणी चोपकल्पयेत् । अरणी इत्येतावत्सुष्यमान एकेन वाक्येन द्रव्य-
चोदना गुणचोदना च विधातुं न शक्यत इति कृत्वा शमीमयग्रहणं नैवा-
धिक्रियेत । अरणी सपूर्वे विधीयेते । अतः पुनः शमीमयग्रहणं कृतम् । परिधीयो-

पक्वत्वेरन् । किमर्थमिदमिति न विद्मः । द्रव्यचोदना तावन्न कार्या । इध्मावर्हि-
पोश्च संनहनमिति स्थालीपाक इध्मसंनहनस्य दर्शपूर्णमासातिदेशोऽस्ति । इतरेषां
च स्थालीपाकातिदेशोऽस्ति । 'पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम्' (१ । १० । २५)
इति । दर्शपूर्णमासयोश्च परिधयो विहिताः । 'एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति'
इति । मन्त्रलिङ्गाच्च । 'एकविंशतिषां संगमाभीति' । 'अथ परिधीन्परिदधाति'
रससामपहृत्यै' इत्यर्थवादाच्च । तस्मादतिदेशादेव सिध्येयुः । शमीमयत्वसिद्धयर्थ-
मिति चेत् । तदपि न । इध्मस्तावच्छमीमयोऽत्र विहितः । दर्शपूर्णमासयोश्चेध्मप-
रिधीनामेकद्वयत्वं दृष्टम् । 'पाळाशः खादिरो वेध्मः' इति बौधायनः । तत्र
वेध्मग्रहणेनैकविंशतेर्ग्रहणम् । एव विंशतिमिध्मदारूणीति विधिवाक्ये श्रवणाद्वृक्षा-
न्तरानुक्तेश्च । अत्र वेध्मग्रहणेन परिधिग्रहणे सति परिधयोऽपि शमीमया एव
भवन्ति । इध्मसंख्या चावश्यमिति दृष्टव्यैव । अन्यथा संनहनमात्रातिदेशेनारति-
मात्रस्वपाळाशत्वादयोऽपि गुणा न स्युरिष्यन्ते च तर्हि सर्वासामभ्यादानं प्रामो-
तीति शङ्का न कार्या । 'पञ्चदशेध्मदारूण्यस्यादधातीति' श्रुतेः । इतरेषां च
त्रेतावद्विनिर्योगः कार्यः । तत्र केचित्परिहरन्ति । 'गुणचोदनैवेयम् । सा च ज्ञापना-
र्थम् । 'अन्यत्रेध्मपरिधीनां नानावृत्तत्वं कार्यमिति । रसोहननार्थं चावश्यं परिधातव्या'
एवेति' । चशब्दः शमीमयत्वसमुच्चयार्थः । उपकरूपसमुच्चयार्थत्वे सति सर्वत्र चशब्दं
कुर्यात् । एवं ते परिहृतवन्तः । तदयुक्तमित्यन्ये । अस्मच्छात्रे इध्मग्रहणेन
पञ्चदश दारुकस्य ग्रहणं दृष्टम् । 'प्राचीनाधीतीध्ममुपसमाधाप' (श्रौ० २ । ६)
'इध्ममभिचार्य' (१ । १० । १२) इति च । एकविंशतिषादिनाऽप्युभयत्र पञ्च-
दशावमन्युपगम्यत एव । तत्र स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादिष्मावर्हिषोश्च संनहनमित्य-
त्रापि पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । तत्र च पञ्चदशदारुकस्य सतः संनहनाद्य-
तिदेशेन प्राप्यते । यथा । 'शस्त्रेणैव होत्रकाणामभिहिंकारः' (श्रौ० १ । २)
इत्यत्र शास्त्रान्तरे होत्रकशब्दस्य सप्तसु त्रिषु वा दृष्टत्वेऽप्यस्मच्छात्रे
मुख्यवर्जितेषु दृष्ट इति कृत्वा द्वादशापि गृह्यन्ते । स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात् ।
एवमिहापि स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात्पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणम् । एवं च कृत्वा प्रकृतौ
पार्वणे परिधयो नैव संभवन्ति । तदतिदेशादितरेष्वपि पाकयज्ञेषु नैव संभवन्ति ।
प्रकृतौ परिध्यादीनामावर्धेण विनियोगानुक्तेश्च पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । अयो-
क्येत । 'एकविंशतिषां संगमाभीति' संनहनमग्रे संख्या श्रूयते । मन्त्रभ्यातिदेशा-

त्पाकयज्ञेष्वपि भवति । पञ्चदशकाष्ठस्य लिङ्गानुपपत्तिः । न चोहः कर्तुं शक्यः । न प्रकृतावूहो विद्यत इति न्यायादिति । तदयुक्तम् । नह्यस्य मन्त्रस्य स्थालीपाकः प्रकृतिः । किं तर्हि । दर्शपूर्णमासौ । तस्मादत्रास्योह एव कार्यः । अन्ये तु मन्त्रं नैवेच्छन्ति । अपि चेध्मपरिधीनां नानावृत्तत्वमपि दर्शपूर्णमासयोर्मगवताऽऽपस्तम्बेनोक्तम् । यत्तुक्तं 'रक्षोहननार्थं परिधातव्याः' इति । तदप्ययुक्तम् । पूर्णपात्रेणैव रक्षोहननस्य कृतत्वात् । न चात्र प्रणयनस्य हविःश्रपणार्थत्वमुपपद्यते । आज्यहोमत्वेऽपि दहनकर्मणि प्रणयनदर्शनात् । 'अपः प्रणयति' 'आपो वै रक्षोघ्नी रक्षसामप-
हृत्यै' इति श्रुतेः । रक्षोहननार्थत्वं यत्कार्यार्थं यदुपादीयते तच्चेत्कार्यमन्येन कृतं किमिति तदुपादीयते । रक्षोहननं च परिधिकार्यं पूर्णपात्रेणैव कृतमिति न परिषय उपादेयाः । अतः सर्वत्र पञ्चदशदारुक एवेध्म इति सिद्धम् । अनेनैव चाभिप्राये-
णाऽऽचार्योऽपि पार्वणे परिध्यादीनां विनियोगमनुक्तवान् । बहुवृत्तानां समाचारश्च सर्व-
त्रैवमेव । पारम्पर्योपदेशश्चैवमेव । अनेन तु वचनेन परिधयोऽपूर्वाः सगुणा विधी-
यन्ते । तेनात्राप्यूर्ध्वसमिधौ अनुयाजसमिधौ न कार्या । विध्यमावात् । नन्वतिदेश-
प्राप्तेन पूर्णपात्रेणैवात्र रक्षोहननस्य कृतत्वं परिधिविधानं नोपपद्यत इत्याशङ्का न
कार्या । न ह्यत्र परिधिविधानं स्यानेनैव कार्येण मातृमित्यत्र किञ्चन प्रमाणमस्ति ।
विधिमेदात् । तस्य कार्यस्येहान्येन कृतत्वाच्च कार्यान्तरं कल्पनीयमित्यलमिति विस्त-
रेण । आनडुहं गोमयं चर्म चोषकल्पयेयुः । नवनीतं चाश्मानं च यावत्स्यो युवतयः
स्वगृहे तावन्ति कुशपिञ्जलाणि चोषकल्पयेयुः ॥ ४ ॥

अग्निवेद्यायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जातवेदा इत्यर्थ-
चेन ॥ ५ ॥

अथाग्निहोत्रविहरणकालेऽपराह्णे शुमीमधीभ्यामरणीभ्यामग्निं मन्ययेदर्धचेन । अयं
चाग्निः पचनो भवति ॥ ६ ॥

तं दीपयमाना आसत आ शान्तरात्रादायुष्मतां कथाः कीर्त-
यन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमानाः ॥ ६ ॥

तं ग्रहणं मन्त्रस्योत्तराह्णत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । आयुष्मतां कुलवृद्धानामन्येषां च
कथाः कीर्तयन्त इतिहासादीनि माङ्गल्यानि ब्रुवन्तो मपितमग्निं दीपयमानां गृहा-
द्गृहिरेवाऽऽसते । आ शान्तरात्रात् । निशि यस्मिन्काले तूष्णीमासते जनास्तच्छा-
न्तरात्रम् ॥ ७ ॥

उपरतेषु शब्देषु संप्रविष्टेषु वा गृहं निवेशनं वा दक्षिणाद्द्वार-
पक्षात्पश्चिम्याविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्बन्धनसो भानुम-
न्विहीत्योत्तरस्मात् ॥ ७ ॥

ततो यदा न शब्दाः कचिदुच्चरन्ति तदा । उत्तरविवक्षार्थमनुवादोऽयम् ।
संप्रविष्टेषु वाऽप्राप्त्येषु गृहं निवेशनं वा । किमुक्तं भवति । शान्तरात्रात्प्रागपि
पथमात्स्या गृहं निवेशनं वा प्रवेष्टुं कामयन्ते तदा वा तेषु संप्रविष्टेषु । एवं शान्तरा-
त्रेण सह विक्रराः । निवेशनशब्देनात्र संवेशनमुच्यते । शयनस्थानमित्यर्थः । उप-
सर्गस्यत्ययो द्रष्टव्यः । उक्तं च नैरुक्तैः—निरित्येव समित्येतस्य स्थान इति ।
तद्वदप्रापि । अनयोरन्यतरे काले कर्ता दक्षिणाद्द्वारपक्षात्संततामुदकधारां सिध्दे-
त्तन्तुमित्युक्ता ॥ ७ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनङ्गुहं चर्माऽऽस्तीर्य माग्नीव-
मुत्तरलोम तस्मिन्मात्स्यानारोहयेदारोहताऽऽयुर्जरसं वृणाना
इति ॥ ८ ॥

अपशब्दोऽग्निमन्त्रोऽन्यन्तरमौपासनमुपसमादध्यादिति ज्ञापनार्थम् । ततः
पश्चादस्याऽऽनङ्गुहं चर्माऽऽस्तीर्येत्यादि व्याख्यातम् । ततश्चर्मभ्यमात्स्यानारोहयेदा-
रोहतेत्युक्ता । कर्तृवर्जं गृह्याः सर्वे पुमासः स्त्रियश्चाप्रात्या इत्युच्यन्ते ॥ ८ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥ ९ ॥

आज्यसंस्कारान्तं कृत्वा, इममित्युक्ताऽग्नेः पश्चात्परिधिं परिदध्यात् । ततो दक्षि-
णस्तृष्णीम् । तत उत्तरतस्तृष्णीमेव । परिधिमित्येकवचनादाद्यस्यैव समन्त्रकत्वमि-
तरो तृष्णीम् ॥ ९ ॥

अन्तर्धृत्युं दधतां पर्वतेनेत्यश्वानमित्युत्तरतोऽग्नेः कृत्वा परं
मृत्यो अनु परेहि षन्थामिति चतसृभिः प्रत्युवं हुत्वा यथाऽहा-
न्यनुपूर्वं भवन्तीत्यपात्स्यानीक्षेत् ॥ १० ॥

अथान्तर्धृत्युमिति पादेनाश्वानमुत्तरतोऽग्नेर्निदधाति । 'ऋचं पादग्रहणे' (श्रौ० १।१)
इत्यत्र पादशब्दो मूलवार्त्ता । यथा 'पादः पत्' (पा० सू० ६।१।३०) इति । तेनात्र
पादमात्रस्य ग्रहणम् । न ऋचः । नत आज्यमागन्तं कृत्वा 'परं मृत्यो' इति
चतसृभिः प्रत्युवं व्याख्यातं तथा हुत्वा । यथेत्युक्ताऽप्रात्स्यानीक्षेत् ॥ १० ॥

युधतपः पृथक्पाणिभ्यां दर्भवरुणकैर्नवनीतेनाद्गुष्टोपकनिष्टि-

काभ्यामाक्षिणी आञ्ज्य पराश्रो विसृजेयुः ॥ ११ ॥

अमात्येषु या युवतयः खियस्ता दर्भतरुणकैर्नवनीतं गृहीत्वा, तेनाद्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाणिभ्यामाक्षिणी अञ्जते । पृथक्पाणिभ्यामिति वचनं पृथक्पृथक् युगपदेवाङ्गीरन् पर्यायेणेत्येवमर्थम् । तेन द्वित्वं कुशपिञ्जूलानां नास्त्येव । ततोऽनवेशमाणाः पृष्ठतो विसृजेयुः कुशपिञ्जूलानि ॥ ११ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरित्यञ्जाना ईक्षेत ॥ १२ ॥

इमा इत्यृचा कर्ता अञ्जाना युवतीरीक्षेत ॥ १२ ॥

अश्वम्भवीरीयते संरम्भवाभित्यश्मानं कर्ता प्रथमोऽभिमृशेत् ॥ १३ ॥

तत एतयाऽश्मानं कर्ता पूर्वमभिमृशेत् । प्रथमवचनात्पश्चादितरेऽभिमृशेयुस्तृणीम् ॥ १३ ॥

अथापराजितायां दिश्यवस्थायाग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयाऽऽपो हि सा मयो भुव इति तृचेन परीमे गामनेपतेति परिक्रामत्सु जपेत् ॥ १४ ॥

अग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयाऽऽपोहिष्ठेति तृचेन सिच्यमानयाऽमात्येष्वौपासनाग्निं पौरियत्सु, तस्मिन्कालेऽपराजितायां दिशि स्थित्वा, कर्ता 'परीम' इत्यृचं जपेत् ॥ १४ ॥

पिङ्गलोऽनड्वान्परिणेतः स्पादित्युदाहरन्ति ॥ १५ ॥

एवंगुणयुक्तोऽनड्वान्परिणेतव्यः । अथ स्थिष्टकृदादि समापयेत् । उत्तरप्रायशब्दात् ॥ १५ ॥

अयोपविशन्ति यन्नाभिरंस्यमाना भवन्त्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥ १६ ॥

अयोपविशन्ति यन्नाभिरंस्यमाना भवन्ति । यो देशोऽमीष्टस्तन्नाहतेन वाससा प्रच्छाद्योपविशन्ति ॥ १६ ॥

आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥ १७ ॥

तत्रैव आ उदयादस्वपन्त आसते ॥ १७ ॥

उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्पाप नः शोशुचदधमिति प्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान्भोज-

यित्वा स्वस्त्ययनं वाचयति गौः कंसोऽहं वासश्च दक्षिणा

॥ १८ ॥ ख० ६ ॥

तत उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च व्याख्यातानि जपित्वा । जप संस्कृत्येति वचनमाज्यमागान्तं कृत्वा तत एवाच्चाद् 'अप नः शोशुषदधमिति' होमः कार्य इत्येवमर्थम् । प्रत्यृचं व्याख्यातम् । तथा हुत्वा । अन्नस्य तु घाना-
वसंस्कारः । ततो होमशेषं समाप्य तत एवाच्चाद्वाह्यगन्मोनयित्वा स्वस्त्य-
यनं वाचयति । ततो गौः कंसोऽहं वास इति त्रीणि भुक्तवन्नचो दक्षिणां दधात् ।
ओदयादित्येष सिद्ध उदित आदित्य इति वचनमध्यापनकालेऽपि सौर्याणि दिव्यै-
वाधेयैरभ्यानि । न कदाचिद्वात्रौ कर्तव्यानीत्येवमर्थम् । तेन प्रत्यवरोहणे स्वपन्न-
मभ्युदियाच्चेदित्यत्र चापरेद्युरुदिते जप इति सिद्धम् ॥ १८ ॥ १ ॥

अथातः पार्वणे आद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं वक्ष्यमाणो विधिः आद्धे वेदितव्य इति ।
अतःशब्दो हेतुवर्थः । यस्मच्छाद्भानिःश्रेयसप्रतिर्भेदैरपि च क्रियते । तस्माद्वक्ष्याम
इति । पार्वणमिति आद्धनाम । अन्वर्थसंज्ञा चेयं पर्वणि यवं पार्वणमिति । तथाऽ-
प्येकस्मिन्नेव पर्वणि भवत्यमावास्यायाम् । नोमयोः पर्वणोः । कुतः । विण्ढपितृ-
यज्ञेन सह व्यतिपन्नदर्शनात् । स्मृतेश्च—'विप्रश्चन्द्रस्येऽग्निमान्' इति मनुः ।
'अमावास्यायां पितृभ्यः' इति गौतमः । पितृनुदिश्य यद्दीयते ब्राह्मणेभ्यः अद्धया
तच्छाद्धम् । काम्यं आद्धं 'पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि' । वृद्धिपूर्तनिमित्तमाभ्युद-
यिकम् । एकमेवोद्दिश्य यच्छाद्धं 'आद्धमस्मै दधुरेकादशाह एकोद्दिष्टम्' इत्यादि
तदेकोद्दिष्टम् । धर्ममेदाभ्युपगुपदेशः । आद्ध इत्येतावतैव सिद्धे पार्वणादिग्रहणं
धर्ममेदप्रदर्शनार्थं कर्तव्यताविध्यर्थं च । धर्ममेदमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥

ब्राह्मणाञ्छ्रुतशीलवृत्तसंपन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान्स्नातान्कु-
रूपच्छौचानाचान्तानुदद्मुखान्पितृवटुपवेश्यैकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ
ब्रह्मिन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषाम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैदेशादिनिवृत्त्यर्थम् । श्रुतं स्वाध्यायः । शीलं स्वभावः ।
श्रमदमादियुक्तत्वं क्रोधरागादिवर्जितत्वं च । वृत्तम् । विहितकरणं निषिद्धवर्जनं च ।
एतौस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तानेकेन वा गुणेन युक्तानुपवेश्येत्यनेन संबन्धः । काले ज्ञापितान् ।

स्मृत्युक्तनिमन्त्रणकाले निमन्त्रितानित्यर्थः । उक्तं च मनुना—‘पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा
 श्राद्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयीत श्रवरांसम्यग्विप्रान्ययोदितान्’ इति । तेषां
 चेते नियमा भवन्ति—‘निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा । न च
 च्छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥’ इति मनुः । स्नातानिति वचनं
 नियमेन स्नातान्मोजयेत्केनचित्कारणेन स्नानाशक्तान् भोजयेदित्येवमर्थम् ।
 अन्ये स्नातानिति समावृत्तानिति व्याचक्षुः । अन्ये स्नानद्रव्यैः स्नातानिति । तच्च
 स्नानं स्वेन द्रव्येण कारयितव्यमिति च व्याचक्षुः । प्रक्षाल्य पादौ पाणी चेत्याच-
 मनङ्गात्वेन विहितं पच्छौचं शुद्धपादस्यानित्यमिति ज्ञापनार्थं कृतपच्छौचवचनम् ।
 तेन शुद्धपादत्वेऽप्यत्र नियमेन पच्छौचं कार्यमित्यर्थः । अन्ये तु स्वयमेव तेषां
 पादान्प्रक्षालयेदित्येवमर्थमिति व्याचक्षुः । आचान्तानिति कर्माङ्गमाचमनं विधीयते ।
 तेन भोजनाङ्गं श्राद्धाङ्गं न द्विराचमेयुः । एवंशुणविशिष्टानुदङ्मुखान्पितृनुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखवचनं प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । पितृवादिति वचनं समैते पितर इत्येवं मनसा
 ध्यायन्नुपवेशयेदित्येवमर्थमित्येके । अन्ये तु पित्रे वृद्धं पितामहाय वृद्धतरं प्रपिताम-
 हाय वृद्धतममित्येवं यथावय उपवेशनार्थमिति । एकैकस्यैकैकमुपवेशयेत् । द्वौ द्वौ
 त्रीन्त्रीन्वा । अतोऽपि ब्राह्मणा अधिका भवेयुः । सर्वथा ब्राह्मणाधिक्ये फलाधिक्य-
 मस्त्येव । सर्वथाऽरूपकर्मणो महाकर्मणश्च क्वचिदपि समानफलताशङ्का न कार्या ।
 महाकर्मविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । न स्वेवैकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत् । ‘द्वौ दैवे
 पितृकृत्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥’ इति
 मनुनोक्तस्यैकैकमुभयत्र वेत्यस्य पक्षस्यायं प्रतिषेधः । अस्य प्रतिषेधं कुर्वता
 मनुस्तन्मयदनुज्ञातं भवति । तेनैतात्सिद्धं भवति । दैवमपि भोजनमत्र कार्यम् । तस्य
 विधिः स्मृतितोऽवगन्तव्यः । आचार्येण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते । अस्मद्ब्रह्मोक्ते-
 तिकर्तव्यतामात्रमेव कार्यम् । न शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा विस्तरः कार्यः । एतदाह मनुरपि-
 ‘सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत
 विस्तरम् । महत्स्वं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे
 कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥’ इति गृह्यविदः । ‘ये स्तेनपातितकृतिना ये च नास्ति-
 कवृत्तयः’ इत्याद्याभ्य वज्या इति ॥ २ ॥

काशमनाद्ये ॥ ३ ॥

आद्यं सपिण्डीकरणम् । त्रिनुद्दिश्य क्रियमाणश्राद्धमध्ये तदेव हि प्रथमम् । तद्वर्जितेषु सर्वेषु श्राद्धेषु कामं त्रयाणामेकं मोक्षयेत् । सपिण्डीकरणे तु नियमेन त्रयाणां त्रिमिर्मल्यम् । काममिति वचनमापत्कस्योऽपमिति ज्ञापनार्थम् । अन्ये त्वनाद्ये पार्वणवर्जित इति व्याचख्युः । तद्वच्चत्र प्रथमं निर्दिष्टम् । अन्ये त्वनाद्येऽमो-
जने आमहिरण्यश्राद्धादाविति । 'आमर्वा फलमूलैर्वा प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रम्' इति बोधावनः । अन्ये त्वनाद्ये दुर्गिस्त इति । अन्ये त्वनाद्ये आद्या-
मावेऽन्नामावे सम्पदमाव इति ॥ ३ ॥

पिण्डैर्घ्याख्यातम् ॥ ४ ॥

जीवमृतानां पिण्डनिर्घरणमधिकृत्य ये पसाः पिण्डपितृषु उक्तास्ते श्राद्धेऽपि विज्ञेयाः ॥ ४ ॥

अपः प्रदाय ॥ ५ ॥

उपवेशनादनन्तरं ब्रह्मण्यणिष्वपो ददाति । आग्नेयीमुखः प्राचीनावीती पितृकर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥

दर्मान्द्रिगुणभुग्मानासनं प्रदाय ॥ ६ ॥

ततो दर्मान्द्रिगुणभुग्मानासनेषु ददाति । आसनं प्रदायेति ससम्बन्धे द्वितीया । आवेशनस्य प्राक् बोधितत्वात् ॥ ६ ॥

अपः प्रदाय ॥ ७ ॥

ततः पुनरपो ददाति ॥ ७ ॥

तैजसाश्ममयमृगमयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्मान्तर्हिषेष्वपि
आसिच्य श्वनोदेवीरभिष्टुष इत्यनुषन्वितासु तिलानावपति
तिलोऽसि सोमदेवस्यो गोसवे देवनिर्मितः । मत्तवाद्भिः प्रतः
स्वधया पितृनिमाल्लोकान्मीणयाहि नः स्वधा नम इति ॥८॥

ततस्तैजसमेकं पात्रमश्ममयमेकं मृगमयमेकम् । एतेषु त्रिषु पात्रेषु । त्रिद्रव्या-
संभव एकद्रव्येषु वा त्रिषु पात्रेषु । त्रीण्यपि तैजसानि वा । त्रीण्यप्यश्ममयानि
वा । त्रीण्यपि मृगमयानि वा । तान्याग्नेयीदिवसंस्थानि विधाय तेषु दर्मान्तर्घोष-
ततस्तैजसो निषिच्य ततः श्वनो देवीरित्युक्ता पात्रत्रयस्या अपोऽनुमन्त्रयेत् ।
'सकृदेव शक्यस्यान्न मन्त्रावृत्तिः । तत्तस्मिन् पात्रेषु तिलानावपति तिलोऽसीति मन्त्रेण ।

अत्र प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिः । पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तं प्राक् । पात्रेषु गन्धमा-
ख्याद्यावपेत् ॥ ८ ॥

प्रसज्येन ॥ ९ ॥

पित्र्यं कर्म सर्वं प्रसज्येनाप्रदक्षिणेन कार्यम् । अप्रदक्षिणं कार्यमित्यर्थः । तृतीया
सु प्रकृत्यादित्वादद्रष्टव्या । समेन धावतीतिवत् । 'प्रदक्षिणमुपचारः' (२।९।१९)
इत्याभ्युदधिकेऽपवाददर्शनाद्योगविमगोऽवगतः ॥ ९ ॥

इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वादक्षिणेन वा सज्योपगृहीतेन
पितरिदं ते अर्घ्यं पित्रामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्य-
मिति ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपवीतिविधानात्सर्वमिदं पित्र्यं प्राचीनावीतिना कार्यमित्युक्तम् ।
अधुना, उपवीतित्वादिति हेतुनिर्देशादत आरभ्यार्वागन्धमाख्यादिदानांदि यज्ञोपवी-
तिना कर्म कर्तव्यमिति गृह्यविदः । इतरस्य सज्यस्य पाणेरङ्गुष्ठान्तेरणार्धं प्रयच्छेत् ।
उपवीतिरगच्छेतोः । पित्र्ये तावत्प्राचीनावीतिना भाव्यमयं चोपवीती तस्मादित्यर्थः ।
येन पाणिना कर्म करोति दक्षिणेन वा सज्येन वा तस्मिन्नंसे यज्ञोपवीते स्थिते
प्राचीनावीती भवति । ततोऽन्यस्मिन्नंसे स्थित उपवीती भवति । अत्र तूपवीति-
त्वात्प्राचीनावीतित्वसिद्धयर्थं सज्यपाणिपितृतीर्थेन दातव्यमित्यर्थः । अथवा सज्य-
पाणेः शिष्टगृहीतत्वाद्दक्षिणं पाणिं सज्येन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिनोपवी-
त्येवार्धं प्रयच्छेत् । (+ पित्रादित्रयाणां त्रिमिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं प्रयच्छेत् ।) ॥ १० ॥

अप्यूर्ध्वम् ॥ ११ ॥

अर्घ्यप्रदानात्पूर्वमन्या अप्यपो दद्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ताः प्रतिग्राहयिष्यन्सकृत्सकृत्स्वधा अर्घ्या इति ॥ १२ ॥

अर्घ्या इति । निवेदयेदिति शेषः । ता अर्घ्या अपः प्रतिग्राहयिष्यन् । प्रतिग्रहणात्पूर्वं
सकृत्सकृदर्घ्या अपो निवेदयेत्स्वधा अर्घ्या इति मन्त्रेण । 'विप्रैर्यं यावन्तो ब्राह्म-
णास्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथममेकमेव पात्रं सकृन्ननिवेदयेत् प्रतिब्राह्मणम् । तथा पिताम-
हार्थानां द्वितीयं सकृदेव । प्रपितामहार्थानां तृतीयं सकृदेवेत्येवमर्थं सकृत्सकृदिति-
षेधनम्' । निवेदनस्य सकृन्नियमादन्यासामपां दानमर्घ्यदानं चार्धमन्त्राश्च प्रति-

+ कंसस्थितो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

ब्राह्मणमावर्तन्ते । निवेदमान्योदकदानार्धदानेषु पदार्थानुसमर्थः कण्डानुसमर्थो वा द्रष्टव्यः । गन्धादिदाने च तथा । एवमेकैकस्यानेकपक्षे । एकैकपक्षे स्वेकैकं पात्रमेकैकस्य निवेद्य, अन्या अप एकैकस्य दत्त्वा, अर्घ्या अप एकैकस्य दधात् । सर्वेषामेकपक्षे त्रिण्यपि पात्राणि तस्यैव निवेद्य, पुनः पुनरन्या अपो दत्त्वा तस्यैव धिरर्धं त्रिमिर्पञ्चैः प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत् या दिव्या आपः पृथिवी संवभृवुर्था अन्त-
रिक्षा उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः
शंस्योना भवन्तिवति संस्तवान्समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो
मुखमनाक्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणैः प्रसृष्टा निर्णीता अर्घ्या अपोऽनुमन्त्रयेत् । या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण ।
प्रसृष्टा इत्यादिकर्मणि क्षमत्ययः । भूतकालत्वमात्र आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तेन प्रति-
ब्राह्मणं पृथगनुमन्त्रणम् । अर्घ्यं दत्त्वा दत्त्वा निर्णीतास्तदानामेषानुमन्त्रयेत् । एवं
सर्वेषामर्घ्ये दत्ते संस्तवानर्घ्येषान्पात्रगतानेकी करोति । उत्तरे द्वे पात्रे प्रथमपात्र
आसिञ्चतीत्यर्थः । एवं गृह्यविदः । ततस्ताभिरेकीकृताभिरद्भिः पुत्रकामश्चेन्मुख-
मनाक्ति । नो चेन्नानाक्ति ॥ १३ ॥

नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् । आवृतास्तत्र विष्टन्ति
पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ (+ उद्धरेद्यदि चेत्पात्रं विष्टं
वा यदा भवेत् । तदाऽऽसुरं भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥
इति) ख० ॥ ७ ॥

पितृणामर्घ्यपातितं पितृणामर्घ्यशेषा अपो यस्मिन्पात्रे एककृता एवंभूतं
प्रथमं पात्रं तस्माद्देशान्नोद्धरेत्समवनयनदेशास्त्रावनयेदा धाद्वपरिसमाप्तेः ।
किमिति नोद्धरेत् । यस्मात्तस्मिन्पात्रे पितरस्तृतीयपात्रेण पिहितास्तिष्ठन्तीनि गृह्य-
ज्ञास्तृतीयेन पात्रेण प्रथमपात्रस्यापिधानमिच्छन्ति । अन्ये तु 'तत्रेति तृतीयार्थे
सप्तमी । तेनायमर्थः । आवृतास्तेन प्रथमेन पात्रेण पितरस्तिष्ठन्तीति । एतदुक्तं
भवति । 'अर्घ्यपातितं प्रथमं पात्रं न्यम्बिलं कुर्यात् । तच्च नोद्धरेत् । आ समा-
प्तेरिति' व्याचष्ट्युः । शौनकोऽब्रवीत् । शौनक एवमवादीत् । शौनकग्रहणं तस्य
पूजार्थम् । न विवक्ष्यार्थम् ॥ १४ ॥ ७ ॥

एतस्मिन्काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १ ॥

आच्छादनं वस्त्रम् । इदानीं प्राचीनावीती भवेत् । ततो गन्धादीनि पञ्च ब्राह्म-
णेभ्यो ददाति । एतस्मिन्काल इति वचनमेतस्मिन्काल एतान्येव ददातीत्येवमर्थम् ।
तेन गौहिरण्यादीनां आदाने प्राक्स्वधावाचनात्प्रदानं कार्यमिति सिद्धम् ।
' दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ' इति स्मृतेः ॥ १ ॥

उद्धृत्य घृताक्तमग्न्यनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करैः करवाणीति
वा ॥ २ ॥

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्य च पार्वणस्य व्यतिपन्नो भवति । इमोपसमाधा-
नान्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणपञ्चैवाद्याच्छादनान्तं पार्वणं कृत्वा ततः
पिण्डपितृयज्ञस्थालीपाकादग्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पित्राद्यर्पान्ब्राह्मणाननुज्ञापयति-
' अग्नौ करिष्ये ' इति वा ' अग्नौ करैः ' इति वा ' अग्नौ करवाणीति ' वा ॥ २ ॥

प्रत्यग्न्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ॥ ३ ॥

ब्राह्मणेरेवं प्रत्यग्न्यनुज्ञा देवा यथासंख्यं क्रियतामिति वा कुरुष्वेति वा कुरु,
इति वा ॥ ३ ॥

अयामौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ ४ ॥

ततोऽग्नौ जुहोति । उक्तमार्गेण ' भेषजेनावदायावदानसंपदा जुहुयात्सोमाय
पितृभ्यो स्वधा नमोऽग्नये कण्ववाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञो-
पवीती भेषजमनुग्रहस्य ' (श्री० २।६) इति । अथशब्दो होमादर्वाचीनं पिण्ड-
पितृयज्ञाङ्गं पूर्वं कृतमिति ज्ञापनार्थः । तेनानयोर्व्यतिपन्नो लब्धः । अग्नौवचनमुत्तर-
विवक्षार्थम् ॥ ४ ॥

अग्न्यनुज्ञायामाणिष्वेव वा ॥ ५ ॥

अग्न्यनुज्ञायामिति । यदि ब्राह्मणाः पाणिषु होममग्न्यनुजानन्ति । अग्निर्कार्यक-
रत्वं यदि स्वेषामग्न्युपगच्छन्तीत्यर्थः । तथा सति पाणिषु जुहोति । अनुज्ञावचनं
प्रत्यग्न्यनुज्ञावचने च नैव स्तः । कथं तर्ह्यग्न्यनुजानन्ति वा न वेति ज्ञातुं शक्यम् ।
उच्यते । यत्र पिण्डपितृयज्ञप्राप्तिरस्ति तत्राग्निप्राप्तिस्तद्वात्प्राणिहोमं नामग्न्यनुजा-
नन्ति । यत्र तु पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्तिर्नास्ति तत्राग्निप्राप्त्यभावात्पाणिहोममग्न्यनु-
जानन्ति । कथं पुनस्तत्राग्न्यभावः ' गृह्याणि वक्ष्यामः ' (१।१।१) इति
हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते । पाणिमुन्वाः पितर इति ध्रुव्याकर्षादाग्नेर्नवर्तितः । एवं

च कृत्वा विधिवशेन तेषामभ्यनुज्ञा विज्ञेया न तु प्रतिवचनेनेति सिद्धम् । तेनाभ्य-
नुज्ञायामित्यस्य पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावेनाभ्यमाव इत्ययमर्थः । ताम्यामेव
मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । यावन्तो ब्राह्मणाः पित्रादित्रयार्थमुगविष्टास्तेषां सर्वेषां
पाणिषु जुहोति । वचनात् । मन्त्रौ च द्वौ । तत्रार्थादेकैकामाहुतिं विगृह्य विगृह्य सर्वेषां
दक्षिणपाणिषु जुहोति । मेक्षणानुग्रहरणमर्थास्तुतम् । अन्ये तु पाणिनैव जुह्वति । तत्पक्षे
सुतरां लुप्तम् । अन्ये तु प्रतिब्राह्मणं द्वे द्वे आहुती ताम्यामेव मन्त्राभ्यां जुह्वति ।
विग्रहविध्यभाषादारम्भसामर्थ्याच्चेति । एवं पाणौ होमः । अस्मिन्पक्षे पिण्डनि-
परणकाले ब्राह्मणानां समीपे पिण्डनिर्घषणं भवति । ‘उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डा-
न्दद्याद्वा पितृयज्ञवत्’ इति श्रुतिः । पाणिहोमस्य विषयमुत्तरत्र विस्तरेण विमा-
नविषयामः । अनाहिताग्नेः पार्वणेऽग्नौकरणमेव+ । न पाणिहोमः ॥ ९ ॥

पाणिहोमं श्रुत्या द्रढयति—

अग्निमुखा ये देवाः पाणिमुखाः पितर इति हि ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

देवानामग्नेमुखत्वादग्नौ होमः । पितॄणां पाणिमुखत्वात्पाणौ होमो युक्त एवे-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

यदि पाणिवाचान्तेष्वन्यदक्षमनुदिशति ॥ ७ ॥

अर्थद्वयमत्र विधातुमिष्टमिति गम्यते । तत्राग्नौ कृत्वा माजनेषु भोजनार्थमन्यदक्ष-
मनुदिशति ददातीत्येकोऽर्थः । यदि पाणिहोमः कृतस्तदाऽऽचान्तेष्वन्यदक्षं ददाती-
त्यपरः । आचान्तशब्दे विप्रतिपत्तास्तत्र केचिदाहुः—यदा पाणिषु होमस्तदा हुत-
मन्नं माजनेषु निघावामस्यिवैव निष्क्रमाऽऽचामेयुः । आचान्तेष्वन्यदक्षं ददाति ।
ननु यदि मस्यं न कृतं तर्ह्यवचने विधिर्न घटते । अशुचित्वाभावादिति चेत् ।
वयं दृच्छामः । कृतेऽपि मस्यं स्विभित्वाचामेयुः । अशुचित्वादीति चेत् ।
‘तर्ह्यशुचित्वेऽपि किमित्याचामेयुः । वचनादिति चेत् । तदत्राप्यवशि-
ष्टम् । अत्रापि हि पाणिहोमनिमित्तमावमनं चोद्यते । न च सर्वमावम-
नमशुचित्वनिमित्तम् । कर्माङ्गनैमित्तकयोरपि विद्यमानत्वात् । तथा हि पिण्ड-
दानमुक्त्वाऽऽह मनुः ‘आचम्योदक् परावृत्त्य त्रिराचम्य शनैरसूय’ इति ।
नैमित्तिकं चेदम् । अशुचित्वाभावात् । तद्वदिदमपि नैमित्तिकम् । पूर्वं ब्राह्मण-
निषेवश्च दृश्यते । ‘अन्न पाणितले दत्तं पूर्वमशनन्त्वबुद्धयः । पितरस्तेन

तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम् । एकी-
भावेन मोक्षव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥ ' इति । नमु सपिण्डीकरणे दृश्यते ।
' हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददातीति ' । तस्यैवायं निषेधः । ददातिचोदितत्वा-
त्तस्य । इदं तु जुहोतिचोदितम् । तस्मान्नास्य निषेध इति चेत् । तत्र ब्रूमः । दत्त-
श्चाद्येन विधितो यस्याणौ निहितमन्नं तदुच्यते । एवमुदीच्या आहुः । माप्यका-
रस्त्वेन श्रेच्छति । चमु मक्षणे । आचान्तेष्विति मक्षितेष्वित्यर्थः । पाणिषु हुतं
चेत्तेष्वन्नेषु प्राशितेष्वन्यदन्नं ददाति । न तयोर्मिश्रीभावः कार्यः । अयाग्नौकरण-
पक्षे ' अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेषोपपादयेत् । यो ह्याग्निः स द्विनो विप्रैर्मन्त्र-
दर्शिमिरुच्यते ' इति हि मनुनाऽग्निप्राप्त्यं दर्शितम् । तत्र प्राशितेष्वामनं न
कार्यम् । अग्नितुल्यत्वदर्शनात् । प्रयोगान्तरस्य च तद्विषयस्याविघनात् । केचि-
त्स्वद्गुणनिवेशनादिप्रयोगान्तरं कुर्वन्ति । तत्पक्ष आचमनं कार्यं न वेति चिन्त्यम् ।
अन्नं पाणितले दत्तमित्यर्थं निषेधः सपिण्डीकरण एव । तस्य ददातिचोदितत्वात् ।
अस्य न भवति । जुहोतिचोदितत्वात् । तच्छब्दचोदितस्यैव च तद्रूपहणं युक्तम् ।
तस्यैव प्रथमं संप्रत्ययादिति । अत्र युक्तं ज्ञात्वा कार्यम् ॥ ७ ॥

अन्नमन्त्रे ॥ ८ ॥

हुतशेषमन्नं मोजनार्थेषु पात्रेषु निहितेष्वन्नेषु ददाति । अग्निहोमे पाणिहोमे च
समानभिदम् ॥ ८ ॥

सृष्टं दत्तमृधुकमिति ॥ ९ ॥

सृष्टं प्रभूतं दत्तमृधुकमृद्धिकरणशीलम् । इतिशब्दो हेत्वर्थः । तस्मात्प्रभू-
तमन्नं देयमिति मोजनस्य पश्चात्तमात्रं न देयं किंतु ततोऽप्यधिकं देयं यथो-
चित्त्येतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तृप्ताब्ज्ज्ञात्वा मधुमतीः आवयेदसन्नमीमदन्तेति च ॥ १० ॥

मधुवाता इति तिस्रो मधुमत्य इति प्रसिद्धाः । अन्नादिनिवृत्तेच्छां ज्ञात्वा ततो
मधुमतीति तिस्रोऽसन्नित्येकां आवयेत् । तृष्टेषु आवयेदित्येव वक्तव्ये ज्ञात्वेति
पक्षेन ज्ञात्वेताः आवयेत्पूर्वं तु मोजनकालेऽन्याः आवयेदित्येवमर्थम् । मनु-
नाऽप्युक्तम्—' स्वध्यायं आवयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि । आरुपातानीति-
हास्ताश्च पुराणानि खिलानि च ' ॥ इति ॥ १० ॥

संपन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपयुक्तं तद्यत्स्यालीपाकेन सह
पिष्टार्थमुदस्य शेषं निवेदयेत् ॥ ११ ॥

अथ संपन्नमित्यनेन वाक्येन ब्राह्मणान्युच्छति । ते च संपन्नमिति प्रत्युचुः । ततो यद्यदन्नमुपभुक्तं तस्मात्तस्मादन्नादुद्धरति पिण्डार्थम् । ततः स्थालीपाकेन सहैकी करोति । अन्नप्रक्रियार्थं चार्पादस्मिन्नेव काले सर्वस्मादुद्धृत्तशेषादुद्धरति । ततो भुक्तोद्धृतशेषं निवेदयेद्ब्राह्मणेभ्यः ' इदं शिष्टं किमनेन कर्तव्यमिति ' । स्थालीपाकेन सहेति । नाम्नापूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते । सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात् । अनिष्टं चैतत् । तेनानुवाद एवायम् । तेन यत्र स्थालीपाको विहितस्तत्र तेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणं भवति । यत्र तु स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र भुक्तशेषेणैव केषलेन निपरणं भवति । अचार्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि—' अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासि मासि च पार्व-
ण्यम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमयाष्टमम् ॥ ' तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थाली-
पाकादुद्धृत्याग्नौकरणम् । अग्निसमीपे स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणम् । पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । तच्च साधितमेव प्राक् । उत्तरेषु चतुर्षु
मोजनापार्ष्णादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः । ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण
पिण्डनिपरणम् । तेषु स्थालीपाकविध्यमावात्पिण्डपितृयज्ञवरप्रारप्स्यमावाच्च । तत्रार्पा-
ल्लेखा च तदभ्युक्षणं च सकृदाच्छिन्नावतरणं च लेखा त्रिरुदकेनेत्यादिपत्नीप्राश-
नान्तं च भवति । अग्निं प्रत्येषादिति तु न भवति । अन्यच्चातिप्रणयनादि सर्वं न
भवति ॥ ११ ॥

अभिमतोऽनुमते वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात् ॥ १२ ॥

शेषं निवेदितं ब्राह्मणैर्यद्यभिमतं स्वीकृतुमाभिप्रेतं तदा तेभ्यो दद्यात् । अथ यद्य-
नुमतमनुज्ञानं ' इष्टैः सहोपभुज्यतामिति ' तदा स्वीकृत्य ज्ञातिभिर्नान्यवैश्च
सहोपभुञ्जीत । मनुरपि ' ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ' इति ।
ततोऽनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात्पूर्वोक्तविधिना । अनाचान्तेष्वित्येव सिद्धे भुक्तव-
त्स्वितिवचने भुक्तवत्स्वेव निदध्यात् पूर्वमित्येवमर्थम् । मनुना मोजनात्पूर्वं
निपरणं विहितम् । तन्न कार्यमिति । अतो ज्ञायते ' अन्यस्य मनुप्रोक्तस्याविरुद्ध-
स्याहस्येच्छातः करणमिति ' ॥ १२ ॥

आचान्तेष्वेके ॥ १३ ॥

आचान्तेषु निपरणमेक इच्छन्ति ॥ १३ ॥

मकीर्णान्मुपधीर्यो स्वघोच्यतामिति विसृजेत् ॥ १४ ॥

आचान्तेषु पिण्डदानवस्ये पिण्डान्दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपेप्यन्नं प्रक्रीरेत् ।

अनाचान्तेषु पिण्डदानपक्षेऽपि पिण्डं दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपेऽन्नं प्रकिरेत् ।
मनुरपि 'सार्वभौगिकमन्त्राद्यमानायाऽऽप्तान्य वारिणा । समुत्सृजेद्भुक्तवतामप्रतो
विकिरन्मुवि ॥' इति । अधुना प्रथमं पात्रं विवृणुयात् । तत उपवीय यज्ञोपवीती
भूत्वेत्यर्थः । मनुरपि 'उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते ब्रुधैः । सव्ये प्राचीन-
मावीती निर्वाती कण्ठसज्जने' ॥ इति । ततो दक्षिणां दत्त्वा 'ॐ स्वधोऽच्यता-
मिति' ब्राह्मणान्विसृजेदतिसृजेत् । अनुजातीयादुत्थापयेदित्यर्थः । ते च 'ॐ
स्वधेति' प्रत्युचुः ॥ १४ ॥

अस्तु स्वधेति वा ॥ १५ ॥ ख० ८ ॥

अस्तु स्वधेति वा विसृजेत् । तथा सति मे चास्तु स्वधेति प्रत्युचुः । विसृज्य
ब्राह्मणास्तांस्तु 'नियतो वाग्यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्वि-
तुन् । 'दातागो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च । अद्वा च नो मा द्यगमद्बहु
धेयं च नोऽस्तु' इति । उच्छेपणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विषा विसर्जिताः । ततो गृहबलिं
दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति मनुः । अथैवाद्धानीत्युक्तम् । तत्रान्वष्टव्यं
च पूर्वेष्वथ मासि मासि चेति श्राद्धत्रयं द्वितीयेऽध्याये व्यक्तीकृतम् । पार्ष्णं चाना-
हिताग्नेर्व्यक्तीकृतमेव । आहिताग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञं समाप्य ततः पार्ष्णं करोति ।
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येति मनुः । तत्र पाणिहोमो ब्राह्मणसमीपे मुक्तशेषमात्रेण पिण्ड-
दानं च । काम्ये च पाणिहोमो मुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानं चास्त्येव । मासि श्राद्धस्य
पार्ष्णस्य चैककार्यत्वादन्वष्टरेणैवालमित्युक्तम् । तत्र मासिश्राद्धं कृतवाञ्छेत्पार्ष्णि
केवलं पिण्डपितृयज्ञः कार्य एव । काम्यश्राद्धं कृतं चेत्तेनैवालं न पुनर्मासिश्राद्धपा-
र्ष्णश्राद्धे कार्ये । काम्यश्रुतिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य चरितार्थो सती न पुनरावर्तयितुं
शक्नोति । अग्निहोत्रद्रव्यवत् । आभ्युदयिके तु युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्माः प्रादु-
खो यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिष्ठार्थो गन्धादिदानं द्विर्द्विर्भुजुर्दर्माना-
सने दद्यात् । 'यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या
नान्दीमुत्तान्पितृनिमाल्लोकान्भीजयाहि नः स्वाहा' इति यवावपनम् । नान्दीमुत्ताः
पितरः प्रीयन्तामित्यर्घ्यनिवेदनं यपालिङ्गम् । नान्दीमुत्ताः पितर इदं यो अर्घ्य-
मित्यर्घ्यप्रदानमन्त्रो यपालिङ्गम् । पाणौ होमः 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ।
सोमाय पितृमते स्वाहेति' होममन्त्रौ । मधुवाता इति तृषस्य स्थान उपास्मै गाय-
तेति यद्य मधुमतीः धावयेत् । असन्नमीमदन्तेति यष्टीम् । आचान्तेषु मुक्ताशयान्गो-
मयेनोपलिप्त्प तेषु प्राचीनाग्रान्दर्मानास्तीर्य तेषु पृषदांज्यमिश्रेषु मुक्तशेषेणैकैकस्य

द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्तेनैव क्रमेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । अन्ये तु ' नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति ' । एवं यथालिङ्गं पिण्डान्निष्ठान्ति । सर्वापि दध्यानयत्येतदेव पृषदाज्यम् । अनुमन्त्रणादि पूर्ववत् । अन्ये त्वनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति । ॐ स्वधो-
च्यतामित्यस्य स्थान उपसंपन्नमिति : शेषं पूर्ववत् । अष्टमीश्राद्धं काम्यवत् । एकोद्दिष्टे त्वेको विप्र एकमर्घ्यपात्रम् । न दैवं न धूपो न दीपो न स्वधाशब्दो न पितृशब्दो न नमःशब्दः, तिलोऽमीति मन्त्रस्योहस्तूष्णीं वा तिलावपनमर्घ्यनिषेदनं तूष्णीम् । अर्घ्ये दत्ते तत्पात्रं न्यवृजं करोति । भोजनापार्थदत्तादुद्धृत्य, घृताक्तं कृत्वा, अमुष्मै स्वाहेति पाणिहोमः । अमुष्मैशब्दस्य स्थाने प्रेतनाम वाच्यम् । नामिश्र-
वणम् । मुक्तशेषमात्रेणैकं पिण्डं निष्ठनीयात् । तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा नितयन-
मन्त्रस्योहः । अनुमन्त्रणादि सर्वं समन्त्रकं भवति । पर्याग्राशनं तु नास्ति । अभि-
रन्धतामिति विसर्जनम् । एवं नव श्राद्धवर्जितेष्वेकोद्दिष्टेषु । नवश्राद्धेषु त्वेकोद्दिष्टेषु सर्वममन्त्रकं भवति । ' नवश्राद्धममन्त्रकम् ' इति वचनात् । दशाहेषु यानि श्राद्धानि तानि नवश्राद्धानि । ' नवश्राद्धं दशाहानि ' इति वचनात् । यत्र यत्रास्मामिः पाणिहोम उक्तस्तत्र सर्वत्र भाग्यकारः पिण्डदानं नेच्छति । स्थाली-
पाकेन सह मुक्तशेषेण पिण्डदानं चोद्यते । तत्र च स्थालीपाकामावादिति । ये तु पिण्डदानमिच्छन्ति त एवमाहुः— ' स्थालीपाकेन सह पिण्डदानं कार्यम् । न पृषक् । स्थालीपाकेन मुक्तशेषेण चेत्ययमर्थः । न तु यत्र स्थालीपाकरतत्रैव पिण्ड-
दानं कार्यमिति । तेन तेष्वपि केवलेन मुक्तशेषेण पिण्डदानं कार्यमिति ' ॥ १९ ॥ ८ ॥

अथ शूलगवः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । शूलगव इति कर्मनाम । स वक्ष्यते । शूलोऽस्यास्तीति शूलः । अर्घ्यभादिभ्योऽच् । शूलित्यर्थः । शूलिने रुद्राय गोपशुना यागः स शूलगवः ॥ १ ॥

शरदि वसन्ते वाऽऽर्द्रया ॥ २ ॥

शरदि वसन्ते वा ऋतावार्दानसत्रेण स कार्यः ॥ २ ॥

श्रेष्ठं स्वस्य यूयस्य ॥ ३ ॥

स्वस्य यूयस्य श्रेष्ठं कायेनाभिषिच्येत्यनेन संबन्धः ॥ ३ ॥

अकुष्ठिपृषत् ॥ ४ ॥

स च पशुरकुष्ठिपृषत्कार्यः । कुष्ठी च पृषच्च न ग्राह्य इत्यर्थः । पृषद्गो लोहितः शुक्लनिन्दुभिः संयुक्तः ॥ ४ ॥

वल्माप मित्येके ॥ ५ ॥

वल्मापं गृहीयादित्येकं आहुः । वल्मापो नाम कृष्णविन्दुचितः ॥ ५ ॥

कामं कृष्णमालोहवांश्चेत् ॥ ६ ॥

कामं कृष्णं गृहीयादालोहवाञ्छेद्वति । जम्बूसदृश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ग्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्य ॥ ७ ॥

एवंगुणयुक्तं पशुमस्मात्कर्मणः पूर्वमेव ग्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्यति क्षपयति वयमेव ॥ ७ ॥

शिरस्त आ मसत्तः ॥ ८ ॥

शिरस्त उपरि प्रारम्य आ मसत्त आ दुच्छप्रदेशात् ॥ ८ ॥

रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति ॥ ९ ॥

रुद्रायेति मन्त्रेण । तत उत्सृष्टो वर्धते पशुर्यावदुत्पन्नदन्तो भवति सेवनसमर्पो वा भवति ॥ ९ ॥

तं वर्धयेत्संपन्नदन्तमृषभं वा ॥ १० ॥

तं पशुमेवमवश्यं वर्धयेत्ततोऽन्यतरस्यामवस्थायां कर्म कुर्याद्ब्रह्मणम् ॥ १० ॥

यज्ञियायां दिशि ॥ ११ ॥

ग्रामाह्वहिः प्राच्यामुदीच्या वा दिशि कार्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

असंदर्शने ग्रामात् ॥ १२ ॥

यत्रस्थं ग्रामो न पश्यति यत्रस्थो वा ग्रामं न पश्यति तत्र देशे कार्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादुदित इत्येके ॥ १३ ॥

अनयोरन्यतरस्मिन्काले कुर्यात् ॥ १३ ॥

वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूपं निखाय व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूपं परिवीयान्यतरयाऽर्धशिरसि पशुं बद्ध्वा यूपे रशनाया वा नियुनक्ति यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति ॥ १४ ॥

शूलगवं यो वेत्त्यसौ वैद्यः । यः स्वयं वृत्तवानसौ चरित्रवान् । अस्मिन्कर्मण्येवंगुणं ब्रह्माणमुपवेशयेत् । आज्यभागान्तं कृत्वा । अप शामित्रस्याऽऽयतनं करोति । ततः सपलाशामार्द्रशाखां यूपं यूपार्थं पुरस्तादग्रेर्निखनति । तक्षणं न भवति । शाखामिति वचनात् । सा च यूपप्रमाणा ग्राह्या । व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने

भवतः । व्रतती वल्ली पलाशविशेषः । रशने अन्यतरयेति विवृटेया पाठः कर्तव्यः । प्रगृह्यत्वात् । तयोरन्यतरया रशनया यूनं पारिवीय परिवेष्टान्यतरया रशनयाऽ-
र्धशिरामि शृङ्गमध्ये दक्षिणं शृङ्गं यथा बद्धं भवति तथा पशुं बद्ध्वा यूपे तत्परि-
वृतायां रशनायां वा निबध्नाति प्रत्यङ्मुखं यस्मै नम इति मन्त्रेण । यूपदयो
विशेषा अस्मिन्नेव पशौ भवन्ति न पश्चन्तरे । कुतः । पशुकल्पेति विध्य-
मावात् ॥ १४ ॥

प्रोक्षणादि समानं पशुना विशेषान्वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

प्रोक्षणादिवचनं प्रोक्षणात्प्राक्तनस्य पशुकल्पविहितस्य निवृत्त्यर्थम् । पशुना
पशुकल्पेन समानम् । विशेषमात्रं वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

पाड्या पलाशेन वा वपां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥ १६ ॥

पात्री दारुमयी । पलाशं पर्णम् । वपाहोमकाले पाड्या पलाशेन वा वपां जुहु-
यात् । जुह्वा अपवादः । श्रुत्याकर्षं उत्सन्नश्रुतिमूलत्वदर्शनार्थमित्युक्तं सर्वत्र स्मर्त-
व्यम् ॥ १६ ॥

त्रयाणामपि प्रदानानां होममन्त्रमाह—

हराय मृदाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवोग्राय भीमाय
पशुपतये रुद्राय शंकरायेशानाय स्वाहेति ॥ १७ ॥

द्वादशनामको मन्त्रः ॥ १७ ॥

षडभिर्वोचरैः ॥ १८ ॥

उग्रापेत्यादिवचनामको वा मन्त्रो भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

रुद्राय स्वाहेति वा ॥ १९ ॥

अयमेकनामको वा भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

चतसृषु चतसृषु कुशसूनासु चतसृषु दिक्षु बलिं हरेयास्ते रुद्र
पूर्वस्थां दिशि सेनास्ताभ्य एनं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरि-
त्येवं प्रतिदिशं त्वादेशनम् ॥ २० ॥

वपास्पल्लीपाकावदानहोमपर्यन्तं कृत्वा स्विष्टकृतः प्रागेकैकस्यां दिशि चतस्र-
श्चतस्रः कुशसूना निधाय तासु चरुशेषेण मासशेषेण च बलिं हरेत् । यास्ते रुद्र
पूर्वस्था दिशीति प्रतिदिशं त्वादेशनं कार्यम् । यास्ते रुद्र दक्षिणस्थां दिशि, यास्ते
रुद्र प्रतीच्यां दिशि, यास्ते रुद्रोदच्यां दिशीति । दर्पस्तम्भेभ्यश्च फलावद्ग्रथित्वा
सर्वेषामग्रे गृहीत्वै कीकृत्य ग्रथिताः कुशसूना उच्यन्ते ॥ २० ॥

चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमारुद्रायाऽऽप्ते पित-
रिमा रुद्राय स्थिरघन्वन इति ॥ २१ ॥

चतुर्भिर्गंधाक्रमेण चतस्रो दिश उपतिष्ठेत । सूक्तग्रहणं कद्रुद्रायेत्यास्मिन्सूक्ते
अग्ने सोम श्रियमधीत्यादिना रौद्राणां निवृत्त्यर्थम् ॥ २१ ॥

सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ॥ २२ ॥

एतच्च दिशामुपस्थानं सर्वरुद्रयज्ञेषु भवतीत्यर्थः । एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजे-
तेति रौद्रं गर्बधुकं निर्वपोदित्यादिषु च विज्ञेयम् ॥ २२ ॥

तुषान्फलीकरणांश्च पुच्छं चर्म शिरः पादानित्या(त्प)ग्रावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

फलीपाकग्रीहीणां ये तुषाः फलीकरणाश्च । फलीकरणा नाम सूक्ष्मकणाः ।
तांश्च पुच्छादीनि चाग्रावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

भोगं चर्मणा कुर्वीतेति श्रावत्यः ॥ २४ ॥

श्रावत्यस्त्वाचार्यश्चर्मणा भोगमुपानदादि कुर्वीतेति मन्यते ॥ २४ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्मवीतासु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासि-

नीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्रुतीः सर्पा एतद्दोऽत्र तद्धरध्वमिति ॥ २५ ॥

अङ्गावदानसमये केनचित्पात्रेण शोणितं गृह्णीयात् । तदिदानीमुत्तरतोऽग्नेः ।
दर्मवीतास्त्विति । दर्मराजिषु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासिनीरिति
मन्त्रेण ॥ २५ ॥

अथोदङ्मुखावृत्य श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्रुतीः सर्पा
एतद्दोऽत्र तद्धरध्वमिति सर्पेभ्यो यत्तत्रासृगूवध्यं वावस्तुतं भवति
तद्धरन्ति सर्पाः ॥ २६ ॥

अथ तत्रस्थ एवोदङ्मुख आवृत्य यत्तत्र संक्षपनदेशे रुधिरमूवध्यं वा ऊवध्य-
गोहं वाऽवस्तुतं भूमौ निषतितं भवति तत्सर्पेभ्य उद्दिशति श्वासिनीरिति मन्त्रेण ।
तच्च सर्पा हरन्ति देवनारूपेण । ततः स्विष्टकृदादिहृदयशूलोद्वातनसहितं होम-
शेषं समापयेत् । 'अथास्य रुद्रदेवस्य यथा स्तोतृभिरस्य वै । सर्वात्मनो मगवतो
माहात्म्यमधुनाऽज्वीत्' ॥ २६ ॥

सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥ २७ ॥

यावन्ति किल लोके नामधेयान्यभिधानानि सन्ति तानि सर्वाण्यस्यैव
नामधेयानि । यावन्तो लोके शब्दाः सन्ति तैः सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थः । त्रैलोक्ये

यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे रुद्र एवेत्यर्थः । एवं ब्रुवता रुद्रस्य सर्वगतत्वं दाक्षि-
तम् ॥ २७ ॥

सर्वाः सेनाः ॥ २८ ॥

त्रैलोक्ये यावत्पयः सेनाः सन्ति ताः सर्वा अस्थैव सेनाः । न ह्यन्यस्यास्प-
मायस्य सेनाः संभवन्ति । अस्य तु महामायादुपपद्यन्त एव । एवं ब्रुवता राजा-
दयो देवादयश्च रुद्र इत्युक्तं भवति । स्तुतिषु च न पुनरुक्ततादोषः ॥ २८ ॥

सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥ २९ ॥

यावन्ति च लोक उच्छ्रयणान्युत्कृष्टानि भूतानि विदत्तया यष्टतयाऽध्वेन-
तयाऽध्यापयितृतया दातृतया तपस्तप्तृतयाऽन्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैवांशभू-
तानि । न ह्यन्यस्योत्कृष्टत्वसंभवः । अथवा सर्वाण्युच्छ्रयणानि पर्वतादीनि
तान्यस्यैव । तेऽप्ययं वसतीत्यर्थः । एवमनेकधा स्तुतवानाचार्यः ॥ २९ ॥

इत्येवंविद्यजमानं प्रीणाति ॥ ३० ॥

इतिशब्द उक्तपरोमर्शो । उक्तेन मूर्धेण यो रुद्रदेवं विदिष्व वा यजति शुल्गे-
वेन यजमानस्तमित्येवंविद्यजमानं प्रीणाति रुद्रदेवः । अस्युत्कृष्टेन सुखेन यज-
मानं संयुनक्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नास्य ब्रुवाणं च न हिनस्तीति विज्ञायते ॥ ३१ ॥

अस्य कर्मणो ब्रुवाणं वक्तारम् । च नेत्यपिशब्दार्थः । तेन च वक्तारमपि
विज्ञातारमप्यद्येतारमप्युपकर्तारमपि न हिनस्ति रुद्रदेव इत्येवं श्रूयते ॥ ३१ ॥

नास्य प्राश्नीयात् ॥ ३२ ॥

अस्य पशोर्हुतशेषं न प्राश्नीयात् । अन्यत्रेच्छातः प्राश्नीयाद्वा । अयं निषेध
एकेषां मतेन कृतः । उत्तरत्र प्राशनविधायात् ॥ ३२ ॥

नास्य ग्राममाहरेयुरभिमारुको ह्येव देवः प्रजा भवतीति ॥ ३३ ॥

अस्य कर्मणः संवर्धनानि द्रव्याणि ग्रामं नाऽऽहरेयुः केचिदपि । प्रजा अभिमारुको
ह्येव देवो भवति । आहरणे सत्याहृतवन्नीः प्रजा हिनस्ति रुद्रदेवः । इतिशब्दो
हेतो । तस्मात्नाऽऽहरेयुरिति ॥ ३३ ॥

अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत् ॥ ३४ ॥

पुत्रादीन्समीपतः प्रतिषेधयेत्प्रात्राऽऽगन्व्यमिति ॥ ३४ ॥

नियोगात्तु प्राश्नीयात्स्वस्त्ययन इति ॥ ३५ ॥

हुतशेषं पशोर्नियोगान्नियमेन प्राश्नीयात्स्वस्त्ययन इति कृत्वा । अतो ज्ञायते नि-
षेध एकीयः पक्ष इति ॥ ३५ ॥

अधुनाऽस्य कर्मणः फलमाह—

स एष शूलगवो घन्यो लोक्यः पुण्यः पुण्यः पशव्य आयुष्यो
यशस्यः ॥ ३६ ॥

शूलगवेनेष्टवतो घनलोकपुण्यपुत्रपश्चाद्युर्वशांसि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इष्ट्वाऽन्यमुत्सृजेत् ॥ ३७ ॥

एवं शूलगवेनेष्ट्वाऽन्यं पशुं श्रेष्ठं स्वस्य यूपस्येत्यादिलक्षणयुक्तमभिपिच्योत्सृजेत्पुनः
शूलगवकरणार्थम् ॥ ३७ ॥

नानुत्सृष्टः स्यात् ॥ ३८ ॥

सर्वथाऽनुत्सृष्टो नैव स्यात् । शूलगवार्थं सङ्कटुत्सर्गोऽवश्यं कार्यः । शूलगवः सङ्कट-
वश्यं कार्य इत्यर्थः । एवं च कृत्वा नित्यं कर्मदमिति ज्ञायते ॥ ३८ ॥

न हापशुर्ववतीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

न हापशुर्ववति । पशुगुणकं कर्म पशुः । शूलगवनामकेन पशुकर्मणा रहितो न
भवेदित्यर्थः । यत एवं श्रूयते तस्मात्सङ्कटुत्सर्गोऽवश्यं कार्यः ॥ ३९ ॥

शान्तातीर्यं जपन्गृहानियात् ॥ ४० ॥

शूलगवं समाप्य ग्रामं प्रविश्य ततः प्रागुक्तं शान्तातीर्यं जपन्गृहानियाद्ब्रूते ।
प्रविष्टेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ नैमित्तिकं कर्माऽह—

पशूनामुपवाप एनमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेत् ॥ ४१ ॥

पशूनामात्रमीशानां यदोपवापो वशाधिरमूतदैतमेव देवं द्वादशनामकं पणनामकमेक-
नामकं वेत्यर्थः । तं मध्येगोष्ठं यजेत् ॥ ४१ ॥

तत्र द्रव्यमाह—

स्थालीपाकं सर्वद्रुतम् ॥ ४२ ॥

आज्यमागान्तं कृत्वोपस्थीर्य दैर्घ्यां स्थालीपाकं सर्वं निधाय प्रत्यभिघार्य जुहु-
यात् । एवं सर्वद्रुतं कुर्यात् । अत्र प्रधानहविषः शेषामागारितपट्टकज कार्यः ।
दिगुपस्थानं वार्यभिरयुक्तम् । ततः सर्वमागधित्तादि समापयेत् ॥ ४२ ॥

परिराज्यं चानुपहृत्य घृततो गा आनयेत् ॥ ४३ ॥

ततो हविष आज्यं च । अशब्दास्तुवान्कलीकरणाभ्यामागधुनमहृत्य प्रतिघृतं गा
आनयेत् ॥ ४३ ॥

शन्तातीयं जपन्पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ॥ ४४ ॥

ततः शन्तातीयं जपन्पशूनां मध्यमियाद्गच्छेत् । प्रविशेदित्यर्थः । अन्ये तु शन्तातिशब्दवन्ति सूक्तानि शन्तातीयशब्देनोच्यन्त इति व्याचष्ट्युः । कानि तानि ' ईळे यावाष्टमिषी ' ' इदं ह नूनमेषाम् ' ' उत देवा अवाहितम् ' इत्येतानि । ' शन्ने इन्द्राग्नी ' इतीदं शन्तातीयमिति प्रसिद्धमित्युक्तमस्माभिः प्राक् । अध्याथान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनम् ॥ ४४ ॥

नमः शौनकाय नमः शौमकाय ॥ ४५ ॥ ख० ॥ ९ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

=====

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

=====

शौनकनमस्कारस्तत्प्रसादेनेदं गृह्यशास्त्रमस्माभिः प्रणीतं तच्च समाप्तमिति ज्ञापनार्थम् ॥ ४५ ॥ ९ ॥

आश्वलायनकं गृह्यमित्थं वै विवृतं मया ।

सज्जिः सारं तु वै ब्राह्मणसारं त्यज्यतामिति ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

=====

अथ बह्वृचाचार्यान्तरमतेन सपिण्डीकरणप्रयोगं वक्ष्यामः सौकर्यार्थम् । त(स) संवत्सरे पूर्णं द्वादशाहे वा कार्यम्(र्थः) । तत्र नियमेन द्वौ ब्राह्मणौ देवे । पितृकृत्ये तु त्रयः । इतरत्सर्वं पार्वणवत् । विशेषमात्रं वक्ष्यामः । तत्र चत्वार्यर्धपात्राणि । एकं श्रेतस्य । त्रीणि पितृपितामहप्रापितामहानाम् । तत्र चतुर्थ्यपि दर्मानन्तर्येण चतुर्थ्यप्यपि निविध्य चत्वारि सकृदनुष्ठान्य श्रेतपात्रे तूष्णीं तिलान्प्रक्षिप्य ततो मन्त्रेण त्रिषु पात्रेषु सिपति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । ततो गन्धमारुयेश्चत्वार्यपि पात्राण्यर्चयित्वा प्रथमं पात्रमितरेषु पित्रादिपात्रेषु त्रिषु निनयति ' समानीव ' इत्यृचा । ततोऽर्घ्यनिवेदनादि पार्वणवत् । अत्र स्पार्शीपाको नार्स्ताति कृत्वा भोजनाप्यदिष्टा दुद्धत्यः घृताक्तं कृत्वाऽग्नौ कुर्यात् । पाणिषु वा पूर्वोक्तेन विधिना जुहुयात् । ततो हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददाति । अग्निहोमपक्षे पाणिहोमपक्षे च समानामिदम् । अलं पाणिगतले दत्तमिति पूर्वप्राचननिषेधो द्रष्टव्यः । पिण्डनिर्वपणकाले श्रेतोद्देशेनैकं पिण्डं तूष्णीं दत्त्वा पित्रादिभिः पार्वणवद्दत्त्वा श्रेतपिण्डं त्रिधा विमज्ज्य त्रिषु

पिण्डेषु निदध्यात् । मधुमतीभिः ' मधुवाता ' इति तिसृभिः ' संगच्छध्वम् ' इति द्वाभ्यां च । ततोऽनुमन्त्रणादि सर्वं पार्वणवत् । ॐ स्वस्त्यस्त्विति श्राद्धणान्वि-
सर्जयेत् । एवं चतुर्थस्य प्रपितामहस्य विच्छेदो भवति । स्त्रिया अप्येवमेव सपि-
ण्डीकरणम् । तस्यास्तु मातृपितामहीप्रपितामहीभिः सपिण्डीकरणम् । एवं सति
चतुर्थ्याः प्रपितामह्याः पिण्डविच्छेदो भवति । अनपत्यानां तु प्रेतानां सपिण्डीकरणं
नास्ति । अन्यस्यापि यस्य सपिण्डीकरणं कार्यं येन कर्त्रा कार्यं यैश्च सह पिण्डदानं
कार्यं तत्सर्वं स्मृतितोऽवगन्तव्यम् । एवमाचार्यान्तरमतेन प्रयोगः । सुखार्थमिदमत्र
व्याख्यातम् । इत्याश्रच्छायनसपिण्डीकरणप्रयोगः ॥

आश्रच्छायनगृह्यस्य माष्यं भगवता कृतम् ।

देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णी तत्प्रसादतः ॥ १ ।

दिवाकरद्विजवर्यसूनुना नैध्रुवेण वै ।

नारायणेन विप्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी ॥ २ ॥

अथ गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

गृह्ये तु यानि चोक्तानि कचिद्वैतानिकेऽपि वा
विधेरलोपनार्थाय तानि वक्ष्याम्यतःपरम् ॥

१ ग्रन्थप्रतिज्ञा ।

अथारिमन्नाश्चलायनगृह्ये यानि कानिचिदन्योक्तानीहेच्छता नाऽऽचार्येणानुमतानि
ज्ञापितानि यानि चोक्तप्रदर्शिताक्रियाणि तानि सर्वावबोधाय यथावदभिधास्यामः ।
कर्ता ज्ञातो घौतानार्द्रवासा यज्ञोपवीत्याचान्तः प्राङ्मुख आसीनो दक्षिणाङ्गकारी
समाहितो मन्त्रान्ते कर्म कुर्वीत प्रत्यृषोक्तिप्लवृणन्तेप्पनादेश आज्यं द्रव्यं स्तुवः
करणमवदानवत्सु दर्वी पाणिः कठिनेषु कर्मावृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्तते कर्मणोऽन्त आच-
मनं चेति सामान्यम् ॥ १ ॥

२ संध्याबन्दनकालादि प्राणायामान्तम् ।

अथ संध्यामुपासीतेत्याचार्यो यावहोरात्रयोः संधी यश्च पूर्वाह्णपराह्णयोस्तत्का-
लमवा देवता संध्या तामुपासीत । महिर्भातप्राच्यामुदीर्घां वाऽन्यस्यां दिश्यनि-
न्दितायामनल्पमुदकाशश्चेत्य प्रातः शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य, शुचौ
देशे भूमिष्ठपादोऽनवाश्रित उगविष्टः शिखां बद्ध्वाऽऽचामेत् । प्रकृतिस्पर्शमफेनाबुद्ध-
दमुदकमीक्षितं दक्षिणेन पाणिनाऽऽदाय वनिष्ठाङ्गुष्ठौ विन्रिष्टौ वित्त्य,
तिस्र इतराङ्गुलीः संहतोर्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः
पीत्वा पाणिं प्रक्षाल्य षष्ट्याम् साङ्गुष्ठमूलेनाऽऽकुञ्चितोष्ठमायं द्विः प्रमृज्य
सङ्कच्च संहतमध्यमाङ्गुलीभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पार्श्वे शिरश्चाभ्युक्ष्य
षष्ट्याम् संहतमध्ममाङ्गुलित्रयाग्रेणाऽऽस्पृश्यात् षष्ट्यं प्रदक्षिण्या घ्राणचिह्न-
द्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कानिष्ठिकया च नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिर-
ङ्गुलीभिः शिरस्तदग्रेसौ चोपस्पृशेदित्येतदाचमनम् । एवं द्विराचम्याऽऽत्मान-
मभ्युक्ष्य ततो दन्ताञ्छोचयित्वा पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथममन्त्रकं
पञ्चदशमन्त्रिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रकं सकृत्कर्षदायतप्राणः सप्रणवां सप्त-
व्याहृतिकां सावित्रीं सशिरस्वां त्रिरावर्तयेदित्येष समन्त्रः प्राणायामः ॥ २ ॥

३ मार्जनविधिः ।

- अथ कर्म संकल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वाऽप आषाय स्थिरे तूदकापाये

यावति कर्म कुर्वति तावत् उदकस्य विभागं कल्पयित्वा तीर्थानि तत्राऽऽगच्छ
ता अपः सदर्मपाणिनाऽऽदायोत्तानशिरसि मार्जयेद्दोषं पूर्व पच्छ आपो हिष्ठेति
तिसृमिरथाऽऽचमनम् । उदकमादाय, सूर्यश्चेति विवेत् । सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्यु-
पतश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्वाज्या पापमकार्ष मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पश्चादमुदरेण शिक्षा रात्रिस्तदवलम्ब्य यत्किञ्चिद्दुरितं मयि, इदमहं माममृतयोनौ
सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहेत्येतत्समन्त्रमाचमनमप्य पुनराचम्य मार्जयेत्प्रणव्याह-
निसावित्रीभिर्ऋग्वश आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाम्मसाऽऽत्मानं परिषिञ्चे-
देतन्मार्जम् ॥ ३ ॥

४ अघमर्पणम् ॥

अथ गोकर्णवत्कृतेन पाणिनोदकमादाय, नासिकाम्रे धारयन्कृष्णघोरपुरुषाकृतिं
पाप्मानमात्मानमन्तर्धाप्य स्थितं विचिन्त्य, संयतपाणोऽघमर्पणसूक्तं द्रुपदामृचं
चाऽऽवर्त्य दक्षिणेन नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन्सर्वतस्तेन सहृत्, कृष्णं रेच-
नवर्त्तना पाणिस्थ उदके पतितं ध्यात्वा, तदुदकमनवेक्षमाणो वामतो भुवि तीव्राधा-
तेन क्षिप्त्वा, तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भावयेदेष पाप्मन्यपोहः ।
एनमेके न कुर्वन्ति । मार्जनेनैव तस्य व्यपोहितत्वादिति । 'द्रुपदादिवेनुमुचानः
स्वित्तः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाऽऽल्यमापः शुन्वन्तु मेनसः' इतीयं
द्रुपदा ऋक् पापशोचिनी ॥ ४ ॥

५ अघर्षादि गायत्र्यर्थान्तम् ।

अथाऽऽचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्याऽऽदित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्या-
हृतिपूर्वका सावित्र्या त्रिनिवेदयन्नुत्तिष्ठेत् पुनः पाप्मन्यपोहं नेच्छति त आचम्यै-
षार्घ्यमुत्तिष्ठेयुरेतदेवार्घ्यनिवेदनमसावादिह्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन्परिषिञ्चयाप
उपसृष्टय, शुचौ देशे दर्भाम्मसोसिते दर्भानास्तीर्य, व्याहृतिभिरुपविश्य,
प्राणायामत्रयं कृत्वाऽऽत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या देवतमनुमृत्त्या-
र्षादिकं वा तामेता चक्षुरक्षरशो विभक्त्यामन्तर्योजितैः पद्मिस्तदङ्गमन्त्रै-
र्यथाहमात्मनि विन्यस्याऽऽत्मानं तद्रूपं भावयेद्यथा तत्सविगुह्यं तथाय नम इति हृदये,
गरेणं शिरसे स्वाहेति शिरसि, गर्भो देव शिखायै वषट्ति शिखायां, स्वर्गमहि कव-
चाय हुमिर्युरसि पियो योऽनो नेत्रत्रयाय वौषट् नेत्रललाटेदेशेषु विन्यस्याथ प्रचोदया-
दप्राप कद्विति करतलयोरर्धं प्राच्यादिषु दक्षसु दिक्षु विन्यसेदेषोऽङ्गन्वासः । एन-
मेके नेच्छन्ति स हि विधिरवैदिक इत्यर्थमनुसंधानाः । मन्त्रदेवतां ध्यात्वाऽऽगच्छ
वरदे देवीत्यावाह्य निष्ठेज्जट्टेषु नक्षत्रेष्वामण्डलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसंधानः । संधानं
नेच्छन्नेवेकं । प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जपं चासूत्रेणानामिकाया मध्या-

दोरभ्य प्रदक्षिणं दशमिरङ्गुलीपर्वमिवा गणयेत् । ' आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे संनिधा भव । गायन्तं त्रायसे यस्माद्वाग्नी त्वं ततः स्मृता ' इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्देवस्य धरणीयं तेजो ध्यायेमहि योऽस्माकं कर्मणि प्रेरयतीति मन्त्रार्थः ।, ५ ।

६ त्रिकालगायत्रीध्यातादि ।

अथ देवताध्यानम् । या संध्योक्ता सैव मन्त्रदेवता सल्लास्यते तां सर्वदैकरूपां ध्याये-
दनुसंधयमान्वारूपां वा यदैकरूपामृग्यजुःसामत्रिपदां त्रिर्धगूर्ध्वधरदिक्षु षट्कुक्षिं
पञ्चशिरसमग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डलवत्सूत्राभया-
ङ्कचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्रगामरणां शरच्चन्द्रसहस्रप्रभां सर्वदेवमयी-
मिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिसृषु संध्यासु ध्यायेदथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बोलां
षाळादित्यमण्डलमध्यस्थां रक्तवर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्रगामरणां चतुर्वक्त्रां दण्डक-
मण्डलवत्सूत्राभयाङ्कचतुर्भुजां हंसासनारूढां ब्रह्मदेवत्यामृगवेदमुदाहरन्तीं भूर्लोक-
विघात्रीं गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ मध्यंदिने तां युवतीं युवादित्यमण्डलम-
ध्यस्थां श्वेतवर्णां श्वेताम्बरानुलेपनस्रगामरणां पञ्चवक्त्रां प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रां चन्द्र-
शेखरां त्रिशूलखड्गलट्वाङ्कडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषभासनारूढां रुद्रदेवत्यां यजु-
वेदमुदाहरन्तीं भुवर्लोकविघात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ सायं तां वृद्धां
वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां श्यामाम्बरानुलेपनस्रगामरणामेकवक्त्रां शङ्ख-
चक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजां गुरुडासनारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोक-
विघात्रीं सरस्वतीं नाम देवतां ध्यायेद्विद्यया न च्छन्दस्येके । तत आवाह्य जपित्वा
जातवेदसे सुनवाम सोम तच्छंपोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये इत्येतामिरुप-
स्थाप्य प्रदक्षिणं दिशः साधिषा नत्वाऽथ संध्यायै गायत्र्यै सावित्र्यै सरस्वत्यै
सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य तत ' उत्तमे शिखरे देवि भूर्ग्यां पर्वतमूर्धनि ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखमिति संध्यां विसृज्य मद्रं नो अपिवातय
मम इत्युक्त्वा शान्तिं च त्रिरुचार्थं नमो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन्नासत्य-
लोकदापातालादालोकालोकपर्वतात् । ये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो
नमः ' इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरुन्वृद्धाभ्योपसंगृहीयादेवम् । सायं विशे-
पास्तु सूर्यश्चेति मन्त्रे सूर्यस्याग्नेऽग्निपदमावपेद्रात्र्याह्ना रात्रिरहः सत्ये ज्योतिषी-
त्यन्ते ब्रूयाज्जपं चार्वास्तमिते मण्डले आ नक्षत्रदर्शनादासीनेनेति ॥ ६ ॥

७ आचमनमन्त्रादि ।

अथ मध्यंदिन आपः पुनन्विति मन्त्राचमनवापः पुनन्नु शयित्री शयित्री पूता पुनातुं

माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा
दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽस्तां च प्रतिग्रहस्त्वाहेत्यथाऽऽकृष्णीयया हंस-
वत्या वा त्रिःसकृद्द्विऽर्धमुत्सिप्योर्ध्वबाहुर्नुमुख उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति
सूक्ताम्यामाभ्यां वा मन्त्राभ्यां तच्चक्षुरित्येकया वाऽऽदित्यमुपस्थाय जपं प्राङ्मुख
आसीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येव संख्याविधिर्व्याख्यातः ॥ ७ ॥

८ मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दःक्रमः ।

अपास्य मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दांसि । प्रणवस्य ब्रह्मा परमात्मा देवी गायत्री,
व्याहृतीनां सप्तानां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपाः प्रजापतिर्वा
सर्वासामग्निवाय्वादित्यवृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जहतीर्षङ्क्तित्रि-
ष्टुब्जगर्ग्यस्तिप्तृणामाद्याना समस्तानां वा देवता प्रजापतिर्बृहती सावित्र्या विश्वामित्रः
सविता गायत्री शिरसः प्रजापतिर्ब्रह्माग्निवाय्वादित्या देवता यजुश्छन्दः । आपो हि
सिन्धुद्वीपआम्बरीपो वाऽऽपं गायत्रं द्व्यनुष्टुबन्तं पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये
द्वे सूर्यश्च ब्रह्मासूर्यमन्युमन्युपतयः प्रकृतिरापः पुनन्तु विष्णुरापो हिष्ठा अग्निश्च
रुद्रोऽग्निमन्युमन्युपतयः प्रकृतिः ऋतं च माधुच्छन्दसोऽश्वमर्षणो माववृत्तमानुष्टुमं
जातवेदसे कश्यपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् तच्छंयोः शंयुर्विश्वेदेवाः शकरी नमो
ब्रह्मणे प्रजापतिर्विश्वेदेवा जगती आकृष्णेन हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् हंसः शुचिषद्वा,
मदेवाः सूर्यो जगत्युदुत्यं प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्रमन्त्राश्चतस्रोऽनुष्टुमश्चित्रं देवानामिति
क्रुतः सूर्यस्त्रिष्टुप् तच्चक्षुर्वसिष्ठः सूर्यः पुरउष्णिक् दैवतस्मरणमेव वा कुर्यादेवमन्यत्र
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

९ स्नानविधिः ।

अथ स्नानविधिस्तत्प्रातर्भध्याह्ने च गृहस्थः कुर्यादेकतरत्र वा प्रातरेव ब्रह्म-
चारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विस्त्रिर्वा वानप्रस्थस्तत्प्रातः सह गोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यंदि-
ने सायं शुद्धा मिरर्द्रिर्न प्रातः स्नानात्प्राक्संध्यामुपासीत प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरितस्थं
संगृह्य भूमिष्ठं वोपर्वधश्च संत्यक्तं तीर्थमेत्य धौनपादपाणिमुख आचम्य संध्योक्त-
पदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म संकल्प्य गो-
मयं वोसितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं मार्गं
प्रणवेन दिक्षु विसिप्योत्तरोत्तरं तीर्थं सिप्त्वा मध्यमं मानस्तोक इत्युनाऽभिमृश्य
गन्धद्वाराभित्यनया मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्ब्रह्मं हिरण्यशृङ्गमिति द्वाभ्यामव
से हेष्ट इति द्वाभ्यां प्रसम्राजे बृहदर्थेति सूक्तेन प्रार्थ्य हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये
तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च पनिग्रहः । यन्मे मनसा

वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तत्र इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनरिति । अथ या. प्रवतो निवत उद्वत इत्येतया तीर्थममिमृश्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेदम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यष्टामिरापो हिष्ठेति च नवमिरथ तीर्थमद्गु-
ष्ठेनेमं मे गह्व इत्यृचा त्रिः प्रदक्षिणमालोढ्य प्रकाशपृष्ठमग्नावधमघर्णसूक्तं त्रिरा-
वर्त्य निमज्जोन्मज्जयाऽऽदित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया
योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाह्वोरसि चाऽऽत्मानं गायत्र्याऽभिषिच्य
' त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति ' ध्याम्यां ' तरस्तमंदीवावतीति ' च सूक्तेन
पुनः स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत्—' तद्विष्णो. परमं पदमग्ने रक्षणे अंहसो यत्किञ्चेदं
वरुणदेव्येजने ' इत्येता जपेत् । स्नातोभिमुखः सरित्सु स्नायादन्यत्राऽऽदित्याभिमुखोऽथ
साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्दे-
वान्सकृन्सकृत्तर्पयित्वाऽधोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः प्राज्ञापस्थेन तीर्थेन
कृष्णद्वैपायनादीनृषीस्ताभिर्न्याहृतिभिर्द्विर्विस्तर्पयित्वाऽथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीना-
वीती पितृतीर्थेन सतिष्ठाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान्यमोऽङ्गिरस्वानग्नि-
प्यात्ताः कश्यपाहन इत्यादीर्होर्होस्तर्पयेदेतस्नानाह्वतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः
प्राचीनावीती ' ये के चासमस्तुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया
दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति ' वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानीय-
मभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयं चोत्तरायं पर्युसितं प्रावृत्य द्विराचामेदोक्तसंख्यामुपासीतेदं
प्रातःस्नानविधानम् ॥ ९ ॥

१० मध्याह्नस्नानविधिः ।

अथ मध्यंदिने तीर्थमेत्य घौतपाणिषादमुखो द्विराचम्याऽऽयतप्राणः स्नानं सक-
ल्प्य दर्शपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण मूर्ध्नि गायत्र्यस्त्रेण स्वात्सोपरि मृदं चतु-
रङ्गमुद्रात्पाद्यधस्नान्मृदं तथा स्वात्वा गायत्र्याऽऽशय गर्तमुद्रासितया मृदा परिपूर्य
मृदमुपात्ता शुचौ देशे तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विमज्ज्यैकेन
मूर्ध्नि आ नामेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलिप्याप्त्वाप्लु-य स्नापित्वाऽऽदित्यं निरीक्ष्य,
तं ध्यायन्स्नायादेतन्मलस्नानमाहुः । अथ तीरे द्विराचम्य तृतीयमस्त्रेणाऽऽशय
सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेषा विमज्ज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दक्षिं दशस्रु विनि-
क्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमान्वितमादित्याय दर्शयित्वा तेन
मूर्ध्नि आ पादाद्व्याश्रया प्रणयेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सुमित्र्या न आय ओपवयः
सन्तिवति सृष्टदङ्गिरात्मानमभिषिच्य दुर्मित्र्यास्तस्मै सन्तु योऽम्मान्द्वेष्टि यं च ययं
द्विष्ण इति मृच्छेपमाद्भिः स्नालेत् । अथ वरुणप्रार्थना । तर्पणान्तेनोक्तेन विधेया

स्नानं तस्मिन्प्राग्ग्रहयज्ञतर्पणाद्वस्त्रं निष्कालयेदपुत्रादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येवं स्नानं-
विधिः । तदेतदसंमतेऽद्विरेव कुर्याद्भौमदिनादिषु ज न च गृहे मृदा स्नायाज च
शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नानमन्त्रविधिं वर्जयेद्बहिर्वा शुचौ देशे सर्व पद्या-
त्कुर्यादिति ॥ १० ॥

११ मन्त्रस्नानप्रकारः ।

अथाशक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे धुचिराचान्तः प्राणानादस्य दर्मपाणिः
सन्धे पाणावपः कृत्वा तिस्रभिरपेहिष्ठायाभिः पच्छः प्रणवपूर्वं दर्मोदकैर्मार्जयेत् ।
पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाधार्धर्चशो मूर्ध्नि हृदये
पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाध ऋक्शो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाध तृचेन मूर्ध्नीति
मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाऽभिमन्त्रिता अपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतमन्त्र-
स्नानम् ॥ ११ ॥

१२ वैश्वदेवविधिः ।

अथ वैश्वदेवो दिनस्य प्रारम्भो नात्र पाकयज्ञतन्त्रमग्निमौपासनं पचनं वा परि-
समुह्य पर्युक्ष्याऽऽवतनमलंकृत्य सिद्धं हविष्यमधिभिरयाद्विः प्रोक्ष्योदगुद्धास्याग्नेः
प्रस्थश्चर्मेषु निघाय सर्पिषाऽभ्युष्य सव्यं पाणितलं हृदये न्यस्य सकृदवधानेन
पाणिना जुहुयात् । 'सोमाय वनस्पतये' इत्येकाहुतिं 'दिवाचारिभ्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यः' इति सर्वभूतानां विशेषणं प्रजापतेरुक्तिरिष्यते प्रधानवलेरुदक्पुरपचलि-
स्तदिदमन्नाभावे तण्डुलादिभिः कुर्यादेके चान्ते च परिसमुह्य पर्युक्षेदेके नात्र तन्त्र-
मिति पर्युह्नोक्षणे अपि न कुर्वन्ति केवलं हुत्वोपतिष्ठन्ते । विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तद्दे-
वस्यमितीदं वैश्वदेवम् ॥ १२ ॥

१३ पुण्याहवाचनाविधिः ।

अथ स्वरितवाचनमृद्धिपूर्तेषु स्वस्त्ययनं वाचयेदित्याचार्य ऋद्धिर्षिवाहान्ता
अपत्यसंस्काराः, प्रतिष्ठोद्यपने पूर्त, तत्तर्भण आद्यन्तयोः कुर्याच्छुचिः स्वलंकृतो
वाचयति तथाभूते स्थानि मङ्गलसंमारमृति शुभान्ब्राह्मणान्प्रशस्तानाचारलक्षणसंप-
न्नान्धर्मादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणया तोषयेत् । अथ प्राङ्मुखाः प्रशस्ता दर्भपाणयस्ति-
ष्ठेयुस्तदाक्षिणतो वाचयितोदङ्मुख, संस्कार्या वाचयितुर्दक्षिणपार्श्वमातिष्ठेयुः । अथ
वाचयिता दर्भपाणिरपां पूर्णमुदकुम्भं स्वर्चितं सपल्लवमुखं घृत्वा तिष्ठ-समाहितो
'मनः समाधीयतामिति' ब्राह्मणान्ब्रूयात्समाहितमनसः स्मः' इति ते ब्रूयुः
'प्रसीदन्तु भवन्तः' इति वाचयिता 'प्रसन्ना. स्मः' इतीतरे । अथ ते सर्वे संहत्य

शान्तः पुष्टतुष्टिर्द्विद्विधमायुष्यमारोग्यं शिवं कर्म कर्मसमृद्धिर्धर्मसमृद्धिः पुत्र-
समृद्धिर्वेदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसमृद्धिरित्येतानि पञ्चदश तन्त्रा-
ण्युक्तानि तन्नाम्ना कर्मदेवता प्रीयतामिति ब्रूयुः । अथ वाचायिता पूर्ववत्तल्लिङ्गपन्त्रा-
न्पठित्वा त्रिद्विधमन्त्रमध्योच्चस्वरैः पुण्याहं मयन्तो ब्रुवन्तु स्वरिति मयन्तो ब्रुवन्तु
ऋद्धिं मयन्तो ब्रुवन्तिविति ब्रुथातेऽपि तथा प्रत्येकं प्रतिब्रूयुरोमित्यृष्यतामित्यृद्धौ
प्रतिब्रूयुः । अथ पादमुखमासीनं सामात्यं कर्त्तारं ब्राह्मणाः सपञ्चवदर्भपाणयः पादमु-
खास्तिष्ठयुः शान्तिपवित्राञ्जिह्वाभिर्ऋग्मिरामिषेष्टेयुः पुरन्धरो नीराननादि कुर्युः ॥ १३ ॥

१४ स्पण्डिलादि ।

अथ होप्यद्धर्मे किञ्चिदुच्छ्रिता समाऽकृत्रिमा भूमिः स्पण्डिलमुच्यते । तदिपु-
मात्रावरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिप्य यज्ञियशकलमूलनोह्निहय शकलं प्रागग्रं
निधाय स्पण्डिलमभ्युक्ष्य शकलमाग्नेय्यां निरस्याप उपस्पृशेत् । एष आयतनसं-
स्कारः । तत्राग्निं व्याहृतिमिरभ्यात्मानं प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति । कर्मसंकरूपपुरः-
सरं द्रव्यदेवताग्रहणाय द्वयोस्तिसृणां वा समिधामभ्याधानमन्त्राग्नानम् । अथेध्मा-
बर्हिषी संनह्य दर्भैः प्रादेशमात्रैस्त्रिसंधी त्रिवृतौ रज्जुं कुर्यात्पाणिभ्यां सथोत्त-
राभ्यां पूर्वं वर्तयेत्ततो दक्षिणोत्तराभ्यामग्नें प्रदक्षिणावृतं रज्जुं कुर्यादेतद्रज्जुकर-
णम् । प्रथमां रज्जुमुदगमास्तावीर्य प्रादेशमात्रं दर्भमुष्टिं छित्वा प्रागग्रं तस्यां
निधाय तथा बर्हिर्द्विरावेष्टयित्वा (वेष्टय) तन्मूलं च द्विरावेष्टय तां प्रथमवेष्टन-
स्यावस्तादुन्नयेदेवं द्वितीयमेध्मं सकृदावेष्टय संनह्येदरन्त्यायाम इध्मः पञ्चदशदारु-
कस्तदुपरि निदध्यादेतदिध्माबर्हिषोः संनहनम् । अथ सोदकेन पाणिना प्रागुदीच्या
आरभ्य प्रदक्षिणमग्निं त्रिः परिसमुह्य प्रादेशमात्रैर्दर्भैः प्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रति-
दिशमुक्त्वं परितृणीयादक्षिणोत्तरयोः संधिषु मूलाग्रैराच्छादयेद्द्राविष्ठान्वा
दर्भास्तयोस्तृणीयादुत्तरतः पात्रासादनाय दक्षिणतो ब्रह्मासनाय कांश्चिद्दर्भान्वास्ती-
र्षाग्निं पर्युसेदपोऽग्निसंस्कारः । अथ तेषु दर्भेषु पात्राणि व्यम्बिजानि द्वंद्वं प्रागग्र-
मुदगपर्वी प्रयुनक्ति प्रोक्षणपात्रस्तुवौ चमसाज्यपात्रे इध्माबर्हिषीत्याज्यहोमेषु तथा
चरुथालीप्रोक्षणपात्रे दर्वास्तुवौ चमसाज्यपात्रे इध्मानर्हिषी चेति दर्वाहोमेषु
प्रोक्षणपात्रमुद्धृत्य पवित्रमन्तर्धापाप अगमिष्य तूष्णीं ताः पवित्राभ्यां त्रिरुप्य
पात्राण्युत्तानानि कृत्वेध्मं विहस्य पात्राणि तामिराद्विर्युगपत्त्रिः प्रोसेदेतत्पात्रासाद-
नम् ॥ १४ ॥

१५ अथ सुक्स्तुवादिसंमार्जनम् ।

अथ चमसं प्रत्यगग्नेर्निधाय ते पवित्रे वृन्तर्धाणाद्भिः पूरयित्वा गन्वादि

प्रक्षिप्य दक्षिणोत्तराम्यां पाणिभ्यां नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्नेर्दग्धेषु निधाय दग्धैः प्रच्छादयेदेत्प्रणीताप्रणयनम् । अथ ते एव पवित्रे प्रागग्नेराज्यपात्रेऽन्तर्धायाऽऽज्यमा-
सिच्य बहिः पारिस्तरणादङ्गारानुदगपोह्य तेष्वाज्यमधिश्रित्योल्मुकेनावज्वालय
दर्भाग्ने प्रच्छिद्य प्रोक्ष्याऽऽज्ये प्रास्य ज्वलता तेनैवोल्मुकेनाऽऽज्यं त्रिः पारिद्धृत्यो-
ल्मुकं निरस्याप उपस्पृश्याऽऽज्यं कर्षन्निवोदगुद्वास्याङ्गारानतिसृज्याऽऽज्यमुत्पूय
पवित्रे प्रोक्ष्याग्नौ प्रास्थाप उपस्पृशेदेष आज्यसंस्कारः । अथ बर्हिःरात्मनोऽग्ने
प्रागग्रमास्तीर्य तत्राऽऽज्यमासाद्य सह दग्धैर्दग्धास्तुवावादायाग्नौ प्रताप्य दग्धां निधाय
स्तुवं सव्येन धारयन्दक्षिणेन पाणिना दर्भाग्नौर्वेलं प्रागारभ्य प्रादक्षिण्यं प्रागपर्वी
त्रिः पारिमृज्य तैरेव बिभृष्टमम्यात्मं त्रिः संमृज्याप पृष्ठादारभ्य यावदुपरिबिभं
दण्डं दग्धमूलैस्त्रिः संमृज्य स्तुवं प्रोक्ष्य प्रताप्योदगाज्याङ्गार्हिव्यासाद्योदकस्पृष्टैस्तैरेव
दर्भैरेवं दग्धां च संस्कृत्य स्तुवादुदङ् निधाय दर्भान्प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेदेष स्तुकृत्तुव-
संमार्गः ॥ १९ ॥

१६ ब्रह्मणः पञ्च कर्माणि ।

अथ ब्रह्माऽस्ति चैत्कियेत स प्राक् प्रणीताप्रणयनात्समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भुत्वाऽ-
ग्नेणाग्निं परीत्य दक्षिणत आस्तीर्णेषु दग्धेषु निरस्तः परावसुरिति तृणमङ्गुष्ठोपकानि-
ष्टाम्यां नैर्ऋत्यां निरस्याप उपस्पृशेदिदमहमर्वावसोः सवने सीदामीत्युदङ्मुख उप-
विश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदनमाश्लिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपायेति मन्त्रं ब्रह्मा जपे-
दपां प्रणयने ब्रह्मजपः प्रणेप्यामीत्यतिसृष्ट ॐ भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतं इति
जपित्वो प्रणयेत्यतिसृजेत्सर्वदा च यज्ञमना मवेदेके नेच्छन्ति । निरसनमुपवेशनं
जपः प्रायश्चित्तहोमः संस्थानपेनोपस्थानं चेति पञ्च कर्माणि ब्रह्मणः ॥ १६ ॥

१७ पार्वणस्यालीपाकः ।

अथ पार्वणस्यालीपाकस्तस्य पौर्णमास्यामारम्भोऽग्निपञ्चीषोमौ पौर्णमास्यां देवते
अग्निरिन्द्राग्नौ चामावास्यायां देवते अपः प्रणीय दूर्ध्वं ब्रीह्रीन्निरु(रु)प्य प्रोक्ष्य
प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय तानवहस्य तण्डुलांस्त्रिः-
फलीकृतांस्त्रिः प्रसाक्ष्य अथयेद्यदि सह अथयेच्चरुं त्रिहृत्येदममुष्मा इदममुष्मा इत्यमि-
मृशेरिष्यष्टकृतं द्विरुपरिष्टादमिधरयेत्पञ्चावत्ती द्वावत्ती पुरस्तादवद्येदिधमरज्जुं विष्ट-
स्याग्नौ प्रास्थाप्याग्नेऽस्यतो देवा इदं विष्णुरित्यन्तामिर्व्याहृतितिश्च जुहुयादेताः
सर्वाः प्रायश्चित्ताहुतय एता ब्रह्मणा कर्तव्याः परीत्य प्रत्यमुदीच्यामवस्थाय जुहु-
यात् । अथ बर्हिषि पूर्णपात्रं निनीय तामिरद्भिराणे अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तिव-

दमापः प्रवहतेत्येताभ्यां सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्वित्येतेन चाऽऽत्मानं शिरसि मार्जयेत्संस्कार्यमपि संस्कारकर्मसु । अथाग्निर्भो च म इति संस्थाजपेनोप- निष्ठते । ततो ब्रह्मा च । अथ कर्ताऽग्नेः परिसमूहनपर्युक्षणे कुर्यादेतत्तन्त्रमन्येषाम- स्थालीपाकवत्सुकृतकर्ममन्त्राञ्जुहुयात् ॥ १७ ॥

१८ नित्यमग्न्युपासनम् ।

अथ नित्यमौपासनं तस्य सायमारम्भोऽनस्तमित आदित्ये सायमग्नेः प्रादुष्कर- णमनुदिते प्रातः प्रदोषान्तः सायं होमकालः सङ्क्रान्तः प्रातर्नात्र तन्त्रमिष्यतेऽग्निं परिसमुक्ष्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होम्यमपक्कमुल्मुकेनावज्वाह्य तेनैव त्रिः परिहृत्यो- ह्मुकं निरस्येतत्कमुदगङ्गारेष्वधिश्रित्य प्रोक्ष्योदगुद्गाह्य तानङ्गारानतिमृजेदेष होम्य- संस्कारः । पयोदधिसर्पिर्यवागूरोदनस्तण्डुलाः सोमस्तैलमापो ग्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि तण्डुला नीवारश्चामाकयावनाला ग्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणातिहोम्यास्तिलः स्वरूपेणैव शतं चतुःपष्टिर्वाऽऽहुतिः । ग्रीहियवानां तदर्धं तिलानां तदर्धं सर्पिस्तैलं च तिलं च तिलातसीकुसुम्पानां येन प्रथमामेतां जुहुयात्ते- नैव द्वितीयां जुहुयाद्येनैव सायं जुहुयात्तेनैव प्रातः सायंप्रातर्होमौ सायं ॥ समस्येकं च प्रातः सायंप्रातर्होमौ ॥ १८ ॥

१९ नष्टेऽग्नौ पुनराधानम् ।

अथ पुनराधानमनुमतेऽग्निं शिष्टागारादानीयोक्तवदुपसमाधाय परिसमुक्ष्य परि- स्तीर्य पर्युक्ष्याऽऽज्यमुत्पूयायाश्चाग्न इत्येकमाज्याहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेवमा द्वादशरात्रादत् ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्यात् । तत्र विवा- हाज्याहुतयो छात्राहुतयो गृहप्रवेशाज्याहुतयो हृदयाज्जनं च भवति । कर्तव्यं छात्रा- नावपत्येतत्पुनराधानं नित्यहोममतीत्य मनस्यत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् द्वादशरात्रा- दूर्ध्वं पुनराधानमेव कुर्यात् ॥ १९ ॥

२० अनेकभार्यस्याग्निविचारः ।

अपानिकभार्यस्य यदि पूर्वगृह्णाग्नावेवानन्तरो विवाहः स्यात्तेनैव सा तस्य सह प्रथयया घर्माग्निभागिनी भवति । यदि तु लौकिके परिणये तं पृथक्त्वेन परिगृह्य पूर्वैकैर्कुर्यात्तौ पृथगुपसमाधाय पूर्वस्मिन्पूर्वया पत्न्याऽन्वारब्धोऽग्निर्माले पुरोहि- तमिति सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वोपस्थापयं ते योनिर्जन्तव्य इति तं समिधमारोप्य प्रत्य- वरोहेति द्वितीये वरो ह्याज्यमागान्तं । हुत्वोपाभ्यामन्वारब्धोऽग्निर्माले जुहुयादग्नि-

नाऽग्निः समिध्यते, त्वं ह्यग्ने, अग्निना, पाहि नो अग्न एकयेति तिसृमिरस्तीदमाधि-
मन्थनमिति च तिसृमिरथैनं परिचरेन्मृतामनेन संस्कृत्यान्यया पुनराध्यादथवाऽग्निं
विमज्ज्य तद्भोगेन संस्कुर्याद्वह्नीनामप्येवमेवाग्निगोजनं कुर्याद्भोगेमिधुनं दक्षिणा । २० ॥

२१ कन्यावरणादि ।

अथ कन्यावरणं कन्यां परिणेष्यमाणो द्वौ चत्वारोऽष्टौ वरपितुराप्तान्प्रशस्ता-
वारकर्मणोऽनृशरा ऋजवः सन्तु पन्था इति प्राहिणुयात्ते तावतीभिः पुरन्ध्रीभिः
सहिता मङ्गलगतीततूर्याम्शां कन्यागृहमेत्य शुभे पीठासने प्राङ्मुखानीनाया दातृ-
ज्ञातिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ फलं प्रदाय कन्यावरणकाले वृणीरन्नासीनाः
प्रत्यङ्मुखौ वसिष्ठगोत्रेऽद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशील-
न स्ते वराय वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानास्त्री-
मिमां कन्यां भार्यात्वाय वृणीमह इति ब्रूयुरथ दाता भार्याज्ञातिबन्धुसमेतो यथोक्त-
मनूय वृणीष्वमिति ब्रूयादेवं त्रिः प्रयुज्य दाता प्रदास्यामीति चोच्चैस्त्रिभूयादथ
प्राक्षणा उक्तस्वरत्ययनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्त्वसतं चारिष्टं चास्तु
दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः प्रष्टिस्तुष्टिश्चास्तिवत्युक्त्वैतद्वः सत्यमस्तिवत्यनूय समानीष
आकूतिः प्रसुगमन्ताधिय सानस्य ससणीत्येताः पठेयुः पुरन्ध्रः कन्यायै कल्याणा-
न्कुलधर्माचारान्कुर्युः ॥ २१ ॥

२२ विवाहप्रयोगः ।

अथोपयमनं लक्षणयो वरो लक्षणवती कन्यां यवीयसीमसविण्डामसगोत्रनामवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्पितृतः सप्तपुरुषं सापिड्यं मातृतः पञ्चपुरुषं भृगुवत्साङ्गिरसश्च
प्रवरे च एकर्षियोगे सगोत्रा एकर्षियोग इतरे दंपत्योर्मिथः पितृविरुद्धः संबन्धो
यथा भार्यात्वमुदुहिता पितृव्यपत्नी स्वसा चेति । केचिन्मातृगोत्रतां च वडर्षयित्वा
तदपत्यमसगोत्रं स्यादिति । सुज्ञातोऽलंकृतो वरः स्वरितं वाचयित्वा सहितः
स्वर्चित्तर्वाहणीः पुरन्ध्रीमिर्ज्ञातिबान्धवैः प्रदातिमिर्मङ्गलगतीततूर्यघोषाम्शां संबन्धिनो
गृहमेत्य चतुष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्मास्तीर्णे मद्रपीठे प्राङ्मुख उपवेश्य तस्य पुर-
स्तात्प्रत्यङ्मुखी मद्रपीठासीनां सुज्ञातामलंकृतानामहनवाससं स्रग्विणी कन्यां पुरस्कृत्य
दाता सामात्य उपविशेद्वरं विधिवदभ्यर्चयेत् । अथ दक्षिणतः पुरोधा उदङ्मुख
उपविश्य मध्ये प्रगग्रोदगग्रान्दर्भोनास्तीर्य तैजसमपां पूर्णं कलशं निधाय ग्रीहि-
यवानोप्य गन्धादिभिरलंकृत्य दर्बापल्लवैर्मुखमवस्तीर्याच्छिद्वाभिर्ऋग्मिरामिमन्त्र्य
तामिग्निः प्रयोजयेत् । अथ दाता पुष्पाहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु

सौमनस्यमरत्वक्षते चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकर-
णमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्त्वित्युक्त्वा मार्यादिसमेतः कन्यां प्रनिगूह्य वत्सगोत्रोत्पन्नाम-
मुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्री सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां वसिष्ठगोत्रोद्भवा-
यामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशीलान्नेऽग्नौ वराय संप्रददे
कन्यां प्रतिगूह्यातु मवानिति ब्रुवन्वरस्य पाणौ हिरण्यमुपघाय कलशोदकधारामा-
सिद्धेन्मनसा प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् । अथ शिरसि पुण्याहाशिषो वाच-
यित्वा दक्षिणेऽसे कन्यामभिमृश्य क इदं कस्मा अदात्कामः कामावादात्कामो
दाता वामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन स्वा प्रतिगूह्यामि कामैतत्ते वृष्टि-
रसि शीरत्वा ददातु पृथिवीं प्रनिगूह्यात्विति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासि-
द्धयर्थं कन्यां प्रतिगूह्यामीति ब्रूयादेवं त्रिः प्रयुज्य पुरोचा दातृवरौ प्रति ' ऋतस्य
हि शुरुषः सन्ति पूर्वोरिति ' तिस्रो जपित्वैतद्वः सत्यसमृद्धमस्त्विति ब्रूयात् ॥ २२ ॥

२३ परस्परावलोकनम् ।

अथानयोर्निरीक्षणं स्वलंकृते वेश्मनि मङ्गलगीततूर्यनिर्घोषे पूर्वापरावरत्नपुच्छितौ
हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशी कृत्वा मध्ये स्वस्तिं वा तिरस्करिणीं धारयेयुः । अथ
पूर्वमिन्द्राशौ प्रत्यङ्मुखौ गुडजीरकपाणिं कन्या स्थापयेयुरपरस्मिन्नाङ्मुखं तथामूर्तं
वरं तौ मनसेऽदेवता ध्यायन्तौ तिष्ठन्तौ ब्राह्मणाः सूर्यसूक्तं पठेयुः पुरन्ध्यो मङ्गल-
गीतानि कुर्युः । अथ ज्योतिर्विंशदिष्टे काले प्रविष्टे सद्यस्तिरस्करिणीमुद्रगपसार्य
कन्यावरौ परस्परगुडजीरकानवकिरतः परस्परं निरीक्षेयातामभ्रातृप्रीतिमिति तामासि-
माणो जपाद्योरक्षसुरपतिर्ज्येष्ठाति तथेक्षमाणोऽथारया भ्रुवोर्मध्यं दर्भाग्रैर्न परि-
मृज्य दर्भं निरस्वाप उपलृशेत् । अथ नाक्षत्रा बान्धवाः पुरन्ध्यस्तावाशीर्भारमि-
नन्दयेयुः ॥ २३ ॥

२४ असमारोपणादि ।

अथानयोर्द्राक्षिनारोपणं तेजमेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिच्यन्धेनाद्राक्षत-
तण्डुलान् । अथ तथास्थितयोर्वध्वरयोर्वध्नरुमेतत्कारयेयुरमृतं क्षीरमायुर्वृन्मरिष्ट-
रक्षता अथ एतेषामारोपणमिष्यते । वरः प्रक्षालितपाणिर्वध्नाः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीर-
घृतं पाणिना द्विरुपलरीयं द्विस्तण्डुलान्ज्जालिनाऽऽवधति यथा पूर्वेत ततो द्विरुप-
रिष्टादभिधारयत्येवं वरान्ज्जलवन्पस्तण्डुलापरं कुर्याद्दाता तयोर्ज्जलरथोहिरण्यमव-
दधात्यथ वरः कन्याञ्ज्जली स्वाञ्जलिं धारयेद्दाता कन्या तारयतु दक्षिणाः पान्तु
बहु धेयं चास्तु पुण्यं वर्धतां शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्च स्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्त्वित्-

त्युक्त्वा कन्यामुक्षिप्य तदञ्जल्यक्षतान्वरमूर्धन्यारोपयेद्द्वरोऽपि तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जल्यक्ष-
तानारोपयेदेवं त्रिविधपूर्वं वराञ्जलौ वधूस्तण्डुलपूर्णं कुर्यात्तदञ्जलावन्योऽथ समारो-
पणं कारयेदिदानीं दाता वराय गोमूर्मिदासीयानशयनमन्त्रादिकमनुदानं दद्यात् ।
अथ पुरोधाः कांस्थे पय आसिच्यौदुम्बर्याऽर्द्रया शाखया सपलाशया सहिरण्यपवि-
त्रया सदर्वापवित्रयाऽमिषिष्वेदबिलिह्वामिर्ऋग्मि । अथ वधूवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीर-
घृतेनाऽऽकृष्य परस्परतिलकं कुरुतः कण्ठे स्त्रजं चाऽऽमुञ्चतः कौतुकसूत्रं च करे
बध्नीयाताम् । अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पुगफलानि विवाहप्रतरक्षिणं
गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं हवामह इत्याहून् इन्द्र क्षुमन्तमिति च
वधूवरयोरुत्तरीयान्तौ च नलिलोहितं भवतीति बध्नीयात् । अथ दाता समार्यो
वृद्धाः पुरन्ध्वो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादाशीर्भिरार्द्रोक्षतारोपणं कुर्युः ॥ २४ ॥

२५ ऋतुमर्षिकृत्यादि ।

अथर्तुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमेऽनुवृत्तेऽहनि सुस्नातयाऽऽन्वारब्धः प्राजाप-
त्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वेता आज्याहुतीर्जुहुयाद्विष्णुर्योनिमिति तिस्रो नेजमेवेति
तिस्रः प्राजापते न त्वदित्येकाऽधातो मूर्धन्यप नः शोशुचदधामित्यमिमृश्य याः फलि-
नीया अफला इति जपित्वा वधेन दायुं ग्रहि चातयस्वेति षड्भिरग्निस्तु विश्रवस्त-
ममिति द्वाभ्यामग्निमुपस्थाप सूर्यो नो दिवस्पातिविति सूक्तेनाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत् ।
अथ गर्भलम्पनमृतावनुकूलायां निशि स्वलंकृते सुगन्धवासिते वेश्मनि तथ भूते पर्य-
ङ्कशयने सुस्नातामलंकृतां शुक्लवसनां स्रग्मिणीं भार्या स्वयं तथामृतः प्रवेश्य दूर्वाः
विष्टाऽध्वगन्धा वा सूक्ष्मेण वाससा संगृह्योदीर्घातः पतिवतीति द्वाभ्यां स्वाहाका-
रान्ताभ्यामुपयोर्नासाविलयोन्यपिच्य संवेश्य गन्धर्वस्य विश्वावसोर्भुलमसीत्युपस्थम-
मिमृश्य विष्णुर्योनिं कल्पयतिविति द्वग्धां विद्वन् यो गर्भमोषधीनामहं गर्भमदधामो-
षधीप्विति जपित्वोपगच्छेत्प्राणे ते रेतो दधाम्यसावित्यनुप्राण्या यथा भूमिरग्निगर्मा
यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा दिशां गर्भं एवं ते गर्भं दधाम्यसाविति हृदय-
ममिमृशेनैक उपगमने मन्त्रविधिमिच्छन्ति न हानेन निचित्सांस्क्रियत इति त ओष-
धीमिनिपेकं कृत्वोपगच्छन्ति ॥ २५ ॥

• २६ जातकर्मदि ।

अथ जातकर्म पुत्रे जाते पुराऽन्धैराळम्प दग्निरिन्द्रः प्राजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्य-
नादेशदेवता हृत्वा प्राक् स्थितकृतः सर्पिर्भधुपाशनादि कुर्यात् । एवं निष्कर्मणं
चतुर्थे मास्यापूर्वमाणपक्षे स्थितिं वाचयित्वा विष्टकृतः प्राक् सुस्नातालंकृतं कुमार-

मादाय सह भार्गवातिबान्धवैः पुरन्ध्रीमिष्य मङ्गलतूर्यनिर्घोषेण गृहानिष्क्रम्य
देवतायतनमेत्य देवतामुपहारेणाम्यर्च्यऽऽशिषो वाचयित्वाऽऽयतनं प्रदक्षिणीकृत्य
गृहमेवाऽसंबन्धिनो वा गृहं नीत्वाऽऽनयेदेवमन्नप्राशनादावपीच्छायामनादिष्टदेवता
यष्टव्या यष्टव्याः ॥ २१ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

१ ग्रहयज्ञादि ॥

अथ ग्रहयज्ञश्चेत्ययज्ञश्चेत्यमुपयाचितमुच्यते तत्र मवाः शान्तिपुष्टिदा देवता-
श्चेत्याः शान्तिं च खलु पुष्टिं च सर्वे ग्रहाः ममुपयाचन्ते ततश्चेत्या आदित्य इन्दु-
रङ्गारकः सौम्यो गुरुर्भोगवः शनैश्चरो राहुः केतुरिति नव ग्रहास्ते हि स्वस्वगणा
जगदमिशृङ्खन्ति तानुदगधनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सद्य उद्भूतेषु माङ्ग-
र्यादिष्वाभ्युदयिक करिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्यादभ्युदयिक हि शान्तिकर्म यदि
तदानुवृत्त्यकामः काम प्राप्स्युदयात्सप्ताहान्तरितात्कुर्यात्तं दशपरारुहतीः स्वयमेकः
कुर्यादूर्ध्वमापञ्चशतं चत्वार ऋत्विजः स्युराशतं धरमष्टौ नवम आचार्यः स्वयमेव
वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्भागं करुष्विदे दद्यात्तान्निधिवद्वरयित्वाऽर्हयेदाचार्य
आदित्याय जुहुयादितरेभ्य इतरे पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यात्तदितरेऽन्वारमेरन् ॥ १ ॥

२ ग्रहयज्ञसंपारादि ।

अथास्य संम रा हस्तमात्रावरं चतुरस्रं कुण्डं स्पण्डिलं वा संस्करत्य तत ईशान्या
कुण्डवदायता चतुरस्रा चतुरस्रद्वन्द्वगुलोच्छ्रिता निस्तृता त्रिभूमिका ग्रहवेदिं कुर्या-
त्तस्यां ॥ शुक्लवीहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टदलमम्बुजमुल्लिख्य कामेकाया दलेषु च
यथास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्या धान्यपीठे तेजतं मृन्मयं वा नवमगुलिता-
लंकृतं शुभमभिषेकमुष्मं निषाय प्रसुव आपो महिमाभित्यूचाऽद्भिः पूरयित्वा पञ्चग-
व्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतघाततूक्ष्वपवित्रमृदो नवरत्नान्न प्रक्षिप्य दूर्वापल्लवैर्मूलपा-
च्छाद्य वल्लगुमन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्यावाक्वा कुम्भपवित्रदयाल्लिङ्गा
वारुणीः पावमानाश्च अपेत् ॥ २ ॥

३ अर्चनाङ्गानि ।

अपार्चनाङ्गानि ताम्रं स्फाटिकं रक्तचन्दनं कुङ्कुमं सुवर्णं तदेव रतनं छोहं

सप्तकं कांस्यमिति नव प्रतिमाद्रव्याणि सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषां रक्तचन्दनं मलयजौ
 देवदारुः कुङ्कुमो मनःशिला शङ्खपिष्टं निलपिष्टं केतकीरजः कस्तूरीति नवानु-
 लेपनानि मलयज एक एव वा सर्वेषां रक्तपद्मं कुमुदं रक्तकरवीरं पाटलं चम्पकं
 कुन्दमिन्दीवरं कृष्णघट्टं तच्चित्रवर्णमिति नव पुष्पाणि रक्तकरवीरमेकमेव वा पुष्पवर्णा
 अक्षता अहतवस्त्रयुग्मानि च कन्दरमयूरशिखादशाङ्गसर्जरसा विल्वफलं निवासं
 कृष्णागुरुजटामासी मधुकमिति नव घृषा गुग्गुलुरेक एव वा सर्पिषा दीपस्तिलतैलेन
 वा हविष्याक्षं पायसं पलाशं गुडाक्षं क्षीरोदनो दध्योदनः कृसरान्नमामात्रं चित्रालमिति
 नवोपहारास्त्रिवृद्धमेकमेव वा माणिक्यं मौक्तिकं प्रवालो मरकतं पुष्परङ्गो वज्रो
 नीलो गोमेदिकं वैदूर्यमिति नव रत्नान्येकमेव वा माणिक्यमर्कः पालाशः खदिरोऽपा-
 मार्गोऽश्वत्थ उदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति सभिः सर्वेषां पालाश एक
 एव वा ॥ ३ ॥

४ पूजाविधिः ।

अथार्चनमाचार्यः प्राह्मुस्त उपविश्य समाहितः पुण्याहादि वाचयित्वा कर्म
 संकल्प्य ग्रहवेदिपद्मपीठेषु यथास्थानमुखीं ग्रहप्रतिमां स्थापयित्वा दक्षिणवामयोर्-
 धिदेवताप्रत्यधिदेवते तदभिमुख्यौ स्थापयेत्तदभावे पुण्याक्षतादिष्वावाहयेदग्निरापः
 पृथिवी विष्णुरिन्द्र इन्द्राणी प्रजापतिः सर्वा ब्रह्मा च क्रमेण ग्रहाणामधिदेवता ईश्वर
 उमा स्कन्दः पुरुषो ब्रह्मेन्द्रो यमः कालश्चित्रगुप्त इति प्रत्यधिदेवता गणपतिं दुर्गा
 क्षेत्राधिपतिं वायुमावाशमश्विनौ कर्मसादुष्यदेवता इषा यथावस्थम् निवेद्य प्राचदा-
 दिष्टिर्वादिष्टो रुपाळाञ्जौ तुरक्षकानावाहयेत्पुष्पाञ्जलिप्रयोगेणाऽऽवाहनमन्त्रैर्नमोन्तैरा-
 वाह्य नामभिः क्रमेण दीपान्तानुपचारानर्पयेत् ॥ ४ ॥

५ ग्रहावाहनमन्त्राः ।

अथाऽऽवाहनमन्त्राः प्रणवमुच्चार्य भगवन्नादित्य ग्रहाधिपते वाइयगोत्र वलिङ्ग
 देशेश्वर जपाप्त्रोपमाङ्गद्युते द्विमुज पश्चामयहस्त सिन्दूरवर्णांश्चरमाख्यानुलेपनज्वल-
 न्माणिक्यदक्षितसर्वाङ्गाभरण मास्कर तेजोनिधे त्रिलोकनवाशक त्रिदेवतामयमूर्ते
 नमस्ते संनद्धारणध्वजपताकोपशोभितेन सप्ताश्वरपदाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्यन्नागच्छ-
 म्भिरुद्राणां सह पद्मरणिवाया ताम्रप्रतिमां प्राह्मुखीं चर्तुलपीठेऽधिनिष्ठ पूजार्थं
 स्थापामावाहयामि । भगवन्सोम द्विजाधिपते सुधामयशरीराऽऽश्वेयगोत्र यामुनदेशेश्वर
 गोक्षीरघवलाङ्गकान्ते द्विमुज गदावरदानाङ्गिन शुक्लाम्बरमाख्यानुलेपन सर्वाङ्गमुक्त-
 मौक्तिकामरणरमणीय सर्वोक्तोक्तप्यायक देवतास्थापमूर्ते नमस्ते संनद्धपीतध्वजपता-
 कोपशोभितेन दक्ष्येताश्वरपदाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्यन्नागच्छाद्विरमथा च सह

पद्ममेवदलमध्ये स्फटिकप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाह-
यामि । भगवन्नङ्गारकान्धाकृते मार्गजागोत्रावन्तिदेशेश्वर ज्वालापुञ्जोपमाङ्गद्युते
चतुर्भुज शक्तिशूलगदाखड्गधारिन्नरकाम्बरमाल्यानुलेपन प्रवालामरणभूषितसर्वाङ्ग
दुर्धरालोकदीप्ते नमस्ते संनद्धरक्तध्वजपताकोपशोभितेन रक्तमेघरथवाहनेन मेरुं
प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ मूमिस्कन्दाभ्यां सह पद्मदक्षिणदलमध्ये रक्तचन्दनप्रतिमां दक्षि-
णामुखीं त्रिकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन्सौम्य सौम्याकृते
सर्वज्ञानमयाभिगोत्र भगवदेशेश्वर कुङ्कुमवर्णाङ्गद्युते चतुर्भुज सङ्गसेटकगदावरदा-
नाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन मरकतामरगालंकृतसर्वाङ्ग विवृद्धमते नमस्ते संन-
द्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णु-
पुरुषाभ्यां सह पद्मेशानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीं बाणाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं
त्वामावाहयामि । भगवन्बृहस्पते समस्तदेवताचार्याऽऽङ्घ्रिरसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर तप्तमु-
वर्णसदृशाङ्गदीप्ते चतुर्भुज वज्रमण्डलस्वस्तिसूत्रवरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन पुष्प-
रागमयामरणरमणीय समस्तविद्याधिपते नमस्ते संनद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन
पीताम्बररथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रवक्ष्याभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये सुवर्ण-
प्रतिमामुदङ्मुखीं दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् मार्गव
समस्तदैत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजकटदेशेश्वर रजतोज्ज्वलाङ्गकान्ते चतुर्भुज दण्डक-
मण्डलस्वस्तिसूत्रवरदानाङ्कित शुक्लमाल्याम्बरानुलेपन वज्रामरणभूषितसर्वाङ्ग समस्तनी-
तिशास्त्रनिपुणमते नमस्ते संनद्धशुक्लध्वजपताकोपशोभितेन शुक्लाम्बररथवाहनसहितेन
मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह पद्मपूर्वदलमध्ये रजतप्रतिमां प्राङ्मुखीं
पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन्शैलेश्वर मास्करतनय काश्यप-
गोत्र सुराष्ट्रदेशेश्वर वज्रजलनिमाङ्गकान्ते चतुर्भुज चापतूणीरक्तपाणामयाङ्कित नीला-
म्बरमाल्यानुलेपन नीलरत्नमूषणालंकृतसर्वाङ्ग समस्तभुवनभरणामर्षमूर्ते नमस्ते संन-
द्धनीलध्वजपताकोपशोभितेन नीलगृध्ररथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजा-
पतियमाभ्यां सह पश्चिमदलमध्ये कालायसप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चापाकारपीठेऽधि-
तिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन्राहो रविसोममर्दन सिंहिकानन्दन पैठोनासि-
गोत्र वनरदेशेश्वर कालमेघसमद्युते व्याघ्रवदन चतुर्भुज खड्गचर्मधर शूलवराङ्कित
कृष्णाम्बरमाल्यानुलेपन गोमेदकाभरणभूषितसर्वाङ्ग शौर्यनिधे नमस्ते संनद्धकृष्णध्व-
जपताकोपशोभितेन कृष्णसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ सप्तकालाभ्यां
पद्मनेर्ऋतदलमध्ये सप्तकप्रतिमा दक्षिणामुखी शूर्पाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामा-
वाहयामि । भगवन्केतो वामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदेशेश्वर धूम्रवर्णध्वजाकृते

द्विभुज गदावरदाङ्कित चित्राम्बरमाल्यानुलेपन वैदूर्यमयामरणभूषितसर्वाङ्ग चित्रः
 शक्ये नमस्ते संनद्धचित्रध्वजपताकोपशोर्मतेन चित्रकपोतवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्व-
 सागच्छ ब्रह्मचित्रगुप्ताभ्यां सह पञ्चवयस्यदलमध्ये कांस्यप्रातिमां दक्षिणामुर्खी ध्वजा-
 कारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि ॥ ९ ॥

६ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवताः ।

अथ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवतावाहनं पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशं पिङ्गाक्षत्रिनयनमरुण-
 वर्णाङ्गं छागस्थं साक्षसूत्रं सप्तार्चिषं शक्तिधरं वरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवतामग्निमावा-
 हयामि । अथ प्रत्यधिदेवता त्रिलोचनोपेतं पञ्चवक्त्रं वृषारूढं कपालशूलखड्गखट्वा-
 ङ्गधारिणं चन्द्रमौर्लिं सदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवं रत्नमावाहयामि । स्त्रीरूपधारिणीः
 श्वेतवर्णा मकरवाहनाः पाशवल्गुशधारिणीर्मुक्तामरणभूषिताः सोमाधिदेवता अप-
 आवाहयामि । अक्षसूत्रधरमलदर्पणकमण्डलुधारिणी त्रिदशपूजिता सोमप्रत्यधिदेवतामु-
 मामावाहयामि । शुक्लवर्णा दिव्यामरणभूषिता चतुर्भुजा सौम्यवपुषं चण्डांशुसदृशा-
 म्बरा रत्नपात्रसस्यपात्रौषधिपात्रपद्मोपेतकरां चतुर्दिग्गजभूषिता पृष्ठगतामङ्गारकाधि-
 देवता भूमिमावाहयामि । पण्डुखं शिखण्डकाविभूषणं रक्ताम्बरमयूरवाहनं कुक्कुट-
 घण्टापताकाशकस्युपेतं चतुर्भुजमङ्गारकप्रत्यधिदेवतां स्कन्दमावाहयामि । कौमोद-
 कीपद्मशङ्खचक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्याधिदेवतां विष्णुमावाहयामि । सौम्यप्रत्यधिदे-
 वता विष्णुवत्पुरुषमावाहयामि । चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नाना-
 मरणभूषितं बृहस्पत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि । पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमा-
 ङ्गास्तुवपुस्तककमण्डलुधारिणं कृष्णजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं बृहस्पतिप्रत्यधिदेवतां
 ब्रह्माणमावाहयामि । संतानमञ्जरीवरदानधरद्विभुजा शुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावाह-
 यामि । चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नानामरणभूषितं मार्गवप्रत्यधि-
 देवता शक्रमावाहयामि । यज्ञोपवितिनं हंसस्थमेकवक्त्रमक्षमालास्तुवपुस्तककमण्डलुस-
 हितं चतुर्भुजं शनैश्वराधिदेवं प्रजापतिमावाहयामि । ईश्वरीनं दण्डहस्तं रक्तसदृशं
 पाशधरं कृष्णवर्णं महिषारूढं सर्वामरणभूषितं शनैश्वरप्रत्यधिदेवतं यममावाहयामि ।
 अक्षसूत्रधरान्कुण्डलाकारपुच्छयुक्ताः केमोगान्धारीभेग न्भीषणाकारान्नाह्यधिदेवतान्सर्पा-
 नावाहयामि । करालवर्णं नित्यभीषणं पाशदण्डधरं सर्पवृश्चिकरोमाणं राहुप्रत्यधिदे-
 वतां बालमावाहयामि । पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमं लुप्तवपुस्तकमण्डलुधरं
 कृष्णजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं वेत्ताधिदेवता ब्रह्माणमावाहयामि । उदीच्यवेपधरं
 सीरुदर्शनं हेखनीपद्मोपेतं द्विभुजं वेदप्रत्यधिदेवता चित्रगुहमावाहयामि । ॥ १० ॥

७ क्रतुसाद्रुण्यदेवतावाहनादि ।

अथ साद्रुण्यदेवतावाहनं वायुप्रदेशे सर्वत्र सप्रणव्याहुतिपूर्वकं त्रिनेत्रं गजाननं
नागयज्ञोपवीतिनं चन्द्रधरं दन्ताक्षमालापरशुमोदकोपेतं चतुर्भुजं विनायकमावाह-
यामि । तत उत्तरतः शक्तिबाणशूलखड्गचक्रचन्द्रबिम्बखेटकपालपरशुकण्टकोपेतद-
शमुजां सिंहारूढां दुर्गाख्यदैत्यासुरहारिणीं दुर्गामावाहयामि । इयामवर्णं त्रिलोचन-
मूर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं भ्रुकुटीकुटिलाननं नूपुरालंकृताङ्घ्रिं सर्पमेखलया युतं सर्पाङ्गमति-
क्रुद्धं क्षुद्रघण्टाचक्रगुल्फावलम्बिकरोटिकाभालाधारिणमुरगकौपीनं चन्द्रमौलिं दाक्षि-
णहस्तैः शूलवेतालखड्गदुन्दुभिदधानं वामहस्तैः कपालघण्टाचर्मचापं दधानं भीमं
दिग्वासमममितद्युतिं क्षेत्रपालमावाहयामि । धावद्धारिणपृष्ठगतं ध्वजवरदानधा-
रिणं धूमवर्णं बाधुमावाहयामि । नीलोत्पलामं नीलाम्बरधारिणं चन्द्रा-
ङ्कोपेतं त्रिभुजं खेटमाकाशगणाहयामि । प्रत्येकमपि धिपुस्तकोपेतदक्षिणवाम-
हस्तावन्योग्यसंयुक्तदेशावेकस्य दक्षिणपार्श्वे परस्य वामपार्श्वे रत्नभाण्डयाशुक्लाम्बर-
धारिणार्यायुधोपेतौ देवौ मिषजावश्विनावावाहयामि । अथ क्रतुसंरक्षकेन्द्रादिश्लोकपा-
दावाहनम्—स्वर्णवर्णं सहस्राक्षमैरावतवाहनं वज्रधारिणं शर्वाप्रियमिन्द्रमावाहयामि ।
अंरणवर्णं त्रिनेत्रं साक्षसूत्रं सप्तार्चिपं शक्तिधरं वरदहस्तद्वययुग्ममग्निमावाहयामि ।
रक्तवर्णं दण्डधरं पाशहस्तं महिषवाहनं स्वाहाप्रियं यममावाहयामि । नीलवर्णं
खड्गचर्मधरमूर्ध्वकेशं नरवाहनं कालिकाप्रियं निर्ऋतिमावाहयामि । रक्तमूषणं
नागपाशधरं मकरवाहनं पद्मिनीप्रियं सुवर्णवर्णं वरुणमावाहयामि । स्वर्णवर्णं निषी-
ध्वरं कुन्तपाणिमश्ववाहनं चित्रिणीप्रियं कुबेरमावाहयामि । शुद्धस्फटिकवर्णं वरदा-
मयशूलाक्षसूत्रधरं वृषवाहनं गौरीप्रियमशिनामावाहयामीति पूर्ववत्पूजयेत् ॥ ७ ॥

८ अन्युपधानादि ।

अथाग्निमुपसमाधायान्वाधानाद्याज्यमागन्तं कृत्वा सहर्त्विग्भिः समिधर्वाज्यानि
प्रत्येकं शतैकावरामिः सहस्रपरामि्राहुतिभिर्निमित्तशक्त्यपेक्षया जुहुयात्प्रधानदशां-
शेन पार्श्वदेवतयोस्तदर्धेनतरेषां स्वाहान्तैर्नाभिर्होमस्तत्तल्लिङ्गमन्त्रैर्वा सवृद्धवदानेन
चरुहोमः पाणिना प्रमृतास्त्रिंशश्च व्याहृतिमिर्हृत्वा शक् स्विष्टकृतो ग्रहाणां घण्टा-
दिशब्दैरुपहारानुपगृह्य सपुण्याणि रत्नानि निवेदयेदमावे सुवर्णपुष्पाणि वा ।
तालमस्कृत्य प्रसीदन्तु भवन्त इति प्रसाद्य होमं समापयेत्स यदि मन्त्रैरिष्ट-
दैते मन्त्रा भवन्त्याकृष्णेन रजसा वर्तमानः, आप्यायस्व समेद्रेते, अग्निर्मूर्धा दिवः
कङ्कत, उद्बुध्यध्वं भ्रमनसः सत्तायः, वृहस्पते अतियदयो अर्हातू, शुक्रन्ते

अन्यद्यजतन्ते अन्यत्, शमशिराग्निभिः करत्, कथानश्चित्र आमुवत्, केतुं कृण्व-
ल्लकेतव इति ग्रहाणाम्। अग्निं दूतं वृणीमहे, अप्सु मे सोमो अब्रवीत्, स्योना पृथिवि
मवा, इदं विष्णुर्विचक्रमे, इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि, इन्द्राणीमासु न.रीषु, प्रजा-
पतेन त्वदेतान्य०, आरुङ्क्षौः पृश्निरकर्मात्, ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्यविदेवतानाम्।
यजम्बकं यजामहे, गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती, कुमारश्चित्पितरं वन्दमानम्। सहस्र-
शीर्षा पुरुष, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनाजिम, इन्द्रमिद्देवतातये, यमाय सोमं सुनुत,
प्ररं मृत्योः अनुपरोहि पन्थाम्। सचित्रचित्रं चितयन्तमग्नौ, इति प्रत्यघिदेवतानाम्। आतून
इन्द्र क्षुमन्तम्, जातवेदसे सुनवाम सोमम्, क्षेत्रस्य पतिना वयम्, क्राणाशिशुर्महीनाम्,
आदिस्प्रत्नस्य रेतसः, अश्विनावर्तिरस्मदेतीत्येतत्साद्रूप्यदेवतानाम्। इन्द्रं वो. विश्वत-
स्पति, अग्निमीळे पुरोहितम्, यमाय सोमं सुनुत, मोषुणः परापरा, उदुत्तमं मुमु-
न्धि नः, तव वायवृतस्पते, त्वं नः सोम विश्वतः, कद्रुदाय प्रचेतस इति लोकपा-
दानाम् ॥ ८ ॥

९ यजमानाभिषेकाः ।

अथ यजमानाभिषेको ग्रहवेदेः प्रागुदीच्यां शुचौ देशे संमृष्टाच्छंकेते प्राक्प्रवणे चतु-
ष्पादं दीर्घं चतुर्हस्तं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रानमूलान्हरितदर्मानास्तीर्थं
प्राङ्मुखं कर्तारं सामात्यमुपवेश्याऽऽचार्यः सहस्रिन्वामिराभिषेककुम्भमाशय प्रत्यङ्मु-
खस्तिष्ठन्नौदुम्बराऽऽर्द्रया शाखया सपलाशया हिरण्यया सकुशदूर्वाऽन्तर्थाय
कुम्भोदकपृषद्भिरमिषिषेत्। अठिलङ्गाभिर्वारुणीभिः पावमानाभिः, अन्यामिश्च शान्ति-
पवित्रालङ्गामिर्ग्रहाभिषेकमन्त्रैः समुद्रज्येष्ठा इति सूक्तेन सुरास्त्वामिति सूक्तेन (‘स्तो-
त्रेण’) च धीसूक्तेनेमा आपः शिवतमा इत्यृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः
स्वरिति च व्याहृतिभिरमिषिक्तस्तेभ्यो ग्रहोक्तां दक्षिणां दद्यात्सा गौः शङ्खो रक्तोऽ-
नङ्गान्हरण्यं पीतं वासः श्वेताश्वः कृष्णा गौः काष्ण्यायसं हस्ती छागो वेति हीनां
पुनर्हरण्येन संमितां कुर्यात्। अभावे सर्वेषां हिरण्यमेव वा तुष्टिकरं दद्याद्द्वि-
गुणमाचार्याः। अत्र घृताग्नेन ब्राह्मणान्मोनयित्वा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति
वाचयेत्। संवन्विज्ञ निबान्ववांश्च तोषयेदेव ग्रहयज्ञः सर्वानिष्टशमनः सर्वपुष्टिकरः,
सर्वापीष्टकरस्तस्मादेनं विभज्जवान्निशेषतः कुर्यात्। अविमवः शान्तिपुष्टिकाभो यधो-
पपतिं कुर्यात् ॥ ९ ॥

१० होमाविधानादिप्रयोगः ।

अथ होमोऽहरहश्चैत्ययज्ञो गृहस्यो ग्रहरहरिष्टान्देवानिष्ट्वाऽग्नीष्टार्थाश्विनोति तस्य

तेऽहरहश्चैत्यास्ते गणपतिर्वा स्कन्दो वा सूर्यो वा सरस्वती वा गौरी वा गौरीप-
तिर्वा श्रीपतिर्वा श्रीर्वाऽन्यो वा योऽभिमतस्त एव यथारुचि समन्ता वेज्यन्ते केचि-
द्गणपतिमादित्यं शक्तिमच्युतं शिवं पञ्चकमेव वाऽहरहर्हजन्ते । तानप्सु वाऽग्नौ वा सूर्ये
वा स्वहृदये वा स्थण्डिले वा प्रतिमासु वा यजेत प्रतिमास्वस्त्याणिकासु नाऽऽवाहनवि-
सर्जने भवतः स्वाकृतिषु हि शस्तासु देवता नित्यं संनिहिता इत्यस्मिरायां विकल्पः
स्थण्डिले तूपयं भवतु प्रतिमां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखी यजेताम्यत्र प्राङ्मुखः संभृतसं-
भारो यजनमवनमेत्य द्वादेशे श्रित्वा हस्ततालत्रयेणापसर्पन्तु ये भूता ये भूता
भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञयेति विघ्नानुद्वाप्त्य प्राविश्य
येभ्यो माता मधुमतिपन्वते पय एवाग्निने विश्वदेवाय वृष्ण इति जपित्वा शुचावाप्तने
पृथ्वि स्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु
चाऽऽमनमित्युपविश्याऽऽचम्याऽऽपतप्राणः संकल्प्य शुविश्रद्धादिपात्रमग्निः प्रणवेन
पूरयित्वा गन्धाक्षतपुष्पाणि प्रक्षिप्य सावित्र्याऽभिषेच्य तथान्यावाद्याम्यर्च्य पवित्र-
पुष्पाणि तदुदकेनाऽऽपोहिधीयाभिरात्मानमायतनं यजनाङ्गानि चाभ्युक्ष्य क्रियाङ्कोद-
ककुम्भं गन्धादिमिरम्यर्च्य, तेनोदकेनार्घ्यं कुर्वीत नभोन्तनाम्ना तल्लिङ्गमन्त्रेण वा
क्रमेणोपचारान्दद्यात्पुणोदकेन पादमर्च्य च पात्रान्तरेण सगन्धाक्षतंकुसुमान्दद्यादा-
वाहनमासनं पादमर्ध्यमाचमनीयं स्नानमाचमनं वस्त्रमाचमनमुर्वीतमाचमनं गन्ध-
पुष्पाणि धूपं दीपं नैवेद्यं पानार्घ्यं जलमुत्तरमाचनीयं मुखवासं स्तोत्रं प्रणामं दक्षिणां
विसर्जनं च कुर्यात् । असंपन्नो मनसा संपादयेदाचमनं त पृथगुपचारः । प्रणामस्तो-
त्राङ्कं दक्षिणादि विसर्जनान्कम् । अथ मन्त्राः । गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति
गणपतेः, कुमारश्चातिपतरं वन्दमानमिति स्कन्दस्य, आश्रुणेन रजसा वर्तमान
इत्यादित्यस्य, पावका नः सरस्वतीति सरस्वत्याः, जातवेदसे सुनवाम सोममिति
घाक्तेः, इयम्भकं यजामह इति रुद्रस्य, गन्धद्वारामिति श्रियः, इदं विष्णुर्वैष्णव
इति विष्णोः । एवं षोडशेमानुपचारान्गौरुपेणैव सूक्तेन प्रत्यृचं सर्वत्रैव प्रयुज्यन्तेऽन्ये
सावित्र्या वा जातवेदस्यथा वा प्रानारत्या व्याहृत्या वा प्रणवेनैव वा कुर्वन्ति स
एष देवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितः सर्वाभीष्टप्रदः स्वर्ग्योऽपवर्ग्यश्च तस्मादेवमहरहः
कुर्वीत तमेन वैश्वदेवं हुतशेषेण पृथगन्तेन वा कुर्यान्नास्य शेषेण वैश्वदेवं कुर्यात् ।
अथान्य शेषेण गृहदेवताना बलिर्द्वारे पितामहाय प्रकीडे रुद्राय, अथ गृहे प्राच्यां
दिशि प्रतिदिशं सनवग्रहायेन्द्राय बलभद्राय यमविष्णुभ्यां स्कन्दवरुणाभ्यां सोम-
सूर्याभ्यामग्निभ्यां वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योऽथ मध्ये वास्तोष्पतये ब्रह्मणेऽथ प्राणादीमांति-
मूलेषु सिद्धये वृद्धये श्रियै कीर्त्यै वरुणाग्नेदधानेऽग्निभ्यां इषदुःखयोर्घाशृथिवी-

म्याभुल्लमुसल्योरथ निष्क्रम्य भूमावप आसिच्य श्रचाण्टालंनितवार्यसेम्योऽन्नं
भूमौ विकिरेत् । ये मृताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो विद्वदस्य प्रेष्टाः । तेभ्यो
बलिं पुष्टिकामो हरामि माये पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददात्विति राज्ञौ चेन्नक्तं वा बलिमिति
ब्रूयादथ प्रक्षालितपादपाणिराचम्य गृहं प्रविशेत् 'शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं
द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः
परिपान्तुं विश्वत इति जपित्वाऽन्यानि च स्वस्त्ययनानि ततो मनुष्ययज्ञपूर्वकं
भुञ्जीत ॥ १० ॥

११ भोजनमकारः ।

अथ भोजनविधिरार्द्रपादपाणिराचान्तः शुचौ देशे प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वाप-
विश्य मसमना वारिणा वा हस्तमात्रे चरुस्त्रमण्डले पात्रस्थमन्नं प्रणयन्त्याहृतिपूर्वया
सावित्र्याऽभ्युक्ष्य स्वादोपितो मधोपितो इत्यभिवन्द्य सत्यं त्वत्तेन परिषिञ्चामीति
दिवा परिषिञ्चेतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति रात्रावथ दक्षिणतो भुवि मूपतये भुव-
नपतये मृताना पतय इति नमोन्तैः प्राक्संस्थं प्रत्यक्संस्थं वा बलिं विकीर्य हस्तं
प्रक्षाल्य समाहितोऽमृतोपस्तरणमसीत्पः प्राश्य सम्येन पाणिना पात्रमाभ्य-
र्त्तनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणाय मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपानाय कनिष्ठिकानामिकाङ्गुष्ठै-
र्व्यानाय कनिष्ठिकातर्जनीङ्गुष्ठैरुदानाय सर्वाङ्गुलीभिः समानाय च मुखे जुहुया
त्सर्वाभिरेव वा सर्वेभ्यो जुहुयादेवं वाग्यतो भुवत्वाऽमृतपिधानमसीत्पिषां
प्राश्य शोषितमुखपादपाणिर्द्विराचामेदेवं भुञ्जानोऽग्निहोत्रफलमश्नुते बलपुष्टिमान्म-
वति सर्वमायुरेति ॥ ११ ॥

१२ अथनादिविधिः ।

अथास्तमिते सायंसंध्यामुक्त्वदुपास्य होमवैश्वदेवगृहचर्यातिथ्यवर्णनानि कृत्वा
पदि दिवोदितकर्माण्यकृतानि यावत्प्रहरं यामिन्यास्तावत्क्रमेण सर्वाणि सौरं वर्ज-
यित्वा कुर्यादाकृष्णाययेवार्थं दद्यादिति निशेषोऽष्टमीं चतुर्दशीं मानुवारं श्राद्धदिनं
तत्पूर्वदिनं च वर्जयित्वाऽवशिष्टरात्रिषु नियमेनामात्यैः परिवृतो लघु भोजनं कृत्वा
पात्र्या सह ताम्बूलादिसेवनं कृत्वा संध्यायां शून्मालये इमशाने चैकवृत्ते चतु-
ष्पथे शिवमातृकायक्ष्णागस्कन्दमैरवाद्युग्रदेवगृहेषु घान्यगोदेवविप्राग्निरूपाणामुपरि
वाऽशुचौ देशेऽशुचिरार्द्रवस्त्रपादो ननमः शयनं कुर्यात् । रात्रौव्यस्यदायतीति सूक्तं
जपित्वा प्राक्सिरा दक्षिणतः[शिरा वा]शिरो वेष्टयित्वा देवतां नत्वा स्मरणं च कृत्वा
भृगुपदण्डमुदकपात्रं च रुच्यनसमीपे निधाय प्रक्षालितपादः रुच्यनं कुर्यात् । प्रदोषः

परयामौ निद्रयाऽतिक्रम्याथ प्रमात इष्टदेवतां मनसा नत्वा तदहःकृत्यं स्मृत्वा धर्म-
शास्त्रोक्तविधिना मूत्रपुरीषोत्सर्गादि कुर्यात् ॥ १२ ॥

१३ आद्यविधिः ।

अथ आद्यानि । तान्वष्टौ । पूर्वद्युपार्वणमष्टम्यन्वष्टक्यं मासिमासि काम्य-
माम्युदायिकमेकोद्दिष्टं पार्वणं चेति । पर्वमावस्या तत्र भवं पार्वणम् । तदाहिताग्निः
पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा करोत्यनाहिताग्निस्तु तदितरेण व्यतिपज्यते यथाऽऽदौ पिण्ड-
पितृयज्ञो यावादिध्माधानादथ पार्वणं ब्राह्मणपञ्चौचायाच्छादनान्तं पुनः पितृयज्ञ
आ मेक्षणानुप्रहरणात्पुनः पार्वणमा तृप्तिज्ञानादधोमयशेषं क्रमेण समापयेदित्येष
व्यतिपङ्क्तस्तमिममुदाहारस्यायः पितृयज्ञेऽपराह्णेऽग्निमुपसमाधाय, तस्यैकमुष्मुकं प्राक्-
दक्षिणां प्रणयेथे रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परा पुरो
निपुरो ये भरम्यग्निष्टाल्लोकात्प्रणुदास्वस्मादिति सोऽग्निरतिप्रणीतो भवति । तच्चो-
पसमाधायोमौ माक्दक्षिणामेर्धैः पारिस्तृणियात्सर्वकर्मणीह प्राग्दक्षिणां गमयेत् ।
अधोपासनाग्नेः प्रागुदक्पत्यग्नां प्राग्दक्षिणाप्रान्दर्भानास्तीर्थैकैकशः पात्राणि प्रमुनक्ति-
चरुस्थालीं शूर्पं स्फुटमुल्लङ्घं मुसलं स्तुवं ध्रुवं कृष्णाजिनं सकृदाच्छिन्नमिध्मं
मेक्षणं कमण्डलुमिति दक्षिणतो व्रीहिशकटं भवति । शूर्पं स्थालीं प्रगृह्य दक्षि-
णतः शकटमारुह्य स्थालीं व्रीहिभिः पूरयित्वा; शूर्पं निपुज्य शूर्पपतिताश्शकटे
प्रास्य स्थालींस्थान्कृष्णाजिन उल्लङ्घं कृत्वा पत्न्यवहस्यादविवेचमवहृतान्सकृत्प्र-
क्षालयौपासने श्रवयेत् । अर्धमतिप्रणीतात्स्फयेन प्राग्दक्षिणापता छेत्तामपहता असुरा
रक्षसि वेदिवद् इत्युल्लिख्य तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नेन बर्हिषाऽवस्तीर्थं विछीना-
नुत्पूनमाज्यं दक्षिणतो निधाय स्तुवेण स्थालीवाकमविधायोदगुद्वास्य प्रत्यगतिप्रणी-
तादासाय दक्षिणतोऽभ्यञ्जनाञ्जनकाशीपूपमर्हणानि चैतदन्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा
पार्वणमारभेत ॥ १३ ॥

१४ ब्राह्मणसंख्यानियमादि ।

अथ हविरर्हान्ब्राह्मणान्देवे द्वौ त्रीन्पिञ्च एकैकं गोमयत्र शक्तावेकस्याने-
कान्वा काले निमान्त्रितान्स्वामतेनामिपूज्य प्राच्यां शुचौ गृह्याजिरे गोमयाम्भसा
चक्षुरस्तमुत्तरं वर्द्धं दक्षिणे मण्डलद्वयमुल्लिख्य प्रागप्रान्दर्भान्प्रत्यवापुत्तरेणास्य दक्षि-
णाप्रान्ततिलानितरत्रोमे अभ्यर्च्य ब्राह्मणा यथोदेशं यथावयः पिञ्चे ज्वायांसो देवे
कनीयांस उमथत्र दक्षिणेन विनियुज्याथ प्रत्यङ्मुख उत्तरे मण्डले देवनिपुक्तयोर्ध-
वाम्भसा पाद्यं दत्त्वा शुद्धेन शंनोदेव्या पशन्मक्षारस्य दक्षिणे चेतरेषां प्राचीना-

वीती तिलोम्भसा पाद्यं दत्त्वा तथैव सालयेत् । अथ तानुदग्धिरानान्तानुद्विष्टरूपा-
 न्यायनपरिश्रिते दक्षिणप्रवण उपलिप्ते गृहे देवे प्रादुमुखावुदगमवर्गं दक्षिणतः पित्र्य
 उदङ्मुखान्प्रागवर्गानुपवेष्ट्याऽऽचान्तो यज्ञोपवीती प्राणानायम्य कर्म संकल्प्य देवे
 सर्वमुपचारमुदङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रदक्षिणं कुर्यात्पित्र्ये प्रादक्षिणामुलः प्राचीनावीती
 प्रसव्यमथ निलहस्तः 'अपहता असुरा रक्षासि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु ॥ अ-
 न्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैतेषां गतं मनः' इति । सर्वतः तिलैरवकीर्णैर्दारतामवर उत्पराशः इति ।
 नषित्वा दर्भाभ्रसाऽस्नान्यस्युक्ष्य गयायां जनार्दनं वस्त्रादिरूपान्वितृंश्च ध्यात्वाऽथ
 प्रथमं देवे ब्राह्मणहस्तयोरपो दत्त्वा युत्तमानृज्प्रागग्रान्दर्भान्निश्चेत्वा देवानामिदमा-
 सनमित्येकैकस्थाने दक्षिणतः प्रदायापो दद्यात् । एवं सर्वोपचारेष्वाद्यन्नयोरपो
 दद्यात् । अयाम्युक्षितायाः भुवि प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्थं तेषु न्यगिच्छं पात्रमासाद्यो-
 क्षानयित्वा तस्मिन्प्रागग्रे दर्भयुत्तमान्तर्हिते अप आसिच्य शं नो देव्या अनुमन्त्र्य,
 'यथोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्र-
 मृषिमिः स्मृतमिति' यथानोप्य गन्धादीनि च सिचत्वा देवपात्रं संपन्नमित्यमिमृश्य
 यवहस्तो विश्वान्देवानावाहयिष्यामीत्युक्त्वा ताम्र्यामात्राद्व्येत्युक्ते 'विश्वेदेवास
 आगेति' पादादिमूर्धान्तं सव्यसंस्थितयोर्यवानवकीर्य 'आगच्छन्तु महामागा
 विश्वेदेवा महाबलाः । ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते' इत्युपस्थाप्य
 स्वाहाध्या इत्यर्थमुपथोः सकृन्निवेद्याथ प्रत्येकं प्रथममन्त्रा अपो दत्त्वाऽऽद्योदर्भमा-
 दायेदं धे अर्धमिति दत्त्वा 'या दिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरिक्षा
 उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शं स्योना भवन्तु'
 इत्यनुमन्त्र्येवं द्वितीयस्यापि शेषं दत्त्वाऽनुमन्त्र्य गन्धोष्पघूपदीपानुमयोर्द्विदत्त्वाऽऽ-
 च्छादनं दद्यात् । अथार्चनविधेः संपूर्णता वाचयित्वा मित्रर्चनायामनुज्ञातः प्राची-
 नावीती प्रादक्षिणामिमुलः पित्रर्चनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

११ गन्धाद्युपचारः पिण्डपितृयज्ञान्तं कर्म च ।

पिता पितामहः प्रपितामह इति त्रयस्तेषां प्रत्येकमेकं द्वौ बहुवद्वा निर्देशं
 कुर्यात् । अपो दत्त्वा दर्भान्दिग्गुणमुद्गानयुग्मान्प्रातिणाम्नावेवंगोत्रनामरूपाणां पितृ-
 णामिदमासनमित्येवमासनेषु सव्यतो दद्यादुक्तमपोदानम् । अथ भुवमस्युक्ष्य दक्षि-
 णाम्नामनास्तीर्थं श्रीणि तैजसाश्मष्टन्मयानि पात्राण्यथाव एकद्रव्याणि वा
 न्यञ्जलानि प्रादक्षिणापवर्गं निधायोक्षानानि कृत्वा, तेषु तेष्वयमदर्भान्तर्हितेष्वप
 आसिच्य श्रीण्यपि सकृच्छं नो देवीरित्यनुमन्त्र्य 'तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे

देवानिर्मितः । प्रत्यवद्भिः प्रतः स्वधया पितृनिपाछिकान्ग्रीणयाहि नः स्वधा नमः ।
इति पृथक्प्रपु तिष्ठानोप्य गन्धादीन्निष्कृत्वा पितृपात्रं सपञ्चमित्येवं तानि यथालिङ्ग-
मभिमृश्य तिष्ठहस्तो यथालिङ्गं पितृन्पितामहान्प्रपितामहानावाहादिप्यभिमृश्यात्वा,
तेरावाहयेत्युक्ते मूर्धादिपादान्तं दक्षिणाङ्गसंस्थमेकैकस्मिन्नुशन्तस्त्वा निधीमहीति
तिष्ठानवकीर्य 'आयन्तु न. पितरः सोम्यासः' इत्युपस्थायाप्रोपवीती स्वधा अर्घ्या
इति पूर्वमर्घ्यं निवेद्यान्या अपो दत्त्वा सशेषमर्घ्यमादाय दक्षिणेन पाणिना सव्योप-
पगृहीतेन 'पितरिदं ते अर्घ्यं पितामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यम्' इति
पितृतीर्थेन दत्त्वा मत्स्येकम् 'या दिव्या आपः' इत्यनुमन्त्रयेत् । उभयत्रैकैक-
ब्राह्मणपक्षे दैवे सर्वमर्घ्यमेकस्मै दद्यात्पिष्ये ग्रीण्यपि पात्राण्येकस्मै निवेद्य पुनर-
न्याब्दानपूर्वं ग्रीण्यपि तस्मा एव दद्यात् । अथैकस्यैकस्यानेकपक्षे यावन्त एकै-
कस्य तेभ्यस्तेभ्य एकैकं तत्पात्रं सकृन्निवेद्याभ्यर्घ्यमेकैकं तावद्वा विगृह्य दद्यात्तु प्रत्येकं
पात्राणि कुर्यात् । अथेतरार्धशेषानाद्यपात्रार्धशेषे च निनीय तामिराज्जे. पुत्र-
कामो मुखमनाक्ति तत्पात्रं शुचौ देशे 'पितृभ्यः स्थानमसि' इति निधाय
पितामहार्धपात्रेण निदध्यात् । न्युठनं वा तत्कुर्यात् । अथ प्राचीनावीती गन्धा-
द्याच्छादनान्तं दत्त्वाऽर्चनविधेः संपूर्णता वाचयेदेवमेतत्पार्वणस्य कृत्वा पुनरनन्तरं
पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ॥ १५ ॥

१६ अग्नौकरणादिकर्म ।

अथ स्पाहीपाकादन्नमुद्धृत्य घृतेनाक्त्वाऽग्नौ करिष्यामीति पृष्ट्वा क्रियतामि-
त्युक्तेऽतिप्रतीतेऽग्नौविधमनुसमाधाय मेक्षणोऽऽदायावदानसंपदा जुहुयात् ।
'सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः' इति स्वाहाकारेण वा
पूर्वमग्निं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुग्रहरेदित्येतावत्पिण्डपितृयज्ञस्याप पुनः पार्वणस्यऽग्नी-
जनाशयेषु दैवे चतुरस्रे मण्डले पिष्ये वृत्तानि गोमयेनोपलिप्य सयवान्सतिष्ठाश्च
दर्मान्प्राप्य तेषु द्वैवे सौवर्णं पिष्ये राजतान्यमवे तदवसृष्टानि तैजसानि वा
पात्राणि निधायऽऽज्येनोपस्तीर्षाजानि सरिविष्य पितृपात्रालेषु हुतशेषं दत्त्वा दर्भैः
पात्राण्युपर्यधश्चाभिमृश्याथ दैवेऽर्चं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य तूष्णीं परिविच्य 'पृथिवी ते
पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्त्वा मुखेऽमृतं जुहोमि । ब्राह्मणानां त्वा विद्यावता प्राणा-
पानयोजुहोम्यसितमसि मामेसेष्टा अमन्त्रामुष्मिच्छोके' इत्यभिमन्त्र्य, इदं विष्णु-
र्विभक्तम् इति ब्राह्मणपाण्ड्यकुष्ठं 'विष्णो हव्यं रसस्वेति' निवेद्य यषोदकमा-
दाय 'वेधेदेवा देवता इदमन्नं हविरयं ब्रह्मण आहुवनीयार्थे इयं भूमिर्गयाऽयं

भोक्ता गदाघर इदमन्नं ब्रह्मणे दत्तं सौवर्णपात्रस्थमस्यवटच्छायेयम् ' इत्युक्त्वा
 'विश्वस्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽतृप्तेः स्वाहा' इत्यु-
 त्सृज्यैवं द्वितीयेऽपि दत्त्वा ये देवास्तो दिव्येकादशस्येत्युपस्थायाथ पित्र्ये प्राचीना-
 वीती राजते स्वघाशब्दविशेषणेन यथालिङ्गमुद्दिश्य 'ये चेह पितरः' इत्युप-
 पस्थायापोषवत्येतेषु मधु सर्पिर्वाऽऽसिच्य सप्रणवव्याहृतिं सावित्रीं मधुमतीं च
 जपित्वा 'मध्विति' च श्रुत्वा पितृनुस्मृत्यापोशनं प्रदाय ब्राह्मणान्वधा-
 सुखं जुषध्वमिति भोजनायातिष्ठेत् । भुञ्जानान्वैश्वदेवरक्षोघ्नपित्रादीनि च श्राव-
 येत् । अथ तृसाब्दास्वा, 'मधुमतीरसन्नमीमदन्तेति' श्रावयित्वा संपन्नं पृष्ट्वा
 'सुसंपन्नमित्युक्ते मुक्तशेषात्सर्वघाणिकमन्नं पिण्डार्थं विकिरार्थं च पृथगुद्धृत्य शेषं
 निवेद्यानुमते गण्डूर्पं दत्त्वा तेष्वाचान्तेष्वनाचान्तेषु वा तदन्नशेषेण पिण्डान्निपूणी-
 यात् । यद्यनाचान्तेषु निपूणीयादाचान्तानन्वन्नं प्रकिरेत् । अथाऽऽचान्तेषु निपरणम-
 नुप्रकिरेन्नतु पूर्वं निपरणात्प्रकिरेत् ॥ १६ ॥

१७ पिण्डदानादिश्राद्धशेषसमापनम् ।

अथ पिण्डार्थमुद्धृतमन्नं स्थालीपाकेन संमिश्रं (अथ) प्राचीनावीती सकृदाच्छिन्नास्तृ-
 तायां छेत्वायां त्रिषु पिण्डदेशेषु प्राग्दक्षिणापवर्गं शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्ता पितामहाः
 शुन्धन्तां प्रपितामहाः इति पितृतीर्थेन तिलाम्बु निर्नीय तेषु पिण्डान्पित्रादिभ्यः एतत्ते
 विष्णो ये च स्वामन्त्रानु तेभ्यश्च इति पराचीनेन पाणिना यथालिङ्गं दत्त्वा तान् 'अन्न पित-
 रो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्' इति सकृदनुमन्त्र्य सव्यावृदावृत्योदङ्मुखो यथा-
 शक्त्यापतप्राणः प्रस्थावृत्य 'अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषतेति' पुनर-
 निमन्त्र्य च तच्छेषमाघ्राय, पूर्ववत्पुनस्तिलाम्बुपिण्डं तेषु निर्नीय 'असावभ्यङ्क्षा-
 सावङ्क्षेति' यथालिङ्गं पिण्डेष्वभ्यक्ष्णनाङ्गने दत्त्वा वासो दद्याद्दशामूर्णास्त्रिंशं वा
 वयस्यपरे स्वहृल्लोम 'एतद्वः पितरो वासो मा नो तोऽन्यत्पितरो युद्गव्वम्' इति ।
 अपैतान्गन्धादिभिरर्चयित्वा प्राञ्जलिः—'नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे
 नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः
 पितरो रसाय । स्वघा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इषा
 अस्माकं जीषा वो जीवन्त इह सतः स्याम' इति 'मनोऽन्वा हुवामहे' इति तिसृ-
 भिरुपस्थायाथ पिण्डस्थान्पितृप्रवाहयेत् । 'परेतन पितरः सोम्यास्तो गम्भीरोमिः
 पपिभिः पार्षणेभिः । दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह मद्रं रयिं च नः सर्वधीरं निवच्छत'
 इति । ३ ग्रे तमघेत्यौणासनाङ्गि प्रत्येभ्य 'यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं

वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेहसम् ' इति जापित्वा,
अथ पिण्डाक्षमस्कृत्य मध्यमं पिण्डं ' वीरं मे दत्त पितरः ' इत्यादावाऽऽधत्त पितरो
गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् । यथायमरपा असत् ' इति पुत्रकामः पत्नीं प्राशयेन्नैत-
दशुमश्राद्धेषु कुर्यादप्स्वितरावतिप्रणीतेऽग्नौ वा जुहुयात् । गवे वा ब्राह्मणाय वा
दद्यात् । अथ यज्ञपात्राणि द्विवदुत्सृजेत् । उद्विक्रे तृणं द्वितीयं कुर्यात् । एवं
पिण्डपितृतृयज्ञं समाप्याथ आद्वयेन सपापयेत् ॥ १७ ॥

१८ मकिरविकिरादे ।

अथ ब्राह्मणानाचमय्य यत्सर्ववर्णिकं पृथगुद्धृतं तस्मिन्किराक्षमम्भसा परिष्ठाव्यो-
च्छिष्टान्ते दर्मान्दक्षिणामान्प्रकीर्य तेषु ' ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः ' इति
तदक्षं प्रकीर्य, ' येऽग्निदग्धाः कुले जता येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन
तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ' इति तिलम्बु च निर्नापाऽऽधामेत् । अथ
ब्राह्मणहस्तेष्वपो दर्माक्ष दद्यात् । यथांस्तिर्लांश्चावघाय पुनरपो दद्यादेवा हस्तशुद्धिः ।
अथ ब्राह्मणानपिवाद्योपवीणादस्मद्गोत्रं वर्धतामिति गोत्रवृद्धिं वाचयित्वा पात्राणि
चालयित्वा देवान्पितॄंश्च यथालिङ्गमामन्त्र्य स्वस्तीति ब्रूतेष्वपो दद्यात् । अथ दैवे
दत्तं धाद्वं देवानामसत्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथग् यवाभ्यु दत्त्वा, पित्र्ये प्राचीनावीनी
दत्तं धाद्वं च पितृणामसत्यमस्त्विति ब्रूतेति यथालिङ्गं तिलाभ्यु दत्त्वा न्युज्जं पार्श्वं
विवृत्योपवीती ब्राह्मणेभ्यो मुखवासताम्बूलादि दक्षिणां च दत्त्वा तान्यादावभ्यङ्गा-
दिभिः प्रियोक्तिभिश्च परितोष्य कर्मसंपूर्णतां वाचयित्वा ॐ स्वधोच्यतामिति
चास्तु स्वधेति चोक्त्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् । तथा ॐ स्वधेति वाऽभ्यु स्वधेति वा
ब्रुवन्त उत्तिष्ठेयुर्विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणौ विसृजेत् । प्रीयन्तां विश्वदेवा
इति ताम्यामुक्ते पिण्डनिपरणदेशं संमृज्यासतान्प्रास्य तत्र शान्तिरस्त्वित्युदक-
घारामाप्तिच्य दक्षिणामुखः प्रान्जलिस्तिष्ठन् ' क्षतारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्त-
तिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु धेयं च नोऽस्तु ' इत्यनेन वरान्याचेतेति
पार्वणकल्प एष चास्य पिण्डपितृतृयेन व्यातिषङ्ग एवमेवान्वयः पूर्वधुर्मासिमासि
श्राद्धानि नयेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृतृयज्ञकल्प इति तत्र पूर्वधुरेकतन्त्रस्था होम-
मन्त्रा एभ्योऽन्येषु चतुर्वाहिताग्निपार्वणे च पिण्डपितृतृयज्ञकल्पाभावात् । अभ्यनुज्ञायां
पाणिष्वेव इति ब्राह्मणानां पाणिहोमो मुक्तशेषेण वोच्छिष्टान्ते निपरणं यथा ब्राह्म-
णानाच्छादनानैरभ्यर्च्य भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य सर्पिषाऽङ्कत्वा होमश्रं विनैव
ब्राह्मणपाणिषु दक्षिणाग्रान्दर्भानन्तर्धाय मेद्रेण पाणिना वा ताम्यामेव मन्त्राभ्यां

द्वे द्वे आहुती जुहोति सर्वेषु विगृह्य पैकैका नात्र मेक्षणानुप्रहरणम् । यदि पाणिना जुहुयात्सन्धेन चान्नदानं संपादयेदथ मुक्तशेषेणोच्छिष्टान्ते पिण्डान्निष्ठणीयास्तेहाग्ने तमधेति समानमन्यदेवं प्रत्यब्दिकानीनि मासिश्राद्धं यदि पर्वणि स्यात्पार्वणं तदा तेन विकल्पते काम्य चेन्नियते तदा पार्वणं मासिश्राद्धं च तेनैव सिध्यतः ॥ १८ ॥

१९ आभ्युदयिकश्राद्धविशेषः ।

अथाभ्युदयिके नान्दीमुखाः पितर एवैकस्य युष्मा ब्राह्मण। अमूलदर्भा प्रदासि-
णमुपचारो यवैस्तिष्ठार्यः प्राह्मुखो यज्ञोपवीति कुर्यादजूनदर्मानासनं दक्षिणतो
दद्यादर्धपात्राणि प्राक्संस्थानि स्युः । 'यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ।
प्रतनवद्भिः प्रतः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृनिर्मालोक्तान्प्रीणयाहि नः स्वाहा' इति
यवावपनं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति 'यथालिङ्गं सकृदर्धं निवेद्य नान्दी-
मुखाः पितर इदं वो ॐर्ध्वमिति प्रत्येकं विगृह्य दत्त्वाऽनुमन्त्रणं द्विर्द्विर्गन्धादि
दद्यात् । अग्नये कथ्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति पाणिषूक्तवद्धोमस्तु-
त्सेपूपास्मै गायता नर इति पञ्च मधूमतीरसज्जमीमदन्तेति आष्वयेदनाचान्तेषु मुक्ता-
शयानुपलिप्य, प्रागग्रान्दर्मानास्तीर्य पृषदाज्यमिश्रेण मुक्तशेषेणैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ
दद्यात्पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा । यथालिङ्गमन्यदुदकेनानु-
मन्त्रणादीच्छन्ति नेह पिण्ड इत्यन्ये । सर्पिषि दधानयति, एत्रमेतत्पृषदाज्यमाह ।
संपन्नमिति विसृजेत्तदेतत्पुंसवनादिष्वपत्यसंस्कारेषु, अग्न्याषेयादिषु श्रौतेषु च पूर्वेषु
च क्रियते महत्सु पूर्वेषुस्तदहररूपेषु तदिदमेके मातृणा पृथक् कुर्वन्त्यथ पितृणा
ततो मातामहानामिति त्रितयमिच्छन्ति तस्माज्जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमाताम-
हयोः कुर्यात्तस्या जीवत्या (न्या) पितृमातामहयोः कुर्यात्पित्रोर्जीवतोर्मातामहस्यैव
कुर्यात्त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात्त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात् ॥ १९ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपारिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जय तृतीयोऽध्यायः ॥

१ पितृमेघमयोगः ।

अथ पितृमेघः सस्थिते दक्षिणपूर्वस्या दक्षिणापरस्या वा प्राग्दक्षिणापतं दक्षि-
णाप्रवृणं तद्विषमवृणं वा यावानुद्वाहुकं पुरुषस्तावदयामं व्याममानं तिर्यग्वाश्वित-

स्तिमात्रं खातं खनेयुरभिता आकाशं बहुलौषधैर्कं यत्र सर्वत्राऽऽपः प्रस्पन्देरन्,
 एतद्दहनस्य लक्षणं श्मशानस्य । कण्टकिशीरिणः समूलान्परिखायोद्वासयेदपामार्ग-
 शाकतिस्त्रकपरिव्याघांश्च । पुत्राः केशश्मश्रुलोमनखानमिहारयेयुः । कर्ताऽऽप्लुत्य
 प्रेतस्याऽऽत्मनश्च ब्राह्मणवाचा शुद्धिमापादयेत् । प्रेतं ध्यापयित्वा नलदेनानुलिप्य
 नलदमाळां जपमाळां वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा पादमात्रमवच्छाद्य शेषेण प्रत्य-
 गग्रेण प्राश्शिरसमाविःपदमाच्छादयेयुः परिधानि चान्धद्वयः । अवच्छेदं कर्ता सगृ-
 ह्णीयात् । अथ तां दिशमग्रतोऽग्निं नयन्ति । प्रभूतं बर्हिंराज्यं च चमसः, त्रुवं च
 तिलान्कृष्णानि नं कमण्डलुं च नयेयुः । अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽग्निधुनाः प्रवयसः
 शिबिंस्तन (कथा) गोशकटेन वा तमन्वञ्चोऽमास्या मुक्ताशिला अघोनिर्वीता
 ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठतन्ध्या नयेयुः । एवं भूमिमागं प्राप्य कर्ताऽऽवान्तः प्राची-
 नावीती प्रेतस्यामुप्य स्वर्गप्राप्त्यर्थं पितृभेवं वारिष्यामीति संकल्प्य, कर्मैतदक्षिणां
 दिशं गमयेत् । खातादुत्तरपुरस्ताज्जानुमात्रं गतिं खातोदकेन पूरयित्वा तेनोदके-
 नान्येन वा शमीशालया त्रि, प्रसव्यमादहनं पारिव्रज-प्रोक्षति ' अवेत वीत वि च
 सर्पतात ' इति खातादुत्तरपश्चिमतोऽग्निमिन्धनानि । नात्र तन्त्रं भवति ॥ १ ॥

२ प्रेताग्निदाननियमः ।

अथाग्नेहतरतश्चमसेनापः प्रणीय खाते हिरण्यशकलमाधाय तिलानवकिरेत् ।
 कुशलश्चिति चेनोति । तस्या बर्हिंरास्तीर्य कृष्णानि नं चोत्तरलोम प्रेतमग्निमुत्तरेण
 हत्वा, दक्षिणशिरसं चितौ संवेशयन्ति । तमुत्तरेण पत्नीम् । तामुत्थापयेद्देवरोऽन्ते-
 वासी वोदीर्ष्य नार्पभि जीवलोकमिति । अथ प्रेतस्य सप्त शीर्षण्वानि हिरण्यश-
 कलैरविषाय, घृासिंकास्तिलान्सर्वस्मिन्शरीरेऽवकीर्ष्यमग्ने चमसं मा विजिह्व इति
 पूर्णपात्रमनुमन्त्र्य तूष्णीमाज्यपुःपूयोत्तरतोऽत्राधाय सव्यं नान्वाच्य जुहुयात् ।
 अग्नये स्वाहा, कामाय स्वाहा, लोकाय स्वाहा, पञ्चमभिरासि प्रेतस्यास्माद्दे त्वमजा-
 यथा अयं त्वदधिजायतां देवदत्त स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति संक्षेपेदग्निमवधूनाग्नि ।
 कुशेभिनोति कर्ता शिरासि चार्घ्यं ददाति तं ज्वलते । अपैनं दक्षमानमनुम-
 न्त्रयते मेहि मेहि पयिमिः पूर्व्येभिरिति । पश्चान्ना तृतीयमुद्धरेन्मैनमग्नेविदहोमा-
 भिशोच इति पट्, पूषा त्वेतदच्चावपतु प्रविद्वानिति चतस्र उपसर्प मातरं भूमि-
 मेनामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः पवन इति पञ्च उरूणमावसुतृया उदुम्बराविति
 चेका, स एवं दक्षमानः सहेव धूमेन स्वर्गं लोभेतीति विज्ञायते । गृह्याग्निना
 दाहोऽनादिनाग्नेस्त्रयान्वाच्य समर्तृकायाः कपालमेनान्पेषां लोकिकेन च व्याहृति-

होमसंस्कृतेन वा संस्कृतानां लौकिकेन तत्ताम्रिवर्णकपाले क्षिप्तकरीपादिजातोऽग्निः
कपालजो यथार्थं मन्त्रवत्तूष्णीमसंस्कृतानाम् ॥ २ ॥

३ अग्निकार्यसमापनम् ।

अथ कर्ता कुम्भमपा पूर्णं दक्षिणेऽसेऽभिनिधाय सपिण्डानुयातः परशुनाऽश्मना
वा पश्चात्कृतच्छिद्रादविच्छिन्नया कुम्भोदकधारयाऽग्निं परिम्रजन्परिषिच्य तमन्त्र-
क्षपरास्थेत् । अथेमे जीवा विमृतैराववृत्रजिति जपित्वा, कनिष्ठपूर्वकाः सव्यावृतो
म्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणा यत्रोदकमवहद्भवानि तत्प्राप्य, सकृन्निमज्ज्य शुचौ तीरे ऋक्षं
नानिस्थूलमुपलं स्नापयित्वा दक्षिणाम्रेषु दर्भेषु निधाय काश्यपगोत्रं देवदत्तेति,
एकैकमुदकाञ्जलिं तिलोदकं तस्मिन्नुपले दधु । स्त्रियश्चैकोदका । अथोत्तीर्य
वासांसि परिदधुः । क्षिन्नानि अश्वोदशानि सकृदेव निष्पीड्योदशानि विसार्थं
तथाऽऽसीत्, आनसत्रदर्शनादादित्ये वा नीतरश्मावगारं म्रजेयुः । कनिष्ठप्रथमा
ज्येष्ठमघ्न्याः प्राप्य—अगारं द्वार्यश्मानमग्निं गोमयमस्तहास्तिलानयः पश्चात्स्थष्ट्वा
निम्बपत्राणि त्रिदश्याऽऽचामेयुः । नेतस्या रात्र्यामन्नं पचेरन्कीतान्नेन छठ्वास्त्रेन वा
वर्तेरन्नाशौचिनोऽक्षारलवणाशिनोऽधः शायिनो ब्रह्मचारिणश्च मवेयुः पायसापूपादि-
नाश्रीयुर्न दानादि कुर्युर्मित्यनेनैतिकमतीत्य संचरेयुः ॥ ३ ॥

४ कर्तुंरुदकदानविधिः ।

अथ कर्तुंरुदकविधिः भेतस्यामुष्य तूपः क्षुधश्च शमनार्थमुदकपिण्डौ दास्यामीति
संस्कृत्य शुचावुदकान्तेषु दर्भेषु भेतोपलं निधाय काश्यपगोत्रं देवदत्तं प्रथमेऽह-
न्यपामञ्जलिस्त्वामुपतिष्ठामित्युपलेऽञ्जलिं तद्विधिना प्रथमेऽहन्त्येकं दद्यादेवमुत्त-
रेणादशमादहस्तदहर्गुणितान्दत्त्वाऽतीताह्नाञ्जलिश्चैव यदा दद्यादेवं दशहेन शत-
मञ्जलयो भवन्ति । अथैके दश दश दद्युरेकैकमेव वाऽन्ये । एतदाद्येऽहनि कुर्यात्स
एव तद्दशाहं समापायेत् । अथेत्यं तदुत्तरेषूपलाशेष्वन्यमादाय तत्क्रियामादित आव-
र्तयेदन्तर्दशाहादस्थिसंस्थितेषु द्विचन्द्रो दर्शश्च सिनीवाल्या क्रियानियमा-कृत्स्नान्स-
मापयेत्पत्रोर्यथाकालमेव कुर्यात् ॥ ४ ॥

५ पिण्डक्रिया ।

अथ पिण्डक्रियोदकं दत्त्वोपलामे दक्षिणाम्रेषु दर्भेषु प्राचीनावीती तिलान्मु-
निनीय, सकृत्प्रसालिनपक्रमन्नं घृतेनाङ्कत्वा तस्मिन्पिण्डं काश्यपगोत्रं देवदत्त एव
पिण्डस्त्वामुपतिष्ठामिति तदहर्विशेषेण दत्त्वा पुनरम्बु च निनीयानेनोदकाक्रिया-

पिण्डदानेनामुष्यं तृप्तुं चैव शान्मेतां तृप्तिरस्ति वा तृष्णादेवं दशाहे दश पिण्डा-
मवन्ति पुनस्तान्निनीय दद्यात् । अथाऽऽद्येऽहनि मृतदेशे मृन्मये पात्रेऽपि आपूर्य देव-
देतात्र स्नाहीति शिक्ये स्थापयेदन्तस्मिन्नपि आसिच्येतत्पयः पिबेति तदुपरि निद-
ध्यादित्येके । पृथक्शिक्ये वा दीपं चापो दद्यादेवमेतदन्वहं कुर्वाद्य चाद्येऽहनि
नम्रप्रच्छादनं यासः श्राद्धं च दद्यान्न दद्याद्वा । श्राद्धद्वयनिषेधादेव संचयनश्राद्धं
संपद्यते ॥ १ ॥

६ नव (विषम) श्राद्धानि ।

अथ नव श्राद्धानि दशाहेषु विषमदिनेष्वामेन कुर्यात्प्रेतमपिसंघाय ब्राह्मणमुदङ्-
मुखमुपवेश्य तस्मिन्सूणीरित्तानवकीर्य काश्चपगोत्र देवदत्तामुष्मिन्नहमेतदामं
त्वामुपतिष्ठतामिति तदहःसंन्वयेनोत्सृज्य पिण्डं चाऽऽमन्त्र्योक्तवत्प्रदाय आयादेय
विचिरन्तर्दशाहकर्मणि ॥ ६ ॥

७ अस्य संचयनम् ।

अथ संचयनं संवत्सरान्ते चेत्सपिण्डयिष्यं कृत्वा पक्षस्योर्ध्वं दशम्यामपुनासु तिथि-
पक्षं द्वादशाहे सपिण्डयिष्यंश्चेदन्तर्दशाहे षष्ठाष्टमदशमाहवर्ज्यमेकनक्षत्रेषु पुमांस-
मलक्षणे कुम्भे संचिनुयुः कुम्भ्यामलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुना वृद्धास्तं देशं
क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिभ्रमन्कर्ता प्रोक्षति शीतिके शीतिकावती-
त्यथाङ्गुष्ठोपकर्णितिकाभ्यामेकैकमस्थुरासंगृह्याशब्दयन्तः कुम्भे निदधुः पादौ
पूर्वं शिर उत्तरं सुसंचितं संचित्योपरि कपालेन शूर्पेण संपूर्य दहनलक्षणायां भुवि
यत्र तं वर्षा आपो नालभेरस्तत्र गते च कुम्भमवदधुरूपसर्प मातरं भूमिमेतामित्यथो-
त्तरया पासूनवमं पूर्णोत्तराङ्गपेदय कुम्भमुत्ते रभ्रामि पृथिवीं त्वत्परीति कपालेन कृत-
लक्षणेन पिषाय मृदाऽऽच्छादयेद्यथा न दृश्येताथ दाहायतने मृदा वेदिं कृत्वा
ब्रीनुपलानम्यक्तस्नानितान्प्राङ्मुखान्दक्षिणावर्गाजिषाय मध्यमे प्रेतमुत्तरे श्मशान-
वासिनः पूर्वप्रेतान्दक्षिणे तत्सखींश्चाऽऽब्राह्मणानलंकृत्याम्यर्च्याग्रस्तेभ्य एकैकं
पिण्डमृत्सृज्योदकुम्भं पादुकाच्छत्राणि दद्यात् । अथानवेसं प्रत्याव्रज्य स्नात्वाऽ-
गारमुपेयुर्मृतदेशे मृत्करीषासिकतासु बीजान्नपेयुः श्राद्धं पापेभ्य दधुः ॥ ७ ॥

८ दशमदिनकृत्यम् ।

अथ दशमेऽहनि दन्तादीन्संशोष्य दीपादि मृतदेशादुद्घास्य तमुद्धिर्य शुद्धया
मृदा प्रतिपूर्य गृहं संशोष्य बीजाङ्कुराणां प्रायः जलाशयमेत्याथ कर्मा जलान्ते
चतुरस्रां वेदिं कृत्वा ब्रीनुपलानम्यक्तस्नानितान्दक्षिणाग्रमस्यान्त्यापयित्वा मध्यमे

प्रेतमुत्तरे तत्सखीन्दक्षिणे यममित्यावाह्योलानलंकृत्यार्चयित्वा तदन्ते तेभ्य एकैकं पिण्डं दत्त्वोदकुम्भं छत्रपादुकाश्च निवेद्य सर्वतोऽलंकरणानि दद्यात् । अथ केशादि वापयित्वा ज्ञातिबन्धवाः स्नातान्स्त्रीस्त्रीनञ्जलीन्प्रेताय दध्नुर्नैषामुपलनियमः । अथ पुरन्ध्रोऽभ्यक्तानाताः शुक्लवाससश्चक्षुषी आञ्जयेयुः । अथ पूर्णं सपल्लवमुदकुम्भं धृत्वाऽन्वागारं ब्रजेयुरन्येनःश्रेण वा वर्तेरन्गृहे वा पचेरन् ॥ ८ ॥

९ एकोद्दिष्टशास्त्रार्थः ।

अपैकोद्दिष्टं तत्रेषा भवति नवं मिश्रं पुराणं चेत्यन्तर्दशाहे. नवं मिश्राणि मासिकानि चतुर्दश्याहौ पुराणानि । तत्र नवानि व्याख्यातानि मिश्राणि प्रतिमासं मृताहे द्वादशमासिकानि तेषामाद्यभेकादशोऽह्नि कुर्युर्नानानि चत्वार्यूनमासिकमेकं त्रैपक्षिकमूनपाण्मासिकमूनाब्दिकं चेति तानि तस्य तस्यान्ते चतुरहः कुर्यात् द्वित्रिपुष्करेषु नन्दाभूतामावास्यामार्गवकृत्तिकासु कुर्याद्भद्रासु तिथिषु भानुभौममन्दानां त्रिपादर्शाणां च योगे त्रिपुष्करमस्तरर्शयोरेकतरयोगे द्विपुष्कराणि तानीमानि षोडश श्राद्धानि स्वे स्वे काले कृत्वा पूर्णसंवत्सरे मृताहे सपिण्डीकरणं कुर्युः । एकैर्द्वौषपिण्डीकरणं कृत्वाऽवशिष्टानि स्वकाले प्रत्याब्दिकवत्कुर्युः । अन्येर्द्वौषपिण्डीकरणं कृत्वा सपिण्डीकरणं कुर्वन्ति तानि च पुनः स्वकाले प्रत्याब्दिकवत्कुर्वन्ति । तत्राऽऽद्ये ब्राह्मणमावेऽग्नौ जुहुयात्पुरुषतृप्ये सार्ववर्णिकमक्षमादानं बहिरग्निमुपसमाधाय प्रसव्यं परितमुद्ध पथ्युदयोदीरतामवर उत्परात इति सूक्तेनाऽऽवर्त्य प्रमृत्वं जुहुयात्प्रेतनाम्ना यमनाम्ना वा स्वाहान्तेन पुनरेतद्ब्राह्मणोऽपि जुहुयात् ॥ ९ ॥

१० भैकोद्दिष्टविधिः ।

अपैकोद्दिष्टविधिरेक उद्देश्य एको ब्राह्मण एकमर्घ्यपात्रं पाणावेकाहुतिस्तदहर्निः । मन्त्रं न देवं न घूपदीपौ न स्वधा पितृन्नमःशब्देनाऽऽवाहनं नामिश्रवणं कृतपण्ड्योषमाचान्तं ब्राह्मणं परिश्रित्योदह्मुत्त उपवेश्य पार्वणवदाचमनादि कुर्यात् । तिस्रोऽसि मन्त्रेण स्वधया पितृनिमानित्यूहस्तूर्णौ वा तिलावपनं तूर्णौ निवेशोक्तं षड्रत्वा सत्पात्रं न्युब्जं निधायोक्तवदाच्छादनान्तं भोजनार्थादष्टाद्वदृत्य घृताक्तं कृत्वा ब्राह्मणस्य पाणौ दर्भानन्तर्धाय देवदत्त स्वाहेति सङ्कदद्दानेनैकामाहुतिं जुहुयात्सर्वहुतमग्नौ प्रास्येत् । अथ तृप्ते मुक्तशेषमात्रेणैतत्ते काश्यपगोत्र देवदत्तेत्येकः ।

पिण्डः शुन्धतां पितेति निनयनमन्त्रणादि तूष्णीम् । नात्र पत्नी प्राशयेत् । दक्षिणां दत्त्वाऽभिरम्यतामिति विसर्जयेत् ॥ १० ॥

११ सपिण्डीकरणम् ।

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा वृद्धिप्राप्तौ वा षण्मासत्रिपक्षयो-
रप्येके । प्रेतं तत्पित्रादिभिस्त्रिभिः सपिण्डयेदविधवां स्त्रियं तच्छ्रवश्मादिभिर्विधवां
तद्भर्ता पुत्रिकां तत्पित्रा नैतदनपत्न्यानां दुर्मृतानां च भवति न विता पुत्रस्य नाम्न-
जोऽनुमस्य । तत्र प्रेतायैको ब्राह्मणो दैवे द्वौ भिक्ष्ये च त्रयो नियमेन प्रेत एको-
द्विष्टं पितृषु पार्वणम् । कृतपचछौचानाचान्तान्तौ दैवे पूर्ववदथ प्रथमं प्रेतमनन्तरं
पितृन्पूर्ववदुपवेश्य देवान्मन्त्र्य पितृयेऽर्घ्यपात्रासादनान्ते चतुर्वर्षपात्रेषु दर्मा-
नयुमानन्तर्घायाप आसिच्य सकृदनुमन्त्र्य प्रेतार्घ्यं तूष्णीं तिष्ठानोप्यान्वेषु मन्त्रे-
णाऽऽवपेक्षानि चत्वारि गन्धादिभिरम्यर्षयेत् । अथ प्रेतपात्रं प्रेताय तूष्णीं निवे-
द्यार्घ्योदकं चतुर्षां दत्त्वाऽऽशत्रयं त्रिषु पितृपात्रेषु 'समानीव आकृतिः' इति
निनयेत् । अथ पितृपूक्तवदर्थनिवेदनादि कुर्यात् । अथ मोजनार्पादन्नादुद्धृत्य घृतेना-
वस्थाऽनुज्ञाप्याप्तौ वा कुर्यात्पाणिषु वा जुहुयात् । एके पाणिहोमे देवदत्ताय स्वाहेति
प्रेताय हुत्वा पितृणां मन्त्राभ्यां जुहति । सर्वत्र हुतशेषं सर्वेषां पाणिषु ददाति ते
तत्पात्रे निधायाऽऽचामेयुः । अथ तृष्टेपु भुक्तशेषास्सार्वर्णिकमुद्धृत्य प्रेताय पिण्ड-
मेकं तूष्णीं निरुप्य त्रीन्पितृभ्यः पार्वणवद्वत्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य पितृपि-
ण्डेषु त्रिज्वादधाति मधुवाना इति तिसृभिः संगच्छध्वमिति द्वाभ्यामनुमन्त्र्य शेषं
पार्वणवत्कुर्यात् । ॐ स्वस्तीति वाचायित्वा विसर्जयेत् ॥ ११ ॥

१२ जामथाद्धविधिः ।

अथ सपिण्डीकृताय प्रेताय तदहरेवाऽऽमेन श्राद्धं पार्वणवत्कुर्यात्पितृलोकं यातः
पाथेयमेतदस्येति । तत्परेष्टुरपि प्रपितामहस्य कार्यमित्येके । न हि तस्यात्रैतदुत्तरं
श्राद्धमस्ति तस्यैतत्पाथेयमिति । अथ दीपान्प्रक्षाम्य पचनार्शिं सहमस्मानमुद्रास्याऽऽ-
यतनं संमृज्य श्रोत्रिणागारादग्निमानोष तस्मिन्नुपसमादध्युः पुत्रादयोऽम्यच्छाताः
शुरूनाससः स्वरत्यादि वाचयित्वा ज्ञातिन्युपसाहिता भुञ्जिरजर्वांसं संसारात्सापिण्डये
मासिकानि मासे वर्षे, पक्षेऽवशिष्टान्यनुमासिकसंज्ञानि यदा पुनः क्रियते संसारा-
न्तसपिण्डीकरणस्थाने संवत्सरविमोक्तश्राद्धं पार्वणवत्कुर्याच्चानि वृद्धिप्राप्तौ सर्वाण्या-

कृष्य कुर्वन्ति येन केनापि सापिण्डये पृथङ्मातृश्राद्धे मातरं पितामह्यादिमित्र-
योजयेद्विशेषास्तु धर्मशास्त्रेभ्यः प्रतीयात् ॥ १२ ॥

१३ अतीतसंस्कारः ।

अथातीतसंस्कारः स चेदन्तर्दशाहे स्यात्तत्रैव तत्सर्वं समापयेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहा-
दारभ्य सर्वमाशौचं कुर्यात्कर्म च यथाकालमन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः
सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोस्तु कर्माहं त्रिरात्रं तत्र प्रथमेऽहनि संस्काराञ्जलयः शतं
वा दश वा भवन्ति । यदा शतं तदा प्रथमेऽह्नि त्रिशदञ्जलयः त्रयः पिण्डा
द्वितीये चत्वारिंशदञ्जलयश्चत्वारः पिण्डाः । अस्थिसंचयनमथ तृतीये त्रिशदञ्जल-
पञ्चयश्च पिण्डा इति विभागोऽयं यदि दशाञ्जलयस्तदा प्रथमेऽह्नि त्रयोऽञ्जलयो
द्वितीये चत्वारः संचयनं तृतीये च त्रय एकैकः पिण्ड इति विभजेन्नव श्राद्धानि
प्रथमेऽह्नि द्वे द्वितीये एकं तृतीये द्वे दद्यादेकैकमेव वा यथाप्राप्तमन्यद्वाहावृतास्थीनि
संस्क्रुयांसोऽयमतीतसंस्कार उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्यते नैव नन्दाग्रयोदशमूत-
दिनसंयेषु कुर्यान्न सौरिशुक्रयोर्न याम्याग्नेयाद्राश्लेषामधामूलचनिष्ठापञ्चकं त्रिपुष्क-
रेपूत्तराम्यामृक्षेषु रोहिणीपुनर्वसुक्लृगुर्नचित्राविशाखानुराधापूर्वाषाढाद्विपुष्करेषु च
नेत्येके । नैव व्यतीपाते वैधृतौ विपुवे न च कर्तुंश्चतुर्थाष्टमद्वादशचन्द्रमसि न च
काकादिस्पर्शोपहतेष्वस्थिषु कुर्यात् । तानि गोक्षरेणाष्टशतकृत्वो द्वादशकृत्वो
वा पावमानीभिः शुद्धिमतीभिश्च क्षालयित्वा संस्क्रुयात् । अष्टयमावे पाळाशमतिरू-
पकं कुर्यात् । त्रीणि शतानि पट्टि च पलाशवृन्तान्याहृत्य तैर्यथावयवं पुरुषरूपं
कुर्यात् ॥ १३ ॥

१४ पाळाशविधिः ।

अथ पाळाशविधिः शिरश्चत्वारिंशता त्रीणां दशभिररस्त्रिंशतोदरं विशत्या बाहू
शतेनाङ्गुलीर्दशभिरिति तदूर्णान्तनुबन्धैः पुरुषवत्कृत्वा आपयित्वा वाससा चाहते-
नाऽऽच्छाद्य यथावत्संस्क्रुयात्संचयनकर्मणा च तत्संहृत्य पुण्येऽभसि सिपेत् । एवं
दुर्मृतानां पाळाशविधिमेव कुर्याच्छरिराणि च तेषां महानद्यां सिपेत्रेताग्नीन्प्सु शिपे-
द्वृक्षं चतुष्पथे यज्ञपात्राणि दहेत्संस्कारश्च तेषामब्दादृतुत्रयाद्बोधिं नारायणबलिं
कृत्वा कुर्यादधिकं प्राथम्यितं कृत्वा सद्य एव वा । तेष्वशौचमाहिताग्निषु पूर्णं
त्रिरात्रमन्येषु ॥ १४ ॥

१५ नारायणबलिः ।

अथ नारायणबलिर्वाक्संस्काराच्छुद्धे काले शुक्लैकादश्यां स्नातः शुचौ देशे

विष्णुं वैवस्वतं प्रेतं च यथावदभ्यर्च्य तदग्रे तिलमिश्रान्मधुघृतप्लुतान्दश पिण्डान्विष्णु-
 रूपं प्रेतं ध्यायन्काश्यपगोत्रं देवदत्तायं ते पिण्ड इति दक्षिणामेषु दर्भेषु दक्षिणा-
 मुखः प्राचीनावीती पराचीनेन पाणिना दत्त्वा पिण्डान्गन्धादिमिरम्यर्च्य प्रवाह-
 गान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् । अथ रात्रावयुग्मान्ब्राह्मणान्निमन्त्र्योपोषितः श्रो मध्यं-
 दिने विष्णुमभ्यर्च्य प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणानेकोद्विष्टविधिना भोजयित्वा तृतेषु ब्रह्म-
 णसमीपे पिण्डविधिना निनयनान्तं तूर्ण्यं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सपरि-
 वाराय यमाय विष्णोऽयं ते पिण्ड इत्येवं चतुरः पिण्डान्मुक्तशेषेण दक्षिणसंस्था-
 न्दत्त्वाऽथ पञ्चमं काश्यपगोत्रं देवदत्तेति प्रेतं ध्यात्वा तद्रूपाय विष्णवे विष्णोऽयं
 तत इति दद्यात् । अथाऽऽधान्दक्षिणया संतोष्यैकं तेषु गुणवन्तमाविशेषतो ब्रह्मा-
 मरणादिगोहिरण्यैः प्रेतमुद्दिश्या तोषयेत् । अथ तैः पवित्रपाणिभिः प्रेताय काश्यप-
 गोत्रायायं ते तिलोदकाञ्जलि रिति तिलोदकं दापयित्वाऽनेन नारायणबलिकर्मणा
 भगवान्विष्णुरिमं देवदत्तं शुद्धमपायं कर्माहं करोस्विति वाचयित्वा विसृजेत् । एष
 नारायणबलिकल्पः । एषमन्त्रमापि स्वाभिमतदेवता यमद्वितीयाभ्यर्च्य विधिमिमं
 कुण्डरसोऽप्येनमपायं करोति न तु पुण्यकृतोऽपि बलिमेनमकृत्वा पारलौकिकं
 कुर्यात्कृतं नोपतिष्ठेऽन्तारिते विनश्यति तस्मात्पापासंभवमपि कुर्यात् ॥ १५ ॥

१६ नागबलिः ।

अथ नागबलिः सर्पहतानां दारुमयं मृन्मयं वा पञ्चकणं सर्पं कृत्वा भाद्रपदस्या-
 न्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमिभारम्य यावत्संवत्सरं प्रतिमासं तस्यामुपोषितो राज्ञौ
 पञ्चाश्रुतैः स्नापयित्वा शुद्धावासने शुचिः सुरभिगन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य प्रणमेत् । अनु-
 मासमेकैकमनन्तं वासुकिं शेषं पञ्च कम्बलं कर्कोटकमश्वतरं घृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालीयं
 तक्षकं कपिलमिति पायससर्पिःसौराष्ट्रपुष्पैर्बलिमुपहृत्य जागरित्वा श्रोभूते त्रिवृताक्षेन
 ब्राह्मणान्मोनयित्वा पूर्णं संवत्सरे पञ्चम्यां च स्नात्वा सौवर्ण्यं सर्पगां च ब्रह्मणाय
 दत्त्वाऽन्याश्च यथेष्टं भोजयित्वा दक्षिणया तोषयित्वा नागान्प्राप्तिं वाचयेत् । एष
 नागबलिः । अथोभयोः पक्षयोः पञ्चमासु संमृष्टाणां भुवि विष्टेन सर्पमल्लिरूप्य शुक्ल-
 सुरभिगन्धादिमिरम्यर्च्य शीरमोदकान्निवेद्योपस्थाप्य मुञ्च मुञ्च देवदत्तमिति प्रार्थ्य
 सह बन्धुभिर्मधुरमशीयादेवं संवत्सरान्ते नारायणबलिं शोक्तवत्कृत्वा तत् ऊर्ध्वं कर्म
 कुर्यात् ॥ १६ ॥

१७ पुराणमेकोद्विष्टम् ।

अथ पुराणमेकोद्विष्टं प्रेतचतुर्दश्याः शस्त्रहनानामिष्यते मत्स्याब्दिके ॥ म्युक्रम-

मृतानां सर्वेषां प्रत्याब्दिष इत्येके । पार्वणैकदेशवत्तन्त्रं सर्वं पितृशब्दमेकवद्दे-
त्पाणौ सोमाग्निमन्त्राभ्यामेव होमो नैकेऽत्रापि देवं कुर्वन्ति नार्घ्यपिण्डाव-
पीत्येके ॥ १७ ॥

१८ वृषोत्सर्गविधिः ।

अथ वृषोत्सर्गः शूलमवं कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वैशाख्यां वा रेवत्यां वाऽऽश्वयु-
जीयस्य गोर्जावत्पुत्राद्याः पयस्विन्याः सुतं श्रेष्ठं स्वस्य यूपस्याकुष्ठिनमृषतमेकहा-
यनं द्विहायनं वा नीलं मधुं पिबलं लोहितं वा लक्षणमभिर्येके कामं कृष्णमालो-
हितं श्वेतमष्टमिः सह वसतसरोमिश्चनसृमिर्वा मीहिषवमतीमिरद्भिरापोहिष्ठीयामिर्वा-
मदेव्येन कर्म संवक्ष्य पूर्वप्राद्यमभिषिच्छणां तीरे गोष्ठे चतुष्पथे वाऽग्निमुपसमाधाय
रौद्रं स्थालीपाकं सर्वहुतं हुत्वा सौम्यं पायसं पैष्टं यावकं पूर्णवात्रोदकेन मार्जयि-
त्वाऽग्निं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यानीय बहुद्रायेमा रुद्रायाऽऽते वितरिमा रुद्राय स्थिरघन्त्रने
गिर इति सूचैश्चतस्रो दिश उपस्थाय प्राद्यं प्रागुदक्षं वा वसतसरोमिसेतमुत्सृज्य,
एनं युवानं पतिं वो ददामि तेन श्रीदल्लन्ताश्चरथ म्रियेण । इमां च स्वा प्रजनुषा
सुवाचा रायस्पोयेण समिधा चिनोमि । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्य-
मयं नो आतु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परिपायु सर्वत
इत्युपमं मासमानानामिति च सूक्तेनोपस्थाय ॥ यत्पिबति खादति लाङ्गूलं चोदवपू-
र्णमुदश्यति तेन देवानृषीभितृंश्च श्रिणाति वंदयांश्चाऽऽसप्तममुमयतः परावरानुद्धरति
प्रेतार्धमुत्सृष्टं महतो नरकादुत्तारयति, तस्मादेकादशोऽद्वि प्रेताय वृषमुत्सृजेदाद्यमा-
सिकं दत्त्वा सोऽयं वृषोत्सर्गः स्वर्ग्यः पशव्यो वृषममुत्सृज्य महापशुर्भवतीति विज्ञा-
यते नानुत्सृष्टः स्यादित्याचार्यः । तस्मान्नित्यश्चैके रुद्रमेव जपन्ते ॥ एव पशुप-
तिरिति शान्तातीवं जप-गृहमेत्य सर्पिषोदनं ब्रह्मणान्मोजयित्वाऽग्नी रुद्र शर्वः पशु-
पतिरुग्र शूली मवो महादेव इति नामभिरर्चयेद्गुहमेव वा यथा संभवमुद्दिशेत्स्वस्त्य-
यनं वाचयेदेवमेतानि कर्माणि यथोक्तं कुर्यात्सर्वाणि श्रेयास्याप्नोति तदेतदाश्वलाय-
नगृह्यपरिशिष्टं नम आश्वलायनाय नम आश्वलायनाय ॥ १८ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ पूर्वानां प्रकारो विधिश्च ।

अथ पूर्वान्युदगयन आपूर्यमाणपक्षे ज्योतिर्विदुक्तदृण्यदिने पूर्वेषु कृतस्वस्तिवाचनस्तत
ईशान्यां चतुस्ता चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता हस्तमात्रा वेदिं कृत्वा दधोक्तविधानेन वास्तुमण्ड-

लं कृत्वा गृहोक्तवदुदीच्य (चा) मभिषेककुम्भं निषायामी (योमि) रयुच्यते वास्तु-
मूर्तिं सुवर्णेन कृत्वाऽग्न्युत्तारणं संपाद्य प्रणवव्यङ्ग्यत्तिपूर्वकं ॐ नमो भगवते वास्तु-
पुरुषाय महाबलपराक्रमाय सर्वदेवाधिवासश्रितशरीराय ब्रह्मपुत्राय सकलब्रह्माण्ड-
धारिणे भूमारार्पितमस्तकाय पुरपत्तनप्रासादगृहवापीसरःकृपादिसंनिवेशसांनिध्यकराय
सर्वसिद्धिप्रदाय प्रसन्नवदनाय विश्वंभराय परमपुरुषाय चक्रशार्ङ्गधराय वरदाभयहस्ताय
वास्तो नम इति मन्त्रेणेशान्याशीरसं नैर्ऋतिपादमाग्नेयजानुकं वायव्यकूर्परमाकुञ्चितकर-
मुत्तानं वास्तुपुरुषं वास्तुमण्डले आवाह्याय प्रागुदीच्यामारभ्य प्रणवादिनमोन्तनास्त्रा
शिखिनं पर्जन्यं जयन्तं कुलिशायुधं सूर्यं सत्यं मृगमाकाशं वायुं पूषं वितथं ग्रहनक्षत्रं
यमं गन्धर्वं ऋगराजं पितृन्शैवारिकं सुभीरुं पुष्पदन्तं वरुणमसुरं शोकं पापं रोगं
महीं मुख्यं मल्लाटं सोमं सर्वा (र्वा) नदिति च संपूज्यायेशानकोणद्वयशिष्टपदेऽप्यपः सावि-
त्रीमेकादश रुद्रान्पूजयित्वा ब्रह्मभवनस्य पूर्वादिचतुर्दिक्ष्वग्न्यादिचतुर्दिक्षु च तिष्ठन्ति
तेषु क्रमेणार्थमणं सवितारं विवस्वन्तं विष्णुधाधिपमित्रं राजयक्ष्माणं पृथ्वीधरमाववत्सं च
पूजयित्वा मध्ये ब्रह्माणं संपूजयेत् । ब्रह्माणमादिनः कृत्वा शिरुणन्तमित्येके ॥ १ ॥

२ वास्तुपूजनविधिः ।

अथ बहिर्गण्डलादी (दे) शान्वादिचतुर्दिक्षु चरकीं विदारकीं पूतनां पापरास-
सीमथ प्रागादि च स्कन्दमर्ममणं जृम्भकं पिलिपिञ्जं च पूजयित्वादिनपावसाज्यदाधि-
मधुशाकसूयसमन्वितनानामक्षयाणि समर्प्य प्रणम्य तत्समीपे यवगोधूमनिष्पावमुद्र-
माणादिसंभवं बलिं दत्त्वा ' यज्ञमार्गं प्रतीक्षस्व पूजां चैव बलिं यम । नमो नमस्ते
देवेश भव स्वस्तिकरो ममेति ' संप्राप्त्यं परिवारदेवताभ्यो बलिं दत्त्वाऽथ वास्तु-
समीपे हस्तमात्रकुण्डे स्पण्डिले वोक्तविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाघायाऽऽज्यमागान्तं
कृत्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृमिश्रं होमं कृत्वा शिरुयादिविलिपि-
ज्ज्ञान्तानाज्येन हुत्वा होमशेषं समाप्याथ यजमानो वास्तुमूर्तिं रौद्रकोणेऽधोमुखीं
गते प्रच्छादयेदाचार्याय वा दद्यादथाऽऽचार्यं गोहिरण्यादिभिः परितोऽप्य नमस्कृत्य
क्षमापयेदन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा कृतमङ्गलज्ञानो ब्राह्मणा-
न्मोजयित्वा स्वस्वयनं वाचयेदथ लक्ष्म्यविभाशीः सह मन्धुभिर्भुक्त्वा यथाशास्त्रं
मठादेः प्रतिष्ठां कुर्यात् । इति वास्तुपूजनविधिः ॥ २ ॥

३ प्रतिमाद्रव्याणि ।

अथ प्रतिमाद्रव्याणि मुक्तिकलशिलादारुहेमताम्ररजतकांस्यमृत्तिकादीनि । महा-
ग्रीष्म यज्ञप्रदा दारुणा कामदा सौवर्णा मुक्तिमुक्तिप्रदा राजती स्वर्गदा ताम्रप्रदयाः ।

द्वारं कलशद्वयं सोदकं सपल्लवं प्रतिष्ठाप्य लोकपालानां वा ह्यार्चयित्वा देवस्नान-
 शालां गत्वा प्रणिपत्य देवं प्रार्थयेत् । स्वामतं देवदेवेश विश्वरूप नमोऽस्तु ते ।
 शुद्धेऽपि त्वदविष्टाने शुद्धिं कुर्मः सहस्रं तामित्यथ देवाधिष्ठानं शुद्धेन घृतेनाभ्यज्य
 यवगोधूमचूर्णैरुद्धृत्योष्णोदकेन स्नानयित्वा शीतलजलेन संस्नाप्य पीठान्तरेऽवस्थाप्य
 दिव्यघृतेन धूपयित्वा पुष्पैः संपूज्य नवोत्तमेन वातसा वेष्टयित्वा परमाग्नेन कर्त्ति
 दधात् । अथ देवमभ्यर्च्य गमाध्वारण्यवराहोत्तवातवल्गुशक्रपर्वतसंगमहृदराजद्वारा-
 ग्निहोत्रगोष्ठचतुष्पथवृषभशृङ्गस्थानानीतमृदा द्वादशकृत्वः सम्यक् संशोध्य जलेन
 प्रक्षाल्य क्षीरवृक्षकपायैः पञ्चाशदोषकीकपायेन तीर्थजलेन पञ्चामृतेन पञ्चग-
 व्येन रत्नोदकेन फलोदकेन पुष्पोदकेन शृङ्गोदकेन शुद्धोदकेन श्रीसूक्त
 पवमानेन पुष्टसूक्तादिभन्त्रान्पठन्संस्थाप्य पीठान्तरे निवेद्यामित्रलेति वज्र-
 युग्मेनाऽऽवेष्ट्यास्ततश्च पुष्पघूपदीपाष्टकमहानेवेद्यैः संपूज्य तेजसपात्रे मधु सुवर्ण-
 शलाकया गृहीत्वा चित्रं देवानामिति पार्श्वे स्थित्वा भद्रं ध्यापमनैक सममु-
 न्मीलयेत् । अथाऽऽदर्शसुवर्णेन मद्यभोज्यानि दर्शनेन लिङ्गादिषु कुर्यात् ।
 अथाऽऽचार्याय धेनुं ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति हिरण्यं दधात् । अथ पुरुषसूक्तेन देवं
 स्तुत्वोत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युपस्थाप्य कर्ता विश्वदश्चक्षुरित्युपस्थाप्य रथे तिष्ठन्निति
 रथमारोप्य कनिक्रदादिति सूक्तपाठैः सह तृयोविंशत्युपस्थाप्य तत्र प्राक्शिरसं
 शाययेच्छिरःप्रदेशे वज्रवेष्टितं सपल्लवं सोदकं कलशं प्राजापत्योऽयं मुहूर्तोऽस्ति-
 त्स्युक्त्वा मण्डलद्वयोपरि प्रणवेनावस्थाप्य समन्ताद्भक्ष्यभोज्यमङ्गलद्वयवस्थाप्य
 श्वेताविलोमसूत्रकङ्कणं प्रतिमाया हस्ते बध्नीयात् । यदा कथ्यतां तस्य देवं पुरुषादीनि
 पञ्चविंशतिं तत्त्वानि प्रवेश्य दिव्यवाससाऽऽच्छाद्य देवं संस्मृत्य पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा
 पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गन्धपुष्पादिभिर्भण्डं वेदीं चामर्च्य तदुपरि देवस्याम चतुरस्रं
 मण्डलं कोणेषु स्तुतिशलाक्यां कृत्वा तन्मध्ये ब्रह्मविष्णुशिवान्मन्त्रिदशं लोक-
 पालांस्तदन्तरालेऽप्यष्टमैरवानेकादश रुद्राद्वादशादित्यावन्नेवेवसाध्यनासत्यमरुद्गण-
 न्वर्वाप्सरसः सितृगणपुण्यतीर्थान् यथ विज्ञेशस्क्रुद्गुणांते चालान् यथाकाशनावाद्य
 सत्त्वामभितोऽलिङ्गमन्त्रैर्वाचयित्वा प्रतिष्ठाप्य देवपार्थिव्यो नम इत्यर्चनीं कुर्यात् ॥१॥

६ अग्निस्थापनादि ।

अथाऽऽचार्यः ओग्निगमारादग्निमाहृत्योत्कृत्वस्वकुण्डे प्रतिष्ठाप्यन्वाधाय देव-
 स्यान्न कलाम्निधिमिद्वर्च्य यक्ष इति संकल्प्य प्रणीतास्थापनाञ्जं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठाप्य

देवमावाह्य तत्प्रकाशमन्त्रैर्वाहतिभिर्वा पलाशोदुम्बराश्वत्थापामार्गसमिदाजश्चरति तैर-
ष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशति वा जुहुयात् । तत्राऽऽज्यमाहुतिसंपातं प्रतिकुण्डं स्थापितशा-
न्तिकलशेषु निक्षिपेत् । ततः शिरम्युरसि पादयोः प्रतिमां सृष्ट्वा स्विष्टकृदादि हुत्वा पूर्णा-
हुतिं जुहुयादेवमृत्विजोऽपि स्वयं कुण्डे जुहुयुः । अथ मण्डपस्य कलशोदकेन समुद्रज्येष्ठा
इति षतसृमिरापोहिष्ठेति तिसृमिरमिषिच्य प्रतिष्ठाप्य देवमन्त्रेण संस्त्रावकलशोदकेन
संस्त्राप्यामन्यो यन्मयधमिरिति सूक्तेन शुद्धोदककलशेनाभिषिच्य यद्ययुग्मेनाऽऽच्छाद्य
पञ्चोपचारैः संपूजयेदित्यभिर्वासनं त्रिरात्रमेकं रात्रं वा सद्यो वा कुर्यात्तद्वाग्नौ विचित्र-
भूयिष्ठालेनाश्वत्थपत्रेण लिङ्गमन्त्रेण मृतमलिं दत्त्वा यजमानो द्विजेभ्यश्च मिष्टान्नम-
धिरात्रसंख्यया चावहसिणां दद्यात् ॥ ६ ॥

७ अभिषेकादि ।

अथ श्वोभूते गर्भगृहे स्थापितपीठे देव्या देवस्य वाऽभिषेकं कृत्वा महामूप
मातरमिति देवमावाह्यादिति धीरिति स्तुत्वा तलिङ्गमन्त्रेण षोडशोपचारैः संपूज्य
शं न इन्द्राग्नी इति सूक्तेन प्रासादं प्रोक्ष्य देवं प्राप्योतिष्ठेत्युत्थाप्य तत्रैवामिमुखं
कृत्वा रत्नादि प्रदक्ष्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽऽकृष्णेनेति ब्रह्मर-
थेन गर्भगृहं प्रवेशयाम्यर्च्य पीठिकागर्भे रत्नं प्रागादिदिक्ष्वन्द्रादिनामभिर्भोजनैर्व-
ज्रमौक्तिकैर्वर्षशङ्खचक्रटिकपुष्परामेन्द्रनीलशकलान्कमेण सिप्त्वा गोघ्नमयमुद्र-
नीवारग्रीहिसर्वपश्यामाकतिलान् रोप्यादिषातुजातं गर्भे क्षिपेत् । सुवर्णगरुडं
विष्णोः शंभोस्तु वृषभं सर्वश्र नमः शिवायेति निक्षिप्याथ सुलभे देवं मन्त्रेण प्रति-
ष्ठाप्य प्रतिष्ठितः परमेश्वर इत्युक्त्वा शंभुकामपसारयेत् । अथ देवं सृष्ट्वा तन्मयो
भूत्वा ध्रुवा धीरिति सूक्तं जपित्वा प्रणवेन देवेऽह्न्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा
कर्णे सप्रणवस्याहतिगायत्रीं जपित्वाऽऽचार्यैः पुरुषसूक्तेनोपतिष्ठेत् । अथ यजमाना
'स्वागतं देवदेवेश मद्भक्त्या त्वमिहाऽऽगतः । प्राकृतं मां च संदृष्ट्वा (दक्ष्य) बाल-
मद्भक्तत्सलेति' सकलत्रं शरणं प्रपद्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ॥ ७ ॥

८ शान्तिप्रतिष्ठादि ।

अथाऽऽचार्यस्त्वर्षादि दत्त्वा शान्तिकलशोदकेन पञ्चामृतैश्चाभ्यर्च्य कुशोदकेन
रत्नोदकेन आपयित्वा पुनस्तलिङ्गमन्त्रेण संपूज्य पादनाभिः शिरःसु देवं संस्पृश्येहैवेति
त्रिर्जपित्वा परिवारदेवताः संपूजयेत् । अथ कर्ता वस्त्रालंकरगोमूहिरण्यान्याचार्यापि
तदर्थमुत्तिष्ठाम्यस्तदर्थं सदस्यां यथाविमवं ब्राह्मणभोजनमाचतुर्थाहं प्रथमे देवस्य
मधुमे द्वितीये हरिद्रासर्षपविष्टेन तृतीये श्रीसंजयवर्षपिष्टेन केवले सज्जानं चतुर्थे तु

मन शिलाप्रियङ्गुपिष्टेनोद्वर्त्योत्तरशतकलशोत्तद्वर्षसंख्यैर्वा क्षीरवृक्षस्य त्वक्पल्लवेन
दूर्वायवसिद्धार्थादिमङ्गलद्रव्यतीर्थोदकैर्गङ्गादिनदीनरमावाह्य ब्राह्मणैः सहामिपेकं
कुर्यात् । अथ यजमानम्याभिषेकं कुर्युः सर्वे जलक्रीडां च । प्रतिष्ठोपकरणमाचार्यस्य ।
० चलप्रतिष्ठायां तु कुण्डमण्डपवोदिकरणं तत्राऽऽचार्य एव पूर्ववदमिपिच्छाम्यर्च्य
सर्वतोमद्रमण्डले दिव्यपीठे देवमुवेश्य पूर्वादिदिक्षु वस्त्रचूतपल्लवोपशोमितजलपूर्ण-
कलशानवस्थाप्य दीपान्प्रज्वाल्य + गन्धेन श्रितेजज्ज्योतिः प्रवक्ष्य चित्रबलिं दत्त्वा
देवमभ्यात्मं स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽङ्गदेवताः संपूज्य पूर्ववत्प्रतिद्वयं हुत्वा देव-
स्याऽऽज्याहुतिसंपातं चेत्युत्तरकलशे सिध्त्वा पूर्णाहुतिं हुत्वाऽथ कर्ता कृताङ्ग-
न्यासो ह्यसु देवमानीय पुष्पेण प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाप्य पश्चामृतपूर्वकसंपादितकल-
शोदकेन इदमाप इत्यमिपिच्छाम्यर्च्य देवार्चनदक्षिणादानादिकं पूर्ववदाचरेत् ॥ ८ ॥

९ चापीकूपतदागाधुत्सर्गः ।

अथ वाप्यादिविधिः । प्रागुदकप्रवणे शुचौ देशे ब्राह्मणैः सह गत्वा पुण्याहवा-
चनादिवास्तुपूज्यानन्तं कृत्वाऽऽचार्यादिभ्यस्त्विवरणकुण्डमण्डपाद्युक्तप्रकारेण कृत्वा
यजमानसमितं क्षीरवृक्षं पूर्वमण्डपप्राग्भागेऽवस्थाप्य वेदिमध्ये पद्मगर्भं षोडशारं
परितश्चतुरस्त्रमण्डलोपेतं कृत्वाऽऽचार्यः पद्ममध्ये सप्तानीको ब्रह्मविष्णुवीशानां विना-
यकस्य च सौवर्णरूपाणि तालिङ्गमन्त्रेण समन्तात्तेषु स्वर्णजलचराणि स्थापयित्वा
वरुणमन्त्रेणार्चयित्वा तद्बहिर्लोकपालादीन्संपूज्य मण्डलप्रतिकोणं कलशचतुष्टयं नद्यु-
दकमङ्गलद्रव्यवस्त्राद्यलंकृतं स्थापयित्वेवं मे गङ्गे इति गङ्गादिनदीरावाह्याभ्यर्च्य
चारुणं चरुं कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः प्रस्यूचं गाव्भ्या वाऽऽज्याहुतार्हुत्वा
तत्त्वा यामीति पञ्चमिस्वन्नो अग्ने वरुणस्येति द्वाभ्यामिमं मे वरुणेति चैकया चर्वा-
हुतीः स्विष्टकृतं हुत्वा ब्रह्मगोस्तिर्य वरुणमन्त्रैः समिदाज्यं हुत्वा शान्तिफलशैर्यज-
मानं चाभिपिच्छेयु । स तु तेभ्यो गवा सहस्रं शतं पञ्चाशतं कृच्छ्रे तु सप्तस्रां
गामलंकृता सूर्यमन्त्रेण पाययित्वा तद्भागनैर्ऋतादारभ्येशानान्तं हिहृक्पुनर्ताप्यु-
त्तरयाऽऽपो अस्मानिति स्वयं तत्पुच्छं गृहीत्वोत्तरेच्छन्दोपाय ता च गां दत्त्वा तत्क-
लशस्थ(वर्ण)जलचरास्तज्जले निक्षिप्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा देवेषितुमनुप्यादयः प्रीयन्ता-
मिति दद्यात्पूर्ववदाचतुर्णाहमुत्तमवादिवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताद्यैर्शिरेषु तज्जल स्थित-
मश्वमेघराजसुष्माग्निष्टोमोक्तव्यवानपेयातिरात्रफलमिति ॥ ९ ॥

+अथ 'ज्वलद्भवत्तलनमामनुपसर्गाद्वा' इति गणसन्त्रेणोपसृष्टस्य ज्वलनेर्नित्यं मित्यम् । तदथ
'मितां हवः' (पा० सू० ६।५।१२) इति सूत्रेण हव्ये कृते प्रज्वल्येति भविर्तुं युक्तम् । इत्यन्तेऽपि
यमन्तारज्ज्वालरुन्दासत्करोतीति शिष्येऽस्मात् कित्(क्त्वे)त्यपि च प्रज्वाल्येत्यपि सेत्स्यति । एतेन
यादिकानां दीर्घपठितपाठोऽपि यथाकथञ्चिदुक्तम् ।

१० आरामोत्सर्गविधिः ।

अथारामेप्स्येवम् । विशेषस्तु स्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धवेदिकुण्डमण्डपक्रंतिगङ्गा-
यैवरणानिपूर्ववत्कृतवोक्तलक्षणस्य पशस्य मध्यदलबहिर्देशेषु वृक्षादीन्लोकपालान-
स्यर्च्य वस्त्रादीन्मङ्गलस्नानं वस्त्रगन्धादिना संपूज्य तेषु स्वर्णरूप्यफलानि नद्ध्वा
फलिते नेत्रे स्वर्णशलाकाञ्जनेनाक्त्वा सुवर्णसूच्या कर्णवेध कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य
सोमो धेनुमित्पृचा सौम्यां चर्वाहुतिं हुत्वा स्विष्टकदादि कृत्वाऽथ तथैव
समिदाज्यतिलान्प्रशतं तदर्धसंख्यया वा हुत्वा कर्मशेषं समाप्य शान्तिकलशैर्यज-
मानं चाभिपिञ्चेयुः । स च वस्त्रहिरण्यादिदक्षिणां दद्यात् । अथालाभे तु दक्षिणां
गामलंकृतामाराममध्यादुदङ्मुखीमुत्सृज्याऽऽचार्याय दद्याच्छेषं चतुर्थाहं फलं तु
सर्वकामावाप्तिरिति पूर्वोक्ते ॥ १० ॥

११ होमादिविशेषः ।

देवाश्च ह वाऽसुराश्चैषु लोकेषु स्पर्धन्ते । देवाः प्रजापतिमुपाधावस्तेभ्य एतां
दैवीं शान्तिं प्रायच्छत ततः सशान्तिका असुराः नभ्यजयस्तेतो वै देवा अमव-
न्परासुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विष्पाप्मा आदुव्यो भवति अ एवं वेद यदहः पूर्वाह्ण
एव प्रातराहुतीर्हुत्वा दर्शोऽशमी + वीरणानि दधि-सर्पिः सर्पपान्पलाशवतीमपामा-
र्गशलां स्त्रीप(?)मित्येतान्धाहरेदाहारयेद्वा । स्नातः शुचिः शुचिवासाः स्पाण्डिलमुप-
लिप्य नित्यतन्त्रेणौदनकृसरयवागूरुक्तपायसं दधि क्षीघृतमिति घृतोत्तरां पृथक्
च सर्वेषां वा पायसं शमीमथीनां रुमिषां प्रादेशमात्राणां दधिमधुघृताक्तानां शं नो
देवीरमिष्टय इत्यष्टशत जुहुयान्महान्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीर्थं जपेत् ॥ ११ ॥

१२ प्राचीं दिशमन्वावर्तते ।

स प्राचीं दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य मणिकुम्भस्थालीतरणमापातो रानकुलवि-
वादो वा यानच्छन्नशय्यासनावसथध्वजगृहैकदेशप्रमज्जनेषु गजवाजिमुख्यो वा प्रमी-
येताश्चतरी दिवा गर्भो जायते हस्तिनी वा मज्जन इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वा-
णीन्द्रदेवत्वान्यद्भुतानि तानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इन्द्रं वो विश्वतस्परीति स्पा-
लीपाकमष्टशतं हुत्वा पश्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति, इन्द्राय स्वाहा शचीपतये
स्वाहा वज्रपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महान्याहृतिभिः
हुत्वा शन्तातीर्थं जपेत् ॥ १२ ॥

१३ दक्षिणदिशमन्वावर्तनम् ।

स दक्षिणां दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य शरीरे वाऽरिष्टानि प्रादुर्भवन्ति व्याध-

वाऽनेकविधा अतिदुःस्वप्नातिमोजनमतिमैथुनपातिनिद्रालस्यं प्रेतं पततित्येवमार्दानि
तान्येतानि सर्वाणि यमदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । नाके सुपर्णमुपयत्प-
तन्तमिति स्पालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति यमाय स्वाहा
प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति
महान्वाह्यतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १३ ॥

१४ पश्चिमदिशान्वावर्तनम् ।

स प्रतीची - दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य क्षेत्रगृहसंस्थेषु घान्येष्वीतयः प्रादुर्भव-
न्त्यास्तुपतङ्गपिपीलिकाभ्रगर्भौ मृगशलभगजज्वलनानि पावमानानीत्येवमादीनि तान्ये-
तानि सर्वाणि वरुणदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । वरुणं वो रिशादस-
मिति स्पालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वरुणाय स्वाहा
अपां पतये स्वाहा पाशपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति
महान्वाह्यतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १४ ॥

१५ उदीची दिशमन्वावर्तते ।

स उदीची दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य कनकरजतवस्त्रवैदूर्यमणिमौक्तिकविशोगो
भवत्थारम्भा वा विषद्यन्ते मघुनि वा निलीयन्ते काकमैथुनानि पश्यत्येतान्यरिष्ठा-
नि वा वशांसि च गृहमध्ये वस्मीकं छत्राकं बोपजायते वायसकपोता वा वन्यवि-
हङ्गशशमृगप्रवेशो गोमृगो वा गृहमारोहेच्छुष्कवृक्षः प्ररोहेद्गृहमध्ये दूर्वाः प्ररोहन्ते
तैलं ज्ञायेदेवं श्वेतवायसो मण्डूकोऽग्निं प्रविशति सरटो मूर्ध्नि निपतति चुल्लीं निपतति
प्रज्वलन्दीपः पतति सर्पो वा द्वारे निष्क्रामतीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्र-
वणदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । अमित्यं देवं सवितारमोष्योरिति
स्पालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वैश्रवणाय स्वाहा घना-
धिपतये स्वाहा हिरण्यपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति
महान्वाह्यतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १५ ॥

१६ पृथिवीमन्वावर्तते ।

स पृथिवीमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य पृथिवीतटानि स्फुटन्ति कम्पन्ति कूनन्य-
वस्मात्सलिलमुद्ग्राह्यन्यकाले फलपुष्पमभिर्गतं इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाण्य-
ग्निदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निं दूतं वृणीमह इति स्पालीपाकम-
ष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति अग्नये स्वाहा हविष्यतये स्वाहा अर्चि-
पाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महान्वाह्यतिमिश्च हुत्वा
शन्तातीयं जपेत् ॥ १६ ॥

१७ अन्तरिक्षमन्वावर्तते ।

सोऽन्तरिक्षमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य वाता विवाता वायन्तेऽग्नेषु वा रूपाणि दृश्यन्ते स्वरकरभगजकङ्कगृध्रद्वयेन चापवायसगोमायुषांसून्युपरिषांसून्मांसमेक्ष्याण्यस्मिन्निर्वर्षाणि प्रपद्यन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । वात आवातु मेपजमिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति वायवे स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा शीघ्रपाणये स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १७ ॥

१८ दिवसमन्वावर्तते ।

स दिनमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्यातिधृतिरतिदुःखं वा पर्वता वा स्फुटन्त्याकाशभूमिः कम्पते महाद्रुमा उन्मूलयन्ति चतुष्पादं पञ्चपादं भवतीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सूर्यदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । वण्महौ असि सूर्येति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति सूर्याय स्वाहा रुद्राधिपतये स्वाहा रविकिरणाय स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १८ ॥

१९ रात्रिमन्वावर्तते ।

स रात्रिमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य तारावर्षाणि चोल्काः पतन्ति निपतति धूमोऽयं दिशो दहति केतवश्चोत्तिष्ठन्ति गवां शृङ्गेषु धूमो जायते गवां स्तनेषु रुधिरं स्रवति रात्राविन्द्रधनुर्दृष्टाऽथ हिमान्युपपतन्तीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सोमदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । आप्ययस्व समेष्टुं त इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति सोमाय स्वाहा नसंभ्राधिपतये स्वाहा शीतपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १९ ॥

२० परमन्वावर्तते ।

स परमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य महिष्याजाविकमानुषाश्चोष्ट्राविक्षुरादि च प्रसूयन्ते हीनाहान्पथिकाहानि विकृतानि रूपाणि जायन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इमा रुद्रा स्थिरघन्वने गिर इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति रुद्राय स्वाहा उमापतये स्वाहा त्रिशुलपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ २० ॥

सर्वा दिशोऽन्वावर्तते ।

स सर्वा दिशोऽन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्यायुक्तानि यानानि प्रवर्तन्ते देवतायतनानि
कम्पन्ति देवताप्रतिमा हसन्ति गायन्ति नृत्यन्ति खिद्यन्ति भिद्यन्ति रुदन्त्युन्मी-
लयन्ति निर्मलयन्ति प्रतियान्ति नद्यस्कन्धमादित्यो दृश्यते विदले च परिवेषो
दृश्यते केतुकुन्तमुपानच्छ्रं वज्रदन्तमुसलानि प्रज्वलन्तीत्यश्वानां बालधिप्वङ्गाराः
सरन्ति हतानि कर्माणि करिष्कन्तं इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्गाणि विष्णुदेवस्या-
न्यद्भुताणि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्थालीपाकमष्टशतं
हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति विष्णवे स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा
चक्रपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहुतिभिश्च
हुत्वा शान्तातीर्थं जपेत् ॥ २१ ॥

२२ अग्निकार्यफलम् ।

अग्निकार्यमासप्तरात्रं कुर्युर्यदैतन्न क्रियते पुत्रो भ्रियते पौत्रो भ्रियते घनमात्मानं
च विनश्यति सुवर्णगौर्वांसो हिरण्यं दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं
वाचयति नम आचार्येभ्यो नम आचार्येभ्यो नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥ २२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ॥

अथ भट्टकुमारिलस्वामिप्रणीता आश्वलायनगृह्यकारिकाः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

१ परिभाषा ।

ॐ आश्वलायनमाचार्यं नत्वा तद्गृह्यकर्मणाम् । प्रयोगं वच्मि संक्षेपाद्वृत्तिकारादिशंसितम् ।
प्राणानायम्य संकल्प्य परितः स्थण्डिलं शुचि । अधिकं वेधुमात्रं वा गोमयेनोपलिप्य च ॥
यज्ञियं शकलं किञ्चिदददति ततः परम् । तेनान्तः शकलेनैव पट्टलेखा उल्लिखेततः ॥
अग्निस्थापनदेशस्य पश्चात्प्रादेशसंमिताम् । उल्लिखेदुदगायामां तस्या उपपद्यतेऽपरे ॥१॥
पूर्वायते उदकसंस्थे असंसृष्टे च पूर्वाया । मध्ये तिस्र उदकसंस्थाः पूर्वायामा असंहताः ॥
लिखिता येन शकलं यज्ञियं तं निधाय च । अद्भिरभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृशेत् ॥
प्रतिष्ठाप्याय लेखासु होमायालं हविर्भुजम् । एतदन्तं प्रकुर्वीत होप्यन्तंस्थापितेऽनले ॥७॥
आज्यैकद्रव्यैक होमे स्याच्चेदाज्यपरिमहः । स्यात्परिस्तरणं तत्र कृताकृतमिति स्थितिः ॥
नोच्चारयति यत्राऽऽज्यपदं कर्मसु सूत्रकृत् । अनादिष्टाज्यहोमेषु तत्र नित्या परिस्तृतिः ॥
सर्वस्मिन्पाकयज्ञे स्त आज्यभागौ कृताकृतौ । सर्वेषु पाकयज्ञेषु भवेद्ब्रह्मा कृताकृतः ॥
घन्वन्तारिमले ब्रह्मा नित्यः शूलगणे तथा । ऊचे होमं काचिन्नाम्ना कचिन्मन्त्रेण सूत्रकृत् ॥
नोमयं यत्र तत्रेष्टं हवनं नामधेयतः । मन्त्रेण होमो निर्वाप्तुः पूर्णा नाम्ना समन्त्रकम् ॥
नैके कांचन पक्षोऽयं चौलादावाश्रितो यदा । तदाऽग्निरेन्द्र इत्याद्या होतव्या इति वृत्तिकृत् ।
अनेके पाकयज्ञाः स्युरेकस्मिन्काल एव चेत् । समानतन्त्रकाः कार्या न तन्त्रावृत्तिरप्यते ॥
पात्रासादनमिच्छात आज्याविश्रयणादि च । स्नुवादिमार्जनं वेध्वरज्जुग्रहरणं तथा ॥
पूर्णपात्रं भवेन्नित्यमाज्यस्योत्पवनं तथा । द्रव्यानादेश आज्यं स्यादनुक्ते साधने स्नुवः ॥
जपानुमन्त्रणे मन्त्र उपस्थानाभिमन्त्रणे । मन्त्रो यः कर्मकरणे गृह्यकर्मण्युपांशु पट् ॥१७॥
इयं कार्यमनेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः ॥१८॥
मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्यं मन्त्रस्य करणत्वतः । कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि ॥
आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदृशः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रहेण न तिष्ठता
इति परिभाषा ।

२ स्थालीपाकः ।

अङ्गसंघश्च तत्रोक्तः स्थालीपाकः पुरोच्यते । गृह्यवेशीयहोमाद्या पौर्णमास्यामप्यति ॥

तस्यां तं प्रारभेतेति वृत्तिकारेण यापितम् । प्रातरौपासनं हुत्वा समिधौ द्वे निषाय च ॥
 अथवा तिस्र आदध्यात्क्रतुसंस्कारपूर्वकम् । सद्यस्काष्ठो भवेद्यद्वा पौर्णमासस्तु पार्वणः ॥
 अथ रज्जुं प्रकुर्वीत त्रिसंधिं त्रिवृतां कुशैः । स्याद्रज्जुकरणे पूर्वं सव्यः पाणिरिहोत्तरः ॥
 पश्चाद्दक्षिण इत्याह जयन्तः स्वनिबन्धने । निदध्यादुदगग्रां तां रज्जुमग्रत आत्मनः ॥
 कुशमुष्टिं छिनत्त्यस्यां प्रागग्रं तं निषाय च । तथा बर्हिर्द्विरावेष्ट्य रज्जुमूलं च वेष्टयेत् ॥
 पूर्वं वा वेष्टिता तस्या अवस्ताचां नयेदथ । निषायोपरि चान्याश्च परितृत्वादिसिद्धये ॥
 कृत्वाऽङ्गुष्ठां पूर्ववद्रज्जुं निदध्यात्तां च पूर्ववत् । द्विप्रादेशो भवेदिध्म एकविंशतिदारुकः ॥
 पाळाशः खादिरो वा स्यात्प्रागग्रं तं निषाय च । शमीपटादिकं ग्राह्यमनयोर्धरासंभवः ॥९॥
 वेष्टयेत्सकृदेवेध्मं बद्धोपरि निषाय च । जयन्तमतमत्रोक्तं वक्ष्ये वृत्तिकृतो मतम् ॥१०॥

इष्टिबद्धन्वनं कार्यं मन्त्रस्याग्नौह इष्यते । अरण्यायाप इध्मः स्यात्स पञ्चदशदारुकः ॥
 एतच्च वृत्तिकारेण शान्तिकर्मणि साधितम् । विष्णवादयस्तु नेच्छन्ति मन्त्रं संनहने तथोः ॥
 इच्छत्येव जयन्तस्तु मन्त्रमूहं तु नेच्छति । मुर्द्धायातामहन्येव मांसमापादि वर्जयेत् ॥११॥
 निदपचक्ष शयीयातां दंपती भेषुनं न च । अपरेद्यर्हुने प्रातः परितस्त्रिः संमूहनम् ॥१४॥
 पाणिना सोदकेनाग्नेः समन्तात्परिमाणनम् । तत्समूहनमत्रेष्टं जयन्तवचनं यथा ॥१५॥
 पर्यहपारिषेकी एतः सर्वत्र त्रिविरम्भसा । सर्वास्तु दिक्षुऽरक्षसंस्था प्राचपादिषु परितृत्तुनिः
 अग्नेः षोडशभिर्दधैः पूर्वादिषु परितृत्तुतिः । स्तूणेहक्षिणतः काश्चिद्ब्रह्मावस्थाधिकर्मसु ॥
 काश्चिदुत्तरतो दर्मानास्तीर्षं परिषिञ्चति । दधैर्पूतरतो द्वंद्वं पात्राणि न्याञ्चि सादयेत् ॥
 धुग्मान्पात्रादेशमात्राश्च पूर्वमन्त्रसर्वदिक्ष्वपि । तत्कर्म भगवानाह श्लोकेनैकेन वृत्तिकृतम् ॥
 स्थाष्टौ चरोः प्रोक्षणमाजनं च दर्शित्वौ सादय दर्विहोषे ।

पात्रं प्रणीतार्थमथाऽऽवपात्रमिध्मं क्रमेण कंषाविकुशैश्च ॥ २० ॥

शूर्पकृष्णाग्निनायन्यदर्थप्राप्तं च सादयेत् । अनन्तस्तरुणो यो तु कुशो प्रादेशसंमिती ॥
 अनलच्छेदितौ सामौ तौ पवित्रामिवायकौ । अग्रच्छिन्नामयोर्नैव त्यागः सूत्रे प्रशब्दतः ॥
 सिद्धेन्युक्तानि पात्राणि सप्तविधेण वारिणा । उवाच भोक्तृगार्धेऽगो निनयेत्सप्तवित्रहे
 पवित्राग्नां त्रिरुत्पूतैः प्रोक्ष्योर्ध्वनिजानि तु । निक्षिप्येध्मं च चपसं सप्तवित्रमथाम्नः
 पूयित्वा जलेस्तत्र गन्धुष्णाणि चाऽऽवपेत् । ब्रह्मजतः प्रणेच्छामी याह ब्रह्मा यश भवेत्
 नीत्वा तं नासिकादग्रमुदगग्रेर्निषाय च । दधैः प्रच्छादयेत्पात्रं पूर्वपात्रं तदुत्तरतो ॥२१॥
 पवित्रान्ताहिते शूर्पे श्रीहिमुष्टिचतुष्टयम् । निर्वपेदग्रे त्वेति मन्त्रेणाऽऽवर्तते च सः ॥

निर्वपेदपरं त्वग्नीषोमाम्यां त्वेति मन्त्रतः । पवित्रान्तर्हितान्ग्रीहीन्प्रोक्षेत्त्रिषापसंख्यया ॥
 पूर्वमन्त्रद्वयेनैव प्रोक्षाभीति विशेषणम् । प्रत्यग्ग्रीवं स्तृणात्यूर्ध्वलोम कृष्णाजिनं ततः ॥
 तस्मिंस्तुल्यं कृत्वा तत्र ग्रीहींस्तथाऽऽपेत् । ग्रीहीन्प्रत्यवहन्वात्तांछिः शुक्लीकृततण्डुलान्
 त्रिः प्रसार्य पचेदाज्यमासिच्य सपवित्रके । अपोह्योत्तरतोऽङ्गारांस्तेष्वभिधित्य तदध्वनम्
 अधिश्रितमवज्वल्य दर्माग्रद्वयमस्यति । तेनैव ज्वलताऽऽज्यं च त्रिः पर्यग्निं करोत्यप
 येष्वेतिषोदगुद्वास्य चाङ्गारानातिसृज्य च । अद्भुगुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां पवित्रे ते असंहते ॥
 गृहीत्वोत्तानपाणिभ्यां त्रिः प्रागुत्पूय तद्धृतम् । सवितुष्टेति मन्त्रेण सकृत्तूष्णीं द्विरिष्यते
 कृताज्योत्पवने प्रोक्ष्य पवित्रे प्रास्य चानले । अनलात्प्ररथमास्तीर्णं बहिष्याज्यं निधाय तत्
 प्रताप्य सकुशौ दर्वालुवौ दर्वा निधाय च । (+ भयाऽऽदाय स्त्रुवं दर्वा दक्षिणेन करेण तु
 सव्येन दर्मानादाय संयोज्याग्नौ प्रतापयेत्) । स्त्रुवस्य विलमग्रैस्तु पृष्ठमभ्यात्ममम्रतः ॥
 आरभ्य पृष्ठतो यावदुपरिष्टाद्विलं मवेत् । कुशानां मूलतो दण्डमैकैकं त्रिर्भृजीत वै ॥
 प्रोक्ष्य प्रताप्य चाऽऽसाद्य बहिष्युत्तरतो घृतात् । संयज्यतेः कुशैर्दर्वासाधोत्तरतः स्त्रुवात्
 तान्कुशान्कृतसंमार्गान्प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेदथ । अमिषार्घ्यं चरुं चोदगुद्वास्य च ततः परम् ॥
 अन्तरेणाग्निमाज्यं च भीत्वाऽप्यासाद्य बहिषि । आज्यादक्षिणतो देशे जयन्तवचनं यथा
 केचित्प्रस्थमिधायैति सूत्रमन्त्रदधीयते । सहध्रपणपक्षे तु पृथगुद्धरणाय वै ॥ ४१ ॥
 निदध्यापात्रमिदरन्मये चर्वाज्ययोरततः । अलंकृत्याभिघार्धेध्मनावाधायै त इत्थ ॥
 स्त्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वाऽग्नेः प्रत्यगुत्तरदेशतः । आरभ्य दिशमाग्नेयीमाज्यधाराभृजुं हरेत्
 निर्गतीं दिशमारभ्य स्त्री(त्वे)शानीं पूर्ववद्धरेत् । उमद्यत्र चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिपदं स्मरेत्
 स्वाहेत्याधारयेदेताकाधारमिति भाषितौ । जुहुयादग्नये स्वाहेत्युदगाज्यं स्त्रुवेण तु ॥ ४२ ॥
 तेनैव जुहुयादाज्यं सोमायेति तु दक्षिणे । उद्धृत्य च चरोरर्धमग्निमृश्येदमग्नये ॥ ४३ ॥
 इतीदमग्नीषोमाम्यामिति त्वामिमृशेत्परम् । दर्वाभुपस्तृणात्याज्यमाग्नेयचरमप्यतः ॥ ४४ ॥
 अथ हविरद्भुगुष्ठपर्वमान्नं तदोप्य च । अथैव पृथस्तद्वदवद्यास्यां तदावपेत् ॥ ४५ ॥
 पात्रस्यमभिघार्धास्यां स्थितमप्यभिघारयेत् । जुहुयादग्नये स्वाहा दर्वा मध्ये हविर्भुना ॥
 प्रादक्षरे वा देशे तदाज्यमागवपेक्ष्य च । जुहुयाभिदधदिव दर्वा पाथेन यासिकाः ॥
 उपस्तार्धं द्वितीयस्याप्यवदानादि पूर्ववत् । प्रायोदगाऽग्नीषोमाम्यां स्वाहेति जुहुयादथा
 यथावत्ती तु पश्चार्धादप्यवधति तै ततः । सिष्टद्वत्युत्तरार्धस्य पुरस्तादप्यवधति ॥ ४६ ॥
 उपस्तार्धाप्य हविषोर्द्वयोरप्युत्तरार्धतः । पूर्वावदानतो भूयः सकृत्सष्टदधति ॥ ४७ ॥

+ ४६तया कारिका य. पुस्तकेऽस्ति न ।

अथ द्विर्मिचार्चं तत्पात्रस्थं नामिधारयेत् । यदस्येत्यादिना हुत्वा प्राग्दक्ष च हविर्भुजः ॥
 तामिधमन्त्रवर्णीं रज्जुं विस्तृत्य प्रास्य चानले । अयाधेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हुत्वाऽऽज्याहुतिसप्तकम्
 निनयेत्पूर्णपात्रं तज्जिहितं स्वयं बर्हिर्षि । वामभागे तपाऽऽर्चना पत्नी प्रत्यग्विर्भुजः ॥
 आसिध्य पाणौ तत्तोयं माऽहं प्रजां परासिचम् । आपो अस्मानयं मन्त्र इदमाप इतीरितः
 सुमिष्यान् इति त्वन्य एभिर्मर्जनमाचरेत् । कार्यं पुंसवनादौ तु परत्या अपि तु मार्जनम् ॥
 केचिन्निनीतिमेवाऽऽहुरुपस्थार्थो च मे स्वरः । पर्यु(र्यु)श्च परिपिच्यान्नहुतशिष्टं घृतं च यत्
 ब्रह्मणे तदभावे तु ब्राह्मणाय प्रदीयते । अग्नीषोमपदस्थान इन्द्राग्नीषदमावपेत् ॥ १० ॥
 अयमेव विशेषः स्याद्दर्शे त्वन्यत्समं भवेत् । एतत्तन्त्रं हुतानां स्यान्नोपवासादिरिष्यते ॥
 प्रधानदेवतान्यत्वं सद्यस्काळस्तथेप्स्यते ॥ १२ ॥ (८२) इति स्थाळीपाकप्रयोगः ।

३ स्वस्तिवाचनम् ।

स्वस्तिवाचनमग्रेष्टं गृह्यकर्म्मसु केषुचित् । आचार्येणापि शास्त्रेऽस्मिन्मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥
 अर्चिता ब्राह्मणाः सम्यग्गन्धमाह्वयैः सदसिणैः । तिष्ठेयुः प्राक्कुम्भा युग्मा वक्त्रो दर्भपाणयः
 तिष्ठेद्वाचयिता तेषां दक्षिणस्यामुदङ्मुखः । बिभ्रत्कुम्भमर्पां पूर्णं पिहिताननमर्चितम् ॥
 अथ वाचयितुर्बाहुं दक्षिणं समुपश्रिताः । तिष्ठन्त्युदङ्मुखः सर्वे संस्कार्यास्तत्र तत्र तु
 मन इत्यादिकं मन्त्रमेकाम्रमतिरादिशेत् । मनसः स्म इति ब्रूयस्ते समाहितपूर्वकम् ॥ १ ॥
 प्रसीदन्तु भवन्त इत्यथ वाचयिता वदेत् । प्रसन्नाः स्म इति स्पष्टमावक्षीरंस्तृपान्विताः ॥
 शान्तिपुष्ट्यृच्छाविघ्नानि शिव कर्म तथैव च । अभुक्ताब्दान्तमुच्येरन्वाचयित्वा तस्या परैः
 प्रस्तुत्य देवतायां तु होमं कुर्याद्विचक्षणः । तस्य नाम गृहीत्वाऽथ प्रीयतामिति भाषसे ॥
 पुण्याहं स्वस्ति अर्द्धं च भवत्पूर्वं ब्रुवन्त्विति । प्रणवाद्यं त्रिराचष्टे भवदादि विना परे ॥
 पुण्याहोद्देशिरम्यासैर्मन्द्रमध्योच्चानिःस्वनैः । आचक्षीराब्धिमे सर्वे यथागमपरम्परा ॥ १० ॥
 प्राप्नुक्तिविषये वेदस्तृतीयस्त्वृद्धयतामिति । तुर्यं श्रीरस्तिवति ब्रूयादस्तु श्रीरिति च द्विजाः
 आप इत्यादिभिः शान्तिं ततः कुर्यात्समाहितः । स्वस्तिवाचनमग्रेष्टं सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् ॥
 आदावन्ते प्रयोक्तव्यमिति मन्त्रविदां मतम् । जयन्तस्वामिनाप्रोक्तमिदं तु स्वस्तिवाचनम् ॥

॥ १३ ॥ ९१ ॥ इति स्वस्तिवाचनम् ।

४ गर्माधानप्रयोगः ।

जयन्तोक्तेन मार्गेण गर्माधानमिहोच्यते । चतुर्षदिवसाद्धर्मं मषामूलादि पर्जयेत् ॥
 अलंकृते गृहे गन्धधूपमाख्यादिभिः शुभैः । ऋतुस्नातां शुभैर्गन्धमाख्यादिमिरलंकृताम् ॥
 अलंकृतः स्वयं तद्वदाराप्य शयने शुभे । पेषयित्वाऽश्वगन्धाया मूलं शुद्धाम्भरे क्षिपेत् ॥

ऋषोर्दीर्घात् इत्यस्या दक्षिणे नासिकापुटे । निष्पीड्य पिष्टं तन्मूत्रं वस्त्रसंशोधितं ततः ॥
एवं कृत्वोपगमने कृतं स्याद्धर्मलम्बनम् । ५ ॥ (१००) इति गर्भाधानप्रयोगः ।

५ पुंसवनप्रयोगः ।

तृतीये गर्भसंस्कारो मासि पुंसवनं भवेत् । आद्यो गर्भो न विज्ञातस्तृतीये मासि वै यदि ॥
चतुर्थे मासि कर्तव्य आद्यगर्भे स्मृतो विधिः । स्यादाज्युदायिकं श्राद्धं गर्भिण्या एकभोजनम्
अथापरेद्युस्तिष्ठत्से परीं कृत्वा समीपतः । आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे प्रत्यगानडुहाजिने ॥
गर्भिण्युपविष्टोस्त्राता जयन्तवचनं यथा । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
निर्वापप्रोक्षणे स्यातां प्रजापतय इत्यथ । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
समानरूपवत्साया गोर्दधि प्रसृतौ सिपेत् । तादृश्या गोरभावश्चेदन्यस्या गोर्दधि सिपेत् ॥
मापद्वयं यवं च त्रिः पृच्छेत्किं पिबतीति ताम् । त्रिः पुंसवनमिष्युक्त्वा प्राश्यैवं प्रसू-
तित्रयम् ॥ ७ ॥

७.८रूपेण माधौ रतः शिशुरूपेण वै रवः ॥ ८ ॥ (१०८) इति पुंसवनम् ।

६ अनवलोभनप्रयोगः ।

परिमण्डलगेहस्य छायायामुपवेश्य ताम् । सिन्धेद्दूर्वारसं त्वस्या दक्षिणे नासिकाबिन्दु
प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां सूक्षाभ्यां वा तदिष्यते । अन्ये त्वाहुरिदं कर्म क्लृप्तं स्यात्परिमण्डले
एकदेशं चरोर्हुत्वा प्रजापतय इत्यथ । यत्ते सुशीम इत्यस्या छ्देशं पाणिना स्पृशेत् ॥
मभेतिषष्टकृदाद्यस्याः पतिर्वा देवरोऽपि वा । कर्ता स्याद्देवरस्तद्वत्तस्याः पत्युरसंभवे ॥
आवर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥ ९ ॥ (१११) इत्यनवलोभनम् ।

७ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ।

चतुर्थे गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं भवेत् । पूर्वास्यासंभवे षष्ठे मासे यद्वाऽष्टमे भवेत् ॥
पुंसत्रे सिते पक्षे स्वग्नाधानादि पूर्ववत् । पुंसत्राणि चैतानि तिष्ठो हस्तः पुनर्वसुः ॥
अमिनित्रोष्ठपादैव अनूराधा तथाऽश्वयुक् । ऋतस्य मध्यमे पादद्वये कर्मेदामिष्यते ॥
प्राग्मीषमूर्ध्वलोम स्यात्प्रत्यगानडुहाजिनम् । प्रोक्षणीं स्त्रुवमासाद्य चमसं चाऽऽज्यमाननम्
इध्माभर्हिरयं प्रोक्त आज्यहोमेष्वनुक्रमः । आज्यासादनपदन्तं पवित्रकरणादयम् ॥ ५ ॥
चर्मण्यपोषविष्टायां समन्वारमते पैतिम् । स्यादाज्यभागपर्यन्तमिध्माधानादि पूर्ववत् ॥
अष्टायाज्याहुतीर्हुत्वा मन्त्रैर्घोता ददातिविति । औदुम्नरः स्यात्स्तवकस्तदभावेऽन्यवृत्तनः
फलवत्स्तवको प्राक्षो त्रिशुक्ला शष्टली तथा । त्रिणि स्युः कुशपिघ्नृष्टान्योभिरेकीकृतेरप
ष्टाष्टे वेशयोः संधिमारम्य न्यूहनं भवेत् । त्रिन्वहेदथ सीमन्तमामूर्ध्नो भूर्भुवःस्वरोम् ॥

चतुर्था व्यूहनं कार्यं सूत्रकारवचो यथा । आवर्तते त्वयं मन्त्रः सर्वत्रैवं प्रतीयताम् ॥
 संभेद्य सोमं राजानमिति प्रेषेण गाधिनौ । सोमो न इति गायेतां तौ स्थानेऽसौ पदस्य तु ॥
 समीपे या नदी तस्या नाम गङ्गे सरस्वति । ततः स्विष्टकृदादि स्यादीयते वृषमस्ततः ॥
 ब्रह्मणे तदभावे तु ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते । यद्यद्योपदिशेद्वृद्धा ब्राह्मणी सधवप्रजा ॥
 पत्नी कुर्यादिहापि स्यान्नान्दीश्राद्धं पुरैव तु । नाऽऽवर्तते इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥
 ॥ १४ ॥ (१२७) इति सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ।

८ जातकर्मप्रयोगः ।

जाते पुत्रे पिता कुर्यान्नान्दीश्राद्धं विधानतः । (+ प्राङ्नाभिच्छेदनात्पुंसः ज्ञानं कृत्वा
 सचैलकम्) ॥ १ ॥
 जातकर्म ततः कुर्यादन्यैराष्टमनाम्पुरा । एकस्मिन्माजने सर्पिर्मधु चैव समानयेत् ॥
 अवधृत्य हिरण्येन संसृज्येरुल्लवा यथा । हिरण्येन कुमारं तं प्राशयन्मधुसर्पिषी ॥ २ ॥
 प्रते ददामि मन्त्रेण मातुदस्तस्रसंरिथतम् । हिरण्यं दक्षिणे वर्णे निधायैतामृचं जपेत् ॥
 मेघा त इति सव्ये च निधायैतामृचं जपेत् । अन्नक्रमेणास्य युगपदंसावापिमृशोदथ ॥ ३ ॥
 प्रथमाऽश्मा भवेतां द्रष्ट्रेष्ठानीत्यपरा तैतः । तृतीयाऽस्मै पर्यं वीति कुमार्पाः स्यादमन्त्रकम्
 ॥ ४ ॥ (१३३) इति जातकर्म ।

९ नामकरणप्रयोगः ।

(+ अनन्तरं दशम्यादौ यद्वा नामकृतिर्भवेत्) । द्वादश्यां नामकरणं नान्दीश्राद्धे कृते सति ॥
 पुंसां युष्मासुराणि स्युर्विपरीतानि योषिताम् । पक्षो योषवदित्यादिरेवकारादिनाऽऽहृतः
 स्वस्त्यस्मै देवदत्ताय ब्रूतेति ब्राह्मणान्वदेत् । नामाभिषादनीयं तु पित्रोर्हयोपनीतितः
 ॥ ५ ॥ (१३६) इति नामकरणम् ।

१० निष्क्रमणप्रयोगः ।

चतुर्थे मासि पुण्यक्षे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् । स्नातं स्वच्छकृतं चाभिहितस्वस्त्ययने शिशुं
 आदाय गेहान्निष्क्रम्य गच्छेयुर्देवताछरम् । अग्न्यर्च्य देवताः सम्प्रगाशिषो वाचयेदप्य ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयन्ति ततः स्वयम् । मातृपैतृगृहं यद्वा मातृछादिगृहं नयेत् ॥
 तदाशीर्वचनाद्यैः स्यादीर्घायुरभिवन्दितः । जयन्तस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रमः
 ॥ ६ ॥ (१४०) इति निष्क्रमणम् ।

+ चतुर्लङ्घस्यो अन्यः कः पुस्तके नास्ति ।

११ अन्नप्राशनप्रयोगः ।

अथ पुण्येऽह्नि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाऽऽभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम्
 अन्नं तं प्राशयेदन्नपत इत्यादिमन्त्रतः । कर्मयोगेन(ण) वाऽजादिषक्तोक्तः प्राशयेद्विजः
 आनतैत्तिरमांसानां प्राशनं कामयोगतः । अमन्त्रकामेदं कुर्यात्प्राशनं योषितामपि ॥
 ॥ ३ ॥ (१४३) इत्यन्नप्राशनम् ।

१२ चौल(चूडाकर्म)प्रयोगः ।

तृतीये वस्तरे चौलं कुर्वीतास्योत्तरायणे । शुक्लपक्षे शुभर्ते तु कृत्वाऽऽभ्युदयिकं तथा ॥
 यथान्वयं वा केषांचिदुपनीत्या सहेष्यते । स्वस्त्यादि वाचयेत्पूर्वं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु ॥
 एतस्मिन्नेव काले स्याद्भनन्नातोपनयने । अन्यत्रापि विवाहः स्यादिति सूत्रकृतो मतम्
 चौलकर्मोपनयने विवाहः प्रथमस्तथा । व्रतानि स्नानमित्येषां लौकिकोऽग्निरिति स्थितिः
 (+पूर्णपात्रनिधानान्तमुच्यते) पूर्ववत् । ग्रीहिपूर्णं शरावं स्याद्यवपूर्णं तथाऽपरम् ॥
 माषपूर्णं तथाऽन्यत्तत्तिष्ठपूर्णमथापरम् । एतानि च शरावाणि न्यसेदुत्तरतोऽनलात् ॥
 कुमारो मातुरुत्सह आस्ते प्रत्यग्धविर्भुजः । अथाऽऽनहुहवन्धस्मिन्शरावे गोमयं क्षिपेत्
 शमीपर्णानि चान्यस्मिन्द्वे स्तो मातुः समीपतः । मातुर्दक्षिणतो ब्रह्मा सप्त सप्त च सप्त च ॥
 कुशपिन्जूलकानां तु गृहीत्वाऽऽस्तेऽथवा पिता । कुर्यादशारपर्यन्तमाज्यसेकादि पूर्ववत् ॥
 इदमादिवाहान्तं नैवेष्टावाज्यभागकौ । अन्न आयुषि तिस्रमिः प्रजापते न इत्यृचा ॥
 क्षुवेणाऽऽज्याहुतीहुत्वा शीतोष्णान्मस्यथाऽऽनयेत् । पश्चात्स्थित्वा कुमारस्य शीता
 उष्णाश्च ता अपः ॥ ११ ॥

पाणिभ्यां माजनेऽन्यस्मिन् युगपन्नियेदथ । उष्णेन वाय उदकेनेहीत्येतेन तद्भवेत् ॥
 एकदेशं गृहीत्वाऽऽसां भवनीतं च वेततः । दध्नो रसमुपादत्ते नास्ति चेन्नवनीतकम् ॥
 प्रदक्षिणं कुमारस्य शिरस्त्रिः क्लेदयेदथ । आरभ्य वामतः कर्णप्रदेशात्क्लेदनं भवेत् ॥
 स्याच्चैतदितिः केशान्वपन्वित्यादिमन्त्रतः । निदध्यादोषवे त्रायस्वैनमित्यस्य दक्षिणे ॥
 केशपक्षे कुमारस्य ह्रैधमे तत्कुशत्रयम् । पिन्जूलेषु क्षुरं न्यस्य स्वभित्ते भैरमित्यथ ॥
 अवपीडयतीत्यर्थः क्षुरस्ताम्रमयो भवेत् । येनावपदिति च्छिन्ध्याच्छिन्नान्नाग्राग्रकान्कुशान्
 एकीकृत्य शमीपर्णैस्तांश्च मात्रे प्रयच्छति । छेदने चैकदेशानां पिन्जूलानां भवेदिह ॥
 निदधाति च सा माता तानानहुहगोमये । पूर्ववत्कुशपिन्जूलनिधानादि समन्त्रकम् ॥
 येन घातेति मन्त्रोऽयं छेदने तु विशिष्यते । तृतीये च चतुर्थे तु पिन्जुलादि सर्वं भवेत्

+ क्लृप्तमर्थं क. पुस्तके न ।

तृतीये धेनू भूयश्च चतुर्थे च्छेदनं त्रिभिः । एवमेतरे पक्षे त्रिरेव च्छेदनं भवेत् ॥ २१ ॥

यः क्षुरेणेति मन्त्रेण क्षुरघारां निमाष्ट्येध । आरम्याग्रतः आमूलप्रदेशान्तं निमार्जनम् ॥

शीतोष्णामिरिति प्रेषेणानुशिष्याच्च नापितम् । शिखा अपि च कर्णव्यास्तस्य स्वप्नपि-

संरूपया ॥ २२ ॥

ततः शिवदृक्कृदादि स्वात्कुमार्यं स्यादमन्त्रकम् । ग्रीष्मादिपूर्णन्येतानि नापिताय प्रयच्छति

॥ २३ ॥ (१६७) इति चूडाकर्मप्रयोगः ।

१३ उपनयनप्रयोगः ।

ब्राह्मणस्योपनयनमुक्ते काले भवेदथ । कृत्वाऽऽम्युदयिकं श्राद्धं पूर्वोक्षुरपरेऽहनि ॥

कृतज्ञानमलंकुर्वादाशिनो वाचयेदथ । मुक्तमोक्षस्य शिरसो पवनं स्नानमेव च ॥ २४ ॥

एवंभूतं कुमारं तमवस्थाप्यान्तिके ततः । ज्योतिः शास्त्रविदुक्ते तु मुहूर्ते शोमने ततः

(+आज्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादिपूर्ववत् । परिधानं भवेदस्य वाससैवाहतेन तु) ॥ २५ ॥

नवेत्प्रधारणं घातः कृष्णाग्निमयापि वा । एवंभूतं कुमारं तं कुर्वाद्यक्षोपवीतिनम् ॥

आचान्तमुत्तरेणाऽऽज्यं यज्ञपात्राणि चाऽऽनयेत् । अन्तरेणाग्निमात्मानं दक्षिणे तूपवेशयेत्

वर्हिशास्तरणादि स्वात्सुवसंमार्जनान्तकम् । समन्वारब्ध एतस्मिन्ब्रह्मचारिण्यथेतरः ॥ २६ ॥

कुर्वादाचारपर्यन्तं चौलोक्ताज्याहुतीरपि । अग्राऽऽज्यमग्नौ नैवेद्यादित्युक्तं पूर्वमेव तु ॥

अग्नेरुत्तरतस्तिष्ठेदाचार्यः प्राङ्मुखस्ततः । अकुर्वन्नात्मनोऽग्रेष्वप्यवायं गच्छतीतिरः ॥

आचार्यस्य पुरस्तात् तिष्ठेत्प्राङ्मुखस्ततः । व्यववायस्तु संस्कारः कर्मस्वाग्निकुमारयोः

ब्रह्मचारिण आचार्यः पूरयेदग्निं जलम् । आचार्यस्याजलिं त्वन्यः पूरयेद्देव ततो गुरुः

तत्सवितुर्वृणीत्यस्य निनीयाजलिमज्जली । अवक्षारयतीत्यर्थः स्वेन पूर्णं तमज्जलिम् ॥

देवस्य त्वेति गृहीयात्पाणिं साङ्गुष्ठपक्ष च । असौ स्थानेऽस्य नाम स्यादेवमुत्तरयोरपि

अप्पूरादि तद्वत्स्यादन्धो मन्त्रः करग्रहे । सविता ते हस्तमित्यप्पूरादि तथा भवेत्

हस्तग्रहे च मन्त्रोऽयमग्निं आचार्य इत्यथ । आचार्यो देव सवितरित्युक्त्वा रविभीक्षयेत्

वरूपेति वारिदायेनं प्रजापिपतये ततः । युवास्वर्धर्षतः कुर्वात्प्राङ्मुखं दक्षिणावृतम् ॥

अस्योपर्यस्योः स्वस्य पाणी कृत्वा हृदि स्पृशेत् । तं धीरार्धर्षतः कृत्वा ब्रह्मचार्यहोतृणे

पर्यूहनवचस्यैतदुत्तरार्धमिति ब्रुवन् । अत्र पर्यूहनं नास्तीत्याह हेतुं च वृत्तिकृत् ॥ २७ ॥

तूष्णीं समिधमादद्यादग्निं प्रादिशसंभेताम् । एतयर्चाऽथवाऽऽदध्यादग्नये समिधं त्विति

स्पृष्टाऽग्निं तेजसा मेति त्ववमार्ष्टिं ततो मुखम् । प्रहास्य हस्तमनलमुपस्पृष्ट्वावमार्ष्ट्यथ

प्रहास्य पूर्ववत्स्पृष्ट्वा तृतीयमवमार्ष्ट्यथ । ओष्ठावलोमकौ कृत्वा संवृत्तौ तन्निमार्जनम् ॥

अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं न च । परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् ॥
 पूर्वस्या वाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे । मिसेतालं दिवारात्रावाचार्यायाऽऽत्मतुष्टये ॥
 मणितोऽत्र विशेषोऽयं समानमितरद्भवेत् । अग्निर्कार्यं च मिश्रायाः प्रागूर्ध्वं वा तदुच्यते
 पर्यहनोक्षणे स्यातामादावन्ते च कर्मणः । तूष्णीं समिधमित्यादि ह्युपस्थानान्तमेव च ॥
 वेदस्वीकरणं पावचावदेवं समाचरेत् । अपवा द्वादशाब्दं स्याद्ब्रह्मचर्यमिति स्थितिः ॥
 सावित्र्या ब्रह्मयज्ञोऽपि तस्य तावदुपाकृतेः ॥ १३ ॥ (२२०) इत्युपनयनम् ।

१४ महानाम्नीव्रतम् ।

महानाम्न्यादि कर्तव्यं तत्तत्काले व्रतप्रथम् । उक्ते काले दद्यान्व्रतं वापनाद्युपनीतिवत् ॥
 नशां मौज्जीं नवं दण्डं दत्त्वा स्विष्टकृदाद्यथ । संवत्सरं चरेदेषं पूर्णोऽब्दे तूत्तरायणे ॥
 शुक्लपक्षे महिर्ग्रामाद्विचिक्रं देशमेत्यथ । पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेशादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥
 स्वस्यालं मुक्तये तूष्णीं निरूप्य प्रोक्ष्य तत्र च । तिलानोप्य पचेत्पक्वमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 पृच्छति व्रतलोपान्तरं दत्ते प्रतिवचस्तथा । बहवो व्रतलोपाश्चेत्पुनरावर्तयेद्व्रतम् ॥ १ ॥
 लोपेष्वप्यत्रप्रयुक्तेषु पुनर्नाऽऽवर्तयेद्व्रतम् । तेनान्तरञ्च आचार्य इध्माधानादि पूर्ववत् ॥
 हुत्वाऽग्नावाग्निरित्यादिमन्त्रैश्चर्वाहुतीरथ । ततः स्विष्टकृतोऽवयेच्छेदं भूमौ निधाय च ॥
 एतमित्याद्यशानान्तमाह प्रेषमतः परम् । मुक्तवन्तं तवाधानं नलपूर्णाञ्जलिं ततः ॥
 एवं व्रतानां व्रतेत्यादि मुक्तवन्तं दिवाकरम् । उपस्थान्प्राय कुर्वीत मीलिताक्षं च वायतम् ॥
 त्रिः प्रदक्षिणमावेष्ट्य वाससा संमुखं शिरः । उक्तेकराग्रमित्यादि भवं स्विष्टकृदाद्यथ ॥
 आवश्यकस्य इतरच्छयनं स्नानमोजनम् । अकुर्वन्नेकरात्रं च ब्रह्मचारी नयेदथ ॥ ११ ॥
 ईशान्यां च निधावान्याद्यर्वाग्निस्तृणेषु च । ईशान्यग्रेषूपविशेदीक्षमाणस्तु तां दिशम् ॥
 शिष्योऽपि स्वमुखं प्रक्षाल्यान्वाचार्यो प्रदक्षिणम् । कृत्वाऽऽचार्यस्य संगृह्य पादौ तेषु तृ-
 णेषु च ॥ १२ ॥

ईक्षमाणो दिशं प्रत्यग्दक्षिणामुपाविश्य च । स्वेन शृष्टेन तत्पृष्ठं संदधाति ततः परम् ॥
 मनसाऽऽह महानाम्नीमो अनुमूहि तं गुरुम् । पृच्छेत्तदहरुत्पन्नान्ब्रतलोपास्ततो गुरुः ॥
 स्वयं संमीलनं कुर्वन्महानाम्नीर्ज्ज्वो गुरुः । त्रिः पुरीषपदैरु क्त्वा तस्योष्णीषं विमोचयेत् ॥
 ईक्षयेदर्कमीतेत मिश्रस्येति द्वयेन च । सप्तमारा दिशो वीक्ष्य मित्रस्य च इति तथ ॥
 मिश्रस्येति चतुर्थेन पुनरादित्यमीक्षयेत् । ईक्षणेऽर्कदिशा मन्त्रा ब्रह्मचारिण एव तु ॥
 मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्यं सर्वत्र करणत्वतः । उक्त्वा चाग्नं ईक्षेत्वादी-मन्त्रान्मामिमुपस्पृशेत्
 अनुप्रवचनीयश्च कार्योऽयं भेद उच्यते । महानाम्नीम्यः स्वाहेति सावित्र्याः स्थान इष्यते

॥ २० ॥ (२४०) इति महानाम्नीव्रतम् ।

१५ महाव्रतम् ।

महानाम्नीव्रतं प्रोक्तं महाव्रतमथोच्यते । पूर्ववद्व्रत आदिष्टे चरेदन्नमिदं व्रतम् ॥ १ ॥
 पूर्णं संवत्सरे देशे विविक्त उपविश्य च । प्राङ्मुखं श्रावयत्येनं महाव्रतमतः परम् ॥
 अनुप्रवचनीयादि कुर्यादर्थेक्षणयादिकम् । महाव्रताय स्वाहेति सावित्र्याः स्थान इष्यते
 ॥ ३ ॥ (२४३) इति महाव्रतम् ।

* १६ उपनिषद्व्रतम् ।

श्रावयित्वोपनिषदमामित्यावेक्षणादि च । अत्रोपनिषदे स्वाहा सावित्र्याः स्थान ॥
 इष्यते ॥ १ ॥ (२४४) इत्युपनिषद्व्रतम् ।

१७ गोदानव्रतम् ।

गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते । अङ्गोपवेशनं नास्ति श्वश्रूणां वीपनं भवेत् ॥
 अदितिः श्वश्रूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे । पिञ्जलादिनिधानं च श्वश्रुपक्षे मवेदिह ॥
 निमार्जने विशेषोऽयं श्वश्रूणांति शिरो मुखम् । शासने नापितस्यायं विशेषः प्रिय उच्यते
 केशश्च श्वश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्वति । स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ ॥
 आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः । उक्त्वा वरं ददामीति दद्याद्भोमिधुनं ततः
 + असंभवे गोवृषयोर्भिक्षित्वा वा गुरोर्दिशेत् । श्वः पूर्ववद्व्रतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् ॥
 व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु प्रसिद्धं केशधारणम् ॥ ७ ॥ (२९१) इति गोदानव्रतम् ।

१८ समावर्तनप्रयोगः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायी । तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युपमेव वा ॥
 प्रतपतेऽपि शब्दार्थमारण्याध्ययने कृते । विद्यान्ते गुरुमाहाहं कर्म कर्वाणि ते ॥
 यमर्पमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च । आचार्यायाऽऽत्मने चैव मण्यादीन्पुष्पकरूपयेत्
 आचार्यायैव करूपानि न लभेतोमयोर्नादि । कुर्वीत स्वयमेवेदं समावर्तनसंज्ञकम् ॥
 प्राप्योदगयनाद्युक्तमुक्तस्वस्त्ययनः स्वयम् । प्रागुदीचीं दिशं गच्छेत्तस्यां वै यज्ञियस्य तु
 शालेश्यानी गता तस्यादिच्छन्ना प्रादेशसंमिताम् । आहृत्य सभिधं भूमेरन्वय निदधाति ताम्
 दत्त्वा गां भोजयोद्विप्राङ्गोदानोक्तं करोत्यथ । स्नात्वा वाग्यत इत्यादि न कार्यमिह कर्माणि

* महामव्रतमिदं प्रोक्तं तदर्थोपनिषद्व्रतम् । पूर्ववद्व्रत आदिष्टे चरेदन्नमिदं व्रतम् ॥ ' इयं
 कारिका क. व. पुस्तकचोरोपेक्षा । + संवत्सं कारिका क. पुस्तके न ।

पदान्युद्धानि वक्ष्यन् वाच्यं प्राशस्व मामिति । मा मा हिमोरिति ब्रूयाद्यथाऽऽसमिति
चापरम् ॥ ८॥

तेनम आयुषेत्येवमूहं मन्त्रद्वयेऽपि च । मा म आयुरिति स्वन्यत्सर्वं गोदानवद्भवेत् ॥
करस्त्रबीजमन्त्रैकं ण्डिनेनोन्मूज्य तेन तु । शीतोष्णैः स्नात आचान्तो बह्वेर्गत्वाऽन्तिकं पुनः
युवमित्यनया वस्त्रे आच्छाद्याऽऽवर्तयेत्त्वियम् । मन्त्रावृत्तिरियं दृष्टा वृत्तौ नायणस्य तु
आचम्य चोदमनस्तेज इत्युक्ते सव्यमीक्षणम् । एतेनैव तु मन्त्रेण पश्चादाक्षिणमाक्षिणम्
कुण्डले चाश्मनस्तेज इति श्रोत्रमलंकुरु । अनेनैव तु मन्त्रेण पश्चात्सव्यमलंकुरु ॥ १३॥
कुङ्कुमाद्यनुलिष्टाभ्यां पाणिभ्यां पूर्वमाननम् । अनुलिप्तेतराङ्गानि पश्चात्पक्षाख्येत्करौ
अनार्तासीति मन्त्रेण बध्नाति शिरसि स्त्रजम् । सङ्कटुक्तेन मन्त्रेण देवानामित्युपानहौ
आस्थाय च्छत्रमादध्यादिवश्छद्मासि मन्त्रतः । गृहीत्वा वैणवं दण्डं वेणुरस्यादिमन्त्रतः
आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रचक्ष्य च । सुवर्णमय इष्टोऽत्र मणिरित्याह धृत्तिकृत्
नवाम्बरेण संवेष्ट्य शिरोऽयोपानहौ त्यजेत् । आहूतां समिधं तिष्ठन्नग्नावाधाय मन्त्रतः॥
स्मृतं च म इति ब्रूयादमृतं च म इत्यपि । तस्योपरि वदेत्तन्म उमयव्रतामित्यप ॥
द्वादशाप्येवमेवोक्त्वा यथापाठमथोत्तरम् । मन्त्रेणैवंविधेनाग्नावाहितायां समिध्यथ ॥
उपविश्य दशाऽऽदध्यादन्याः प्रादेशसंमिताः । अत्रोपवेशनं ग्राह धृत्तिकारः सहेतुकम्
ममाग्रे दशभिः कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्ततः । परिपेचनपर्यन्तं कुर्यात्स्विष्टकृदादिकम् ॥
ततः संकल्पयेन्नक्तं न क्षामीत्युत्तराण्यपि । दास्यन्ति मधुपर्कं ये तत्रैतां रजनीं नैयेत्॥
॥ २१ ॥ (२७४) इति समावर्धनम् ।

१९ स्नातकगमनविधानम् ।

अथ शिष्यः समावृत्तो नामोपांशु गुरोर्वदेत् । उच्चैरूर्ध्वं वदेत्स्थान इदमस्वेष्टमाश्रमम् ॥
हे देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्स्यामो भो इति स्वथ । उपाशु जपति प्राणापानयोरिति वै ततः ॥
आमन्त्रैरित्यृचं चाप गुरुश्रौतौ जपत्यप ॥ ॐ प्रागित्यादिकं मन्त्रं जपित्वाऽऽचार्य एव तु
सूक्तेन तु महित्रीणामवोऽस्त्वित्यनुमन्थ तम् । वत्स्यथेत्यनुजानीयादनुज्ञातो यथा पथि
गच्छन्शृणोति वाक्यानि पक्षिणामप्रियाणि तु । जपेत्कनिकदत्सूक्तं देवीं वाचमृचं तथा ॥
शिवादेरप्रियं श्रुत्वा त्रुहिश्रुतमृचं जपेत् । यस्या दिश्यथवा यस्मात्पुरुषाद्व्याप्रतोऽपि वा
विमेत्युमयतो दीप्तमुल्मुकं तद्दिशि क्षिपेत् । मन्त्रेणामयमित्यादि नैनदुल्मुकमस्यति ॥७॥
सर्वतोमयमुत्पन्नं नच ज्ञातमतो नरात् । अन्यतो वोत्ति लोकाग्नावाचारान्तं करोत्यथ ॥

पृथिव्याद्यष्टमिर्मन्त्रैर्हुत्वाऽष्टाज्याहुतीरथ । स्मित्वेशान्यां जपेत्स्वस्ति नो मिमीतां तु सद्यै
 प्रलुप्तो जपति त्वन्या यत इन्द्र मयामहे । ततश्च त्रिविष्टकृद्दर्शनं होमशेषं समापयेत् ॥ १० ॥
 (२८४) इति स्नातकगमनविधिः ।

२० विवाहाङ्गणे मधुपर्कः ।

यथोक्तवक्षणां कन्यामुक्ते काले समुद्गहेत् । स्यादाम्युदयिकं आढ्यं द्वितीये वक्ष्यते च तत्
 ऊपरेद्युः कृतस्नानोऽहतवस्त्रधृतो वरः । स्वलंकृतः सितच्छत्रो पदातिज्ञातिवान्धवैः ॥
 वृत्त्यै वधुगृहं गत्वा मधुपर्केण पूजितः । कन्याज्ञातिमित्रैश्च मधुपर्को मयोच्यते ॥ १ ॥
 विष्टराद्युपवस्त्रैश्चैनमुपवेश्याऽऽसने शुभे । तत्रोपकल्पितं पूर्वं विष्टरं त्रिनिवेदयेत् ४ ॥
 उत्तराग्रे त्वहं वर्ष्मैर्यगिमल्लुपविशेद्वरः । एवमेवोत्तरेषां च पञ्चानां त्रिनिवेदनम् ॥ ५ ॥
 निवेदिसेन पाद्येन पादौ प्रक्षालयेद्वरः । प्रक्षालयित्वा विप्राय दक्षिणां हविं प्रयच्छति ॥
 पश्चात्सर्वं तु शूद्राय पूर्वं सव्यं प्रयच्छति । गन्धादिमुक्तमर्थं च प्रतिगृह्य निवेदितम् ॥
 वेदिताचमनीपापामेकदेशं ततो वरः । उक्त्वाऽमृतोपस्तरणमसिमन्त्रं पिबेदय ॥ ८ ॥
 शौचाचारिचमनं कार्यमेवेति प्राह वृत्तिकृत् । अवान्तरेण शौचार्थं सर्वमाचमनं त्वह ॥
 आनीयमानमसित मित्रस्य त्वेति मन्त्रतः । मधुपर्कमयाऽऽनीतं पूर्ववच्च निवेदितम् ॥
 देवस्य त्वेति मन्त्रेण गृह्णात्यज्जलिना ततः । मधुवातास्तृचेनेन मधुपर्कमवेक्षते ॥ ११ ॥
 निदधाति च तत्पात्रं सव्ये पाण्णावितः परम् । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामालोढ्य त्रिः प्रदक्षिणम्
 वसवस्त्वादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षु पूर्वादियु क्रमात् । निमृज्याद्गुल्लिखेत् तु मृतेऽप्यस्वेने मन्त्रतः
 त्रिरदृष्ट्य त्रिरुक्षिप्य भूमौ पात्रं निधाय च । प्राश्नात्यस्यैकदेशं तु विराजो दोह इत्यथ
 आचम्य पूर्ववाप्राश्य विराजो दोहमित्यथ । आचम्य तद्वत्प्राश्नीयान्मपि दोह इति त्वय
 विनियोगं च कुर्वीत शिष्टस्यास्योक्तमार्गतः । आचम्यामामृतापीति विवेदाचमनीयकम् ॥
 आचम्याऽऽचमनीयाम्बु पिबेत्सत्यं यशस्त्विति । आचान्तः पुनराचामेदथ गां त्रिनिवेदयेत्
 ततो वरो जपेन्माता रुद्राणां दुहितृवृचम् । अथोमुत्सृजतेत्याह भेषं गामुत्सृजति ॥
 गन्धमास्यान्वेरेस्तद्वृषणैः पूजयेद्वरम् ॥ १८ ॥ (१०२) इति मधुपर्कः ।

२१ कन्यादानम् ।

आनालं कृतकन्यायाः प्रादुर्मुखाः प्रत्यमानताः । ईसेत तण्डुलैरुपाया वरस्तस्य मुखं च सा
 मुखेन शोभने सम्बद्धं सिषेतां मुररयोर्भिष । समुलान्जीरकान्कन्यां वरयेदथ तां वरः ॥
 असावमुदगोत्रस्य पुत्रः पौत्रः दपौत्रकः । एतद्गोत्राभिमास्य पुत्री पौत्री च नत्पित्रकम्
 पुत्रेऽर्कं कन्यकां सापत्नी श्रीरूपाभिरयतः परम् । वरेणैवं वृतां कन्यां तत्पिता प्रददाति ताम्

पुत्रायास्य च पौत्राय नष्ट्रे चामुकगोत्रिणे । ८ स्मा अमुकगोत्राय पुत्रीं पौत्रीं प्रपौत्रिकाम् ॥
 श्रीरूपं च मया दत्तां तुभ्यं श्रीधररूपिणे । इत्युक्तवदकपूर्वा तां दद्यात्स्वस्तिपदं वदेत् ॥
 वरोऽथ प्रतिगृह्णीयासपृथोक्त इति मन्त्रतः । अस्मिन्नहनि र्याकिंचित्कन्यादाता ततः परम्
 गोभूहिरण्यदास्यादि तस्मै दद्यात्स्वशक्तितः । सधृतं क्षीरमादाय कराभ्यां कन्यकाञ्जलिम्
 द्विरुन्मृज्य वरः सिक्ताञ्जुक्ताञ्जल्यक्षतानथ । गृह्णात्ताञ्जलिना तस्या अञ्जली द्विः
 सिपेत्ततः ॥ ९ ॥

आदायाञ्जलिमाघत्ते तदञ्जल्युपारि स्वयम् । कन्येत्याद्याशिवः पूर्वमुक्त्वा दाता ततः परम्
 कन्यां त्वां प्रतिगृह्णात्वित्यन्तं क इति मन्त्रतः । उपरिस्वाञ्जली पूर्णे हरेत्स्वर्णोदकं ततः
 तमेव प्रतिगृह्णामीत्यन्तं मन्त्रमुदीरयेत् । अञ्जलिस्थासतान्कन्यामूर्धनि प्रसिपेद्वरः ॥
 स्वाञ्जलिस्थासतान्कन्या वरमूर्धनि विनिसिपेत् । मूर्धनक्षेपान्तमेवं स्यात्पुनरुन्मार्जनादिकम्
 उन्मार्जनादिकं कुर्यात्पूर्ववत्कन्यका वरे । कन्येत्यादि पिता कुर्याद्वरतन्त्रं वैरो वदेत् ॥
 कन्याशिरस्थमाह्वयस्य गृहीत्वा कौसुमं दलम् । सधृतं क्षीरसंमिश्रं कुर्यात्तिलकमुत्तमम् ॥
 वरः कन्याललाटे च कन्या वरशिरस्त्रजः । पुष्पस्य दलमादाय क्षीरज्याक्तं वरस्य तु ॥
 ललाटे तिलकं कुर्यादक्षितैव मिथो मुखम् । कण्ठे मिथः शुभे मास्ये दंपती प्रतिमुखतः ॥
 बद्ध्वा वस्त्रान्तमुमयोः प्राङ्मुखौ च ततः परम् । देवीं दास्यायणीं नत्वा सर्वसंप्रदायिनीम्
 होमदेशे ब्रजेतां तौ परिगृह्य करौ मिथः । तदेतत्सूत्रकृदाक्षि सूत्रेणोच्चावचोदितम् ॥ १९ ॥
 इति कन्यादानम् (३२१) ।

२२ विवाहहोमप्रयोगः । +

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे बधूं तामुपवेश्य च । उपलेपादि कुर्वीत हविर्भुक्त्वापनान्तकम् ॥
 अग्नेः पश्चात्प्रतिष्ठाप्य द्रव्यं सोपलामय । उदकुम्भं निषायाग्नेः प्रागुदीच्यामतः परम् ॥
 आज्याविश्रयणान्तं स्यादन्वाधानादि पूर्ववत् । आज्येन सह लाजानां पर्याग्निकरणं भवेत् ॥
 त्रिः प्रोक्षणं भवेत्तेषां केवलोत्पवने सति । इध्माभिधारणान्तं स्यादाज्याद्युद्धासनादिकम् ॥

+ कन्यां कनकसंपन्नां वनकामरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकनिगीषया ॥
 विश्वंभरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमा कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥
 गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूयिताम् । गोत्राय धर्मणे तुभ्यं दत्ता विप्र समाश्रय ॥
 कन्ये ममाप्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे शृष्टो भूयात्त्वह्नान्मोक्षं माप्नुयाम् इति ।
 धित्तुल्योक्तः । कन्यादानम्—स्नातां नवाम्बररोषेत् । कट्वादिविभूयिताम् । अवप्रसवसनपरिधानां
 पुमारिकाम् ॥ उक्तस्वस्त्ययनः स्थित्वा प्राङ्मुखं परिण्यताम् । इति क. पुस्तकेऽधिकम् ।

वधूदक्षिणहस्तेन समन्वारब्ध एव सन् । कुर्यादाधारपर्यन्तं बौलोत्ताज्याहुतिप्रयम् ॥
 अत्राऽऽज्यमागौ नैवेद्यावित्युक्तं पूर्वमेव तु । हुत्वा त्वमर्थमेत्यन्यां प्रजापत इतितराम् ॥
 अधोन्नतमुखीं कुर्याद्वज्रयाऽवनताननाम् । प्राङ्मुख्या उपविष्टायास्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः स्वयम्
 उत्तानेनाथवा नीचेनोत्तानस्य करस्य तु । अङ्गुष्ठादि तु गृह्णीयाद्दृग्णामीत्येतया ततः
 उपस्तृणाति भार्याया अञ्जलौ प्रोक्षते वरः । वधूभ्राताऽथवा भ्रातृस्थानो लाजान्द्विरावपेत्
 पश्चावर्त्ता वरः स्याच्चेदञ्जलौ तांश्चिरावपेत् । भ्रातृस्थानः पितृव्यस्य मातुल्यस्य च यः सुत
 मातृष्वसुः सुतस्तद्वत्सुतस्तद्वत्पितृष्वसुः । वरः शूर्पगतां लाजानवत्तांश्चामिधारयेत् ॥
 पठेच्चार्यमणं मन्त्रमथ पत्नी स्थिता सती । कुर्वन्त्यञ्जलिर्विच्छेदमङ्गुल्यग्रैर्जुहोति तान् ॥
 हविर्भुगम्मःकुम्भौ तु दृषद्वर्जं प्रदक्षिणम् । वधूं परिणयेन्मन्त्रममोऽहमिति वै जपेत् ॥
 इममश्मानमारोहेत्येतेन प्राङ्मुखीं वधूम् । उमाभ्यामपि पादाभ्यामारोप्य दृढं पुनः ॥
 उपस्तृत्यादि तद्वत्स्यादृष्टपदारोपणान्तकम् । वरुणं न्विति होमोऽञ्जल्युपस्तृत्यादि पूर्ववत्
 अश्मारोहणपर्यन्तं हवनं पूषणं न्विति । प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्वाहायुक्तं वरः स्मरेत् ॥
 शूर्पकोणेन शिष्टांस्तानभ्यात्मं जुहुयाद्वरः । जयन्तस्त्वाह हवनं चतुर्थं वरकर्तृकम् ॥
 यदि बद्धे शिखे बद्धा देशघर्मादिना ततः । प्रत्वा मुञ्चामि मन्त्रेण दक्षिणां तु विमुञ्चति
 प्रेतो मुञ्चामि मन्त्रेण तत्तुरामपि मुञ्चति । शिखे वरस्य बद्धे चेत्तूष्णीमेव विमुञ्चति
 अम्येत्क्रमयतीशान्यां वधूं सप्त पदानि च । सा चाम्येत्क्रमयेत्पूर्वं दक्षिणं पादमात्मनः ॥
 इय इत्यादिभिर्मन्त्रैरनुषक्तैर्मवादिना । सप्तमे क्राक्रमिते तत्स्थः शिरसीं संनिधाय च
 अम्मःकुम्भाम्मसा ते च शिरसी अवसिञ्चति । आज्येन त्विष्टकृद्धोमं कृत्वा शेषं समापयेत्
 होमादारम्य यच्छेत्सा वाचं दृष्ट्वा ध्रुवादिकान् । जीवपत्नीति सा वाचं विसृजेच्च ततः परम्
 दंपत्योरतआरम्य गृहवेशीयहोमतः । ऊर्ध्वं त्रिरात्रमथवा द्वादशाहं भवेद्भ्रतम् ॥ १४ ॥
 अबद्धं वा क्षारलक्षणवर्जितं योजनं भवेत् । + अधश्च शयनं तद्वद्ब्रह्मर्षे च वै भवेत् ॥
 ॥ २९ ॥ (३४९) इति विवाहहोमः ।

२३ गृहप्रवेशनीयहोमविधिः ।

विवाहानन्तरं गच्छेत्समार्यः स्वस्य मन्दिरम् । यदि ग्रामान्तरे तत्स्थात्तच्च यानेन गम्यते
 पूषा इत्येनया यानं वधूमारोपयेद्वरः । दंपत्योरग्रतोऽजस्रं निवाहान्नि नयन्ति च ॥
 गृहान्निर्गच्छतोरेष स्वग्रामेऽपि भवेद्विधिः । ब्राह्मणी जीवपत्नी या जीवापत्या च तद्गृहे
 पसेदनन्तरां रात्रीं स्वग्रामे नैतदिष्यते । यद्यन्तराऽस्ति नद्यादि नावमारुह्य याति चेत्

+ ताम्बूलस्य निषेधस्य (स्तु) प्रसिद्धा धारयोगता । इत्यर्थे क. पुस्तकेऽधिकम् ।

अश्मन्वतीत्यृचोऽर्धेन नावमारोहयेद्वधूम् । अर्धेनोत्तरेणैनां जलादुत्तारयेदर्थ ॥ ५ ॥
 नीयमाना धूर्ध्वन्ध्रविशेषाद्यदि रोदिति । जपेज्जन्विं रुदन्येतामेकग्रामेऽप्ययं विधिः ॥
 जपेच्छोमनदेशादौ मा विदन्यरिपन्थिनः । सुमङ्गलीर्ऋषेसेत वासे वासे समीशकान् ॥
 इह प्रियमृचा मार्था स्वस्य गेहं प्रवेशयेत् । उपलेपादिकं कृत्वा विवाहाग्निं समिध्य च
 प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोमाग्नेः प्रत्यगानहुहाजिनम् । आज्यासादनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
 चर्मण्यपोपविष्टाया सभन्वारुष एव सन् । कुर्यादाधारपर्यन्तमिध्मानादि पूर्ववत् ॥
 ऋग्भिश्चतसृमिथ्वाऽऽनः प्रजामित्यादिमिस्त्वय । पठन्नाज्याहुतीर्हुत्वा स्वाहाकारमृगन्ततः
 समञ्जस्वनया प्राश्य दधि तस्यै प्रयच्छति । साऽपि प्राभ्राति तत्तूष्णीमयं स्विष्टकृदादिकम्
 अथवाऽनक्ति हृदय एतयर्चाऽऽज्यशेषतः ॥ १३ ॥ (३९९) इति गृहप्रवेनीयहोशमविधिः ।

२४ व्रतोत्सर्गविधिः ।

ध्वा विवाहवेलायां यस्ता पारिहिताम्बरम् । सत्येनोत्तमितासूक्तं वेत्ति यः पाठतोऽर्थतः
 तस्मै विप्राय तद्वाद्ब्रतान्ते धौतमम्बरम् । ब्राह्मणान्मोजयित्वैतानो स्वस्तीत्यथ वाचयेत्
 ॐ स्वस्तीति प्रतिब्रूयुर्ब्राह्मणास्ते च पूजिताः । स्वत्यादि वाचयित्वाऽऽदौ स्त्रियं तामुपगच्छति
 मुहूर्ते शोमने तस्या ग्रीडा न स्याद्यथा तथा ॥ ४ ॥ (३९३) इति व्रतोत्सर्गविधिः ।

२५ औपासनहोमः ।

अथ यस्मिन्विवाहाग्निरुत्पन्नोऽहनि तस्य तु । यस्तायं तत आरभ्य गृह्यं पारिचरेस्त्वयम्
 आत्मनोऽसंमये पत्नीपुत्रादय इति स्थितिः । अन्ये तु मन्यते पत्नीकुमार्योस्तदहोमकम्
 तन्त्रं नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा । ज्वलयेदपराह्णेऽग्निमस्तं यतिं दिवाकरे ॥
 पर्युह्याग्निं पारिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् । पथःप्रमृतिषु त्वेकं संस्क्रुर्यादग्निहोत्रवत् ॥
 अलंकरोति पुष्पाद्यैरनलायतनं ततः । द्रवं हविः स्तुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ॥
 जुहुयादग्नये स्वाहा सुसमिद्धे हुताशने । ध्यात्वा शब्दं चतुर्थ्यन्तं प्रजापतय इत्यप ॥
 स्वाहाकारेण जुहुयात्ततः परिसमूहनम् । पर्युत्सर्गं च कुर्वति प्रातरप्येषमिष्यते ॥ ७ ॥
 व्युष्टाया ज्वलयेदेनं सायं होमः कृतः पुरा । पयसाऽप्येन वा प्रातस्तेनैवेत्याह वृत्तिकृत्
 पूर्वमन्त्रस्तु सूर्याय स्वाहेत्यन्यत्समं भवेत् ॥ ९ ॥ (३७२) इत्यौपासनहोमः ।

२६ देवयज्ञः ।

गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा । तन्त्रं नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा ॥
 औपासनाग्निमन्यं वा समिधाय हविर्भुजम् । पर्युक्ष्य परिपिच्याग्निमलंकृत्य च पूर्ववत् ॥
 हविष्यं पक्वमादद्यादधिश्चित्यानले च तत् । प्रोक्ष्योद्वाप्त्य घृताभ्यक्तं हृदि सग्यं निधाय च

हुत्वा हस्तेन सूर्यायेत्यादिभिर्दशमिस्ततः । प्रजापतिपदस्योक्तिर्वैश्वदेवे न तु स्मृतिः ॥
पर्यूहनाक्षणे कुर्याद्वैषयज्ञोऽयमीरितः ॥ ९ ॥ (३७७) इति देवयज्ञः ।

२७ भूतयज्ञः ।

भूतयज्ञं प्रकुर्वीत अग्नेरुत्तरदेशतः । एतैर्भुवि बलीन्दत्त्वा प्राक्संस्थांश्च निरन्तरान् ॥ १ ॥
मुक्त्वाऽन्तरालं प्राक्संस्थानद्भ्य इत्यादिभिर्हरत् । इहापि भवति स्वाहाकारो न पितृयज्ञके
अद्भ्यो हुताद्वलेः प्रत्यग्निन्द्रायेति बलिं हरत् । उदगैन्द्राद्वलेरिन्द्रपुरुषेभ्यो बलिं हरत् ॥
यमायेत्यन्तरालस्य हरेदक्षिणतो बलिम् । याम्यादुदगाऽयं यमपुरुषेभ्यो बलिं हरत् ॥
प्राच्यां ब्रह्मवलेर्हुत्वा वरुणायेति मन्त्रतः । अस्माद्भुक्त्वा वरुणपुरुषेभ्यो बलिं हरत् ॥
सोमायेत्यन्तरालस्य हरेदुत्तरतो बलिम् । सौम्याद्वलेरुदकसोमपुरुषेभ्यो बलिं हरत् ॥
अयन्तस्त्वाह वास्तवन्तैर्बलीन्दत्त्वा निरन्तरान् । मुक्त्वाऽन्तरालमिन्द्रादिदिग्देवानां बली-
न्दरेत् ॥ ७ ॥

ऐन्द्रादिबलितः प्राच्याः प्राच्यां स्यात्पौरुषो बलिः । अन्तराले बलीन्दत्त्वा शिष्टैर्मन्त्रैरतः
परम् । रक्षोभ्य इति सर्वासा बलिमुत्तरतो हरत् ॥ ९ ॥ (३८१) इति भूतयज्ञः ।

२८ पितृयज्ञः ।

भूतयज्ञोऽयमुदितः प्राचीनावीत्यतः परम् । स्वघा पितृभ्य इत्युक्त्वा दक्षिणस्यां तु ॥
निर्वपेत् ॥ १ ॥

पितृयज्ञोऽयमुदितो नक्तं चैतन्नयं भवेत् । इति पितृयज्ञः ॥ सूर्यायेति पदस्थान ईरयेदग्न-
येपदम् ॥ २ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यत्र नक्तंचारिभ्य इत्यते । कुर्वीत छातकश्चेदं पृथक्पाकी भवेद्यदि ॥
(+ एतां पञ्च महायज्ञान्कुर्यादहरहः शुचिः ॥ ४ ॥ (१९०) इति पञ्चयज्ञाः ।

२९ ब्रह्मयज्ञः ।

ग्रामाः प्राच्यामुदीच्यां वा वा दिक्स्यादनिन्दिता । अपोऽवगाह्य तु छायादुपवीत्येव
ता द्विनः ॥ १ ॥

भौतशुक्लाग्बरः कुर्यात्कर्माङ्गाचमनं ततः । दर्मान्महन्शुचौ देशे प्राग्मांस्तास्तृणात्यय ॥
दर्भेष्वपविशेत्कर्म्मण्यत्र प्राङ्मुख एव सन् । कृत्वोपैत्यं करे सन्य उत्ताने प्राग्दिक्षुलौ ॥
पवित्रे स्थापयेदुक्ते प्राग्मे दक्षिणेन तु । न्यघ्नं प्राग्दङ्गुलिं तेन संदध्यादक्षिणं करम् ॥
ऊर्ध्वं तिर्यगपस्ताद्धा नेसेत यदि वाऽक्षिणी । संमील्य येन वाऽऽत्मा तु समाहितमना ॥
भवेत् ॥ ९ ॥

सूक्ताद्यन्यतमं पूर्वमभिसंधाय शक्तिः । अर्पूर्वा व्याहृतीस्तिस्रः समस्तास्तु सकृद्वेत् ।
 पच्छस्त्वर्घर्चशः सर्वा सावित्री त्रिवेदेदथ । पूर्वमभिसंहितं यावत्तदधीत्य समाहितः ॥
 नमो ब्रह्मण इत्येतां प्रिरुक्त्वा प्रणवं वदेत् । प्रणवाद्येतदन्तं स्यात्तमध्यमेन स्वरेण तु ।
 अधीते मनसा ग्रामे ब्रह्मयज्ञं करोति चेत् । अथां समीपमागत्य तर्पयेदथ देवताः ॥
 त्रिशिद्धिरेकेनानैस्तु द्वादशैश्च भवेत्तथा । त्रयोविंशतिवाक्यैस्तु देवर्षींश्च पितृन्क्रमात् ॥
 एवमन्तानि नृप्यन्तिवत्यन्तैस्तु प्रतिमन्त्रकम् । सिञ्चेत्प्रजापतिस्तृप्यन्तिवत्यपो देवतर्पितः ।
 चातुस्तृप्तिर्थाळिङ्गं मन्त्रान्तेषु प्रयुज्यते । मन्त्रैः शतर्चिनस्तृप्यन्तिवत्यादिमिरतः परम् ।
 प्रतिमन्त्रं निर्वीती तु तर्पयेद्यपितर्पितः । प्राचीनावीत्यथेदानीं पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
 सुमन्तिवत्यादिमिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं च पूर्ववत् । द्वितीयान्तेषु मन्त्रेषु तर्पयामिपदं वदेत् ।
 अयं तु ब्रह्मयज्ञोऽस्य मिश्रादानादि दक्षिणा । कुर्यात्तिष्ठच्छायामो वा ब्रह्मयज्ञसमं भवेत् ।
 देशोऽशुचिः स्वयं वा स्यात्तदानध्याय इष्यते । प्रागूर्ध्वं वा भवेदेतद्वैश्वदेवारूपकर्मणः ।
 ॥ १९ ॥ (४०६) इति ब्रह्मयज्ञः ।

३० मनुष्ययज्ञः ।

उर्ध्वमेव नृयज्ञः स्यात्स चेष्टोऽतिभिपूजनम् । एतान्पञ्च महायज्ञान्कुर्याद्दहरहः शुचिः ।
 ॥ १ ॥ (४०७) इति मनुष्ययज्ञः ।

३१ संधोपासनम् ।

अन्यथाहरहःकृत्यं संधोपासनमुच्यते । ग्रामाद्बहिरपां तीर उपवीत्येव स द्विजः ॥ १ ॥
 आचम्य मार्जनाद्यन्यत्सृष्ट्युक्तं च करोत्यथ । अर्धास्तमित आदित्ये पश्चिमस्य च उत्तरः ।
 मागस्तन्मुख आसीनः सावित्रीं वाग्यतो जपेत् । आतारकोदयादेवं प्रातः कर्मेदमिष्यते ।
 अर्धास्तमितनक्षत्रमन्तरिक्षं यदा ततः । आरभ्य प्राङ्मुखः तिष्ठज्ज्योदासूर्यदर्शनात् ।
 ॥ ४ ॥ (४११) इति संधोपासनम् ।

३२ उपाकर्म ।

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन तु । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्या ता तदिष्यते ।
 अवृष्ट्यौषधस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् । तदा माद्रपदे मासि श्रवणेन करोति तत् ।
 (+ कर्मद्वयमिदं केचिद्यैकैकान्नौ प्रकुर्वते) । आज्यसंस्कारपर्यन्तमुत्थेनादि पूर्ववत् ॥
 आज्येन दक्षिणवर्तुनां पर्याग्निकरणं भवेत् । उत्तरान्मात्रमाज्यं चेतेषां त्रिः प्रोसगं भवेत् ।
 इध्माभिधारणान्नं स्यादाज्याद्युद्धासनादिकम् । अन्वारब्धोऽधुना शिष्यैः स्वयमेव न सन्ति चेत्

+ कंसस्थितं कारिधर्ष क. पुस्तके नास्ति ।

प्रकुर्वीताऽऽज्यमागान्तमिधमाधानादि पूर्ववत् । इहाऽऽज्यमागौ नित्यौ स्तस्तपैवोत्सर्ज-
नेऽपि तौ ॥ ६ ॥

हुत्वाऽऽज्यं नवभिर्मन्त्रैः सावित्र्याद्यैरतः परम् अथावदानवर्षेण तान्सक्तुन्दधिसंयुतान्
हुत्वाऽग्निमीळ इत्याद्यैर्मन्त्रैर्विनातिथिः क्रमात् । शाकल्यानां समानीव इत्युचाऽन्त्याऽऽ-
हुतिर्भवेत् ॥ ८ ॥

भाष्कलानां तु तच्छंशोरित्युचाऽन्त्याऽऽहुतिर्भवेत् । अथ स्विष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तुमिरेव च
दधिसक्तुस्त्वयं शिष्याः प्राश्याऽऽचम्य ततः परम् । परिस्तरणदर्भैस्तैरन्तर्दधनि तेऽज्जलीन्
अन्येन सेचयित्वाऽपस्ताभिः कुर्वन्ति मार्जनम् । पश्चादग्नेस्तु दर्भेषु प्रागग्नेषूपविश्य च
आसिक्तवापः शरावादौ दर्भास्तत्र निधाय च । प्रागग्नेदर्भगर्भास्ते कुर्युर्ब्रह्माज्जलीनय ॥
सन्वाहति जपन्त्युचैः सानित्रीं ब्रह्मयज्ञवत् । त्रिरम्यसेयुरीकारं व्याहृतीश्चात्र कर्मणि ॥
अग्निमीळ इदं सूक्तमनुवाकमथापि वा । प्रारमेरलृचं चापि अध्याप्यान्वाचयेद्गुरुः ॥
प्रायश्चित्तादि सकलं होमशेषं समापयेत् । अनध्यायान्मृतौ सिद्धान्परिहृत्य स्वधीयते ॥
यैस्त्वपूर्वमधीतेऽसौ प्रारभेत शुभेऽहनि । समावृत्तोऽप्यधीयानो मधुमांसादि वर्जयेत् ॥
अतुल्यातोपगमनं समावृत्तस्य भवते । अत आरम्य पण्मासान्नियमेन स्वधीयते ॥
(+ पश्चादङ्गानि पण्मासान्श्चिद्वरमध्यापयेद्गुरुः ॥ १८ ॥ (४२९) इत्युपाकर्म ।

३३ उत्सर्जनम् ।

अध्यापोत्सर्जनं माध्या पीर्णमास्यां विधीयते । ग्रामाद्वहिर्विचिक्रे स्यादुपलेपादि पूर्ववत् ॥
गृहपतेः समीपेऽग्नेर्निधायऽऽज्यमधिश्रयेत् । संस्कार्यं सक्तुवचान्नं शान्तिकर्मणि चात्र तु
सत्राऽऽज्याहुतिर्पयन्मुपाकरणवद्भवेत् । जुहोति गृहसिद्धान्मुपाकरणवत्ततः ॥ ३ ॥
अग्नेन स्विष्टकृद्धोमो न स्तः प्राशनमार्जने । वेदाधारम्भणं कृत्वा कर्म शिष्टं समापयेत्
अथ तीरमर्षां गत्वा तेऽग्राह्य ततो जलम् । अर्धोर्ध्वमयान्कृत्वा पुनयेत्तर्पयेत्ततः ॥
सावित्र्याद्या नवाग्याद्या देवतास्तर्पयन्त्यथ । सानित्रीं तर्पयाम्यग्निं तर्पयामीति तर्पयेत् ॥
जपन्तस्त्वग्निमीळ दिमन्त्रैस्तर्पणमध्वनीत । ब्रह्मयज्ञाङ्गमुक्तं यत्तर्पणं स्यादिहापि तत् ॥
अत आरम्य पण्मासान्पटङ्गानि स्वधीयते । शुभे वेदास्त्वधीयीन्मृत्योऽङ्गानीति
केचन ॥ बर्धपामिदं कोचिद्विद्वान्मौ प्रयुज्यते ॥ ८ ॥ (४३०) इत्युत्सर्जनम् ।

इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिखस्वामिविरचितासु मयमोऽयाध्याः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ श्रवणाकर्म ।

स्रुवेऽथ श्रवणाकर्म सर्पबल्याख्यकर्म च । कुर्वन्ति श्रावणे मासि पौर्णमास्यामिदं द्वयम्
 पूरयेदहि कलशं नवं यावकसक्तुमिः । निधाय तं नवे शिक्ये दर्वी वैकङ्कतीमपि ॥
 प्राच्यां दिशि शार्चिं देशं चरुणं परिगृह्य च । यवधाना विमज्ज्यैकं मागमभ्यज्य सर्पिषा
 आदिस्थेऽस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत् । हविर्द्वयस्य तूर्ण्यं स्तो निर्वापप्रोक्षणे इह
 पुरोवदवघातादि स्याद्विमज्ज्य च तच्छुलान् । तत्रैकेन पुरोडाशमन्येन श्रपयेच्चरुम् ॥
 एकस्मिस्तु पुरोडाशं कपाले श्रपयेदिह । आज्येन सह धानानां वर्षशिकरणं भवेत् ॥
 'आज्यस्य केवलोत्पतौ तासां त्रिः प्रोक्षणं भवेत् ।' (चरुमासादयेत्पूर्वं पुरोडाशमतः परम्)
 बहिष्पाज्यान्तरे कृत्वा पुरोडाशं निमज्जयेत् । पक्षाशष्टमयवा पुरोडाशं निमज्जयेत्
 अप कृत्वाऽऽज्यमागान्तं चर्वाहुतिचतुष्टयम् । हुत्वा चतुष्टयेनाग्ने नयेति प्रत्युचं ततः ॥
 उपस्तीर्षाथ सव्येन दक्षिणे प्रोक्षिते करे । सव्येनैककपालं तत्रोप्य कृत्स्नमखण्डितम् ॥
 उपरिष्ठात् सव्येन कुर्याद्विरामिधारणम् । अच्युत्वायेति मन्त्रेण दक्षिणेन जुहोत्यथ ॥
 यस्मिन्नाज्ये निमग्नोऽयं स्रुवेणैव जुहोति तत् । उपर्येककपालस्य मानो अग्ने इति स्रुवा
 अधोपस्तरणायन्यः करोति गृहिणोऽञ्जली । स तेन जुहुयादक्ता धानाः शं नो भवन्तिविति
 यास्तु धाना अनम्यक्ता पुत्रादिभ्यो ददः नि ताः । अथ स्विष्टकृतं हुत्वा चरुधानैकदेशतः
 परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् । इत्युक्तं श्रवणाकर्म सर्पबल्याख्यच्यते ॥ १९ ॥

(४९१) इति श्रवणाकर्म ।

२ सर्पबलिः ।

अथ प्रपूरयेदर्वी सक्तुमिः कलशस्थितैः । गृहात्प्रागुपनिष्क्रम्य शुची देशेऽहि कल्पिते
 अप आसिच्य तानोप्य सर्पदेवेति मन्त्रतः । नान्तरा नलिमारमानं ध्येयादिह वश्यन ॥
 व्यवस्य निषेधोऽयमुक्त आपरिदानतः । ये सर्पा इति मन्त्रेण नमस्कुर्यात्कृताञ्जलिः ॥
 बलिं प्रदक्षिणं कृत्वा पक्षादस्योपविश्य च । सर्पोऽर्पित्यादिकं मन्त्रं ददाम्यन्तं सकृद्वदेत्
 ध्रुवामुं ते परिददाम्येतमुत्त्वा निवेदयेत् । ज्येष्ठानुश्रवतः पुत्रानप्रत्तदुहितृन्तपा ॥ १ ॥
 ततः पत्नी ध्रुवामुं त इत्याद्यावत्ततेऽथ तु । वाच्यं पुत्रादिनामात्र द्वितीयाहन्तममुं पदे ॥

ध्रुवमास्मेति चाऽऽत्मानं ततः परिददाति सः । अन्यः कुर्वति चेदाह गृहिणो नाम मांपदे
सायं प्रातश्च मन्त्रेण तेनाप्रत्यवरोहणात् । बलिमेव हरेत्तेह नमस्कारादिरिष्यते ॥८॥
सायं प्रातश्च यावन्तः कालाः स्युस्तद्दिनादधः । तावतो वा बलीस्तस्मिन्नेवाहनि हरेदथ
॥ ९ ॥ (४११) इति सर्पबलिः ।

३ आश्वयुजीकर्म ।

कुर्वताऽऽश्वयुजीकर्म तदिदानीं मयोच्यते । स्यादाश्वयुजमासस्य पौर्णमास्यां तु कर्म तत्
निवेशनमलं कुर्यात्कुड्यानां लेपनं भवेत् । उपर्याच्छादनं चैषां समां भूमिं करोत्यथ ॥
सर्वे गृह्या विशेषेण स्नान्ति शुक्लाम्बरास्तेतः । औपासने हुते प्रातरन्वाधानांदि पूर्ववत्
उक्त्वा पशुपतीत्येतच्चतुर्थ्यन्तं ततः परम् । स्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापप्रोक्षणे तथा
(प्रोक्षामीति विशेषस्तु प्रोक्षणेऽन्यत्समं भवेत् । चरुश्रपणपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
कुर्यात्पृषातकं नाम हविरन्यत्तदुच्यते । पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः स्यात्पृषातकम्
अस्यापि च सहाऽऽज्येन पर्यग्निकरणं भवेत् । आज्यस्य केवलोत्पत्तौ तस्य त्रिः प्रोक्षणं भवेत्
इक्ष्माभिषारणान्तं स्यादाज्याद्युद्धासनादिकम् । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमन्वारब्धः सुतादिभिः
पशुपतये शिवाय शंकरायैति नामतः । पृषातकाय स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयाच्चरुम् ॥
अथोपस्तरणाद्यन्यः करोति गृहिणोऽङ्गयौ । द्रवत्वतः स्रुवेणैव पृषातकमवघाति ॥१०॥
जुहोत्यङ्गलिनाऽप्येतदूनं मे पूर्यतामिति । हविर्द्वयांशतः स्विष्टकृतं हुत्वा समापयेत्
॥ ११ ॥ (४७२) इत्याश्वयुजीकर्म ।

४ आग्रयणम् ।

शरद्याग्रयणं नाम वर्षाणि स्थात्तदुच्यते । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥१॥
निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवेतामत्र कर्मणि । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
तिस्रश्चर्वाहुतीर्हुत्वा सजूरित्यादिभिस्त्रिभिः । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा कुर्वति प्राशनं त्विति
अरुशेषस्यैकदेशं सन्ये पाणौ निधाय च । प्रजापतादिमन्त्रेण दक्षिणेनामिमृश्य तम् ॥
भद्रा न इति तु प्रादयाऽऽचम्याथो नामिमात्मनः । आलभेतोपविष्टस्तु तथैवामोऽसिमन्त्रतः
मस्पमं तु हविःशेषं पत्नी प्राश्नात्समन्त्रकम् । परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ॥
एतदाग्रयणं कुर्यात्प्रेतायां स्वाहितानैलः ॥ ७ ॥ (४७९) इत्याग्रयणम् ।

५ प्रत्यवरोहणम् ॥

एवमाप्रयणं प्रोक्तं वक्ष्ये प्रत्यवरोहणम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य पौर्णमास्यां तदिष्यते ॥
 पूर्वद्युर्वा मवेत्तद्वदलंकृत्य निवेशनम् । मानावस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत् ॥२॥
 निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं पयसि श्रपयेच्चरम् । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमन्वारब्धः सुतादिभिः
 अपश्चेतेति मन्त्राभ्या जुहुयात्पायसाहुती । जपेदमयमित्यादि ईक्षमाणो हविर्भुजम् ॥
 उक्त्वा शिवोन इत्यादि हेमन्तेति पदं स्मरेत् । स्वस्तरं स्वयमास्तीर्य पश्चादग्रेस्ततः परम्
 तत्रोपविशति स्थानाष्टयिर्वीति जपेद्वचम् । एतत्प्रभृति मन्त्रज्ञा जपेयुः सूनवोऽपि च ॥
 शयीत तत्र सामास्यः प्राक्शिरा उदगाननः । गृहिणोऽनन्तरं यो यो ज्येष्ठस्तद्वच्चर्यीत सः
 यथावकाशमथवा शेरते तद्वदेव ते । उत्पायचर्मतो देवाः प्राङ्मुखास्त्रिर्जपन्त्यथ ॥
 ऋचोऽस्याः प्रथमं पादं जपेयुर्दक्षिणामुखाः । प्रत्यङ्मुखा द्वितीयं च तृतीयमुदगाननाः
 ततोऽत्र स्थिष्टकृद्भ्रजं होमशेषं समापयेत् । यथाशयं शयित्वा ते संगता उदिते रवौ
 जपेयुः सूर्यसूक्तानि तद्वत्स्वस्त्ययनान्यथ । उदुत्यं नव पट् चित्रं देवानामुदगादिति ॥
 नमो मित्रस्य सूक्तं च सूर्यो न इति चापरम् । उक्तं नि सौरसूक्तानि वक्ष्ये स्वस्त्ययनानि, च ॥
 अ। नो मद्रास्तथा स्वास्ति नो मिमीता परावतः । संस्कृतेन गृहाग्नेन ब्राह्मणान्मोजयेदथ ॥
 ॐ स्वस्ति ब्रूत इत्युक्त्वा ॐ स्वस्ताति ब्रुवन्ति ते (४९३) इति प्रत्यवरोहणम् ।

६ पिण्डपितृयज्ञः ।

एकाग्रिरपि कुर्वीत पितृयज्ञः स उच्यते । अथ दर्शोऽपराह्णे तु प्रज्वाल्यपौपासनं ततः ॥
 प्राग्दक्षिणाग्रकैर्दर्भैः परिस्तीर्य हविर्भुजम् । कर्मसाधनमग्रेण सर्वं प्राग्दक्षिणामुखम् ॥
 दर्भानास्तीर्य वायव्यमैशान्या वा हविर्भुजः । स्थास्याद्येकैकमासाय स्थालीशूर्पे प्रगृह्य च
 ग्रीहिमच्छकटं वह्नेर्दक्षिणस्यामवस्थितम् । आरुह्य ग्रीहिभिः पूर्णां स्थालीं शूर्पे प्रगृह्य च ॥
 शकटारोहणं चेह भवेद्दक्षिणमागतः । शूर्पस्थाञ्शकटे प्रास्य कृष्णान्निन उलूखले ॥
 चरुस्थालीस्थितान्ग्रीहानवह्न्याद्वधूस्ततः । सकृत्फलीकृतानत्र सकृत्प्रक्षाल्य तण्डुलान्
 अपयित्वोरुमुक्तं नीत्वा ये रूपेत्यानलीं दिशम् । अतिप्रणीत एषोऽग्निस्तं परिस्तीर्य पूर्ववत्
 अर्वागस्माद्विस्तेत्सफ्येन लेखामपहता इति । अभ्युक्ष्य तामवस्तीर्य सकृदाच्छिन्नग्रीहिषां ॥
 अनुत्पूतं विलीनाज्यं ध्रुवाया सिध्यतेऽधुना । तत्पूतं नवनीतं वाऽऽसाद्य दक्षिणतो ध्रुवाम्
 अमिषार्य चरुं ग्रौवेणोदगुद्वास्य पश्चिमे । आसाद्य चास्त्रनादीनि दक्षिणस्या हविर्भुजः

प्राचीनावीत्येदानीमाधयेध्मं हविर्भुजि । अथावदानधर्मेण गृहीत्वा मेषणेन तु ॥
 सर्वाहुतिद्वयं हुत्वा सोमायेति द्वयेन वै । स्वाहाकारेण होमश्चेदुपवीती मवेदिह ॥
 मेषणानुप्रहृत्यन्तं मन्त्रयोन्यत्ययस्तथा । प्रास्थाग्नौ मेषणं चापो निनयेत्पितृतीर्थतः ॥
 लेखायां पिण्डदेशेषु शुन्धन्तामिति तु त्रिभिः । तत्र पिण्डत्रयं दद्यात्पराचीनेन पाणिना
 पित्रादित्रिभ्य एतत्ते विष्णो ये चेति मन्त्रतः । नामानि चेन्न जानीयात्तत्तेत्यादि वदेः क्रमात्
 स्वाहान्तेनोक्तमन्त्रेण पिण्डो जीवाय हूयताम् । निष्टतानत्र पितर इति ताननुमन्त्र्य तु
 अप्रदक्षिणमावृत्य चोदकप्राणालियम्य च । प्रत्यावृत्यानुमन्त्र्यामीमदन्तेत्यादिमन्त्रतः ॥
 ऋग्देशमवधाय निनयेः पूर्वैश्चलम् । अम्बद्द्वाद्दक्षेतिनामादिमन्त्राभ्यां तैलमज्जनम् ॥
 दद्याद्दशमधैतद्वदिति पिण्डेष्वतः परम् । नमो व इत्युपरिषाय मनोन्वेति तृचेन च ।
 परेतनैति मन्त्रेण पिण्डास्तान्वे प्रवाहयेत् । औपासनान्तिकं गत्वा जपेदग्रे तमेत्युचम्
 यदन्तरेक्षमिष्येतां तस्य एव जपेद्वचम् । गार्हपत्यपदस्थेह लोपं न्यायविदो जगुः ॥
 वीरं मे दत्तमन्त्रेण पिण्डमादाय मध्यमम् । तं पिण्डं प्राशयेत्पैतृर्नामाधत्तेत्यादिमन्त्रतः
 अप्सु वाऽतिप्रणीतेऽग्रावितरौ प्रसिपेदथ । सादितान्यथ यानीह नवयज्ञायुधानि तु ॥
 द्वे द्वे एषोऽग्नेषानि शिष्टं सार्धं तृणेन तु ॥ २४ ॥ (५१७) इति पिण्डपितृयज्ञः ।

७ दर्शश्राद्धम् ।

कुर्वीत पार्वणश्राद्धं दर्शं तदभिधीयते । कामयोगेन वाऽन्यस्यां तिथाविषयपरेऽद्भुवन् ।
 ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्दान्ताञ्छान्तानलोलुपान् । अक्रोधाननरोगांश्च पालण्डकुलानिःसृष्टान्
 एवंविधद्विजामावे सतैकेन गुणेन वा । युक्तानिमन्त्रयाताहानसद्गुणविधर्जितान् ॥ १ ॥
 विहितानामपिष्ठातृक्षिपिद्धानां च वर्मकान् । शुचीनिमन्त्र्य देवे द्वौ ब्रान्विप्रान्पितृकर्मणि
 देवे विष्टेऽपवेक्षैकं सपिण्डीकरणं विना । सायमौपासनं हुत्वा सायं मुच्यवतो द्विजान् ॥
 उपगम्य १४यं शिष्यः सुतो वा श्रद्धयाऽन्वितः । श्राद्धं श्यो भविता तत्र मवद्भिर्दोषतां सणः
 एवं निमन्त्र्य नियतो मनोवाक्यकर्मभिः । भोवतुर्मोजयितुं श्येव ब्रह्मचर्यमतः परम् ॥
 कृतादिकः परेष्टुस्तेऽग्रे प्रविशेद्याग्निवेशममु । ततः संकल्प्य विधियस्मारभेतुसमाहितः ॥
 श्रवणेष्याघानपर्यन्तं पितृयज्ञमथ द्विजान् । तान्मन्त्रातानृत्तपच्छौचानाघान्तानुपवेशयेत् ॥
 द्विषाधामन्ति ते विप्राः कर्षा प्रक्षालितादयः । द्वौ देवे प्रादमुद्यौ विष्टे ब्रान्विप्रानुदगाननान्
 ष्णापन्मते पितर इति तानुपवेशयेत् । अर्चयित्वापविष्टौ तु देवे गृह्युक्तमार्गतः ॥
 ये पसाः कपिनाः पिण्डयज्ञे जीव्यतान्मति । श्राद्धेऽपि वेदितव्यास्ते पसा इत्याह धृतिश्रुत्
 प्राचीनावीत्ययो दत्त्वा पितृकर्मप्रदक्षिणम् । दुर्मान्निग्रगणमुग्गास्तु दत्त्वेनामासनेष्वथ ॥

अपो दस्वाऽथ दर्भेषु पात्राण्यासादयेत्कमात् । तैजसेऽश्ममये पात्रे मृन्मयेऽन्तर्हिते कुशैः
 एकद्वयेषु चाग्नेयीदिवसंस्थेषु च तेष्वथ । निदिच्छापोऽनुमन्त्र्यर्चां शं नो देवीरमिष्टये ॥
 अनुमन्त्रः सकृत्कार्यस्ति लोऽसंस्थ्यावपेक्षितान् । आवृत्तिः प्रतिपात्रं स्थान्मन्त्रस्योहस्तु नेप्यते
 गन्धपुष्पाणि चैतेषु पात्रेषु प्रसिपेदथ । स्वघाऽर्घ्या इत्यर्घाऽर्घ्यास्ता उपवीती निवेदयेत् ॥
 अन्या आपः प्रदातव्या विप्रपाणिष्वतः परम् । ऊर्ध्वं सशेषमादाय दक्षिणेन तु पाणिना
 स्रग्पहस्तगृहीतेन निनयेत्पितृतीर्थतः । त्रिभिः पितरिदं तेऽर्घ्यमिति पाणिष्वनुक्रमत् ॥
 दत्त्वा दत्त्वा निनीतास्ता या दिव्यास्तानु(नि)मन्य तु । पितृपात्रे प्रसिच्छार्धं शेषं पात्रद्वये
 स्थितम् ॥ २० ॥

अनक्ति पुत्रकामस्तेर्मुखमेकीकृतैर्जलैः । ग्यम्बिलं पितृपात्रं स्यादासमाप्तेस्तु कर्मणः
 उत्तमं वा तृतीयेन सिहितं तत्र चालयेत् । प्राचीनाधीत्यथेदानीं गन्धमाह्वयं सधूपकम्
 दीपं वस्त्रं यथाशक्ति देयं वार्यन्तराऽन्तरा । पितृपक्षचरोरन्नमुद्धृत्याभ्यज्य सर्पिषा ॥
 अग्नौ करिष्य इत्येतान्पृष्टोक्तः क्रियतामिति । मेसणानुप्रहृत्यन्तं पितृयज्ञं करोत्यथ ॥
 अन्नेषु परिविष्टेषु हुतशेषं ददात्यथ । उद्दिश्य चान्नं विश्वेभ्यः पितृभ्यः श्रद्धया ततः ॥
 मुञ्जानान्प्रावयेद्विप्रान्नासोन्नेऽपितृलिङ्गकान् । पुराणानि पवित्राणि ऋषिगीतां पितृस्तुतिम्
 अन्नं मोजनपर्याप्तं देयं किञ्चित्ततोऽधिकम् । तृष्टेषु प्रावयेत्तिष्ठो मधुवाता ऋताप ते ॥
 अक्षानिति च तान्विप्रान्संपन्नमिति पृच्छति । तेऽपि संपन्नमित्येवं प्रतिब्रूयुरतः परम् ॥
 यद्यद्भुक्तं ततः किञ्चित्किञ्चित्पिण्डार्भमुद्धरेत् । पितृपक्षचरोरन्नमुद्धृतं प्रसिपेदथ ॥
 अन्नं प्रकिरणार्थं च सर्वस्मादन्नमुद्धरेत् । ब्राह्मणेभ्यस्ततः शिष्टं सर्वमन्नं निवेदयेत् ॥
 तेऽपि स्वी कुर्युर्गिष्टं चेदनुजानन्ति वा पुनः । पिण्डदानमनाचान्तेष्वाचान्तेऽप्यथ भवेत् ॥
 ऊर्मोनिनयनाद्यन्तं पितृयज्ञं समापयेत् । अन्नं प्रकिरणार्थाय तदानीय जलप्लुतम् ॥
 आचान्तानां समीपे तु स्वग्रतः प्रकिरेद्भुवि । उत्तमं प्रथमं पात्रं कृत्वा यज्ञोपवीत्यथ ॥
 दक्षः च दक्षिणां शक्या विसृजेदो स्वधोऽप्यताम् । ॐ स्वधेति प्रतिब्रूयुर्यचेतेमान्परान्पितॄन्
 दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्निपतो वाग्रतः शुचिः । दातारो नोऽग्निर्यन्तां वेदाः संततिरेव भैः ॥
 श्रद्धा च नो माभ्यगमद्भु देयं च नोऽस्त्विति । ब्रह्मचारी भवेत्तस्यां रजण्यां ब्राह्मणैः सह
 ॥ २१ ॥ (५५४) इति दर्शश्राद्धम् ।

८ पूर्वेषुश्राद्धम् ।

हेमन्तशिशिरारुक्पर्णैः कृष्णपक्षषष्ठये । अष्टमीष्वथैकस्यामष्टम्यामष्टका भवेत् ॥
 प्रत्यष्टकं च पूर्वेषुः श्राद्धं कुर्यात्तदुच्यते । वार्यं यत्कर्म सप्तम्यां तत्कुर्यात्पितृपक्षवत् ॥

ओदनं कृसरं चैव पायसं अययेदिह । गृहसिद्धादुपादेया अपूपान्जुहुयाद्यदि ॥ ३ ॥
 पूर्वाहानां यथासंख्यं द्रव्याणां चेति केचन । ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्त्यते ॥
 तिलकल्कं विनिसिप्य शृतो वा कृसरो भवेत् । कृस्वेष्माघानपर्यन्तं पितृयज्ञविधानतः ॥
 वासःप्रदानपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् । ओदनाद्यन्नमुद्धृत्य पृष्टोक्तः पूर्ववद्विजैः ॥
 सोमायेत्येतयोः स्थाने हुत्वाऽष्टामिरुदीरताम् । अन्नदानादि तद्वत्स्यादुक्तः संपन्नमित्यथ
 उद्धृत्य भुक्तशेषान्नं निदधाति चरुत्रये । स्यात्पात्रोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत्
 ॥ ८ ॥ (११२) इति सप्तमीश्राद्धम् ।

९ अष्टमीश्राद्धम् ।

पूर्वेद्युः कर्म कथितमष्टकाकर्म कथ्यते । अष्टम्यां पशुना कार्याः स्थालीपाकेन वाऽष्टकाः
 स्थालीपारुप्रयोगस्तु तत्र तावन्मथोच्यते । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
 मन्त्रोक्तदेवतामस्तु तूष्णीमेवाथ निर्वपेत् । चतुरश्रतुरो मुष्टिप्रोक्षणं च तथा भवेत् ॥
 सहैव अपथेदन्नं नास्ति व्युद्धरणं तथा । आदिष्टमन्त्रहोमेषु सर्वत्रैवं प्रतीयताम् ॥ ४ ॥
 कृत्वाऽऽज्यमागपर्यन्तं जुहुयात्सप्तभिश्चरुम् । अग्रे नयेत्युवा पञ्च ग्रीष्म इत्यादयस्तथा
 अविज्ञातस्वरो मन्त्रः सौत्र एकश्रुतिर्भवेत् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत्
 अयाऽऽच्छादनपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् । उद्धृत्य भोजनार्थान्नाद्वे द्वे हुत्वाऽर्थ पाणिषु
 सोमापेति तु मन्त्राभ्यां मेषणेन करेण वा । एकैकामाहुतिं केचिद्विगृह्येव प्रजुहोति ॥
 प्राशितेषु हुतेष्वन्नेष्वन्यदन्नं ददात्यथ । उदीच्याः प्राहुरत्रैवं न प्राश्नीयात्करे हुतम्
 निधाय तद्धृतं पात्रेष्वाचम्योपविशेदिति । संपन्नवचनान्तं स्याच्छेषं पिण्डार्थमुद्धरेत् ॥
 माक्षणानां सप्तीषे तु पिण्डनिर्वपणं भवेत् । न कार्यमग्निं प्रत्येषादित्यद्यात्र तु कर्माणि ॥
 प्राशयेन्मध्यमं पिण्डं श्राद्धशेषं समापयेत् । अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासि मासि च पार्वणम्
 चतुर्ध्वेष्वाग्निहोमः स्यात्पिण्डांश्चाग्निसप्तीषतः । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम्
 चतुर्ध्वेषु करे होमः पिण्डदानं द्विजान्तिके । पिण्डनिर्वपणं केचिन्नेच्छन्त्यग्निश्चतुष्टये
 ॥ १४ ॥ (१७६) इत्यष्टमीश्राद्धम् ।

१० अन्वष्टक्यश्राद्धम् ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म नवम्यां पितृयज्ञवत् । दक्षिणाप्रवणे वद्धिं निधाय उचलयेज्जह्नुम् ॥
 त्रिः परिस्तीर्य तं दग्धैः समूलैरप्रदक्षिणम् । अतिप्रणीतवद्देश्यं भवेदेवं पारिस्तृतिः ॥ २ ॥
 अकम्पयद्विदं कुर्यात्परिस्तरणमत्र तु । ओदनं कृसरं चैव पायसं अययेत्तथा ॥ ३ ॥
 कुर्वीत दधिमन्पारुख्यं मधुमन्पारुख्यमेव च । अययित्वा चरुनग्नौ दधिमन्पायधिश्रयेत्तु ॥

सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्थाः प्रकीर्तिताः । मधुमन्थाः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः
 कुर्याद्वेवे अवस्तीर्य सकृच्छिन्नद्वयेन ते । अभिघार्य क्रमेणैतानुद्वासयति पूर्ववत् ॥ ९ ॥
 मात्रार्घ्यं पृथक्कुर्णत्कशिपुं सोऽर्घहणम् । कृत्वेन्माधानपर्यन्तं ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥
 कांश्चिद्विप्राप्तिपुत्राद्धे स्त्रीप्राद्धे कांश्चिदेव तु । नोहेन्मात्रार्घ्यपात्रेषु तिलावापे पितृन्पदम्
 अर्घ्यप्रदानमन्त्रेषु मात्रादिपदमावपेत् । वासःप्रदानपर्यन्तं प्राग्वत्कृत्वोभयत्र तु ॥ १० ॥
 मधुमन्थहविर्वर्जमुद्धृत्याञ्जं चतुष्टयात् । अनुज्ञातो द्विनैस्तद्वज्जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ १० ॥
 हविश्चतुष्टयात्केचिदूचिरेऽष्टाहुतीरिह । संपन्नवचनान्तं स्यादन्नदानादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥
 उद्धृत्य मुक्तशेषान्नमेकीकृत्य च पञ्चमिः । पूर्वस्यामथ लेखायां पितॄणां निनयेज्जलम्
 (+पश्चिमायां तु लेखायां मातॄणां निनयेज्जलम्) । शुन्वन्तामत्र पित्रादौ मात्रादिपदमावपेत्
 दत्त्वा पिण्डान्पितृभ्यस्तु मात्रादिभ्यो ददात्तयथ । मातृपिण्डेषु निनयेत्सुरा चाऽऽवाममेव च
 ओदनामद्रवं प्राहुराचामं हि मनोपिणः । स्त्रीद्वित्वे वा बहुत्वे वा तेशब्दस्पोह इष्यते
 निर्दिशेन्नामनी द्वित्वे नामान्यपि बहूनि चेत् । नाम द्विवचनान्तं स्यादेवं तच्चैद्वयोरपि
 नोहेथा इति येशब्दं वृत्तिकारवचो यथा । जयन्तस्त्रामिनः शिष्या ऊहं कुर्वन्ति या इति
 द्वित्वे युवां बहुत्वे तु युष्मानिति पदं वदेत् । अनूहेनैव पिण्डानां सकृत्स्यादनुमन्त्रणम्
 अभ्यञ्जानां पदं द्वित्वे बहुत्वेऽभ्यर्ध्वमित्यथ । द्वित्वेऽङ्गायां पदं ब्रूयाद्बहुत्वेऽर्ध्वपदं वदेत्
 दद्याद्दशमनूहेन मन्त्रस्याऽऽवृत्तिरिष्यते । अनूहेनैव षट् पिण्डान्सकृदेवोपतिष्ठते ॥
 अनूहेनोभयेषां स्याद्युगपच्च प्रवाहणम् । पिण्डदानमनूहेन मन्त्रस्याऽऽवृत्तिरिष्यते ॥
 पिण्डद्वयमनूहेन पर्यायै प्राशयेदथ । स्यात्प्राशोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत्

॥ २२ ॥ (१९८) इत्यन्वष्टक्यम् ।

११ माध्यावर्षम् ।

माध्यावर्षं नमस्यस्य कृष्णाष्टम्यां विधीयते । अष्टकार्कमवस्कार्यं सप्तधादिष्वहःसु तत् ॥
 माध्यावर्षं नमस्यस्य कृष्णपक्षेति कुत्रचित् । अन्वष्टक्यवदेव स्यात्पार्ष्णं वेति केचन
 ॥ २ ॥ (१००) इति माध्यावर्षम् ।

१२ कृष्णपक्षश्राद्धम् ।

प्रतिमासं भवेत्कृष्णपक्षे युग्मेऽहि कुत्रचित् । पितृभ्य एव तच्छ्राद्धमन्वष्टक्यविधानतः
 ॥ १ ॥ (१०१) इति कृष्णपक्षश्राद्धम् ।

१३ काम्यश्राद्धम् ।

पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि काम्यं तदुच्यते । श्राद्धं यदुक्तमष्टम्यां सप्तदेव तदिष्यते
 ॥ १ ॥ (१०२) इति काम्यश्राद्धम् ।

१४ मासिमासिश्चाद्धम् ।

विकल्पः पार्वणारुहस्य मासिश्चाद्धस्य चेष्यते । वास्यश्चाद्धे कृते नैव कार्ये मासिकपार्वणे
अष्टमीश्चाद्धवत्कुर्वादाहिताग्निस्तु पार्वणम् ॥ २ ॥ (१०४) इति मासिमासिश्चाद्धम् ।

१५ नान्दीश्चाद्धम् ।

स्यादाभ्युदयिकं आद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु । स्यात्पुंसवनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ॥ १ ॥
विवाहे चामलाधेयप्रमृतिश्रौतकर्मसु । इदं आद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकम् ॥ २ ॥
अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्तिनिमित्तकम्
प्राङ्मुखोऽत्रोपवीती स्यादुपचारः प्रदक्षिणमातिलकार्यं यवैः कुर्याद्युग्मान्विप्राग्निमन्त्र्य तु
भ्रजुर्दर्भान्मूलास्तु दत्त्वैषामासनेष्वथ । प्राक्संस्पृष्टपात्रेष्वाम्बुसिच्य प्राग्वच्चापो निमन्त्र्य तु
तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत् । स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ॥
पितृनिति पदार्थपूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति । स्वधानमःपदस्थाने स्वाहाशब्दं वदेदिह ॥ ३ ॥
संनन्धनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि । अतोऽन्यत्तु यथापाठमुक्त्वाऽर्घ्येष्वाम्बुपेयवान् ॥
नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रतः । पित्रर्धमुपविष्टेभ्यः सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ॥
इममेव वदेन्मन्त्रं पितामहपदान्वितम् । तदर्धमुपविष्टेभ्यः सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ॥ १० ॥
प्रपितामहसंयुक्तं मन्त्रमुनैवमेव तु । तदर्धमुपविष्टेभ्यस्तृतीयं सकृदेव तत् ॥ ११ ॥
नान्दीमुखास्तु पितर इदं वोऽर्घ्यमिति स्वयं । दत्त्वाऽर्घ्यस्यैकदेशं स्यादर्घ्यदानं प्रतिद्विजम्
आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिज्ञाज्ञापिष्यते । प्रतिद्विजं पृथक्कुर्यान्निबित्यर्घ्यानुमन्त्रणम् ॥
यवोऽसीत्युहमन्त्रः स्यादर्घ्य इत्यपरे जगुः । द्विर्दिग्गन्धादि दातव्यं पाणिहोमो भवेदिह
अग्नये कव्यवाहादिमन्त्रेण प्रथमाऽऽहुतिः । सोमायेति द्वितीया स्यात्तथाऽऽग्नेषां च पाणिपु
आभ्यामेव तु मन्त्राभ्यां द्वे द्वे हुत्वाऽऽहुती इह । एकैकामाहुतिं केचिद्विगृह्येव भ्रजुहति ॥
स्वधानमःपदस्थाने स्वाहाशब्दो भवेदिह । अथ तृप्तिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ॥ १७ ॥
भुधुवाताहृतिस्थान उपारमे गायता नरः । पञ्चर्चः श्रावयित्वाऽज्ञातिरिति च श्रावयेदथ ॥
संपन्नवषणादि स्यादाचान्तेषु द्विजेषु तु । अथ भुक्ताशयात्सम्यग्गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र प्रागग्रकान्दर्भानास्तृणाति ततः परम् । पृषदाज्यं च कुर्वीत दध्यानयाति सर्वापि ॥
पृषदाज्येन संगिश्रं भुक्तशेषोद्धृतं भवेत् । एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत्
अपानुमन्त्रणादि स्यात्तत्तु नेच्छन्ति केचन । अपो संपन्नमन्त्रेण विप्राणां स्याद्विसर्जनम्
॥ २२ ॥ (१२१) इति नान्दीश्चाद्धम् ॥

१६ रयारोहणम् ।

आरोह्यदशषटादीनि वनस्पते इति स्थेत् । रियराविति स्थेद्वावाग्दाम्भीषां युगं तथा
सुत्रमागमृषा नावमारोहेदुत्तरक्षदीम् ॥ २ ॥ (१२८) इति रयारोहणम् ।

१७ वास्तुपरीक्षा श्रान्तिश्च ।

कार्या वास्तुपरीक्षाऽथ बाह्यलिङ्गैस्तथाऽऽन्तरैः । इरिणं च विवादश्च न स्तो यस्मिन्स्थले सदा
यस्मिन्नोपपद्यते वृक्षाः प्रभूतं कुशवोरिणम् । सन्ति तत्र गृहं कुर्यात्स्याच्चेदान्तरलक्षणम्
कण्टकिर्वाोरिणश्च स्युरपामार्गादयश्च ये । अन्ये च वास्तुविद्यायां निपिद्धा येऽत्र तानपि
उत्पाट्य सह मूलेन बहिर्द्वाप्तयेदथ । आन्तरं लक्षणं वक्ष्ये यद्वर्त्तीयः प्रचक्षते ॥
आनुमात्रं चतुष्कोणं गते स्वात्थोद्धृतैस्तु तैः । पांसुभिः पूरयेद्वर्त्तं पांसुराशौ ततोऽधिके
प्रशस्तं पांसुराशौ तु संमे गते तु वृत्तिमत् । न्यूनं तु कुत्सितं विद्यात्तमात्तत्र न कारयेत्
अपारतमित आदित्ये गते तं पूरयेज्जलैः । व्युष्टायां तं परीक्षेत प्रशस्तः सजलो यदि
आर्द्रो यदि भवेद्वर्त्तो वृत्तिमद्वास्तु तद्ववेत् । स्याच्चेच्छुष्को गृहं तत्र न कुर्यात्कुत्सितं यतः
प्रशस्तलक्षणैरेभिर्लक्षितो यस्तमेव तु । मूमागं मधुरास्वादं सिकताबहुलं तथा ॥ ९ ॥
ततः स्वीकृत्य तं विप्रो बहुशः सीतया कृपेत् । कुर्यात्सप्तचतुष्कोणं दिक्षु सर्वास्वतः परम्
प्रागायतं चतुष्कोणं स्थलं तत्पुरुतेऽधवा । सर्वतश्चोन्नतं मध्ये निम्नं प्राक्प्रवणं भवेत्
सूक्तेन शनइन्द्राग्नी मन्त्रान्ते त्रिः परिमनन् । प्रोक्षत्यग्निः शर्माशास्त्रयौदुम्बरा च शाखया
प्राचीमारभ्य तद्वास्तु व्रजेऽप्रोक्षत्प्रदक्षिणम् । अथ तां दिशमारभ्य त्वापोहिष्ठातृचेन च
अम्बुधारां त्रिरच्छिन्नां मुञ्चन्नेव प्रदक्षिणम् । प्रोक्षणव्रजने स्यातां तृचान्तेऽन्यतःसमं भवेत्
प्राच्यां विशि गृहस्थस्य शयनीयं गृहं भवेत् । ततस्तु शयनीयस्य गृहस्थोत्तरदेशतः
अपां शनैस्तु निर्गम्य कुर्यात्स्यन्दनिकामृजुम् । महानसं भवेत्तत्र यत्र स्यन्दनिका कृता
वास्तुमध्ये समा कुर्याद्यत्राऽऽस्ते त्वमनेर्वृतः । यावन्तः संभवन्त्यत्र वंशास्तत्र द्वयोर्द्वयोः
अन्तरेषु पृथक्कृत्य कुट्टयेनाग्नयेन वा ततः । अवान्तरगृहाण्यत्र कारयेद्वास्तुशास्त्रवित्
स्थूणावटेषु स्ववक्त्रं शीपालं चावधापयेत् । आसां वा मध्यमा स्थूणा तस्या गते त्वतः परम्
प्रागप्रागनुदगम्राश्च कुशानुप्यास्तृणास्थय । आसिञ्चेदच्युतायेति तस्मिन्प्रोक्षादिमज्जदम्
गतेऽवधापमाना तां मध्यास्थूणामुपपृशन् । इहैव तिष्ठ मन्त्राभ्यामनुमन्त्रयते ततः ॥
वंशमाधीयामानं तु मध्यमाया उपर्यथ । अस्तेनेत्यनुमन्त्रान्ये प्रतिवंशं वदन्ति तत् ॥
समाप्य च गृहं तस्मिन्नीनादि स्थापयेद्वृहे । गृहप्रवेशनं कुर्यान्मूर्ते शोभने ततः ॥
प्रविश्य बीजवद्वेहं चतस्रः स्थापयेच्छिन्नाः । दूर्वास्तासु निधायात्र मणिकं स्थापयेदथ
पृष्टिव्या अधिमन्त्रेण यद्धारद्धर इत्यथ । ऐतु राजेति मन्त्रेण मणिकं पूरयेज्जलैः ॥
मणिकादप आदाय त्रीहीनोप्य यवानपि । हिरण्यं चावधायाग्निः प्रोक्षति त्रिः परिमनन्
सूक्तेन शनइन्द्राग्नी इति पूर्ववदेव तु । अम्बुधारां चच्छिन्ना हरति त्रिः परिमनन् ॥

अर्वाहिष्ठेत्यनेनैव तृप्तेनान्यत्तु पूर्ववत् । अन्यमात्पचनात्पूर्वं गृहमध्ये चरुं पचेत् ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेशादि पूर्ववत् । निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं मन्त्रो वास्तोष्पते प्रति ॥
 हुत्वा चतसृभिः कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्ततः । ततः विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत्
 अन्नेन गृहसिद्धेन ब्राह्मणान्मोजयेत्ततः । शिवं वास्तु शिवं वास्त्वित्यथ मुक्तवतो द्विजान्
 वार्चयेत्तेषु तद्वाक्यं तथा ब्रूयुः सुपूजिताः । शास्त्रान्तरेण संस्कृत्य विशीर्णं यो गृहं विशेत्
 शिवं वारित्वेति मन्त्रः स्याद्धीनस्थापनपूर्वकम् ॥ ३३ ॥ (६६१) इति वास्तुशान्तिः ।

१८ गृहे प्रवासप्रत्यागमनम् ।

अभयं वोऽभयं मेऽस्तु मन्त्रेणोपासनं गृही । प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेत् ततो ग्रामान्तरं व्रजेत् ॥
 आगत्य ज्वलयित्वाऽग्निमनेनैवोपतिष्ठेत् । गृहानेत्यादिमन्त्रेण गृहानीक्षेत वै ततः ॥ २
 गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते । जपेत्रिर्वीसमाणस्तु शिवं धाममिति त्वथ ॥ ३ ॥
 प्रवासादेत्य पुत्रस्य पारिगृह्य शिरस्ततः । अङ्गादङ्गादिति जपन्मूर्ध्नि त्रिरवजिघ्रति ॥
 प्रवासादेत्य कर्तव्यं कुमार्या अप्यमन्त्रकम् साग्निः प्रयाति चेत्पाणी प्रतपेद्यात इत्यथ ।
 निघ्रेत्पाणी ततः काले व्याहृत्याऽग्निं समुच्छृसेत् । प्रादुष्करणकालो यः स काल इति कीर्तितः
 कृते पाणिसमारोपे नियमांस्तु निबोधत । जलेऽनिमज्जनः स्नायान्नोपेयाच्च स्त्रियं तथा
 कृत्वा मूत्रपुरीषे तु चिरं नाऽऽसीत चाशुचिः । समिधं प्रतपेद्वाऽप्रावयं ते योनिरित्यृचा
 अग्नौ प्रत्यवरोहेति काले तामादधात्यथ । अनेनैव च पूर्वस्मिन्पक्षेऽप्यग्निं समुच्छृसेत् ॥

॥ ९ ॥ (६७०) इति गृहप्रवासप्रत्यागमनम् ।

१९ क्षेत्रकर्षणादि ।

द्रव्यार्धमुत्तैः प्रोष्ठपदैः क्षेत्रं प्रकर्षयेत् । रोहिण्यां वा तदिष्येत कल्गुनीपूतरासु वा ॥
 स्वक्षेत्रस्यानु वा तं तु देशं गच्छेत्सप्तावनः । धृत्वाऽऽज्यमागपथन्तमुपलेशादि पूर्ववत्
 तत एतेन सूक्तं क्षेत्रस्य पतिना वयम् । अगन्ततः पठन्स्वाहाकारमाज्याहुतीर्दिशेत्
 (+प्रारमेत ततः ऋष्टुं कुर्यात्विष्टकृदादिकम्) । एतस्सूक्तं जपित्वा वा ततः क्षेत्रं प्रकर्षयेत्

॥ ४ ॥ (६७४) इति क्षेत्रकर्षणादि ।

२० क्षेत्रे नित्यं गवानुमन्त्रणम् ।

गच्छन्तीरटवी गन्तुमनुमन्त्रयते गवाः । अन्या वा नियमो द्वाभ्यां मयोमूर्वात इत्यथ
 आगच्छन्तीरिमास्तृष्ठा अनुमन्त्रयते पुनः । यासामृषकृत्वा तद्व्या देवेषु द्वयेन च ॥
 आगावः सूक्तमेवान्ये आगन्तीनां तु मन्त्रणे । अथो गुरुगवां संधान्मृतास्थेत्युपतिष्ठेत् ॥
 वाच्यं शं मयि जानीष्वं मन्त्रान्ते सष्टदेव तु । कुर्यादहरह्येदं शुची देशे समाहितः

+ वंस्त्वयमर्थ क. घ. पुस्तकद्वयेऽभिधम् ।

मध्येषु गुरुगद्यं चेत्कर्म वै नैतदिष्यते ॥ ५ ॥ (६७२) इति गवानुमन्त्रणम् ।
इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

=====

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

=====

१ काम्यचरुहोमः ।

अनाहिताग्निरेवेमान्कुर्यात्काम्याश्चरुनय । परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ १ ॥
अग्नये पुत्रिणे स्वेति पुत्रवामस्तु निर्वपेत् । अग्नये पुत्रिणे स्वाहेत्येतेन जुहुयाच्चरुम् ॥
आयुःकामादिकवरुनेवमेष करोत्यथ । सूत्रोक्तदेवता ज्ञेयास्तत्र तत्र तु कर्मणि ॥ ३ ॥
(६८२) इति काम्यचरुहोमः ।

२ व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।

व्याध्यादिषु निमित्तेषु षडाहुतिचरुर्भवेत् । परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ १ ॥
निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवेतामत्र कर्मणि । मुष्ट्यामि स्वेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाच्चरुम् ॥
षष्ठं स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ ३ ॥ (६८५) इति व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।

३ दुःस्वप्नादिपरिहारः ।

स्वप्नं दृष्ट्वाऽशुभं सूर्यमुपतिष्ठेत् सप्तमिः । अद्यान इति तु द्वाभ्यां यच्च गोप्त्विति पञ्चमिः ।
यो मे राजनृचा वाऽर्कमेकैवेवोपतिष्ठेत् ॥ २ ॥ (६८७) इति दुःस्वप्नपरिहारः ।

४ जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।

नृन्मिता यदि वा क्षुत्वा दृष्ट्वा प्रत्यक्षमग्रियम् । पापकं गन्धमाघाय तथाऽक्षिस्वप्न्दनेऽपवा
(+उत्पन्ने कर्णयोः शब्दे पण्णामेकं भवेद्यदि । जपेत्तत्र इमं मन्त्रं सुचक्षुः अहमित्यथ ॥
गत्वा १ जस्वलां भार्या निषिद्धदिवसेऽपवा) ।

अयाज्यं याजयित्वा आहविषादि प्रगृह्य च । अग्निप्राश्नापुरुषद्वयं वा प्रतिगृह्य च ॥
स्पृष्ट्वाऽग्निचयनस्थं च यूपं चाभोज्यभोजने । पञ्चस्वेषु निमित्तेषु मषेदन्यतमं यदि ॥
पर्युक्षाग्निं परित्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् । पुनर्मांसेतुमन्त्राभ्यां जुहुयात्संस्कृतं घृतम् ॥
एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां समिधावादधाति वा । पर्युहनाक्षणे स्यातामन्यत्तन्त्रं तु नेष्यते ॥
स्वाहाकारविनिर्मुक्तं शब्दा मन्त्रं जपेदिह । ६ ॥ (१९३) इति जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।

५ निद्रितेऽस्तमने प्रायश्चित्तम् ।

स्वपन्तं सन्तमगमदादित्योऽस्तमियाद्यादि । तिष्ठज्वेन नयेद्वाग्निरोषं धामयत एव सन् ॥

उदिते येन सूर्येति पश्चमिरुत्पतिष्ठते । अविध्युक्तक्रियाश्रान्तमपि निद्रावशं गतम् ॥
अर्वोऽभ्युदेति चेदहं शेषं स्थित्वा तु वाग्यतः । उदिते यस्य ते विश्वेष्टृग्मिष्यतसृमी रविम्
उत्पतिष्ठते विहितकर्मश्रान्तस्य नेष्यते ॥ ४ ॥ (६९७) इति निद्रितेऽस्तमने प्रायश्चित्तम् ।

६ कपोताद्युपघाते प्रायश्चित्तम् ।

रक्तपादः कपोताख्य अरण्यौका. शुक्लच्छविः । स चेच्छालां विशेच्छालासमीपं वा व्रजेद्यादि
परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् । देवाः कपोतसूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद्धृतम् ॥ २ ॥
प्रष्टं स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं च वनेष्विह । इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जपहोमयोः ॥ ३ ॥

(७००) इति कपोताद्युपघातप्रायश्चित्तम् ।

७ धनार्थगमने विधिः ।

गच्छन्धनार्थं सूक्तेन वयमुत्वा पथस्पते । पूर्ववत्प्रत्यृचं होमं कुर्यात्सूक्तस्य वा जपम् ॥
प्रज्ञाहीनोऽथवा नष्टं लब्धुमिच्छन्जुहोत्यथ । संपूषन्सूक्ततस्तद्वत्प्रत्यृचं यदि वा जपेत् ॥
गमिष्यन्महदध्वानंमल्पं वाऽपि मयानकम् । संपूषजघ्नसूक्तेन प्रत्यृचं यदि वा जपेत् ।
॥ ३ ॥ (७०३) इति धनार्थगमने विधिः ।

८ औपासनाग्निनाशे प्रायश्चित्तम् ।

औपासनाग्निर्गच्छेच्चदुपलेपादि पूर्ववत् । आहृतं श्रोत्रियागारात्प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ॥
अन्यस्माद्धोमकारार्त्ता नाश्रीयाद्यदि वा गृहीतपर्यहनादिकं कृत्वा संस्कृत्याऽऽज्यं च पूर्ववत्
अयाश्चेत्यनया हुत्वा यथापूर्वं जुहोत्यथ ॥ ३ ॥ (७०६) इत्यौपासनाग्निनाशप्रायश्चित्तम् ।

९ अन्वाधानोत्तरमग्निनाशे प्रायश्चित्तम् ।

अन्वाधाने कृते यागात्प्राग्वेदनुगतिर्भवेत् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरन्वाध्यात्यथ ॥
अन्वाधाने कृते यागात्प्रागेवाऽऽरोपयेद्यीद । तुभ्यं ता इत्यृचा हुत्वा बहूनिमारोपयेत्ततः ॥
॥ २ ॥ (७०९) इत्यन्वाधानोत्तरमग्निनाशे प्रायश्चित्तम् ।

१० नित्यहोमातिक्रमे प्रायश्चित्तम् ।

नित्यहोमे स्वतिक्रान्ते संस्कृत्याग्निं च पूर्ववत् । चतुष्कृत्वो गृहीत्वाऽऽज्यं मनस्यत्या जुहोत्यथ
आह्वादशदिनाद्येवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तं तु मत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ॥
मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः । त्रैमासिकं गोवधोक्तं त्यक्तेऽग्नौ निष्कृतिर्भवेत् ॥
चान्द्रायणं वा होम्यस्य दानं वाऽपि समाचरेत् । अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च ॥
उपलेपादिकं कुर्यादाचारान्तं विवाहवत् । विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा छानहोमो भवेदिह ॥
गृहप्रवेशन्यास्य हुत्वा स्याद्धृदयाञ्जनम् । परिणीत्यादि नास्त्यत्र छानानावपति स्वयम्
समानतन्त्रकं चेह होमद्वयमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ (७१६) इति नित्यहोमातिक्रमे प्रायश्चित्तम् ।

११ उभयातिक्रमे ।

उभयातिक्रमे कार्य एकः पथिकृतो भवेत् । तृतीयप्रमूर्तानां तु पर्वणामतिपातने ॥१॥
पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्ब्रह्मविदो द्विजाः । समारूढसमिन्नाशे पुनराधेयमिष्यते ॥२॥

(७१८) इत्युभयातिक्रममावश्चितम् ।

१२ पुनराधानम् ।

कस्यापि पुनराधेयं यथानुस्त्वामितो मतम् । अन्यथाधेयैर्विषमसामान्यपासंभवमाहरेत् ॥
उपलेशादिकं कृत्वा संमाराजितदधाति तान् । संमारेष्वादधात्याग्निं श्रोत्रियादिगृहाहृतम्
पर्यहनादिकं कृत्वा संस्कृत्याऽऽज्यं च पूर्ववत् । स्रवेण जुहुयादाज्यमयाश्चेत्यन्यैकया
स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यथान्याग्नौ स्वयं यजेत् । स्वाग्नावन्यो यजेद्वा कार्यः पथिकृतश्चरुः
आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूर्येत्स्रुचम् । तथा चाऽऽज्याहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते
द्वूपूर्णाहुतिर्वा स्थादित्येके याज्ञिका विदुः । प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ॥
कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥७॥ (७२५) इति पुनराधानाविधिः ।

१३ अग्नेरायतनाद्वहिर्गमने ।

अवीक्ष्य शय्यापरासात्तु बहिरायतनाद्गतम् । प्रायश्चित्तसमाप्त्यनन्तं समर्थो जीवितुं यदि ॥
इदं त इत्यृचा तस्य स्थानेऽग्निं प्रसिपेत्पुनः । आज्याहुतींश्च जुहुयाद्ब्रह्मत्याह्वयैश्च पूर्ववत्
अतिक्रान्तो यदा शय्यापरासमन्त्रो भवेत् । चरुः पथिकृतः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा
॥ ३ ॥ (७२८) इत्यायतनादग्नेर्वहिर्गमने प्रायश्चित्तम् ।

१४ इध्माधानोत्तरं हविषि दुष्टे ।

इध्माधाने कृते दुष्टं प्रधानहविष्र चेत् । तत्स्थाने जुहुयादाज्यमदुष्टं च जुहोत्यप ॥
एवं समाप्य यद्दुष्टं तदप्यप्सु सिपेत्पुनः । अन्वाधानादिको यागः पुनः कर्तव्य एव तु
॥ २ ॥ (७३०) इति दुष्टे हविषि प्रायश्चित्तम् ।

१५ इध्माधानतः पूर्वदुष्टे ।

प्राग्निध्माधानतो दुष्टे प्रधानहविषि त्वय । तद्विधिः पुनरुत्पाद्य पूर्ववत्समापयेत् ॥
अह्नानां चेद्बहिर्दुष्टं तदप्यप्सु सिपेत्पुनः । स्विष्टकृद्ब्रह्मविषो दोष आज्येनैव समापयेत्
॥ २ ॥ (७३२) इतीध्माधानात्पूर्वदुष्टहविःप्रायश्चित्तम् ।

१६ नखाद्यमेध्यमक्षेपे ।

प्रच्युतैः नखैः केशैः कीटैर्वाऽमेध्यमक्षेपिभिः । वसासृक्शुक्रमज्जास्थिमूत्राविषेदद्विकैः
श्लेष्माद्यै रपि नीमसैर्दुष्टानि स्युर्हवीषि तु । मितानि चैव सिक्तानि दुष्टानि स्युः सिपेज्जले

॥ २॥ (७३४) इति नखाद्यमेध्यमक्षेपे प्रायश्चित्तम् ।
१७ सुगादिनाशे ।

सुवचेद्भिद्येत तर्ह्यन्यामाह्वय जुहुयाद्धविः । वानस्पत्यानि मित्रानि प्राग्दण्डान्यनिले सिपेत् ॥ १ ॥ (७३५) इति सुगादिनाशे ।
१८ अग्निसंसर्गे ।

संसृष्टो यस्य गृह्याग्निरन्यगृह्याग्निना यदि । चरुर्विनिचये कार्यो यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
अग्निर्गुणी भवेदेषु विविचित्वादिको गुणः । चरुः क्षामाय कर्तव्यो गृहदाहेषु नै भवेत्
(७३७) इत्याग्निसंसर्गे ।

१९ श्वाग्न्यादिसंसर्गेषु ।

‘ श्वाग्निना तु संसर्गे कुर्वीत शुचये चरुम् । पचनाग्नेस्तु संसर्गे संसर्गाय चरुर्भवेत् ॥
नैद्युतेन तु संसर्गे कुर्यादप्सुमते चरुम् । प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहेष्यते ॥ २ ॥
पर्वण्यातोश्रुपातेन कुर्याद्वज्रतभृते चरुम् । समानतन्त्रं कुर्वन्ति पार्वणेन तु कर्मणा ॥
स्याच्चेत्पवित्रयोर्नाशः स्यात्पवित्रवते चरुम् ॥ ४ ॥ (७४१) इति श्वाग्न्यादिसंसर्गेषु ।

२० अनादिष्टप्रायश्चित्तम् ।

‘ प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्याऽऽज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरिताह तु
स्वयं ज्वलित उद्दीप्यस्वेति द्वाभ्या समिद्धयम् । आधेयमुपघाते तु पुनस्त्वेत्यनया समित्
अकृताम्रपणोऽश्नीयाज्जवात्रं यस्तु वै ततः । वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥
द्विषदक्षं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चरुर्भवेत् ॥ ४ ॥ (७४५) इत्यनादिष्टप्रायश्चित्तम् ।

२१ कपालनाशादौ ।

कपालनाशेऽप्येष स्याच्छूवणाकर्मनामनि । कपालं तद्भवेद्भिन्नं प्रागेव श्रपणाद्यदि ॥ १ ॥
तदा तत्रोक्तमन्त्रेण कपालं संदधात्यथ । अभिशो घर्म इत्याम्यामप्सु तत्प्रक्षिपेद्यथ ॥
तच्चेदशुचित्संबद्धमाम्यामेव क्षिपेज्जले । अन्यच्चाशुचि संबद्धं मृन्मये मित्रमेव वा ॥
मूर्ध्निभूमि तु मन्त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥ ४ ॥ (७४८) इति कपालनाशादौ ।

२२ पुरोडाशभेदे ।

भिद्येद्यदि पुरोडाश उद्गच्छेद्यथा यदि । किमुत्पतसिमन्त्रेण बर्हिष्येनं निधाय तु ॥
अभिमन्ययते तं च मा हिंसीरिति मन्त्रतः । श्रूयते मृतशब्दश्चेद्यजमाने तु जीवति ॥
अग्नये सुरभिमेते चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥ २ ॥ (७५१) इति पुरोडाशभेदे ।

२३ यमलजनने ।

अथ यस्य वधूर्गोर्वा जनयेच्चैद्यमौ ततः । मरुद्भयश्चरुं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा ॥ १ ॥
(७५२) इति यमलजनने ।

२४ आयतनाद्गिराहुनिपतने ।

आहुर्हिष्यमाना तु बहिः स्कन्दते चेददि । देवाङ्गनमग्न्यज्ञ इत्यनेनामिमृश्य ताम् ॥
द्रव्यश्चेत्याहुतिं तां च प्रक्षिपेदन्ते पुनः । देवाङ्गनेति सर्वत्र स्कन्तं स्वामिमृशेद्विः ॥
निमित्तानन्तरं सर्वप्रायश्चित्तं भवेदिह ॥३॥ (७-१५) इत्यायतनं गिराहुतिपतने ।

२५ मन्त्रदेवतादिविपर्यासे ।

प्रागेवोत्पद्यते दोष आज्यसंस्कारतो यदि । प्रायश्चित्तं भवेदाज्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
व्युत्क्रमो देवतानां तु संकल्पादौ भवेद्यदि । (अपमन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्वद्वेदोमादौ तु भवेद्यदि
मध्यात्पूर्वार्धतश्चेति व्युत्क्रमोऽप्य भवेद्यदि) । द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्याच्चेत्तथा निर्वपणादिषु
यद्वेदेवात्सवा ब्रह्मा जुहुयात्तु सुवाहुतिम् । यन्मुख्यं स्वगृहे द्रव्यं होमकर्त्रे ददाति तत्
यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्माभावे सुवाहुतिम् । कस्मैचिद्ब्रह्मगायास्मिन्यसे द्रव्यं ददाति तत्
होतव्यैकाऽऽहुतिस्तत्र व्याहृत्यारूपैः समुच्यताम् । यागानां व्युत्क्रमं ज्ञात्वा इदं कृत्वा
यजेत्ततः ॥

अविज्ञाते विपर्यासे विहिता देवताः स्मरन् । इष्ट्वांस्तत ऊर्ध्वं तु व्युत्क्रमेऽवगते सति
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागानाऽऽवर्तयेत्तदा । यदा स्वाविहिता देवता स्मरन्निष्ट्वांस्तदा ॥
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं स्वावर्तयेत्कृतम् ॥८॥ (७-६३) इति मन्त्रदेवतादिविपर्यासे ।

२६ अपकृष्टनिरादौ ।

यदा हविरपकं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् । चतुःशरावमात्रैस्तु पचेद्ग्रीहिभिरोदनम् ॥
मोजयेत्तेन चात्तेन चतुरो ब्राह्मणानम् । बहुद्रव्यमदग्न्यं वा किञ्चिदेव यदा हविः ॥
शिष्टेनैव पुनर्यागः स्यादादग्नाऽऽदितस्तदा । कृत्स्नं दग्न्यं यदा तत्स्यात्पुनरुत्पादयेद्विः
॥ एव यागः कर्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते । मध्यात्पूर्वार्धतोऽनन्तरं यदि दृष्टं हविर्भवेत् ॥
तस्यैव हविवोऽवधेन्मध्यात्पूर्वार्धतः पुनः । सभारूढसमिन्नाशे पुनरावेय इष्यते ॥९॥
श्रीतोक्तमविरोध्यन्मृग्यं तु शतशस्तिवदन् । बौर्वायन इदं प्राह लोपे पद्यमलेषु च ॥
एतेभ्यः पद्यपक्षेभ्यो यद्येकोऽपि च हीयते । मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
एवं द्विग्रहं त्र्यहं वाऽपि प्रमादादुच्छेपे तु । तिष्ठस्तन्तुमतीर्त्त्वा चतस्रो वारुणीर्नयेत्
वशाहं द्वादशाहं वा निवृत्तेषु च सर्वतः । चतस्रो वारुणीर्हत्वा कार्यस्तन्तुमतश्चरुः ॥
अकृत्वा पञ्चमं यदं पञ्चानां वाऽष्टकादिषु । उपवासेन शुद्धिः स्यात्सुमन्तोर्नतमीदृशम्

× कंसस्या कारिका केऽधिका ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ ११ ॥ (७७४) इत्यपक्वदिविरादिप्रायश्चित्तम् ।
इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ दाहविधिः ।

अनाहिताग्निदेहस्य संस्कारविधिरुच्यते । अग्निव्यां दाहदेशः स्यान्नैर्ऋत्यामथवा दिशि ।
भवेदमित आकाशः स देशो बहुलौपधिः । उन्नतो मध्यतस्तद्वत्सर्वतो निम्न एव च ॥
उद्वास्यानि समूलानि कण्टकप्रभृतीनि षट् । ऊर्ध्वबाहुनरायामं स्वातं प्राग्दक्षिणायतम् ॥
पश्चारग्निमितं तिर्यगधस्ताद्द्वादशाङ्गुलम् । याम्यप्रवणभाग्ग्रेयीप्रवणं वा करोति तत् ॥
स्नापयित्वाऽप्य तं प्रेनं नलदेनानुलिप्य च । प्रतिमुञ्चति तन्मालामलंकुर्युः कलेवरम् ॥
जगं प्रतिनिधिं केचिदुचिरे नलदस्य तु । कुर्युः प्राक्शिरसं प्रेनं यग्निज्ञेव नयन्ति तु ।
पादमाश्रमवच्छिद्य मूलतोऽहस्तधाससः । आशिष्पादं समासाद्य प्रत्यगंग्रेण वाससा ॥
अङ्गुल्यप्राञ्जवेद्यावत्पार्श्वप्रभृतिरित्य तु । तत्पादशब्दवाच्यं स्याज्जयन्तवचनं यथा ॥
तस्याधस्तादथ भवेदङ्गुलसस्तु लौकिकम् । तस्य पुत्रा अवच्छेदं संगृहीर्युस्ततः परमा ।
प्रभूतं बहिराज्यं च कर्मण्यत्रोपकल्पयेत् । गृहे तु मरणे सम्यगजस्रं नीयते यदा ॥
गृहास्प्राच्यामुदीच्या वा नद्यादौ नीयते तदा । जीवने च दश तस्य बहिमारोपयेत्सुधीः ॥
सहैव नीयते तत्र ज्वालयेद्विधिपूर्वकम् । प्राणोत्क्रमणदेशात्तु श्रियमाणं ॥ ता दिशि
औपासनं नयेत्पूर्वं बहिराज्यं सुखं तथा । कृष्णाग्निं च चमसं तिलानुत्क्रमण्डलम् ॥
नयन्त्यग्निधुना वृद्धा अयुजस्तत्कलेवरम् । गोयुक्तशकटेनैके प्राहुः प्रेतं नयेदिति ॥ १४ ॥
अव्यवायेन नयनमेतेषामिह कर्मणि । अधःकृतोपवीतास्तु प्रविमुक्तशिरोरुहाः ॥ १५ ॥
अकृत्वोपारि वस्त्रं च गच्छन्तीह सुतादयः । यो ज्येष्ठः स स पूर्वो यः कनिष्ठः स स पृष्ठतः
एवंभूतास्तु गच्छेयुरमात्याः प्रेतपृष्ठतः । तद्देशं प्राप्य तत्सर्वमर्वामेव निधाय च ॥
कर्ताऽऽचम्य शमीशास्योदकेनाप्रदाक्षिणम् । प्रोक्षत्यपेत नीतं त्रिभञ्जान्ते त्रिः पारिवर्जनं
केचिद्भूतोदकेनेति सूत्रमन्यदधीयते । स्वातं प्रोक्ष्यानलं तस्य निवायोत्तरपश्चिमे ॥ १९ ॥
प्रणयेच्चमसेनाणे वह्नेरुचरदेशतः । तन्नं नास्त्यत्र भगवन्नारायणवचो यथा ॥ २० ॥
प्राचीनावीतिना कार्यं नौषायनवचो यथा । स्वाते हिरण्यशकलं निष्पायाऽऽस्ये तिलानपि
चिनुयाद्दहनाथालमिधमभूनां चितिं ततः । आस्तृणाति चितौ बहिर्ऋध्वलोमान्नं च तत्

उत्तरेणानलं हृत्वा चितौ संवेद्ययन्ति तम् । प्रेतभ्यांत्तरतः परनी चितौ संवेद्ययन्त्यप्य
तां देवर उदोष्येति शिष्यो बोधायनेदृशः । छिद्राणि शीर्षकथानि सप्त प्रेतस्य संप्रतम्
हिरण्यशकलैरास्यप्रभृन्निषिधाय च । अवर्क्यं घृताभ्यर्क्षास्तिलान्प्रेतकलत्रे । २५ ॥
पात्राणां योजनं नाग्निं बौधायनवचो यथा । नेष्टं विष्टकृदाद्यत्र क्षपं कार्यमिति स्थितिः
अथेष्टमग्ने चप्रसं पूर्णपात्रानुपन्नम् । आज्यस्योत्पवनं तूष्णीं कुर्वन्तीह तु कर्माणि ॥
सद्यं जान्वाच्य जुहुयात्सुवेणाऽऽयाहृतीरिमाः । अग्नये स्वाहा कामाय स्वाहेत्यौषसने ततः
अथ होत्राय स्वाहेति तृतीयाहुतिरिष्यते । अथानुमतमे स्वाहा चतुर्थ्याहुतिरिष्यते ॥
जान्वाच्य स्वेष जुहुयात्पञ्चमी द्विद्वितीयस्तु । अस्माद्वै स्वमजायेण अयं स्वऽघ्नियताम्
देवदत्त स्वर्गाय लावाय स्वाहेति चाऽऽहुतिम् । सिम्वाताद्यपरे कुर्युस्तथार्थप्राप्तं संचितम्
ततः प्रज्वालयेदग्निं दक्षमानानुपन्नम् । प्रेहि प्रेहीति पञ्चानां तृतीयाहुद्वयेदप्य ॥
पण्मैनमग्ने विदहः पूषावेति षट्षष्ठम् । षतस्र उपसर्पेति सोम एकैक्य इत्यृषा ॥
परुषायोरुणसात्रिविष्येकः तस्यानुपन्नम् । इमे जीवा इति जपेत्कर्ता सव्यावृत्तस्तु ते
तूष्णीमेवेत्तरेऽमात्याः कर्मा साध्यमतः परम् । पृष्ठतोऽनीक्षमाणस्तु गच्छंयुरुदकस्थिरम्
जयन्तस्वाहा सर्वेषामयं मन्त्रो भवेदिति । सकृन्निमज्ज्य ते सर्व एवैकमुदकञ्छाळिम् ॥
छिन्नश्चैवोदका दध्नुस्तुमा दक्षिणामुखाः । गोत्रं नाम च निर्दिश्य त्वेत्तत्त उदकं त्विति
उत्तीर्थं परिधायाग्न्याग्न्यार्द्राण्यपीडयेत्सकृत् । उदगग्राणि वासामि शोषणाय वितन्वते
आतारकोदपात्रश्च देष्टोऽग्नीं सर्व आसते । हृदयमानेष्वर्धेषु सूर्ये वा रश्मिर्वर्जिते ॥
कनिष्ठप्रथमा उषेष्ठजघन्या यान्ति मन्दिरम् । अश्मानमनलं चैव गोमयं चाक्षतानप्य ।
तिलश्चात्र उपपृश्य मविशेद्युर्गृहं ततः । निर्देशया न पचेदन्नं क्रांताद्यन्नं तु भुञ्जते ॥
नाधीपत इदं सूत्रं वेचिदृक्षाब्धौ द्विजाः । पत्नीमपि दहेदेवं मर्तुः पूर्वं मृता यदि ॥
अनग्निर्वा दहेदेवं कपालजहर्बुभुजा । अग्निवर्णं कपालं तु तप्त्वा तत्र विनिसिपेत् ॥
वरीपादि ततो योऽग्निर्जातः स तु कपालजः । पुरोपनयनात्प्रेतं दहेत्समृत्पुक्तमार्गतः ॥
यन्निमन्दरोऽपि तो बहिरुततोऽन्यत्र मृतो यदि । चरुः पयिकृतः कार्यः पूर्णाहुतिरपि ता
अन्यदप्येन वस्त्रेण वा गौः स्तुतपयोधरा । आशरीराहृतेऽन्त्याः पयसा होम इष्यते
अन्यस्या अपि होतव्यं पयसा तदसंभवे ॥ ४७ ॥ (८२१) इति दाहविधिः ।

२ पाळाशविधिः ।

शरीराणि न विन्देरन्देकान्तरमृतस्य चेत् । पलाशपर्णवृन्तेस्तु कुर्युस्तत्प्रतिरूपकम् ॥

दद्याद्विंशत्यश्वीत्यर्घं अवायां तु दशैव च । उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा ॥
 बाह्वोर्द्वयोः शतं दद्यादश बाहुकुलीषु च । द्वादशार्धं गृण्योरष्टार्धं शिश्न एव च ॥
 ऊर्वोर्द्वयोः शतं देयं षष्ट्यर्घं जानुजङ्घयोः । दश पादाङ्गुलीषु स्फुरणासूत्रेण बन्धनम्
 स्नाप्यालंकृत्य तद्रूपं कुर्यात्तस्याभिर्गर्शनम् । अयं स देवदत्तस्तस्यायमौपासनस्त्विति ॥
 पूर्वोक्तेन प्रकारेण तद्रूपं संकरोत्यथ । कृष्णपक्षे प्रमीयेत यद्यह्म प्रातराहुतीः ॥ ९ ॥
 शेषाभूतं हुजुगादशंपर्यन्ताः पक्षहोमवत् । तदानीमेव जुहुयात्सायंकालाहुतीरपि ॥ १० ॥
 सायं म्रियेत श्वेत्सायमाहुतीर्जुहुयादथ । तदानीमेव जुहुयात्प्रातःकालाहुतीरपि । ॥ ११ ॥
 सृष्टृद्वीतमन्त्रेष्टं मिश्रं तन्त्रं च होम्योः । दर्शं चापि प्रकुर्वीत स्थालीपाकं तदैव तु ॥
 होमदर्शं न कर्तव्यं पुनर्यदि स जीग्निः ॥ १० ॥ (८३१) इति पाळाश्वविधिः ।

३ आशौचमसेपः ।

म्रियेतौपवसथ्येऽहि नैवेनं याजयेत्तदा । म्रियेताषिथिते नित्ये होमद्रव्ये हविष्य वा ॥
 यथा निःशेषदधानि तथा तानि दहेत्तदा । बर्हिष्यासादितेष्वेव हविष्यु म्रियते यदा ॥
 यासां परिगृहीतानि देवतानां हवीषि तु । चक्षुर्गन्तानि नामानि तावनीनां वदेदथ ॥
 स्वाहाकारेण युगपत्सर्वाणि जुहुयादथ । नेष्टं म्रिष्टकृदाद्यत्र शेषकार्यमिति स्थितिः ॥
 त्रिराश्रं मरणेऽमात्यास्वसारलवणाशिनः । महागुरुमृतौ वर्ज्यं दानमध्ययनं तथा ॥
 द्वादशाहं दशाहं वा सर्पिण्डेषु मृतेष्वपि । माता पिता तथा तद्वदाचार्यश्च महागुरुः ॥
 दशाहमेव ते वर्ज्यं यद्यप्रत्ता मृताः स्त्रियः एकदेशं तु योऽधीते तस्मिन्विभ्रे मृते सति
 यः समानोदकस्तस्य मरणेऽपि तथैव च । प्रत्तानां मरणे तद्वदजातदशने मृते । ८ ॥
 असंपूर्णमृते गर्भे त्रिराश्रं वर्जयेदथ । सहाध्यागिमृतौ चैकप्रामिष्टे श्रोत्रिये मृते ॥ ९ ॥
 एकाहं वर्जयेदथ नाऽऽशीचं तु विधीयते । स्मृत्युक्तं तद्विजानीयाद्दशाहं शावमित्यथ ॥
 वर्ज्यमध्ययनं त्वेष नाऽऽशीचं यम्य नै मृतौ ॥ ११ ॥ (८३२) इत्याशौचमसेपः ।

४ अभ्यसंचयनम् ।

अभ्यसंचयनं वृष्णदशम्या ऊर्ध्वमाचरेत् । एकान्दश्या त्रयोदश्यां पञ्चदश्यामथापि वा
 फल्गुर्नाद्वयमाषाढाद्वयं प्रोष्टपदाद्वयम् । षडम्यस्त्वन्यत्र नक्षत्रे कर्माभ्यसंचयनं भवेत् ॥
 वृष्णपक्षे न भ्याच्चेत्सर्पिण्डीकरादिव । स्मृत्युक्तकाले कर्तव्यमभ्यसंचयनं तदा
 पुंसामर्थानि चिनुयुः कुम्भे रक्षणवर्जिते । स्त्रिणामर्थानि चिनुयुः षडकुम्भमिति स्थितिः

कृत्वाऽप्रदक्षिणं शीतिकेक्षीति त्रिः परिब्रजन् तत्प्रोक्षति शर्माशास्त्रयाऽम्भोभिः क्षीरामिश्रितैः
अयुजोऽमिथुना वृद्धाः पादतः प्रभृति क्रमात् । अङ्गुष्ठोपर्वनिष्ठाभ्यां गृहीत्वैकैकमस्थि तत्
तथा कुम्भे च दधति शब्दस्तु न भवेद्यथा । शूर्पेण मस्र संशोध्य सूक्ष्मास्थिन्यवधाय च
य उक्ता दाहदेशोऽत्र तल्लक्षणवनि त्वथ । यत्राऽऽपो नामिस्थन्देरन्वर्षाभ्योऽन्यास्तथाविधे
गर्ते स्वात्वाऽस्थिकुम्भं तमवदध्युरूपेत्यूचा । कर्ता ब्रूयादिमं मन्त्रं स एवात्रोत्तरानपि ॥
उच्छृङ्खल्येत्यूचा पांसून्प्रक्षिपेदवटे सतः । उच्छृङ्खमाना पृथिवी मुतिष्ठन्विम्यूचं जपत्
उत्ते तस्मान्म्यूचा कुम्भमपिधाय कपालतः । यथा कुम्भो न दृश्येत पांसुभिः पूर्येतथा
ततोऽनवेक्षमागत्य स्नात्वैकोद्दिष्टमाचरात् ॥ १२ ॥ (८५४) इत्यस्थिसंचयनम् ।

५ एकोद्दिष्टम् ।

एकोद्दिष्टे भवेदेक उद्देश्यो ब्राह्मणोऽपि च । अर्घ्यपात्रं भवेदेकं पाणावेकाऽऽहुतिर्भवेत्
एकः पिण्डो भवेत्तस्मिन्नहन्वेय निमन्त्रणम् । दैवं धुर च दीपं च स्वधाशब्दं च वर्जयेत्
पितृशब्दो नमःशब्दः सूक्तादिश्रावणं न च । वशिष्पुष्यवर्हणागतं स्याद्ब्राह्मणसमीपतः
प्राचीनावीतिना कार्यं पच्छांसादि च पूर्ववत् । तिष्ठोऽसिमन्त्रस्योहः स्थातुष्पीमर्घ्यनिवेदनम्
अथाऽऽच्छादनदानान्तमर्घ्यदानादि पूर्ववत् । उद्धृत्य भोजनार्थास्नादन्नभक्तं घृतेन तु ॥
देवदत्ताय स्वाहेति जुहोत्येकाहुतिं करे । अम्भोनिनयने मन्त्रस्योह इत्यादि वृत्तिकृत्
मुक्तशेषान्नमात्रेण षण्ढमेकं तु निर्वपेत् । गोत्रं नाम वदेत्प्रेतस्यायं ते पिण्ड इत्यथ
अनुमन्त्रादि सर्वे स्यादमन्त्र मिति श्रियतिः । पूर्ववद्दक्षिणान्तं स्यात्संविषतर्धामिरम्यताम्
एकोद्दिष्ट नवश्राद्धवर्जितेऽयं विधिः स्मृतः । नवश्राद्धेषु सर्वे स्यादेकोद्दिष्टममन्त्रकम्
॥ ९ ॥ (८६३) इत्येकोद्दिष्टम् ।

६ सपिण्डीकरणम् ।

वत्सरे द्वादशाहे वा सपिण्डीकरणं भवेत् । एकः प्रेतो नियोज्योऽत्र द्वौ दैवौ नियमेन तु
अथो नियोज्याः प्रेतस्य त्रिषु पित्रादिषु द्विजाः । पितामहादिभिः सार्धं मातरं तु सपिण्डयेत्
सूर्यापार्वणवत्सर्वे न्योषस्त्वेव उच्यते । अर्घ्यपात्राणि चत्वारि प्रेतस्य स्वेकमिदमेत ॥
तस्मिन् मृतीनां तु त्रीणि पात्राणि ब्रूयेत् । उपविष्टं द्विजं प्रेतमेकोद्दिष्टवद्वर्षयेत् ॥
प्रेतपात्रं तिलात्तूष्णीं प्रक्षिपेन्मन्त्रतस्त्रिषु । चत्वार्यर्घ्यपात्राणि गन्धमास्त्येस्तथाऽर्घ्येत्
समानां कृत्वा प्रेतपात्रं त्रिषु निनीय तत् । कृत्वाऽऽच्छादनदानान्तं भोजनार्थमनुद्धरेत्
करं पूर्ववद्धत्वा शेषं दद्याच्च पाणिषु । शेषं पाणिच्छेदं दत्तं नाक्षीयाद्भोजनादघः ॥
अम्भोनिनयनान्तं स्यादन्नशानादि पूर्ववत् । प्रेतोद्देशेन पिण्डैकं त्रीन्पिण्डान्मन्त्रतस्ततः

निदध्याग्निषु पिण्डेषु प्रेतपिण्डं विभज्य च । तृचेन मधुवतीति संगच्छध्वं द्रव्येन चा
पिण्डः शुभः प्रणादि स्यादो स्वरतीति विरुजयेत् । यथा मृत्युक्त्वाग्रेण सपिण्डीकरणं भवेत्
॥ १० ॥ (८८३) इति सपिण्डीकरणम् ।

७ अथ श्रान्तिः ।

गुरुर्ध्वा मृतगते वै शान्तिं कर्म कुर्वते । हिरण्यपद्मादिर्क्षीयमाणाश्च कुर्वते ॥ १ ॥
क्रियां मन्त्रवतीं उच्यते : कुर्यादर्शं तदिष्यते । उदयात्प्राकृतान्नानः पचनान्निं समेतलम्
क्रत्यादमाग्निमर्ध्वेनाऽऽहं याभ्यां नयन्त्यथ निशि मस्मान्तमनलं प्रक्षिपन्ति चतुष्पथे
रुन्यान् रूः करैः सस्यैराध्वाना अद्दक्षिणम् । त्रि. परिब्रज्य तं वह्निमवेक्ष्याऽऽगताः पुनः
श्रान्तिं सर्वे ततः पेशप्रभृतीन्वापयन्त्यथ । श्रान्तास्ते कुम्भपणिकं कमण्डल्वदिकान्नवान्
वक्ष्येयुस्तथा सर्वे शमीकुसुममालिनः । इधं च परिधींश्चापि वक्ष्येयुः शमीमयान्
अरणी च शमीमट्ठावनडुद्रोमयं तथा । नवनीतं तथाऽश्मानं वक्ष्येयुरतः परम् ॥
यावत्तयः स्युर्बुवतयस्तत्र वै रथीयमन्दिरे । तावन्ति कुशपिञ्जलान्युपवक्ष्य ततः परम्
अपराह्णं इहैवायमित्यर्ध्वेन मन्थयेत् । स बहूनिः पचनस्तं च ज्वलयन्तः समासते ॥
वदन्तः कुलवृद्धानां कथा आशान्तरात्रतः । शान्तरात्रे गृहं प्राप्य दक्षिणद्वारपक्षतः ॥
आरभ्य सिध्देवधारागमोत्तरद्वारपक्षतः । तः तु तन्वञ्च धारां तां ह्वा संततानथ ॥
प्रज्वल्यौपासनं तस्य पश्चादास्तीर्य चर्म च । प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोमं स्याद्भवेदानडुहं च तत्
आरोहतेत्युचाऽमात्याश्चर्मण्यारोहयेदथ । आङ्गसंस्कारपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
प्रथमं परिधिं प्रत्यगिमं जीवेभ्य इत्युचा । आध्यादितरौ तूष्णीं दक्षिणोत्तरदेशतः ॥
स्थापयित्वा दग्धमानमन्तर्मृत्युमिति त्वथ । मन्त्रोऽथ पादमात्रं स्यादिध्माधानादि पूर्ववत्
परं मृत्यो अनुपरेत्यामिश्रतस्तमिस्ततः । जुहोत्याज्याहुतीः कुर्वन्त्वाहाकारमृगन्ततः ॥
यथाहानीत्युचाऽमात्यानीक्षेतैतामतः परम् । याः स्युर्बुवतयस्तास्तेः कुशपिञ्जलकैरथ ॥
नवनीतमुपादाय पाणिभ्यामक्षतैऽक्षिणी । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामक्ष्णोर्युगपदक्ष्णम् ॥
पिञ्जलान्यनवेक्षं तु ताः क्षिपेयुः स्वष्टतः । अक्षानां युवतीरीक्षेतैमानारीरिति त्वृचा ॥
अश्मन्वतीत्युचाऽश्मानं कर्ताऽमिमृशति त्वथ । पश्चादमिमृशेयुस्तं तूष्णीमवेतरे पुनः ॥
अग्निनाऽन्डुहा सार्धं गोमयेनावुधारया । आपोहिष्ठेयू(घातृ)चेनाविच्छिन्नया सिच्य-

मानया ॥ २१ ॥

औपासनममात्येषु नयन्तु परितस्तदा । कर्तेशान्यां दिशि स्थित्वा परीमे गमृचं जपेत्
अनडुन्यरिणेतदथः पिङ्गलो योऽत्र वर्णतः । अथ विवष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
आच्छाद्याहृतपक्षेण रभ्ये तूपाविशन्ति ते । अर्कोदयेऽस्वपन्तस्ते सर्वे तत्र समासते ॥

[अ० ४४०८] भट्टकुमारिलम्बोपनिषत् आश्वलायनगृह्यकारिकाः । २२३

आदित्य उदिते सर्वे सौर्यादीनि जपन्ति ते । प्रकुर्वीताऽऽज्यभागान्तं संस्कृत्यान्नं जुहोत्यथ
अप नः शोशुचेत्याभिरष्टामि प्रत्यृचं ततः । हुत्वा ग्विष्टकृतं चाथ होमशेषं समापयेत्
ब्राह्मणान्मोजयित्वतान्म्वस्त्यूद्ध्यादि च वाचयेत् । गौः काम्यं चाहतं वासस्त्रीणि तेभ्यो
दशात्यथ ॥ २७ ॥ (९००) इति शान्तिकर्म ।

८ ग्रन्थोपसंहारः ।

ऋक्शाखाध्यायिने पिप्रे तपोज्ञानक्रियान्विते । दातव्यं हितकामाय इति वेदविदो विदुः
विलोक्य सर्वसूत्राणि नानाश्रयिमत्तानि च । ज्ञानार्थं व्याज्ञिकानां तु मयोक्ता गृह्यकारिकाः
उक्तान्यत्रैव कर्माणि शाकल्यवचनोऽब्रवीत् ॥ ३॥ (९०३) इत्युपसंहारः ।

इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु चतुर्योऽध्यायः ॥ ४॥

=====

समाप्ता इमा भट्टकुमारिलविरचिता आश्वलायन-
गृह्यकारिकाः ।

=====

अथाऽऽश्वलायनीयगृह्यसूत्रप्रतीकानामकारादिवर्णक्रमः ।

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
अ.		अथ दक्षिसक्तून्	८९
अकुष्ठि	११३	अथ पशुकल्पः	२९
असतधानाः	६६	अथ पार्वण	२४
असतस	११	अथ वपाधितस्य	९२
अक्षाराख्य	२२	अथ शूलगतः	१३३
अगदः सोमेन	१०३	अथ श्लोमूते	१७
अगमनीया	९३	अथ सयं प्रातः	४
अग्न आयंषि	१२	अथ स्वस्त्ययनं	१३
अग्नये स्वाहेति	२४	अथ स्वाध्यायम्	८९
अग्निं परितमुक्षु	४७	अथ स्वाध्यायवि	८४
अग्निना वा	१६८	अथ अग्निमुपसमावाय	१२१
अग्निमीळे	८९	अथ अग्निमुपसमावाय पश्चा	३९
अग्निमुखा वै	१२९	अथ अग्निं जुहोति	१२८
अग्निर्मे होता	९३	अथाऽऽचमनीयेनाऽऽवा	१७
अग्निरिन्द्रः	१०	अथाऽऽचमनीयेनाग्ना	९८
अग्निरेलायाग्नि	१२०	अथातः पञ्च	८२
अग्निहोत्रदेवनाम्	४	अथातः पार्वणे	१२३
अङ्गारो वावर्त्तति	८०	अथानोऽध्यायो	८८
अङ्गुलीरेव	११	अथानो वास्तु	७६
अङ्गुष्ठोपक्रमे	११६	अथानवेत्तं	११८
अर्जा वैकर्णा	१०९	अथापराजिताया दिश्ववस्थाप स्व	१००
अत ऊर्ध्वं त्रिपञ्च	१२	अथापराजिताया दिश्ववस्थापोग्नि	१२२
अत ऊर्ध्वमक्षर	९१	अथापि विज्ञायते	८८
अनो बुद्धो जगति	९९	अथाप्यृच तदा	२
अथ ऋषयः	८७	अथानदानानां	१९
अथ काम्यानां	९२	अथान्मित्रय	८०
अथ रुद्र यत्र	१	अथास्यै मण्डला	३४
अथ खलुचावनाः	११	अथास्यै युग्मेन	३९

प्रतीकानि	पृष्ठम्	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
अथास्यै शिखे	१९	अन्नं ब्राह्मणेभ्यः	२१
अथैतां दिश	१०९	अन्नमन्त्रे	१३०
अथैनानि पात्राणि	१०८	अन्यद्वा कौ	७६
अथैतान्युपकृतर	९९	अन्वच्चं प्रेतं	१०९
अथैतैर्वास्तु	७८	अन्वञ्चोऽमात्याः	१०६
अथैनं सारय	१०१	अपः प्रशय	१२९
अथैनच्छयति	८	अपरासु स्त्रीभ्यः	७२
अथैनमन्तर्बे	१०६	अपरिजाते	११४
अथैनमन्वीक्षेत	१०१	अपरिणीय	१८
अथैनान्प्रोक्षति	२६	अपरेणाग्निं	९०
अथैनामपरा	१९	अपरेद्युरन्वष्टव्यम्	७०
अथैनामुच्छ्रूय	८०	अपामञ्जली	४६
अथोदङ्ङावृत्य	११६	अप्पूर्व	१२६
अथोपविशन्ति	१२२	अप्यनडुहः	६८
अथोपेतपूर्वस्य	९१	अप्रच्छिन्नाग्रा	८
अदन्तजाते	११४	अप्रतासु च	११४
अधिके प्रशस्तं	७८	अप्रत्यारुणाग्निं	९०
अधिज्यं कृत्वा	१०४	अभयं नः	६९
अध्येष्यमाणः	८९	अभित आकाशं	१०६
अनाहिताग्नेः	६३	अभिप्रवर्तमाने	७९
अनार्ताऽभ्यना	९६	अभिप्रवर्तमानेषु	११
अनिग्निताया	९१	अभिमतं	१११
अनिरुक्तं	९२	अभिवादनियं	३९
अनिष्ट्वा वा	१०३	अभ्यनुज्ञायां	१२८
अनुदेशमि	९४	अभ्युदिपाचोद	९३
अनुष्ठेपनेन	९६	अमात्यानन्ततः	१३७
अनुस्तरणी	१०९	अमात्येभ्यः	६०
अनुस्तरण्या	११०	अमा पुत्रो	१०९
अनूत्तरमनि	७६	अमुष्मे स्थाहेति	१०
अन्तर्भृग्यं	१२१	अयुग्मानित	४४

પ્રતીકાનિ ।	પૃષ્ઠમ્ ।	પ્રતીકાનિ ।	પૃષ્ઠમ્ ।
અયુજાનિ	૩૯	અહં વર્ષ્મ સજા	૧૬
અયુજો વા	૭૪	અહિરિવ મોગેઃ	૧૦૧
અર્ચમણં	૧૮	અહીનસ્ય	૧૪
અરક્ષગે વાવદીતે	૮૦	અર્.	
અરણીમૂર્તોઃ	૧૦૯	આગાર્ચય	૮૨
અલ્લસળે	૧૧૬	આચ ન્નેષ્વેકે	૧૧૧
અલંકૃત્ય	૧૪	આચાન્તોદકાય	૧૮
અલંકૃતં	૪૧	આચાર્યઃ સમન્વા	૧૦
અવર્ચીયો	૧૧૭	આચાર્યઃ શ્વશુર	૧૬
અવત્તં ચ	૧૭	અચાર્યાનૃપીન્	૯૧
અવદાનૈર્વા	૩૧	આજમન્નાયકામઃ	૩૯
અવસૃષ્ટા	૧૦૨	આજ્યમાગૌ હુસ્વા	૮૯
અવહતાંત્રિઃ	૨૬	આસ્મિનિ મન્ત્રાન્	૯૧
અવિચ્છિન્નયા	૭૯	અઃ સ્વાહાર્પમન્ત્રે	૧૦૦
”	૮૧	આદિત્યમીસ	૪૬
અવિષ્ણુઃ સ્યાન્	૬૦	આદિત્યમૌશનસં	૧૦૨
અગ્નિધિતં	૯૩	આદિત્યસ્ય વા	૧૧૩
અશ્વમનસ્તેજઃસિ	૯૬	આદિત્યો મે	૧૨
અશ્વમન્વતીર્ગિયને સંરમવામિચર્ષવેન	૨૦	આ દ્વાવિશાત્	૪૪
અશ્વમન્વતીર્ગિયતે સંરમધ્વામિત્યશ્માનં	૧૨૨	આર્દ્રમન્નાય	૯૧
અષ્ટમીમિપૂન્	૧૦૧	આપૃથમાણ	૩૧
અષ્ટમે વર્ષે	૪૪	આપ્લુત્ય વાગ્મતઃ	૪૩
અષ્ટૌ પિગ્ડાન્	૧૬	આમ-દ્રૈરિન્દ્ર	૯૯
અપંદર્શિને	૧૩૪	આયતં ચતુરસં	૭૯
અંવાગમિ	૩૭	આયતીર્થોસા	૮૨
અસ્તમિતેઽપાં સુપૂર્ણ	૭૮	આયુષ્યમિતિ	૯૭
અસ્તમિતે વ્રહ્મોદન	૧૦	આવૃત્તેવ કુમાર્યે	૩૯
અસ્તમિતે સ્થાલી	૧૯	”	૪૦
અસ્તુ સ્વધેનિ	૧૨૨	”	૪૬
અસ્માકમુત્તમં	૭૬	આવૃત્તેવ પર્યશ્ચિ	૩૦

प्रतीकानि	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
आवृत्तैव हृदय	११	उत्तरपश्चिमे	१०९
आशंसन्त	१०२	उत्तरपुरस्ता	११२
आश्वयुज्या	६२	उत्तरमागिषं	२७
आ षोडशा	४४	उत्तरया घनुः	१०१
आसेते स्वपन्त	१२२	उत्तरया पांसून्	११७
आसेचनवन्ति	१०९	उत्तरां वाचयेत्	१०१
आहवनीयश्चेत्	१११	उत्तरामुत्तरया	१९
आहिताग्निश्चेत्	१०२	उत्तरार्धत्	२८
इ.		उत्तरेणोत्क्रम	२०
इतरपाण्य	१२६	उत्ते स्तम्भामीति	११७
इत्यनुपेत	९२	उदगगन आपूर्य	११
इत्येवंविधम	११७	उदरे पार्श्वी	१०९
इदं वत्स्यामः	९८	उदित आदित्ये	१२१
इक्ष्मानर्हिषोश्च	२९	उदीरतामवर	६७
इन्द्रायेन्द्र	९	उद्धृत्य घृताक्तं	१२८
इमं जीवेभ्यः	१२१	उपनिषदि गर्भं	११
इमा नारी	१२२	उपरतेषु	१२१
इमे जीवा	११२	उपरि सभिषं	९९
इष्टाऽन्यमुत्सृजेत्	१३८	उपश्रामय	१०२
इह पियं	२१	उपस्थे श्लेष्मां	१०९
उ.		उपथीमुपय	९९
उक्तं गृहप्रपदनं	८१	उपथोः संनि	१९
उक्तं वृषले	१०७	उरसि ध्रुवां	१०८
उक्तानि वैना	१	ऊ.	
उच्चैरूर्ध्वं	९८	ऊर्णास्तुके	१९
उत्तरतः पत्नी	१०७	ऊर्ध्वमर्षं	१३४
उत्तरतोऽग्नेर्दर्भं	१३१	ऊ.	
उत्तरतोऽग्नेः शमि	२९	ऊनेन स्थूणा	८०
उत्तरतोऽग्नेर्वीहि	४०	ऊत्विजो वृणीने	५२
		ऊत्विजो वृत्वा	९९

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
ऋषभं मा	७६	ओ.	
ऋषभो दक्षिणा	३१	ओदनं कृसरं	१७
ऋषिभ्यस्तृतीयं	५१	ॐपूर्वा व्याहृतीः	८५
ए.		ॐपूर्वा व्याहृतीः सा	९०
एककृतिकेन	९६	ओप्योप्य हैके	१८
एकबहिं	११	ओषावचन	७७
एकस्यां मा	६१	ओषधीनां	८८
एका.श पशोः	३१	क.	
एकादशे	४४	कण्टकिक्षीरिणः	१०४
एकाहं स ब्रह्म	११४	कण्टकिक्षीरिणस्तु	७७
एकैकरथाव	३१	कनिष्ठपथमाः	११३
एतदुत्सर्जनं	९२	कपोतक्षेदगारं	९४
एतथाऽन्यानपि	७५	कर्णयोः प्राशिञ्ज	१०९
एतस्मिन्काले	११८	कर्णयोरुपनिषाव	३७
एतस्मिन्जवाग्नौ	३१	कर्तारं यजमानः	३०
एता एव	९१	कर्ता वृषले	१०७
एता दक्षिणा	१५	कुर्यूपनेके	७१
एताभ्यश्चैव	५	कलशास्सक्तूना	१०
एतेन गोदानं	४२	करुमापमित्येके	१३४
एतेन मा.श.वर्ष	७४	कल्याणेशु	११
एतेन वार	५१	कल्याणैः सह	५५
एतेनाग्ने	५५	कस्य ब्रह्मचार्यसि	४७
एवं श्रीन्	३४	कामं वृष्ण	११४
एवं प्रातः	९४	कामं तु व्रीहिषव	१४
एवमतिमृष्टस्य	९९	काममनाद्ये	१२५
एवमनाहिताग्निः	५५	काम्या इतराः	१५
एवमुत्तरतः	४२	कालश्च	५१
एषा मेऽष्टकेति	६८	किं विनसि	१३
एषोऽवदान	१८	कुमारं जातं	१६
एषोऽनभृयः	२८	कुलमग्ने	१३

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि	पृष्ठम् ।
कुपुम्भकः	८९	घोषवदाद्य	१८
कृताकृतं केश	९२	च.	
कृताकृतमाज्य	९	चतसृषु	१३९
कृष्णामेके	१०९	चतुःशरावश्य	१७
केशशब्दे	४३	चतुरक्षरं वा	३८
केशश्मश्रुलोमनखान्मुदक्	,,	चतुर्थे गर्ममासे	३९
केशश्मश्रुलोमनान्नात्युक्तं	१०४	चतुर्मिः मूकैः	१३१
क्रीतोऽपनेन	११३	चतुर्षां	११
क्षिप्तशेने	९४	चन्द्रमा मे	९१
क्षीरोदकेन	१११	चन्द्रमास्ते	९४
क्षुरतेजो	४२	चरवः	९१
क्षुब्ध जृम्भिन्वा	९३	चरितयनः	२२
क्षेत्रं प्रकर्ष	८१	चरितव्रताय	९१
क्षेत्रस्यातु	,,	चेत्ययज्ञे	३२
क्षेत्राच्चेदुमगतः	१४	छ.	
ग.		छिन्वा चैकं	१०९
गणानासा	८२	ज.	
गर्होऽप्यवकां	७८	जपित्वाऽग्निः	९४
गर्भाष्टमे वा	४४	जपेद्वा	९१
गाम्	१०९	जानुमात्रं	७८
गाः प्रतिष्ठ	८२	जायोपेये	९१
गार्हपत्यश्चेत्	१११	जमून्त्येव	१०१
गुरवे ऋक्षस्य	९८	जीवं रुदन्ती	२०
गुरुणा	११७	ज्ञातौ चासपिण्डे	११४
गुरो चासपिण्डे	११४	ज्वायान्	१९
गोमिथुनं	४४	त.	
ग्रहणान्नं	४९	नं चतुष्टये	११८
ग्रामकामाः	१०२	तच्छेयोरा	७९
घ.		तच्छमीशालया	७८
घृतोदनं	१९	तत्सपितुः	९१

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि	पृष्ठम् ।
तत्सहस्रस्रांतं	७८	तृप्ताब्जान्तात्वा	१३०
तथाऽऽज्यमागौ	९	तेजसा होवाऽऽत्मानं	४८
तणोत्सर्गे	९०	तेषां दण्डाः	४९
तं दह्यमान	११२	तेषां पुरस्तात्	१२
तदाचार्याय	५०	तेषां मेसलाः	४९
तं दीपयमाना	१२०	तेजसाश्ममय	१२९
तदेवाऽभियज्ञ	११	तैत्तिरं ब्रह्म	३९
तद्यदग्नौ	८३	अथः पाक्यज्ञाः	१
तद्धो दिवो	७६	अिरात्रमक्षार	११३
तं वर्धयेत्	१३४	अिरात्रमितरेषु	११४
तस्मत्पुरुषस्य	२०	अिर्जामद	१७
तस्मिन्बर्हि	१-७	स्वमर्यमा यत्सि	१२
तस्य दर्शपूर्ण	२४	द.	
तस्य पुरस्तात्	३०	दक्षिणपश्चिमे	१०६
तस्य वाससा	४८	दक्षिणपूर्व	११
तस्य मिहोत्रेण	२३	दक्षिणपूर्वा	७५
तस्याध्वसौ	४७	दक्षिणाग्निः	११२
तस्यै तस्यै	२९	दक्षिणाप्रवर्ण	१०३
तस्यैतानि	९८	दक्षिणाप्रवगे	७७
तस्यैव मासस्य	७०	दक्षिणे केश	४१
तानेतान्	८३	दक्षिणे पार्श्वे	१०८
तानेव कामन्	९२	दक्षिणे हस्ते	११
ताः प्रन्निग्राह	१२६	दधन्यत्र	१०४
तामुत्थापयेत्	१०७	दधानि मध्वा	९६
तासां गृहीत्वा	४१	दक्षिमधु	४०
तामां पापयिरा	३०	दर्पान्द्रिगुण	१२९
तां हेके	९८	दशाहं सपिण्डेषु	११४
तुषान्फली	१२६	दुर्विज्ञेयानि	१३
तूष्णीगपारी	२६	देवताध्वोपांगु	२९
तृतीयै वैषे	४८	देवगार्तर्पयाति	८७

प्रतीकानि	शृङ्खला	प्रतीकानि	पृष्ठान्
देवगणो	८१	नारिभं शिष्टान्	४२
देवप १५	९०	नाम चामै	१८
देवानां प्रतिष्ठे	९९	नामांति मधु	१९
द्वादशगणं	११४	नाम्य चेतरी	१२
द्वादश वर्षाणि	४९	नामिहोः	१०९
द्वादशे वैदये	४४	नाम्य ग्राम	१३७
द्वितीये मयि	१८	नाम्य प्राभीयान	"
द्वयसं प्रतिष्ठा	३८	नाम्य धुगं	"
ध.		नित्यानुगृहीतं	११
धनुर्हस्तात्	१०७	निवेगात्	११७
धनुष्य सचिवाय	"	निवेद्यं पुन	९४
धनुष्यरिपते	११	निवेशनमं	६२
धुमस्वनी	२०	नैके वरुण	१२
धुमं ते	६१	नैराणां राधा	१११
धुमं ते धुम	६१	नैनमन्ना	६१
न.		नैनानुनयेन्	४४
नक्तं नातिः	६	नोद्योत्तममं	१२७
न तुष्टि	१८	न्यूनमातिगं	५४
न तुष्टि	१८	प.	
न नक्तं	९८	पद्यमिमुसि	१११
नमः शौनकाय	११९	पद्यं हस्तेन	८८
न मांसम	११	पद्येषुधि	१०१
नगरपेन	७६	पवित्राभ्यामाज्य	७
नक्षत्रान्	७४	पद्मकल्पेन	६९
न वृक्ष	९८	पद्मनामुपतापे	११८
न सर्व	५८	पद्माच्छामि	१०
न हापशुः	११८	पद्मात्कारविष्णुमागः	४०
नात्र सौविष्ट	६४	पद्मात्कारविष्णुमागः	४१
नात्र हर्षे	२८	पद्मात्तोः स्त	६९
नानुसृष्टः	११८	पद्मादुत्तेष्टद	११

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
परिणीय	१७	प्रदक्षिणं परीत्य	११
पवित्राभ्या	७	प्रदक्षिणमाग्रे	१६
पाकपञ्चाना	२९	प्रदक्षिणमुपचारः	७४
पाणिग्रहणादि	२३	प्रश्नारब्धु	१०१
पाप्मा पलाशेन	१३९	प्रयाण उपपद्य	२०
पादयोः शूर्प	१०९	प्रवासोदेत्य	६९
पादौ प्रसाद्य	६६	प्रसंरुणाय है	६२
पालाशो ब्राह्म	४९	प्रसन्नेन	१२६
पिङ्गलोऽनङ्गवान्	१२२	प्रसृष्ट अनु	१२७
पिण्डपितृयज्ञ	७१	प्रामोदग	८४
पिण्डैर्वाहपातं	१२९	प्रादुमुखस्तिष्ठन्	९४
पिण्डचौ चैके	११०	प्राचीनावीती	८७
पीठचक्रेण	१०५	प्राजापत्यं तन्	९१
पीतं वैद्यवध	७८	प्राजापत्यस्य	३४
पुराताम्	४१	प्राणापानयोः	९९
पुरोदयादिभि	११७	प्रादुक्करण	२४
पूर्वास्तु पितृभ्यः	७२	प्राच्यागार	११३
पूर्वेष्टुः पितृभ्यः	६१	प्राच्यैव भूमि	१०६
पूषातश्च मङ्गलिना	६२	प्रेङ्गनि युग	१११
पौर्णमास्या	६४	प्रोक्षणादि	१२५
प्रकीर्णानि	१३१	व.	
प्रसाक्षितवादे	६७	महिषाज्ज	१३८
प्रच्छिद्य	४२	महिषि पूर्ण	३८
प्रच्छिनत्ति	४१	महुत्तौपाधिकं	१०४
प्रमावर्ज्य	३४	महुत्तं मवति	७७
प्रतिपुरपं	८७	मनिषतो	८१
प्रतिमयं नेतु	१२	मुद्धिमते	१३
प्रसास्तु न	११४	मुद्धिरूप	११
प्रत भिषार्थ	१७	मन्त्रार्थसि	४८
प्रत्यक्षमुद्रा	१२८	मन्त्रो मन्त्र	५

प्रतीकानि ।

ब्रह्मा च धन्वन्तरि

ब्रह्माणमेव

ब्रह्मा वेदानि

ब्राह्मणान् मानयिष्या

ब्राह्मणान्मोजयेत्

ब्राह्मणान्भुत

ब्रह्मणोदह

ब्राह्मण्यश्च

ब्राह्मण्योश्च

म.

भयान् भिक्षा

भिक्षा भिक्षं

१)

भोगं भर्मणा

४,

मधुवर्षमा

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

मन्मथपुष्पादाः

पृष्ठम् । प्रतीकानि ।

६ मार्गशीर्ष्या

१२ माछेति चेत्

४१ मासि मामि

५१ मुद्यामि त्वा

७० मेखल मानव्य

१२१ मेखली ब्राह्मणस्य

१८ य.

३६ दक्षमृहीतरस्य

२० यज्ञोपवीती

५६ यज्ञियायां

१० यत्तु समानं

१०९ यत्र नागाः

॥ यत्र सर्वत आपः प्रसवन्देहन्ता

१३६ यत्र सर्वत आगे म

यत्र सर्वत आपः प्रसवन्देहन्ते

१७ यत्रेनं पुन

७९ यत्रोदक

९१ यथातुल्यवर्ग

२७ यथान्ताव

२८ यथावकाश

८१ यथाशक्ति

२७ यदस्य कर्मणो

६९ यदि तु शशा

४७ यदि नाभीयातृ

५७ यदि न ना

४८ यदि वाग्नि

९८ यदि वाग्निमि

१९ यदस्य उच्यते यत्र अह

४८ यदस्य उच्यते यत्र अह

१० यदस्य उच्यते

पृष्ठम् ।

६१

९६

७४

९३

४८

४९

१४

९४

११४

१९

१०९

७८

७७

१०४

९७

१११

४२

९१

१९

४८

२८

२३

२३

११

११९

४९

८९

८९

१०

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
यद्युपयो	९५	वयमद्येन्द्रस्य	७६
यद्यु वै विदे	३२	वयमु त्वा	९४
यद्यु वै स	२६	वयसामम	९९
यग्निन्कुश	७७	वंशमार्थाय	८०
यस्या दिशो	९९	वंशान्तरेषु	७९
यावानुद्धाहुकः	१०३	वामदेव्यमस	७५
युगपदेमाग्नौ	११२	वार्षिकमित्येतत्	९१
युग्मानि त्वेव	३८	वासे वासे	२१
युग्मान्वृद्धि	७४	विगुरुकं	१०४
युवतयः पृथक्	१२१	विज्ञायते चक्षुषी	२७
युवानस्तस्यां	७७	विज्ञायते तस्य	८८
युवा सुवासा	४७	वितस्त्यवर्क	१०३
युम अस्विजः	५२	विद्यान्ते गुरुं	९८
येन घा-१	४२	विराजो दीहः	९७
यो मे रामन्	९३	विवाहाग्निमग्रः	२०
र.		विवाहाग्निमुप	२१
रक्षोभ्य इति	६	विश्वेभ्यो देवेभ्यः	५
रथमारो	७५	विष्टरः पार्थ	५६
रश्मीन्संमृशेत्	॥	गीणामागिनी	३६
राज्ञे च	५५	वेणुरसि	९७
रुद्राय महि	१३४	वैद्यं चरित्र	१३४
रुद्राय स्वा	१३५	वृक्षा उद्भृत्य	११०
रुद्रास्त्वा त्रै	५७	वृक्षापचारः	॥
रोमान्ते हस्ते	१६	वृषभो दक्षिणा	३६
ल.		न्याषितस्या	५४
लोहिनं सन्नि	७८	न्नाममात्रं	१०६
लोहायसं	११०	ग्रीहियवपतीभिः	२९
व.		॥	८०
वध्वञ्जला	१७	॥	१३४
वपाश्रयणी	३०	श.	

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि	पृष्ठम् ।
शन्तातीयं जपन्तु	१३८	संपूषन्विदुषा	११
शन्तातीयं जपन्तु	१३९	समन्वारब्धे	४६
श नो मवन्तु	१४०	समवत्तघानं	१०९
शरदि वसन्ते	१४१	समवस्त्रे	७७
शामित्र एषः	१४२	समानग्रामीये	११४
शिरस्त आम	१४३	समानीव	८९
शीतोष्णामि	९६	ममाप्यो प्राक्	९९
शुन्वि शिरो मुखं	४३	समावृत्तो	९०
श्रुतानि हवीषि	२६	समिधौ वा	९१
श्मश्रूणीहो	४३	समिधं त्वाह	९९
श्रावण्यो पौर्ण	९९	समिधमेवापि	२
श्रेष्ठं स्वस्य	११३	समुच्चयमेके	१२
श्वेतं मधुरा	७८	समोप्य वा	२६
५.		स यावन्मन्येत	८६
पद्मिर्वोत्तरैः	११९	सर्वदेवजनेभ्यः	११
पण्मासानधीयते	९०	सर्विर्वा मज्ज	९६
पष्ठे मास्यज	१५	सर्वे वा	९८
पोडशे वर्षे	४३	सर्वतोमयात्	१००
१ स.		सर्वरुद्रक्षेत्रेषु	१३६
स एवंविदा	११२	सर्वा यथाहं	११०
स एष शूल	१३८	सर्वाः सेनाः	१३७
संप्राप्ते समु	११	सर्वाणि ह वा	१३६
सगूर्जतुमिः	६३	सर्वाण्युच्छ्रय	१३७
संधयनमूर्ध्व	११६	सर्वा दिशो	१०२
सत्यं यशः श्रीः	९८	सर्वान्वा ये	९२
सदस्यं सप्त	९३	सर्वेभ्यो भूतेभ्यः	९
सदूर्वासु	८०	सर्वे वा सर्वेषां	४९
सप्तम्याऽध्यान्	१०१	सर्वमन्त्रैश्चतुर्ग	४२
संप्रसमिति	१३०	संप्रसरमा	४४
संपूषन्तघ्वने	९९	संप्रसरं वैके	२१

प्रतीकानि	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
संशिष्याद्वा	१०२	सौविष्टकृतं	११
संसदमुपया	७६	सौविष्टकृत्य	७०
संस्थिते भूमि	१०३	स्वघा पितृभ्य	६
संहाय अतो	६९	स्वघिते भैनं	४१
संहाय सौर्याणि	६९	स्वप्नममनोऽं	९२
सव्य उपभृत्	१०८	स्वयं चतुर्था	१०१
सव्यं जन्वचप	१११	स्वाहेत्यथ	९
सव्यं शूद्राय	९१	स्तुहि श्रुतं	९९
सविता ते हस्तं	४९	स्त्रीभ्यश्च सुग	७१
सव्ये बाहौ	१०६	स्यालीपाकं	१३८
स समिधमावाप	४७	स्तिपरी गावौ	७९
सायं प्रातर्मिक्षेत	४९	स्नातकाय	९९
सायंप्रातः स	१	स्मृतं निन्दा च	९७
सायमुत्तरा परा	९४	ह.	
सार्वकालमेके	११	हता मे पाप्मा	९८
सावित्रीमन्वाह	८९	हविरुच्छं	२९
सावित्र्या	९०	हराय मृदाय	१३९
सुश्रामाणं	७६	हुता अग्नौ	२
सुमन्तुजैमिनि	८७	हुत्वा मधुमन्थ	७१
सुसंचितं संचितं	११६	हेमन्तशिशिर	१६
सुष्टं दत्त	१३०	होतारमेव	९३
सोदके पश	७८	हौम्यं च	२४
सोमप्रवार्क	९४	हृदयदेशे	४८
सोमो नो	३६	हृदये हृदयं	११०

इत्याश्वलायनीयगृहसूत्राणामकारादिवर्णानुक्रमः समाप्तः ॥

१ प्रथमं परिशिष्टम् ।

एतद्विदं ब्रह्मचारिणमनिराकृतिनं संवत्सरावधं चार-

यित्वा व्रतमनुयुज्यानुक्रोशने प्रब्रूयादुत्तरमहः ।

यान्येतानि महाव्रतवैज्यान्वन्नुक्तान्यान्यहानि तानि मन्त्रब्राह्मणसूत्राध्ययनेन तदर्थ-
ज्ञानेन च विदित्वा सेवामहनामेकाहाहोत्रसत्रपात्रं च यो वेद स एवैतद्विद उच्यते ।
ब्रह्मचारिग्रहणं यो ब्रह्मचारी विद्यां समाप्य ज्ञानं कर्तुं न शक्नोति, द्वादश वर्षाध्य-
यनं कुर्वन्नपि न किञ्चिद्ग्रहीतुं शक्नोति, तमपि ब्रह्मचारिणमनेतद्विदमप्येतानि
व्रतानि ग्राहयित्वा तन्वेदभानानध्याप्याऽऽश्रमं स्वसामर्थ्यानुगुणं प्रवेष्टुं शिष्येतेत्येवमर्थम् ।
अनिराकृतिमनुस्सृष्टाध्ययनम् । एवंविधं ब्रह्मचारिणं व्रतं ग्राहयित्वा संवत्सरावधं
काळं चारयित्वा ततस्तस्मै ब्रह्मचारिणेऽनुक्रोशिन आत्मगुणयुक्तापोत्तरमहर्म्महामं
प्रब्रूयात्प्रथमं ब्रूयादित्यर्थः । अहराधिकारे पुनरहर्ग्रहणस्येदं प्रयोजनं तदहर्विषयायकं
वेदभागमवर्षावगमनपर्यन्तमनुष्ठानयोग्यं ग्राहयितव्यमिति ।

महानाम्नीरग्रे ।

महानामनुचनारूपं महानाम्नीम्यो व्रतादेशनादिश्रवणान्तं कृत्वाऽनन्तरे संवत्सरे
महामं ग्राहयित्वा ततोऽनन्तरे संवत्सरे उपनिषद् इति क्रमः ।

उदगयने पूर्वपक्षे ओषधन्वर्हिर्गामात्स्यालीपाकं

विक्रमिभं अपयित्वाऽऽचार्याय वेदधीत ।

आर्चोर्षेणानुकं ओषधन्वस्त्वार्जुदगयन आपूर्णमाणपक्षे ग्राह्याहर्हिर्नैःकम् शुचौ देवो
होषधन्वर्मेण पार्षणवत्तिकमिश्रं स्यालीपाकं नवम्नो देवनाभ्यस्तूयमी निर्वपिप्रोक्षणे कृत्वा
भक्षयेत्, तत आचार्याय वेदधीत विज्ञापयितेत्यर्थः ।

विदित्वे व्रतसंज्ञयाम्पृष्ट्वा कष्टुमात्राद्येदापरका-
रिताः स्फुरन्वारब्धे जुहुवादप्रावाधिशरति मावि-
ष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषा । तस्यै
जुहोमि हविषा घृतेन मा देवानां मोमुहद-
भाः, घेष यो अस्माकं मोमुहदमागधेः स्वाहा
या तिरथी निग्दूतेऽहं विषरणी, इति । तं
स्वा घृतस्य घारया यजे संर. धनीमहं स्वाहा ।

यस्मै त्वा कामकामाय वयं सम्राड्यजामहे ।
 तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽयेदं त्वं धृतं पिब
 स्वाहा । अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं
 मृधः पुर एतु मभिन्दन । अयं शत्रूञ्ज-
 यतु जर्हषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ
 स्वाहा । असूयन्त्यै चानुमत्यै च स्वाहा ।
 प्रदात्रे स्वाहा । व्याहृतिमिश्र पृथक् ।

विदिते श्रुतः स्थालीपाक इत्यवगते व्रतसंशयान्नव्रतापराधान्पृच्छेत् । ते यदि पृष्टा
 लघुमात्रात्कारणात्प्रवृत्तिनिमित्तादापत्कारिताश्चेऽश वाग्निरित्यादिभिर्जुहुयाज प्रायश्चि-
 त्तान्तरं कर्तव्यम् । + लघुमात्राश्चेदिति पाठं लघुमात्राश्चेद्भवन्ति व्रतापराधा इत्यर्थः । अथ
 चेत्कामकृता महान्तश्च व्रतापराधा] गुरुप्रमाणकं प्रवृत्तिकारणं बुद्धिपूर्वं वा करोत्यप-
 राधास्तत्तदनु रूपं प्रायश्चित्तं वारयित्वा पुनर्व्रतमादिश्य ततः संवत्सरे पूर्ण एवं श्राव-
 येत् । विदित इति वचनं श्रुतः स्थालीपाक इति विदित एव व्रतसंशयप्रश्नप्रवृत्त्यर्थम् ।
 अन्वारब्धे ब्रह्मवारिण्याचार्ये जुहुयादशावग्निरित्येवमादिमिश्रैव पठिनैर्मन्त्रैर्वाहृति-
 मिश्र । पृथगिति समस्तव्याहृतिनिवृत्त्यर्थम् ।

हुत्वाऽऽहेतं स्थालीपाकं सर्वमशानेन ।

हुत्वेति वचनमेतैर्मन्त्रैर्हुत्वा स्विष्टकृतेऽवदाय तमहुत्वा निधाय ब्रूयात्संपोषिनव्यमि-
 त्येवमर्थम् । एतं स्थालीपाकं सर्वमशानेत्यत्र संपेषः । ततश्चैतद्वेषं ब्रह्मचाग्निं सर्व-
 मशोयात् ।

मुक्तान्नमपामञ्जलिपूर्णमादिभ्यमुत्स्थापयेत्त्वं

व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतं चरिष्यामि नक्त

वेयं तन शक्यं तन राध्यसांमिति ।

मुक्तवन्नमिति वचनं न केवलमशाने संपेष एवाशनमपि कर्तव्यमेवेत्येवमर्थम् ।

उक्तं च विष्णु पृ १५५ त्तमिति ब्रूयादित्येवमर्थम् । नतो ब्रह्मचार्यद्विः

पूजाजालाऽऽदित्य मन्त्रे तपनिष्ठेन ।

ममाप्य संपीत्य वाचं यच्छेत्कालमभिसमी-

समाणो यदा समधिष्यादाचार्येण ।

+ यजुर्हिहान्नमंतो ग्रन्थो य मुक्तस्वः ।

१ ख. ग. ङ य स. "म् । अथ चेद्गुरुः । २ य. संपेषमि । ३ ग. "य इतये" । ४ य.
 "सिर्गम्येणऽऽदित्यमुक्" ।

समाध्यवचनमुपस्थानमन्त्रं समास्थानन्तरं संमील्य वाचं यच्छेत्त कालविशेषं कुर्या-
दित्येवमर्थम् । वाग्यपनं कुर्वन्परिमन्काल आचार्येण सह समवायो भवेत्तं वाञ्छ
मनसा ध्यायन्वाग्यपनं कुर्यात् ।

अयं स काल इत्याह—

एकरात्रमध्यायोपपादनात् ।

एकरात्रं कालमेवाऽऽसित्वाऽनन्तरं दिवस आचार्येण सह समवायं गमिष्यामीति
ध्यायेत् । कुनः । अध्यायोपपादनात् । अध्यायः स्वाध्यायो महानास्त्रमन्त्र इत्यर्थः ।
तस्योपपादनात् । उपपादनमन्यमुपेत्य तस्याध्ययनस्य वादनं शिष्यमुपादायाध्यापन-
मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—य एकरात्राध्ययनेन महानास्त्रीरध्येतुं शक्नोति स एक-
रात्रं ध्यायन्वाग्यपनं कुर्यादिति ।

त्रिरात्रं वा नित्याध्यायेन ।

त्रिरात्रं चैवमासीत् यो नित्याध्यायेनाध्येतुं शक्नोति स त्रिरात्रमेवाऽऽसित्वा चतु-
र्थेऽह्न्याचार्येण समवायं गच्छेदित्यर्थः ।

तमेव कालमभिसमीक्षमाण आचार्योऽहतेन
वाससा त्रिः प्रदक्षिणं शिरो समुखं वेष्ट-
यित्वाऽऽहृतं कालमेवंभूतोऽध्वपन्मवेति ।

तमेव कलं प्रतिपद्यमान आचार्यो यः कालो ब्रह्मचारिणा संकल्पित इत्यर्थः । अह-
तेनानिर्वासेन घौतेन वाससा ब्रह्मचारिणः शिरो मुखेन सहितं त्रिः प्रदक्षिणं वेष्ट-
यित्वा यथा न तद्वासः पतेत्तपोपायं कृत्वा ब्रूयादाचार्यः । एतं कालमिति संकल्पित-
प्रदर्शनार्थत्वादेकरात्रं कालमेवंभूतोऽध्वपन्मवेति त्रिरात्रं कालमिति वा ।

तं कालमस्वपन्नासीत् ।

यः संकल्पितः कालस्तस्मिन्काले सर्वदाऽस्वपन्मवेद्ब्रह्मचारी ततो गुरुः स्निष्टकृदा-
दिहोमशेषं समापयेत् ।

अनुवक्ष्यमाणेऽपराजितायां दिशयामि प्रति-
ष्ठाप्यासिमुदकमण्डलुमश्मानमित्पुत्तरतोऽग्नेः

× ग. सह संवाच. ।

१ च. "पवाद" । २ घ. च. घ. झ. "पवाद" । ३ घ. ड च. झ. "पवाद" । ४ घ. ड.
च. झ. "पवाद" । ५ ग. घ. ङ. च. झ. "ति" । अध्यायनमध्यायः, नित्यमध्यायः, नित्यं संतत-
मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यो बहुभिरेकाहोभिरेष्येतुं शक्नोति स । एक. ग. ङ. च. झ. तत्र स्वि" ।

कुरवा वत्सतरीं प्रत्यगुदगसंश्रवणे षट्पथा ।

आचार्याय वेदधीतेति शेषः । द्वितीये चतुर्थे वा दिक्से प्राप्त आचार्योऽनुवर्क्ष्यति । तस्मिन्नुपस्थितमात्रे सत्यपराजितायां दिशि महिर्माचक्षुर्वा देश उल्लेखनादि कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य तयोत्तरतोऽस्यादीक्षिष्यात् तस्यैव च प्रत्यगुदगो देशस्तस्मिन्वत्सतरीं बध्नाति । यथाऽग्निसमीप उच्यमानः शब्दो वत्सतरीं न स्पर्शश्चक्षुर्यते तथा बध्नीयात् । एतावत्कर्म ब्रह्मचारिणः स्वयं कथित्करोति । एतावति कृत आचार्याय वेदधीत ।

पश्चादग्नेराचार्यस्तृणेषूपविशेदपराजितां दिशमभिसमीक्षमाणः । एवं प्राग्मेव तृणेषूपविशेत् ।

ब्रह्मचारी केषामपरिमुञ्च्य प्रदक्षिणमग्निमा-
चार्यं च कृत्वोपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योपवि-
शेत्तृणेष्वेव प्रत्यगदक्षिणाभिसमीक्षमाणः ।

मुसंगतोऽप्यग्नेरगतांश्च शोधयित्वाऽग्निमाचार्यं च प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽचार्यं विवि-
धदुपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योपविशेत्तृणेष्वेव प्राग्मेव प्रत्यगदक्षिणां दिशमभिसमीक्षमाणः ।

पृष्ठेन पृष्ठं संधाय ब्रूयान्मनसा महानाग्नीर्भो ३ अनुब्रूहीति ।

पृष्ठं नाम शरीरस्य बहिःपदेशः । ब्रह्मचारी त्वष्टृदेशेनाऽऽचार्यस्य पृष्ठदेशं संनिधायाऽऽसित्वा मनसैव ब्रूयान्महानाग्नीर्भो अनुब्रूहीति ।

पुनः पृष्ट्वाऽनुक्रोशने संमीलयेवानुब्रूयात्सपुरीषपदास्त्रिः ।

अस्मिन्नपि कोष्ठे मनसंशयान्पृष्ट्वा पूर्ववद्व्याख्यमपि संमीलयेत् ताः पुनर्नवर्चः, नव च पुरीषपदानि ताः सर्वास्त्रिनुब्रूयात् । [अ० 'विदा मध्वन्' इत्याद्या नवर्चः । 'एवाग्नेवेवाहि' इत्यादीनि नव पुरीषपदानि च त्रिब्रूयात्] ।

अनूच्योऽमुच्चोष्णीषमादित्यमीत्यग्निमस्य स्वा

चक्षुषा मतीसे मित्रस्य स्वा चक्षुषा समीसे ।

इति कार्याणां हरिण सूत्रच्छेदः । सर्वत्र द्विच्यस्ययोगे 'आदित्यमुपतिष्ठस्व' 'आदित्यमीत्यस्व' 'पिण्डमश्नान' इत्येवमादिसंभवे ब्रूयात् ।

मित्रस्य चक्षुषाऽनुवीक्ष इति दिशः संमाराः । पुनरादित्यं मित्रस्य स्वा चक्षुषा मतिपश्यामि योऽस्मान्देष्टुं यं च वयं द्विच्यस्ते चक्षुषोर्देष्टुं शक्यमिति ।

भूमिमुपस्पृशेदग्नं इळा नम इळा नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपठिभ्यो लमो वो अस्तु देवेभ्यः शिवा नः शंतमा भव सुमृच्छीका सरस्वति । मा ते

श्वोम संदधि । भङ्गे कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ न इन्द्राग्नी भवतामबोभिः
स्तुषे जनं सुव्रतं नम्यसीभिः कया नमिष्य आश्वददिति तिस्रः श्वोना
पृथिवि भवेति । समाप्य समानं संपारवर्जम् ।

यदिदं महानामध्ययनमुक्तं तत्समाप्योत्तरयोरपि महाव्रतोपनिषदाख्ययोर्व्रतम-
नुयुज्य श्रवणान्तं महानास्त्रीव्रतेन समानरूपं कर्तव्यम् । अयमेव तयोर्विशेषः पूर्व-
स्मात् । संपारवर्जमिति । संपारो नाम ' श्रोप्यन्नहिर्गमात् ' इत्यारम्य ' पुनरा-
दित्यं मित्रस्य स्वा-बक्षुषा ' इत्येवमन्तं वर्जयित्वेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—महा-
व्रतोपनिषदाख्ययोर्व्रतमनुयुज्य श्रवणान्तं संवत्सरादूर्ध्वमुदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्बहिर्गत्वा
श्रवणमेव कर्तव्यं नान्यद्धोमादीनि ।

एष द्वयोः स्वाध्यायधर्मः ।

एष एव महाव्रतोपनिषदोर्वेदभागयोरध्ययनविधिः । यो महानास्त्रीनामध्ययनविधि-
रुक्तो व्रतमनुयुज्य संवत्सरावसं चारस्त्रिदशगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्बहिर्गत्वाऽऽचार्यसका-
शाभिः श्रुत्वाऽनुप्रवचनीयं कृत्वा ततोऽध्ययनं [+कर्तव्यमिति । एतदनयोरध्य-
ययने] संपादनीयमित्यर्थः ।

आचार्यवदेकः ।

अयमपि विशेषो महाव्रतोपनिषदोऽध्ययने भवति । यद्येकोऽधीधीतं । यथाऽऽचा-
र्योपराजितां दिशममितमीसमाणी ब्रूयादेवमेकश्चेच्छिष्यस्तामेव दिशममिमुखोऽधी-
धीत । यदि द्वौ बहवो वा तदा नायं नियम आदरणीयः । अत एव ज्ञायते—एको
द्वौ बहवो वाऽधीधीरिति । अध्ययन एवायं नियमः श्रवणे स्वेक एव , व्रतादे-
शानादेनानुप्रवचनीयान्तसंस्कारस्य तन्नासिद्धौ प्रमाणमावात् ।

फाल्गुनाद्याश्रवणाया अनधीतपूर्वाणामध्यायः ।

एष महानाम्यादनिमध्ययनकाल उच्यते । श्रवणमात्रमेवं कृत्वा पूर्वमनधीतवन्तो
ये तेषामयं कालः । फाल्गुनमासमारभ्य श्रवणायाः पौर्णमास्या यः कालः स तेषा-
मध्ययनकालः ।

तेषाद्यधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणाम् ॥ १४ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रोत्तरपटके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

येऽधीतपूर्वास्तेऽस्मिन्कालेऽधीधीत् । श्रवणी पौर्णमासी परावधिर्तेषां पौर्णमासी
पूर्वावधिर्वस्य कालस्य स काल इति । अस्यासोऽष्टावधिरसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

+ धनुर्दिहान्तर्गतोऽयं ग्रन्थो य. च. पुस्तकस्यः ।

१ च. 'ज्य थाव' । २ क. ग. घ. ङ. झ. 'वेनमि' । ३ क. 'ज्य थाव' । ४ य. द. न. झ.
'द व ह' । ५ क. 'त तयाऽऽ' ।

२ द्वितीयं परिशिष्टम् ।

आश्वलायनसूत्रस्यवृत्तिस्यविषयशब्दानामर्थकोशः ।

अग्निहोत्रम्—(१ । २ । २) अग्निहोत्रं नाम होमस्य नामधेयम् । अग्नये होमो यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रम् । व्याधिकरणबहुव्रीहिः । द्रव्ये च ।

अतिदेशः—(१ । ३ । १ वृ०) एकत्र श्रुतस्यान्यत्र संबन्धः । ' यथा—गुरु-
बद्धरूपेण वर्तितव्यम् । ' ' प्रकृतिवद्विकृतिः करणीया ' । इत्यादि । ' अन्यत्रैव
प्रणीतायाः कृत्स्नाया चर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्त्यन्तरतिदेशः स उच्यते ॥ '
अथवा—' प्रकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । चर्मपवेशो येन स्यादतिदेशः स
उच्यते ॥ ' (न्या० को०)

अनपीवः—(१ । १९ । १) आरोग्यकारकः ।

अपषरकादि—(२ । ८ । १३) देवगृहमहानसाद्यन्तर्गृहादि । ' दीपोऽपष-
रकस्यान्तर्वर्तते तत्प्रमा बहिः ' ।

अपसलैः—(२ । १ । २) अपसव्यम् । अपसलैरित्यार्षः प्रयोगः । कोशे तु
' अपसलवि ' इतिशब्दो दृश्यते । अस्ययमिदम् । अत्रपूर्वात्सलतेरविप्रत्ययः ।
' प्रदेशेऽप्युपयोरन्तराऽपसलवि, अपसव्यं वा तेन पितृभ्यो ददाति ' इति धाद्व-
त्सवे मादृमाप्यधृतगृह्यम् । पारस्करगृह्यभूषे—' आसिच्छापसलवि त्रिः ' (का० ३
९० ७) इत्यत्र वर्ततेऽयं शब्दः ।

अपार्थक्यम्—(१ । २ । १ वृ०) अपगतोऽर्थो यस्मात्तदपार्थक्यम् । निष्प्र-
योजनं स्वर्थमित्यर्थः ।

अभिनिष्ठानः—(१ । १९ । १ वृ०) वर्णः । अत्र विसर्जनयिः । अभि-
निपरस्य स्तनेर्घञ् । ' अभिनिस० ' (पा० सू० ८ । ३ । ८९) इति षत्वम् ।
अभिनिष्ठान इति वैदिकानां पाठः ।

अभिमारुहः—(४ । ९ । १३) नाशकः ।

अभ्यात्मम्—(१ । ३ । १ वृ०) आत्मनोऽभि नामाप्रत इति अभ्यात्मम् ।

अमात्स्या—(२ । १ । ८) कर्तुः कौटुम्बिकार्गः पुत्रादिः ।

अवका—(२ । ८ । १४) शेवाष्टम् । (श० प० ब्राह्म०) वनस्वतिवि-
शेष इति वेचित् । मातृदत्तस्य ' अवका तुर्यंतीति, अनर्थान्नरमिनि स्थिते । (स०
गृ० सू० २० । १ वृ०) ।

अवभृथः—(१ । १० । २४) अवभृथतेऽनेनेत्यवभृथः । प्रधानं यज्ञसमा-
प्त्यङ्गविशेषः । यज्ञाङ्गभूतं यज्ञान्तस्नानं च ।

अविदासी—(२ । १ । ९) शाधनं, अविशुष्यत् । विदस्यति—उपक्षिणो-
तीति विदासी । तथा न मवतीत्यविदासी । दसु उपक्षये इत्यस्माद्विपूर्वकाणिनिः ।

अहीनः—(१ । २१ । १४) अहर्गणसाध्यमुत्पाको यज्ञविशेषः । ' अहः
सः क्रौ ' वा० ४ । २ । ४३ पा० सू०) ।

आकूनम्—(१ । ३ । ३ वृ०) अमिषायः, हेतुः, आशयः ।

आच्य—(१ । २१ । ४ ।) सप्तकोचं निपात्य । आहपूर्वाद्गत्यर्थं आदधते-
र्यप् । अच् ' गतौ याचने चेत्यस्माद्वा ।

उच्चावचः—(१ । ७ । १) उदवच अवावच उच्चावचः । मयूरद्वयसंकादि-
त्वात्सावुः । अनेकप्रकारकः, उत्कृष्टापकृष्टो वा । यथा मनुः—' उच्चावचेषु भूतेषु
दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः (१ । ७१) ' उत्कृष्टापकृष्टेषु देवपद्वारिषु ' इति कुल्लूकः ।

उद्वाक्यप्रश्नम्—(१ । १९ । १ वृ०) उपनयनकालातिक्रमे सानि प्रायश्चित्तरूपः
कर्मविशेषः । तत्स्वरूपं यथा—मासद्वयं यावकणनं, मासं प्रप, मासावमामिषा,
अष्टरात्रं घृतं, पद्मरात्रमवाचिनं, त्रिरात्रमळमक्षता, अहोरात्रमुपवासः ।

उपनयेत्—उपनयनम्—(१ । १९ । १) योगरूढोऽयं शब्दः । त्रिषा हि शब्दप्रवृत्तिः ।
यौगिको रूढो योगरूढश्चाति । यो हि शब्दः केवलव्यववार्थमनुसृत्य वर्तमाना-
र्थस्य बोधको भवति स यौगिकः शब्दः । यथा—पाचकः । शब्दोऽयं पचतीति
पाचक इत्येवमव्यववार्थमनुसृत्य ये ये पाचकर्तारस्तेषां सर्वेषामपि वाचको भवति ।
अतः स शब्दो यौगिक इत्युच्यते । यो हि पुनः केवलं लौकिकमेवार्थं बोधयति
स रूढ इति व्याह्रियते । यथा—कुशल । ' कुशन् लाति—छिनत्ति ' इत्यव्यवार्थ-
मनुसृत्यैव लोकाप्रचितं ' प्रवीणः, कृती ' इत्यर्थमवगमयति, अतः स शब्दो कुशले
रूढः । यथाव्यववार्थमनुसृत्य वर्तमानस्य लौकिकार्थस्य बोधको भवति ॥ योगरूढ
इति निगद्यते । यथा—पङ्कजम् । पद्माज्जातमित्यव्यवार्थबोधको मून्वाऽयं पङ्कजशब्दो
लौकिकं कमलशब्दार्थमभिधत्तेऽनः स योगरूढ इति ज्ञेयः । पङ्कते तु उपनयनशब्दो
योगरूढ इति गायत्र्युपदेशार्थमाचार्यसमीपनयनमित्यर्थेनैव स वाचको भवति ।

उपनिषदि—गर्भलम्बनम्—(१ । ११ । १) अग्नेदमवगन्तव्यम्—वृत्तिकृतोपनि-
षदुल्लेखो न व्यधाति । ' एतानि कस्याचिदुपनिषदाभ्यान्तानि ' इत्यादि वृत्तिकृतदुलि-
लेख वृहदारण्यकोपनिषदि वृत्त्यायां चतुर्थे ब्रह्मणेऽयं विषयो मह्यसा विज्ञा-
रेण विवृतः । स तु मूलत एवाव्यवार्थः । अन्यत्रापि विषयोऽयमुपनिषदस्मृ दृष्टि-

पथमवतरति । येषां—एतरेयोपनिषादि द्वितीयाध्याये प्रथमे खण्डे 'ॐ पुरुषो ह वा
अपमादितो गर्भो' इत्यादिना ग्रन्थेन । मूल एव द्रष्टव्यः ।

उपस्थः—(३ । ८ । ११) उत्सङ्गः, अङ्कः । यद्यपि 'उपस्थो वक्ष्यमाणयोः'
इति नामलिङ्गानुशासनादुपस्थशब्दो वराङ्कार्यत्वेन प्रसिद्धस्तथाऽप्यस्मिन्ग्रन्थे तु स
शब्द उत्सङ्गार्थवाचक इति ज्ञेयम् । अत एव 'उपस्थे शय्याम्' (४ । १ । १२)
इत्यस्य व्गारूपाने 'ऊर्वोरुर्ध्वप्रदेश उपस्थः' इति वृत्तिकृतोक्तम् । 'पश्चात्कारयि-
ष्यमाणो मातुरुपस्थः' इत्यस्य वृत्तावपि 'मातुरुपस्थ उत्सङ्ग इत्यर्थः कृतः ।
'सीदन्तु पुत्रा अदितेरुपस्थम् । स्तीर्णं बहिर्हविरथाय देवाः (तैत्ति० ब्राह्म० अ०
२ प्र० ८ अनु० २ द० २) 'उपस्थम्' इत्यस्यार्थः ब्रूतायणाचार्यैः समीपे स्थातुं
योग्यम्' इतिप्रकारकः कृतः । 'रथोपस्थ उपाविशत्' (य० गी० १ । ४७) इत्य-
श्रोपस्थशब्द उपर्यर्थवाचकः ।

ऊवध्यम्—(४ । ९ । २१) उदरस्थमर्धजीर्णमन्नम् । (बृ० भा० १ । १ । १)
'यदूवध्यमुदरस्यापवाति' (ऋ० सं० २ । १ । ९) इत्यत्र ऊवध्यपदस्य विधा-
रण्यत्वामिभिः 'ईवज्जीर्णं तृणं पुरीषमित्युक्तम् । अर्धजीर्णमन्नमपरिपक्वपुरीषशब्द-
वाच्यम् (तै० ब्रा० भाष्यम् १ । ४ । २) ।

ऊवध्यगोहम्—(४ । ९ । २१ बृ०) पुरीषगूहनस्यानम् । (ऐ० ब्रा० प०
२ ख० ६ 'ऊवध्यगोहं पार्थिवम्' इत्यत्र साधनमाप्ये ।

एकग्रतः—(१ । २१ । ७) एकसंकरः । एकमनस्कः ।

कक्षम्—(२ । ४ । ९ बृ०) शुष्कतृणम् ।

काश्मर्यमट्यौ—(१ । ११ । ८ •) काश्मर्यस्य विकारौ काश्मर्यमट्यौ ।
काश्मर्यः 'शिवणी, 'शिवण' इत्याख्यौ वृक्षः । 'अपिपणी भद्रपणी' काश्मर्यस्या-
प्यथ द्वयोः' इत्यमरः ।

कुञ्जसूना—(४ । ९ । २०) दमैः परिवीथ निर्मितमास्तरणम् ।

गोदानम्—(१ । १८ । १) ब्राह्मणादीनां षोडशादिवर्षेषु कर्मेव्यः केशा-
स्तापः संस्कारविशेषः । गावो लोमानि दीयन्ते खण्डघन्तेऽस्मिन्निति गोदानम् ।
'पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राभ्युदयिमाणां लोमसु' इति केशवः ।

गौणी—(१ । ४ । १२ बृ०) लक्षणाभेदः । सादृश्यादिगुणाश्रयणा गौणी ।
यथा—अग्निर्माणवक इत्यादौ, अग्निसादृश्यादिनाऽग्न्यादिवदस्य गौणी वृत्तिः ।
शक्तिलक्षणाभ्यामतिरिक्तेव गौणी शक्तिरिति भीमासका । सा च तदतिरिक्ता मेति
भेदापिकाः ।

चपमः--(१ । १ । १ यु०) यक्षिपपात्रविशेषः । अष्टाङ्गुलमकक्षमुरलः ।
'सुकुण्ड आसीत् सुत्र ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे ' (मागव०
३ । ११ । ११)

चेत्यपङ्गः--(१ । १२ । १) कस्ये विदेवताये चित्तेन प्रतिज्ञातो यक्षश्चै-य-
यज्ञः । पशुस्थाष्टीनाकारिः । ' नवनकेलेला ' इति माया । देवपूनादिर्वा ।

चौलम्--(१ । १७ । १) चूडा-ढा-प्रयोजनमस्य । चूडाकरणम् । संस्कार-
विशेषः ।

जपति--(१ । १९ । ११) ' जपानुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानान्युपांशु ' ' मन्त्राश्च
कर्मकरणाः ' (आ० श्रौ० सू० १ । १ । २०-२१) इत्यत्र वृत्तिरुक्ता जपदीनां
पण्णां छक्षणमुक्तं तदेवात्र लिख्यते ।

जपमुच्चारणं विद्यात्कार्थमपि तद्भवेत् ।
अर्पितः कार्यलामध्येर्ध एव क्रतोर्मवेत् ॥
मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संभवेत् ।
द्वेपिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतत्तनुमन्त्रणम् ॥
एतदेवामिमन्त्रस्य छक्षणं चेतनाधिकम् ।
अङ्गिः संस्पर्शनाधिकयात्तदेवाऽऽप्यायनं स्मृतम् ॥
उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानसंयुतम् ।
माह्यं कार्यं यदेतेषु मन्त्रकाले क्रियेत तत् ॥
कर्मणः करणार्थे स्थुर्विहितार्थप्रकाशनात् ।
मन्त्रेण कृत्वा मन्त्रास्ते क्रियते कर्म येषु ॥
इदं कार्यमनेनेति न कश्चिद्दृश्येत विधिः ।
लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञिताः ॥

जपदीनामुदाहरणानि--

जपस्य--शिरः परिगृह्य जपति अङ्गाद० (१ । १९ । ११)

अनुमन्त्रणस्य--शं नो देवी० (१ । ७ । ८)

केवलमन्त्रस्य--कस्य ब्रह्मचार्यमि- (१ । २० । ७)

उपस्थानस्य--मयि मेवा० (१ । २१ । ४)

अधिमन्त्रणस्य--ऋतमग्ने (१ । ५ । ९)

कर्मकरणमन्त्रस्य--आनः प्रना० (१ । ८ । ९)

आप्यायनस्य—चरौ श्रप्यमाणे ताषादुत्सिक्ते तमुत्सिक्तं चरुमाज्येनाऽऽप्याय-
यत्याप्याय० इति ।

ततः—(२।१।८) पिता । ‘ स होवाच पितरं तत कस्मै मा दास्यतीति ’
(कठोपनि० १।४)

‘ तत्कालाश्चैव तद्गुणाः ’ इति न्यायात्—(२।३।३ वृ०) न्यायस्वरूपं
तु तद्गुणास्तत्काला एव भवन्ति । तस्य प्रधानस्य गुणा अप्रधानभूतकर्माणि,
तत्काला नाम तस्य प्रधानस्यैव कालो येषां ते तत्काला भवन्ति । तेषामप्रधानानां
स्वप्नः काष्ठे नास्ति । किंतु यः प्रधानकालः स एव गौणानां काल इत्यर्थः ।
प्रकृते तु अस्तमिते सूर्ये होमो विधीयते । तदङ्गभूतानि उपलेपनादीन्यपि अस्तमित
आदित्य एव कर्तव्यानि न तु अहनीत्यर्थः ।

तन्त्रम्—(१।१।२ वृ०) अङ्गसमुदायः । अयं भावः—यत्र प्रधानकर्माणां
युगपदभावः (सह प्रयोगः) तत्राऽऽरुदुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकृदनुष्ठानं
भवति । नतु प्रतिप्रधानं पृथक्पृथक् । यद्धि सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत्तन्त्र-
मित्यर्थः ।

तिस्वकः—(१।७।९) लोभवृत्तः । ‘ तिस्वकस्तु मतो लोभो बृहत्पद्मन्तिरी-
टक ’ इति राजनिघण्टुः ।

द्रुप्तम्—(१।१७।७) श्लथं दधि । दृप्यन्ति अनेनेति । दृप-हर्ममोहनयोः ।
बाहुलकात् सः ।

द्वार्याभिमर्शनवत्—(१।१९।३ वृ०) द्वार्यं यज्ञमण्डपद्वारस्य पार्श्वस्थितौ
स्तम्भौ । तयोः अभिमर्शनं स्पर्शस्तद्वत् । द्वारि भवे द्वार्ये । ‘ द्वार्यं संमृश्यैवमपरानुप-
तिष्ठन्ते ’ (श्री० सू० ९।३) ‘ द्वार्यं पूर्वद्वारस्थूणे ’ इति वृत्तिः ।

परिव्याधः—(२।७।९) ‘ पागारा ’ इत्याख्यो वृत्तः । ‘ कर्णिकारः
परिव्याधः ’ इत्यमरः ।

पाकयज्ञः—(१।१।२) पाकसाध्यो यज्ञः । शारुपार्थिववत्समाप्तः ।
पाकयज्ञस्य स्वरूपं त्वेवम्—औषासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासिश्रद्धं सर्प-
बलिरीशानबलिरिति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । औषादनोऽप्याह हुतः प्रहुत आहुतः
शूलगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकसंस्थाः । अन्ये त्वाहुः—
अरूपयज्ञाः पाकयज्ञा इति ।

पिञ्जुटम्—(१।१७।८) कुशवर्ति । मृदुकुश इत्यर्थः ।

पुगेडाशः—(३ । १ । २ वृ०) पुगे दाश्यते दीयत इति पुगेडाशः ।
निपातनादस्य ङः । तण्डुलादिचूर्णनिर्भिन्नकूर्माकृतिलविशेषः ।

पृषदाज्यम्—(४ । १ । १७) पृषदभिर्दधिभिः दुग्धिः सहितमाज्यम् । यथा
प्ररूपसूक्ते—‘तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभूतं पृषदाज्यम्’ । पृषदाज्यं दधिभिश्चमाज्यमिति
माप्ये सायनः ।

प्रतिप्रसवः—(४ । ३ । ७ वृ०) प्रतिपिद्वैकदेशस्य पुनर्विधानम् । निषि-
द्धस्य पुनः प्राप्तिसंभावना वा । यथा—‘न मस्येदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्’ ।
मक्ष्येऽपि समुद्दिष्टान्सर्वाप्यञ्चनत्वात्तथा ॥ अविधे शल्यकं गोघां खड्गकूर्मशशा-
स्तथा । मक्ष्यान्पञ्च खेत्वाहुरनुष्टुभैकतोदतः (म० भृ० १ । १७-१८) अत्र
निषिद्धस्य सर्वपञ्चनत्वमासपक्षणस्यैकदेशस्य पञ्चनत्वमासपक्षणस्य विधानम् । यथा
वा—स्मार्तानां मते एकादश्या निषिद्धस्य भोजनस्य एकादशीश्राद्धादौ प्राप्तिः संभा-
व्यते, इति । ‘मक्ष्याः पञ्चनत्वाः सेषागोघाकच्छपशल्यकाः । शशश्च’ (या० स्मृ०
१ । १७७) ‘अविच्छल्यकशशकच्छपगोघाः’ (वसिष्ठः) ‘पञ्च पञ्चनत्वा
मक्ष्या ब्रह्मसूत्रेण राघव । शशकः शल्यभी गोघा खड्गी कूर्मोऽथ पञ्चमः (वा०
रा० कि० का० १७ । ३९) अत्रायं विशेषः—मनुमते पञ्चनत्वानां पदकं भवति ।
याज्ञवल्क्य-वासिष्ठ-वाल्मीकिमते तु पञ्चसंख्यैव भवति ।

प्रमायुकः—(२।७।१०) अह्मायुकः । ‘न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति’ ।
(वृ. १।४।८) प्रमायुकं प्रमरणशीलमिति तद्भाष्यम् ।

मासनम्—(१ ३।३ वृ.) प्रसेपः ।

ब्रह्माञ्जलिः—(३।१।११) ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतोऽञ्जलिर्ब्रह्माञ्जलिः ।
कृतो ब्रह्माञ्जलिर्येन स ब्रह्माञ्जलिकृतः । ‘वाहिताग्न्यादिषु’ (पा० सू० २।२।३७)
इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः । यथाऽऽह मनु—‘अभ्येष्टमाणस्त्वांश्चान्तो यथा-
शास्त्रमुदङ्मुखः । ब्रह्माञ्जलिकृतोऽभ्याप्यो लघुवसा जितेन्द्रियः ॥ ब्रह्मरश्मेऽवसाने
च पादौ ग्राह्यौ गुणौ सदा । संहस्य हस्तावध्यैर्य स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥’ (२।
७०, ७१)

भक्तशरणम्—(२ ७।७) भक्तस्य तदुपलक्षितसूपशकादिभक्ष्यभोज्यपदार्थजा-
तस्य शरणं गृहम् । पाकस्थानमित्यर्थः ।

भक्तिमात्रत्वाद—(१ २।२ वृ०) भक्तिरेव भक्तिमात्रम् । तस्य भावो भक्तिमा-
त्रत्वम् । भक्तिर्नाम गौणी वृत्तिरुपचारो वा । उपचारो नाम शक्यार्थस्येव लक्ष-
णयाऽन्यार्थबोधनम् । यथा श्वाः श्रोन्ति, उग्रीर्माणवक इत्यादौ ।

मधुपर्कः—(१.२४।१) मधुना पर्कः संपर्को यस्य सः (एषी घञ्) पूजान्त-
रित एकः प्रकारः । अस्तिस्वरादिपूजनेऽवश्यं प्रयोक्तव्यः । 'आज्यं दक्षिमघुमिश्रं
मधुपर्कं विदुर्मुधाः ।' (तन्त्रसारः) तद्दानं मुद्रा यथा—संयुक्तानामिकाङ्कुष्ठा
तिस्रोऽङ्ग्याः संपसारिताः । मधुपर्के च सा मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता । (हरि-
भक्तिविलासः) ।

मृगतोर्थसंज्ञावत्—(१।१।३ वृ.) मृगतोर्थमिति संज्ञा मृ० ती० संज्ञा । तथा
तुल्यं मृ. ती. संज्ञावत् । मृगतोर्थलक्षणं तु 'मृगतोर्थमित्येतदावसते' (आ. श्रौ.
सू. अ. १ ख. ११ सू. १) इत्यत्र सूत्रकारिरेवोक्तम् । अयं भावः—सवनेषु समा-
प्तेषु, अस्तिजनः स्वकीयविष्ण्वस्याऽऽर्जनेन गत्वाऽपरया द्वारा निष्क्रम्योत्तरां वेदि-
शोणमिमिनिसर्पन्ति । येन देशेन तेऽमिनिसर्पन्ति स देशो मृगतोर्थमित्यर्थः ।

मेधाजननम्—(१।२१।८) मेधते संगच्छतेऽस्यां सा मेधा । धारणावती
मुद्रिः । तस्या जननं प्रादुर्भावो यस्मात्तन्मेधाजननम् । उपनीतस्य मधोर्धारणोत्पादनार्थं
क्रियमाणं कर्म । 'पञ्चमुखा' इति लोके ।

योगः—(१।४।१२ वृ०) समुदायशब्दस्यावयवशक्तियोगः । विस्तर-
स्तूपनयनशब्दे द्रष्टव्यः ।

लक्षणा—(२।४।१२ वृ०) शक्यसंख्यः । यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ
गङ्गापदस्य प्रवाहसमीपे तीरे लक्षणा । 'मुख्यार्थे चे तद्युक्तो यथाऽन्योऽर्थः प्रती-
यते । रुढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ लक्षणाशक्तिरपि' (सा० द० प० २ श्लो० १३)
इति वचनेन सा द्विधा । प्रयोजननिरपेक्षा प्रयोजनसापेक्षा चेति । तत्राऽऽद्या यथा—अ-
माद्यलक्षणीति । इयं प्रयोजनामावेःपि प्रवर्तमानत्वाद्वदलक्षणा । द्वितीया यथा—गङ्गायां
घोष इति । इयं च शक्तिरपि प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तमानत्वात्केवललक्षणा । मुख्यार्था-
नुपपत्तिर्लक्षणाभीमम् ।

लङ्क्या—की—(१।८।१० वृ०) 'लोक' संज्ञकं धान्यम् ।

वीरसा—(१।८।७ वृ०) क्रियामुण्डलैर्युगपद्वत्पाप्सुमिच्छा ।

वीरणम्—(२।७।४) तृणमेदा । 'काळा वाळा' इति प्रथितः 'स्याद्वी-
रणं वीरतरम्' इत्यमरः ।

वीरवम्—(१।१२।१) उभयतोऽभिद्विशिक्यं एकःपक्षोऽष्टं काष्ठम् । 'काष्ठ' इति भाषा ।

वृक्षः—(४।३।२०) कुसिंथो मांसगोष्ठकविशेषः । 'वाल्मीकि' इत्याख्यो
भागो वा ।

व्यञ्जनस्वम्—(१।११ १ वृ०) विशेषेण अज्यते इति व्यञ्जनम् (वि+अ-
ल+ ह्युट्) तस्य भावो व्यञ्जनस्वम् । ओदनभोजनोपकरणं व्यञ्जनम् । यथा सूप-
शाकादि ।

व्युद्धारः—(१।१०।११) मित्रमित्रपात्रे ग्रहणम् ।

शय्या—(४. १।१२) तदिरवृत्तिनिर्मिता षट्त्रिंशदङ्गुला ।

आकः—(२।७।९) 'साग' इत्याह्वयो वृत्तिविशेषः ।

शामित्रः—(१।११,७) शामितुरयं शामित्रः । पञ्चङ्गपात्रकोऽग्निः । अयमग्नि-
रैस्मिन्मन्त्रे निधीयते तं मन्त्रं शामित्रायतनमिति ब्रुवन्ति ।

शीपाळम्—(१।८।१४) 'नीळ' इत्याह्वयः शीवालसदृशो वस्तुविशेषः ।

'सकृदेव कृते कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायात्—(२।३।२ वृ०) न्याय-
स्वरूपं त्वित्थम् । कामिस्रपि शास्त्रार्थे शास्त्रेण कथिते विधौ सकृदेकदैव विहिते सति
पुनस्तस्य विधानमशास्त्रीयम् । प्रकृतस्थले पौर्णमासीसाहचर्यात्पत्यशरोहणकर्मणि
प्रथमशुक्लचतुर्दश्यां कृते सति प्रास्तुतन्यायेन वृष्णचतुर्दश्यां वा पुनस्तत्करणमशा-
स्त्रियम् । यत्र तु वीप्सादिना कथनं तत्र पौनःपुन्येन विधानं त्वावश्यकमेव । सत्या-
मपि वृद्ध्यां द्वितीयशुक्लचतुर्दश्याम् ।

समवत्तधानचमसः—(४।३।११) इडापात्रम् । इड्य नाम यागावशेषश्च-
पुगोडाशादिः । स यस्यां स्थाप्यते सा इडा । पात्रविशेषः ।

समाख्या—(१।१।२ वृ०) समाख्यायतेऽनया समाख्या । योगिकी संज्ञा । अथा-
अध्वर्युकाण्डप्रतिपादिते कर्मजाते आध्वर्यवसमाख्यावशादध्वर्योः कर्तृत्वेनाह्वयम् ।
तथा—'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रनाकामः' इत्यादिषु काम्योष्टिसमाख्यातेषु
ऐन्द्राग्रादियामेषु काम्योष्टियाजानुवाक्याकाण्डसमाख्यावशात् " उभावाभिन्द्राग्री "
इत्यादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन विनियोगः (मी. प.)

संनारयम्—(१।१०।४) सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति संनारयम् ।
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामेन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति विहितो दधिपयोरूपो हविर्विशेषः ।
'पारयसंनारयम्' (पा० सू० ३।१।२९) इति निपातनास्ताधुः ।

सांख्यावहारिकम्—(१।१६।९ वृ०) व्यवहारोपयोगि । संख्यवह्यतेऽने-
नेति संख्यवहारः । तेन चरतीति सांख्यावहारिकम् ।

सिम्वातः—(४।४।१) सिचो वातः सिम्वानः । सिम्बलं नीर्णवस्त्रं वा ।

शुक्लोवयः—(१।१७।१२) शोभनकीर्तिभाम् ।

वसः—(२।१।१) संवेद्यः । 'वसो नू' (पा० सू० ३।३।९१) इति ।

नन् । स्वप्नस्वरूपं तु जाग्रदवस्थायामव्यवस्थादात्मा सुखदुःखमोगमुपमुद्धते । तथा स्वप्नावस्थायामपि पूर्ववर्मवशादात्मा नाडीतो निर्गत्य तत्र देशे नवं देहं निर्माय पूर्व शरीरं तत्रैव देशे प्राणवायुना रक्षन् स्वप्नमोगान् मुद्धत्वा पुनरपि पूर्वशरीरे प्रवि-
शति । तत्रार्थे वातातपी श्रुतिः ' प्राणेन रक्षजपरं कुलायं बहिः कुलायादमृतश्च
रित्वा । स ईयते अमृतो यत्र कामो हिरण्यः पुरुष एकहंसः । स्वप्नान्त उच्चावच-
भोगमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ' ।

स्वस्तरः—(२।३।६ वृ०) शय्या ।

स्फ्यम्—(४।१।४) खादिरं बाहुमात्रप्रमाणकं खड्गाकारं काष्ठम् ।

स्वस्त्ययनवाचनम्—(१।८।१९) स्वस्ति नाम आशीः, क्षेमं वा । तस्या-
यनं स्थानम् । स्वस्तीति शसु ऋक्षु ताः सर्वाः स्वस्त्ययनसंज्ञकाः । तासां वाचनं
ब्राह्मणद्वारा पाठनम् । मङ्गल्यकर्मारम्भकालिकमग्नेश्चरणपूर्वकं तण्डुलविकिरणम् ।

सुक्—(१।७।१३) स्तवति घृतादिकमस्या इति सुक् । होमार्थं यस्यामव-
दानानि गृह्यन्ते सा ।

हैडम्बिकः—(१८।१० वृ०) कोट्टुमंज्ञकधान्यविशेषः । ' हरीक ' इति
भाषा ।

इति विषयशब्दार्थकोशः ।